

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 285

Ağustos 2015

ANKARA - 2015

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
AYDIN, AYŞE: Silifke Müzesi'ndeki Kilise Formlu Mezar Taşı	421
ACIDUMAN, AHMET - ARDA, BERNA: Kitâb-ı Müntehab Fi't-Tıbb 'Alâ'im-i Cerrâhin'in Kaynaklarından Birisi Olarak Kabul Edilebilir mi?	431
ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, EMİNE: Akıncı Ocağına Dair Önemli Bir Kaynak: 625 Numaralı Akıncı Defteri Üzerine Bazı Düşünceler.....	473
ÖZLÜ, ZEYNEL: Osmanlı Döneminde Hacı Bektaş Veli Sülalesi: Çelebiler.....	501
KILINÇ, AHMET: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili.....	531
ADIYEKE, NURİ: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları	559
KURTARAN, UĞUR: Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri.....	589
ELMACI, İRFAN: Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı	611
SAG, MUSTAFA KAAAN: Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu.....	627
ANAMERİÇ, HAKAN - PALO, GÜLCAN: Bir Doğu Bilimcinin Gözüyle İstanbul Kütüphaneleri.....	659
SATIŞ, İHSAN - CEYHAN, MUHAMMED: Kudüs Rum Patrikhanesi	675
HATUNOĞLU, NURETTİN: Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler.....	713
AYDIN, ABDURRAHİM - ZORLU, TUNCAY: Transfer of German Military Know-How and Technology to the Ottoman Military Factories at the beginning of the First World War.....	739
TÜRK, FAHRİ: Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1923-1945	761
Kitap Tanıtma:	
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Glenda Abramson, <i>Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War</i>	783
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: <i>TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı</i>	787
Özetler.....	791
İngilizce Özetler.....	799
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	809
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	813

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALİCAN (Adıyaman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Bülent ATALAY (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AVCI (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin AVCI (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ÇIÇEK (İpek Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin GÜLSOY (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin KAHYA (Emekli)
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR (Katip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Serap KURBANOGLU (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin ODABAŞ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Kayhan ORBAY (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut SANER (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saim SAVAŞ (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Nihat YAZILITAŞ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Rıza YILDIRIM (TOBB Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Ağustos 2015 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archæologisches Bibliographische 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

BELLE TEN

Cilt: LXXIX

AĞUSTOS 2015

Sayı: 285

SİLİFKE MÜZESİ'NDEKİ KİLİSE FORMLU MEZAR TAŞI

AYŞE AYDIN*

Silifke Müzesi'ndeki kilise formulu mezar taşı, farklı plan tiplerini yansıtan “kilise formulu eserler” grubundadır. Formu, işlevi ve üzerindeki yazıtı ile Anadolu'daki Osmanlı Dönemi Hıristiyan Sanatı örneklerinden biri olan eser ilk defa bu makalede tanıtılıp, değerlendirilmektedir.

Kilise formulu mezar taşı Taşucu-Reşadiye Mahallesi, Çavuşbucağı Sokak üzerinde yer alan Rum Kilisesi'nde yaptığımız çalışmalarda, nartheksin batı cephesi bitişiğindeki evin önünde tarafımızdan bulunmuş, 27.12.2005 tarihinde satın alma yoluyla Silifke Müzesi'ne kazandırılmıştır (Res. 1a-b)¹. Üzerinde yer yer harç izleri görülen kireçtaşından eserin ön cephesi, diğer üç cepheye kıyasla daha geniştir ve yan cephelere göre daha dışa taşkın yapılmıştır (Res. 2a-b). Ön cephede, içinde tek basamaklı yükselti bulunan bir niş bulunmaktadır. Kırık kemer formulu nişin, dıştan kapatılmış olabileceğini gösterecek herhangi bir unsur yoktur. Niş kemerinin üzerindeki alanda ise Yunanca bir yazıt vardır:

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Muğla/TÜRKİYE aysedaydin70@gmail.com

Söz konusu mezar taşını çalışmam için gerekli izni veren Silifke Müze Müdürü İ. Öztürk'e; makalenin kütüphane çalışmasının 2009 yılında Berlin, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde (DAI) gerçekleşmesini sağlayan Prof. Dr. F. Pirson ve Prof. Dr. H.-J. Gehrke'ye, 2011 yılında DAAD aracılığıyla Göttingen Georg-August Üniversitesi, Hıristiyan Arkeolojisi ve Bizans Sanat Tarihi Bölümü kütüphanesinde makalenin son şeklini almasını sağlayan Prof. Dr. A. Arbeiter'e, eserin çizimini yapan A. Yaman'a (MA), Fransızca çevirilerdeki yardımı nedeniyle Ç. Atay'a (MA) çok teşekkür ederim.

¹ Env. Nr: 2005/18(A) Ölçüleri: Yükseklik: 50,5 cm. (sol yan cephe ve en yüksek yer); 46,5 cm. (sağ yan cephe); 49 cm. (ön cephe) En: 34,5 cm. Der: 40 cm.

ENΘΑ[ΔΕ] ΚΕΙΤΑΙ
 ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙ/
 ΟΥ ΝΑ ΕΧΗ ΓΑΙΑΝ ΕΛΑ/
 ΦΡΑΝ 1891 ΔΕΚΕΜ(ΒΡΙΟΥ) ΙΣΤ (=16).

Tercümesi²:

Burada yatmaktadır

Demetrios oğlu Eleutherios;

Toprağı hafif olsun!

Aralık (m) 16. (günü) 1891

Taşın arka cephesinde ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere yarım daire planlı üç apsis vardır (Res. 3a-b). Böylece arka cephedeki üç apsisiyle kilise mimarisinin doğu bölümünü, ön cephesindeki kemerli nişle de giriş bölümünü yansıtan taşta, bir kilise formu verilmiştir. Taşın üst örtüsü ise bugünkü şekliyle düzdür.

1. KİLİSE FORMLU MEZAR TAŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Silifke Müzesi'ndeki Taşucu mezar taşı, farklı plan tiplerini yansıtan “kilise formlu eserler” grubunda değerlendirilir. Bu gruba ait Kafkasya’da sıkça görülen kubbeli ya da kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) plana sahip taşın kilise formlu eserler, P. Cuneo tarafından araştırılarak sınıflandırılmıştır³. Cuneo’nun belirlediği birinci grup “Bani tasvirlerindeki modeller” olup, bunlarda yapıyı yapanın elinde kilise modeli yer alır (Res. 4). İkinci grup 11.-17.yüzyıllar arasında yapılan bazı kiliselerin çatı mahyasının başlangıcına süs olarak yerleştirilen “akroter olarak yapılmış kilise modelleri”dir (Res. 5). Mimarlar tarafından, inşa edecekleri kiliselerin küçük birer taslak modellerini yaptıkları 7.-13.yüzyıllar arasına tarihlendirilen “maket modeller” üçüncü grubu (Res. 6), kiliselerin içinde yer alan 10.-17. yüzyıllar arasına tarihlendirilen “rölikerler”⁴ ise dördüncü grubu oluşturur⁵.

² Yazıtın yazımı ve tercümesi için Yunanistan, Selanik Üniversitesi öğretim üyesi sayın Prof. Dr. G. Gounaris’e ve Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. B. Öztürk’e çok teşekkür ederim.

³ Paolo Cuneo, “Les modèles en pierre de l’architecture arménienne”, *Revue des Études Arméniennes*, c. VI, (1969), s. 201 vdd.

⁴ Ayşe Aydın, *Lahit Formlu Rölikerler: Reliquaries of the Sarcophagus Type*, İstanbul 2011, s. 13 vd. Aziz ve martirlerin fiziksel kalıntısına *rölik* adı verilir. Rölikleri korumak için farklı formlarda yapılan objeler ise *röliker* olarak adlandırılır.

⁵ Cuneo, a.g.m., Vakıf tasvirlerindeki modeller: Pl. LXXIX-XCII Fig. 2-17, Akroter olarak yapılmış kilise modelleri: Pl. XCIX-CVIII Fig. 24-33, Maket modeller: Pl. CIX-CXVIII Fig. 34-43, Rölikerler: Pl. LXXIX-XCII Fig. 18-23.

Kilise formlu modellerin yanı sıra 12.-14.yüzyıllar arasında yapılan sivil binalara ait modeller de buldukları yapı ya da alan içerisinde özellikle saraylarda süs unsuru olarak kullanılmışlardır⁶.

Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi ve sonrasında Doğu ve Batı Hıristiyanlığı'nda kubbeli, kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) ya da bazilikal planlı kilise formu artophorion (Res.7)⁷, buhurdan, röliker (Res.8) ya da aydınlatma araçları gibi maden eserlerde kullanılmıştır⁸. Taştan kilise formundaki farklı işlevlere sahip eserlerin ise Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi ve sonrasında Ermeniler, Bizans sonrası dönemde ise Rumlar tarafından yapıldığı görülmektedir.

Hıristiyan tasvir sanatında kilisenin maketini taşıyan bani resimlerine Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi'ne tarihli kiliselerin genellikle apsis mozaiklerinde, özellikle Roma ve Ravenna'da; Orta Bizans Dönemi'ne tarihli kiliselerin ise duvar mozaikleri ve duvar resimlerinde, özellikle Balkanlardaki kiliselerin duvar resimlerinde, İstanbul'da Hagia Sophia ve Chora (Kariye) Manastır Kilisesi'nde⁹, Gürcü kiliselerinde ise dış cephelerde

Ermenistan'da yapılan kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) planlı ya da kubbeli kiliselerin volkanik taştan modelleri için ayrıca bk. Museum Bochum-Der Stiftung für Armenische Studien, Bochum (Hrsg.), *Armenien. 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen 1995, s. 167-168 Nr. 126-129; Jannic Durand v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIII)*, Paris 2007, s. 88-89 Fig. 16-17; 145-147 Fig. 38-40; 372 Fig. 158.

⁶Mabi Angar, "Stiftermodelle in Byzanz und bei Christlich-Orthodoxen Nachbarkulturen", Kratzke, Ch.-Albrecht, U. (Hrsg.), *Mikroarchitektur im Mittelalter. Ein Gattungsübergreifendes Phänomen Zwischen Realität und Imagination*, Leipzig 2008, s. 448.

⁷Bazilika formlu aydınlatma aracı (polykandilion) için bkz., Kurt Weitzmann (Ed.), *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century : Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, New York 1979, s. 623, kat.no. 559; H. Victor Elbern, "Liturgische Geräte", *RBK*, c. V (1995), s. 737-738; C. Helen Evans-D. William Wixom, *The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, New York 1997, s. 250 K. Nr. 176; Konrad Onasch, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, Leipzig 1981, s. 26. 319 Şükran ayinlerinde kutsanmış ve hastalar için ayrılmış ekmeğin saklandığı genellikle kilise formunda madenden yapılan eslere Doğu Hıristiyanlığı'nda artophorion adı verilir. Artophorionlarda saklanan ekmeğin küçük parçalar ayinlere gelemeyen hasta ve yaşlılara gönderilmiştir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde fildişinden, Erken Bizans Dönemi'nde gümüşten farklı formlarda yapılan pyksisler, artophorionların öncülere olarak kabul edilir.

⁸Stiftung Preussischer Kulturbesitz-Staatliche Museen (Hrsg.), *Ausgewählte Werke*, Berlin 1963, K. Nr. 7 Abb. 7; Reinhardt Hootz, *Kunstdenkmäler in Rumänien*, Darmstadt 1986, Abb. 51.

⁹Wolfgang Fritz Volbach, *Frühchristliche Kunst*, München 1958, Abb. 158; David Talbot Rice, *Kunst aus Byzanz*, München 1959, Abb. 129.XXX; Stephan Yerasimos, *Konstantinopel. Istanbul's historische Erbe*, Köln 2000, s. 12. 101; Herbert Alexander Stützer, *Frühchristliche Kunst in Rom*, Köln 1991, s. 119.171 Abb. 75.96; Herbert Alexander Stützer, *Ravenna und seine Mosaiken*, Köln 1989, s. 67 Abb. 39; Reinhardt Hootz, *Kunstdenkmäler in Bulgarien*, Darmstadt 1986, Abb.122.143.189.202.221.258.297.310; Reinhardt Hootz, *Kunstdenkmäler in Jugoslawien*, Leipzig 1981, I Abb. 4.160.195.224; II Abb. 23.73.

taştan kabartma tekniğinde sıkça rastlanmaktadır¹⁰. Akdamar Kilisesi (915-921)'nin batı cephesinde, özgününde renkli ve değerli taşlarla süslü kilise modeliyle banî tasviri yer alır. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla baninin elindeki model, liturjide kullanılan altın yıldızlı madenden bir artophorion ya da buhurdandır ve inananlara yapıya girmeden önce kilise içindeki liturjik görevlerini hatırlatmak amacıyla yapılmıştır¹¹. Nowgorod, Sophia Katedrali'nin hazinesindeki 12.yüzyıla ait rotond (yuvarlak) planlı iki Sion'un¹² ise Kudüs, Kutsal Mezar Kilisesi'ni sembolize ettiği için yortularda kullanıldığı belirtilir¹³. Venedik, Aziz Markos Kilisesi hazinesindeki kısmen altın yıldızlı gümüşten yapılmış kubbeli artophorion-röliker, 16.yüzyılda yapılan yortularda kilisenin altlarında diğer kutsal kalıntılarla birlikte yer almıştır (Res. 7)¹⁴. 11. yüzyıla tarihlendirilen bir İncil minyatüründe, İsa'nın tapınağa sunulduğu sahnesinde altarnın üzerindeki kalisin yanında yer alan bazilikal planlı kilise modeli, artophorion olarak değerlendirilir¹⁵.

Bazı Ermeni kiliselerinin cephelerindeki taştan modellerin içinde bulunan rölikerler, bu modellerin röliker olarak tasarlandıklarını göstermektedir¹⁶. Ermenilere ait kilise formulu rölikerler, kiliselerde inananların ulaşamayacağı yüksekliklerde bemanın güney ve kuzey duvarında, bazen bema yan odalarının kapıları üzerinde kendileri için ayrılmış dar nişlerin içinde yer almışlardır¹⁷.

Kilise formulu taştan modellerin Anadolu'nun doğusunda Kars ve Erzurum'da bulunduğu görüşünün aksine¹⁸, bugün anılan kentlerin ne müzelerinde ne de çevrelerinde yapılan kiliselerde bu tür eserlere serbest model olarak rastlanmadığı, ancak yapılarda kabartma olarak kilise maketinin sunulması sahnesine yer verildiği bölgede çalışan meslektaşlarımız tarafından ifade edilmektedir¹⁹. Buna karşın Trabzon, Hagia Sophia bahçesi ve

¹⁰ Fahriye Bayram, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, İstanbul 2005, s. 29 Res. 4; Mine Kadiroğlu-Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara 2010, s. 133-135 Res. 167-168.170.

¹¹ Angar, a.g.m., s. 445.

¹² Elbern, a.g.m., s. 737 Sion, Kudüs'deki Kutsal Mezar'ın formuna sahip farklı malzemeden yapılan eserlere verilen addır.

¹³ Igor Emmanuilovich Grabar, *Geschichte der Russischen Kunst II*, Dresden 1958, s. 218 Abb. 208-209

¹⁴ Angar, a.g.m., s. 447.

¹⁵ Angar, a.g.m., s. 446-447 Abb. 6.

¹⁶ Armen Kazarian, "Relics in Medieval Armenien Architekture", Lidov, A. (Hrsg.), *Eastern Christian Relics*, Moskau 2004, s. 93 vdd. 114.

¹⁷ Cunco, a.g.m., s. 216 Pl. XCIV-XCVI Fig. 19-21.

¹⁸ Müncever Keşoğlu, "Silifke Müzesinde Kilise Biçiminde Rölik Mahfazası", *STT*, sy. VIII-1978, (1979), s. 98. 100.

¹⁹ Konuyla ilgili bilgilerini aktaran sevgili meslektaşım Doç. Dr. F. Bayram'a teşekkür ederim.

Giresun Müzesi (Gogora Kilisesi) bahçesinde, Rumlara ait Yunanca yazıt ve tarih bilgileriyle 19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başına tarihlendirilen yaklaşık 30 adet kilise formulu mezar taşı yer almaktadır²⁰.

Ön cephesinde, içine kandil ya da mum koymak için yapılmış nişe sahip, arka cephesinde bir ya da üç apsisli, üst örtüsü genelinde düz, bazılarında beşik çatı, kırma çatı ya da kolları beşik çatılı haç formulu bu mezar taşlarının benzerleri Balkanlardaki mezarlıklarda da görülür. Buradaki 15.-16.yüzyllara tarihlendirilen küçük lahit ya da yüksek tabut formlarıyla bazilikal planlı kiliselerin görünüşünü hatırlatan mezar taşları, dikkat çekicidir (Res. 9)²¹.

Silifke Müzesi'nde yer alan kilise formundaki mezar taşının en yakın benzeri, aynı müzedeki kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) formulu eser, röliker olarak kabul edilir²². Yekpare kireçtaşından yapılan, kuzey ve güney cepheleri düz olan eserin batı cephesinde sivri kemerli alınlığa sahip, lento ve söveli küçük bir niş yer alır (Res. 10a-b)²³. Nişin üst kısmında da kabartma tekniğinde bir Malta haçı vardır. Doğu cephesinde kademeli kaideleriyle ortadaki daha geniş olan üç apsis, üst bölümünde ise her biri beşik çatıyla örtülü haç kolları yer alır. Haç kollarının birleştiği merkezdeki kubbe kırılmıştır. Kuzey-güney yönündeki haç kollarında yer alan Yunanca yazıtta, bugün okunamaz halde olan 1858 tarihinin yazılı olduğu belirtilmektedir²⁴.

Silifke Müzesi'ndeki Taşuculu kilise formulu mezar taşının hangi plan tipini yansıttığını belirleyecek üst bölümü tahrip olduğu için günümüzde düz olarak algılanmaktadır. Trabzon ve Giresun'daki diğer üç cepheye kıyasla daha geniş ve iki yanda, yan cephelere göre daha dışa taşkın yapılan nişli ön cepheye sahip, arka cephede ise üç apsisli benzer örneklerin büyük bir bölümünün üst örtüsü düz çatıdır. Ön ve arka cephede aynı özellikleri yansıtan bazı örneklerde ise beşik çatı, kırma çatı ya da kolları beşik çatılı Yunan haçı formulu üst örtüye yer verilmiştir. Haç formulu üst örtüde kolların birleştiği merkezde kırık da olsa kubbe olduğu anlaşılan mezar taşları diğerlerine kıyasla daha azdır.

Trabzon ve Giresun'daki mezar taşları gibi üst örtüsü düz ya da beşik çatılı Taşuculu mezar taşının, yakınında bulunduğu 19.yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen Rum Kilisesi'nin içinde ya da dışında ama yakınında bulunan ve belki de kiliseyi yaptıran kişi ya da yaptıranın oğlu Eleutherios'un mezarı üzerinde yer aldığı kabul edilebilir.

²⁰ 2011 yılı sonbaharında yaptığı Kuzey Anadolu gezisi sırasında Trabzon ve Giresun'daki örnekleri görerek fotoğraflayan, bu konuda beni bilgilendiren sevgili hocam Prof. Dr. G. Koch'a çok teşekkür ederim.

²¹ Hootz, *Jugoslavien*, II s. 364. 396 Abb. 86-87. 344-345.

²² Keşoğlu, a.g.m., s. 95-107.

²³ Env. Nr: 139 (Eski No: 146) Ölçüleri: Yüksek: 58 cm., En: 35 cm., Der: 28 cm. (apsis hariç).

²⁴ Keşoğlu, a.g.m., s. 100.

Bir başka olasılık mezar taşının bir mezar yapısından getirilerek, kilise içinde birden fazla evreye sahip nartheks duvar örgüsünde 19.yüzyıl sonları-20.yüzyıl başları arasında kullanılmış olabileceğidir. Bu olasılığı güçlendiren, taş üzerindeki harç izleridir. Belki de bu evrede mezar taşının zaten aşınan ya da kırılan üst örtüsü, duvar örgüsüne yerleştirilmek için düzleştirilmiştir.

2. KİLİSE FORMLU MEZAR TAŞININ TARİHLENDİRİLMESİ

P. Cuneo, Kafkasya'da kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) planlı ya da kubbeli kilise formundaki eserlerin 7.yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla kadarki süreçte, özellikle 11.-13. yüzyıllar arasında yapıldıklarını belirtir²⁵.

Trabzon ve Giresun'daki Rumlara ait kilise formlu mezar taşlarının üzerindeki Yunanca yazıt ve tarih bilgileri ise bunların 19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başı arasında yapıldıklarını gösterir.

Silifke Müzesi'ndeki kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) planlı rölikeri benzer örneklerden yola çıkarak 11.yüzyıl sonu-14.yüzyıl ikinci yarısına tarihlendiren M. Keşoğlu, üzerindeki Yunanca yazıtın rölikerin ikinci defa 1858 yılında Rumlar tarafından kullanıldığında eklendiği görüşündedir. Ona göre rölikerin Rumlar tarafından yapılmış ve kullanılmış olabileceği zayıf bir ihtimaldir²⁶.

4.yüzyıl ikinci yarısı ile 7.yüzyıl başları arasında Doğu Roma İmparatorluğu'nun, 7.yüzyılda Arapların, 8.yüzyılda tekrar Doğu Roma İmparatorluğu'nun eline geçen Antik Isauria Bölgesi'nin metropolisi Seleukeia (Silifke), İmparator Theophilos Dönemi'nde (829-842) Arap sınırındaki dağlık bölgede *Kleisura* adını alan (dağ geçitleri) üç yeni idari-askeri bölgeden biri olmuş, 10.yüzyıl başında (930) ise *thema* statüsüne yükseltilmiştir. 1069 yılından itibaren Selçukluların akınları nedeniyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun Silifke ve çevresindeki etkisi iyice azalmış, bu dönemde bölgede yaşayan Türkmenlere karşı Silifke ile Konya arasına Ermeniler yerleştirilmiştir²⁷.

1021 yılından başlayarak Doğu Anadolu'daki Selçuklu akınları nedeniyle Ani ve Vasparagan bölgelerinden Antik Kilikia Bölgesi'ne gelen Ermeniler, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Selçukluların Anadolu'ya egemen olmaları ve 1097 yılında Haçlıların gelişiyi birlikte Kilikia'da ortaya çıkan yönetim boşluğundan yararlanarak 11.yüzyıl sonundan 14.yüzyıl ikinci yarısına kadar ki zaman içinde küçük bir krallık kurmuşlardır²⁸.

²⁵ Cuneo, a.g.m., s. 201 vdd.

²⁶ Keşoğlu, a.g.m., s. 97. 100.

²⁷ M.C. Şehâbettin Tekindağ, "Silifke", *TED*, sy. 2 (1971), s. 143; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. İşıltan Ankara 1995, s. 88 vd. 194. 231.

²⁸ Claude Mutaflan, "Königreich Kilikien Zuflucht und Neubeginn", Museum Bochum-der Stiftung für Armenische Studien, Bochum (Hrsg.), *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen 1995, s. 175 vd.;

Müze envanter defterinde kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) formlu eserin Azi-ze Thekla hac merkezi yakınındaki Ulugöz Köyü'nden getirildiği belirtilir. Ulugöz Köyü, 1844-1845 yılı Temettuat²⁹ kayıtlarına göre tamamen yerli Rumlarla iskân edilmiş olan Çiftlik Köyü'dür³⁰. Bu bilgiler ışığında Ulugözlü eserin, 11.yüzyıl sonu-14.yüzyıl ikinci yarısı arasında yapılan ve 19.yüzyılda Rumlarca tekrar kullanılan bir röliker olduğu kabul edilebilir. Ancak eserin Taşuculu örnek gibi Rumlar tarafından 19.yüzyıl ikinci yarısında yapılmış bir mezar taşı olabileceği de düşünülmelidir.

1900'lü yıllarda Silifke Kazası'nın genel nüfusunun yüzde dördünü Rum Ortodoks, yüzde birini Ermeni (Doğu Ortodoksları?), yüzde doksan beşini ise Müslümanlar oluşturmuştur³¹. Silifke Kazası'nda Rumlar kasaba içinde Antik Mahalle ve Saray Mahallesi'nde,

Mack Chahin, *The Kingdom of Armenia*, London-New York-Sidney 1987, s. 274 vdd.; Kaşgarlı Mahmut Aktok, "Kilikia Ermeni Baronluğu'nun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", *XI. TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V, (1994), s.1862 vd.; Mehmet Ersan, "Kilikia Ermeni Krallığı", Artun E.- Koz M.S. (Ed.), *Efsanedin Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, Adana 2000, s. 327. 343; Claude Mutafian, "La génesis du royaume d'arménie en Cilicie (XIIe Siècle)", Durand, J. v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIIIe)*, Paris 2007, s. 229 vd.; Claude Mutafian, "Le dernier royaume d'arménie (1198-1375)", Durand, J. v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIIIe)*, Paris 2007, s. 234 vd.; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970, s. 81-81.123.129 vd.; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, İstanbul 2007, s. 244-245.

²⁹ Ayhan Yalçın, *Geç Devir Osmanlı Silifkesi (1860-1904)*, Mersin 2004, s. 13 "Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde "herkesin kazancıyla orantılı vergi vermesi" ilkesine uygun yeni vergi düzenlemelerine gidilmeye başlanmıştır. Bu amaçla Tanzimat'ın uygulanacağı eyaletlerde H. 1256 (M. 1840)- 1260 (1844-1845) yılları arasında herkesin her türlü malını, gelirini ve de ödeyeceği vergiyi tespit etmek amacıyla temettuat sayımları yapılmıştır. Sayımda elde edilen bilgileri kaydetmek üzere aynı anda kayıt defterleri tutulmuştur. Bu defterlere, *temettuat defterleri* adı verilmiştir."

³⁰ Silifke Müzesi'ndeki kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) planlı rölikerin bulunduğu Ulugöz Köyü 1923 yılına kadar bir Hıristiyan Rum köyüdür. Urumçiftliği, Muhacir Çiftliği adıyla da anılan köyün ismi, yakınındaki bir kaynak nedeniyle 1960 yılında Ulugöz Köyü olarak değiştirilmiştir (Keleşoğlu, *a.g.m.*, s. 95 vd.). Bugün köydeki ilköğretim okulu olarak kullanılan binanın yerinde bir Rum Kilisesi olduğu ifade edilir. Okulun duvarlarının bazı bölümleri bu kiliseye aittir (İzzet Aslan, *Silifke Tarihi*, Adana 1988, s. 204; Yalçın, *a.g.e.*, s. 89). Köy halkı 30 Ocak 1923 yılındaki Lozan Antlaşması gereğince nüfus mübadelesiyle buradan ayrılmış, yerlerine Yunanistan ve Adalar'dan gelen Müslümanlar yerleşmiştir (Yalçın, *a.g.e.*, s. 22).

³¹ 1844-1845 Temettuat sayımlarına göre Silifke Kasabası yani kaza merkezinin nüfusu 422 kişiden oluşmaktadır. Bu sayıya Gayrimüslimler dâhil değildir. Nüfusun 614 hanesi Müslümanlardan, 42 hanesi (yüzde altısı) Çiftlik Köyü'ndeki Hıristiyan Rum ahaliden oluşmaktadır. 1870 yılındaki verilere göre Silifke Kazası genelinde erkek nüfus 5369 kişidir. Bunun 5266'sı Müslüman, 103'ü Hıristiyan'dır. 19.yüzyıl ikinci yarısından itibaren "1838 Ticaret Antlaşmasıyla birlikte dış dünya ile daha fazla ilişkilerin kurulması sonucunda Osmanlı ticaret noktalarına Avrupa ülkelerinden ve Ege Adaları'ndan tüccar nüfusu akışı başlamıştır. Artan dış ticaret ilişkileri pazar amaçlı üretimi teşvik ettiği için tarımda kapitalistleşmenin başladığı Akdeniz kıyı ovalarına doğru bir tarımsal iş göçü başlamıştır." Bu durum Silifke'de de nüfusun artmasına neden olmuştur. 1881 yılında yürürlüğe giren Sicilli Nüfus Nizamnamesi uyarınca yapılan ve ilk defa kadınların da sayıldığı 1882 sayımında Silifke Kazası'nın toplam nüfusu 24.860 kişidir; bunlardan da 1032'si Gayrimüslimdir (523 Rum, 113 Ermeni Doğu Ortodoksları, 18 Katolik) (Yalçın, *a.g.e.*, s. 54-56).

Bahçe ve Çiftlik köylerinde; Ermeniler ise Bucaklı Mahallesi ve Bahçederesi Köyü'nde³², Rum ve Ermeniler Mukaddem Mahallesi'nin bir bölümü, Pazarkaş Mahallesi, Taşucu ve Mağara'da ise birlikte yaşamışlardır³³. E. Balta, Silifke'de yaklaşık 600 Turkofon Rum'un yaşadığını; Çiftlik'te 350 kişi, Bahçe, Ark Arkası, İskele (Taşucu), Mar, Mut, Ala Kilise ve Gülnar'da (Kelenderis) 250 kadar Yunan Ortodoks'un Türklerle birlikte yaşadığını, ayrıca Ala Kilise'deki cemaatin Aziz Aleksios Kilisesi'ne sahip olduğunu belirtir³⁴. 1909-1910 yıllarında gerçekleştirdiği Anadolu gezilerinde gazeteci A. Şerif, Mersin ve Adana'ya da gelmiştir. Yazar, bu geziler kapsamında ziyaret ettiği Silifke'de 500 kadar evin varlığını, Müslümanlardan sonra en kalabalık topluluğun Rumlar olduğunu, onları daha az sayıda Ermenilerin izlediğini aktarır. Her iki cemaate ait birer okulun da varlığını bize aktaran A. Şerif sayesinde 20.yüzyıl başlarında az sayıda da olsa hala Rum ve Ermeni'nin Silifke'de yaşadığı bilgisini ediniriz³⁵.

Silifke genelinde 1872 yılında cami ve mescitlerin yanı sıra iki kilisenin de varlığı bize duyurulur³⁶. 1890 yılında bölgeye gelen V. Cuinet ise Silifke'de bir Rum, bir de Ermeni kilisesi olduğunu aktarır³⁷. 1902-1903 yıllarına ait Adana Vilâyet Salnamesi'ne göre Silifke kazası genelinde yedi kilise vardır³⁸. Bunlardan günümüze sadece Rumlara ait 19.yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen Taşucu Rum Kilisesi sağlam ulaşmıştır.

Ermenilerin çoğu, Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'ndan (20 Ekim 1921) sonra, Rumlar ise 30 Ocak 1923 yılındaki Lozan Antlaşması'na göre Yunanistan'la mübadele edilerek bölgeyi terk etmişlerdir.

1890 yılında bölgeye gelen V. Cuinet'e göre ise Silifke'nin 1890 yılındaki nüfusu 28.550 kişidir; bunun 2500'ü kazada yaşamaktadır, bunlardan da 1400'ü Müslüman, 800'ü Rum Ortodoks, 250'si Ermeni'dir (Vital Cuinet, *La Turquie d'asie VI. L'Anatolie Centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziç, Sivas*, İstanbul 2001, s. 181; Yalçın *a.g.e.*, s. 56-57). 1891-1892 Adana Devlet Salnamesi'nde Silifke Kazası'nın genel nüfusu 26.202; bunun 1160'ı ise Hristiyan olarak gösterilir. 1894-1895 yıllarına ait Adana Devlet Salnamesi'nde Silifke Kazası genelinde 1009 Rum, 164 Ermeni olduğu belirlenmiştir. 1902 yılı nüfus verileri 1320 tarihli Adana Devlet Salnamesi'nden edinilir. Toplam 28.183 kişiden oluşan Silifke Kazası nüfusunda Rumlar 489 kadın, 520 erkek; Ermeniler 88 kadın, 76 erkekten oluşmaktadır (Yalçın *a.g.e.*, s. 57).

³² Josef Keil-Adolf Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kälkien*, Mama III, Manchester 1931, s. 8 Lev. 3. J. Keil ve A. Wilhelm tarafından yapılan haritada Ermenilere ait kilise Akropolis ile Göksu arasında yer alır.

³³ Yalçın, *a.g.e.*, s. 58.

³⁴ Evangelia Balta, "The Greek Orthodox Community Of Mersina (Mid-19th Century-1921)", *Kolokym. 19.yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, s. 40.

³⁵ Şerif Ahmet, *Anadolu'da Tânin I*, haz. M.Ç. Börekçi, Ankara 1999, s. 201.

³⁶ Yalçın, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷ Cuinet, *a.g.e.*, s. 182.

³⁸ Yalçın, *a.g.e.*, s. 88.

Bu bilgiler ışığında Silifke Müzesi'nde yer alan ve yazıtıyla 16 Aralık 1891 yılında ölen Demetrios oğlu Eleutherios'a ait olduğu anlaşılan mezar taşı, 19.yüzyılda Anadolu'daki Osmanlı Dönemi Hıristiyan Mimarisi'nde en çok kullanılan bazilikal planlı kilise formuyla ve işleviyle Kafkasya'daki kapalı Yunan haçı (kare içinde haç) planlı ya da kubbeli plana sahip örneklerden ayrılmaktadır. Trabzon ve Giresun'daki Rum mezar taşlarıyla birlikte Taşuculu mezar taşı, daha çok Rumların bu türe kazandırdıkları bir eser olarak kabul edilmelidir.

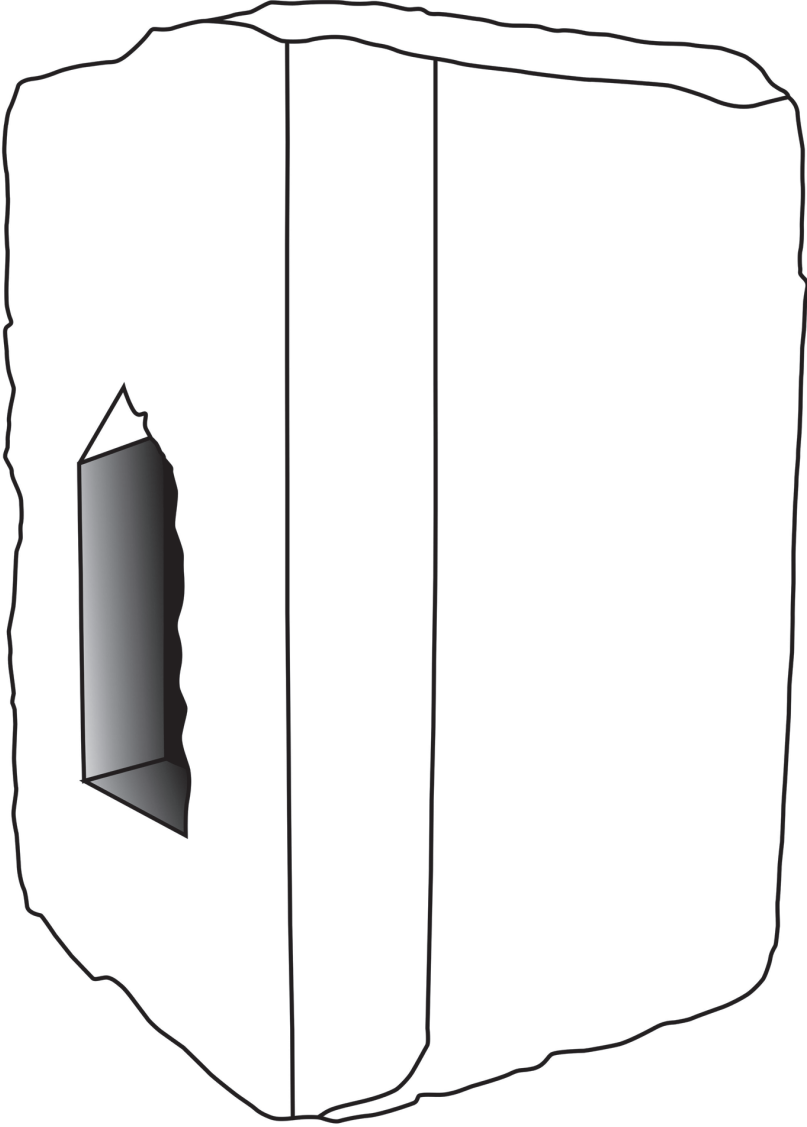
KAYNAKLAR

- Aktok, Kaşgarlı Mahmut, "Kilikia Ermeni Baronluğu'nun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", *XI. TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V, (1994), ss. 1861-1871.
- Angar, Mabi, "Stiftermodelle in Byzanz und bei Christlich-Orthodoxen Nachbarkulturen", Kratzke, Ch.-Albrecht, U. (Hrsg.), *Mikroarchitektur im Mittelalter. Ein Gattungübergreifendes Phänomen Zwischen Realität und Imagination*, Leipzig 2008, ss. 433-453.
- Aslan, İzzet, *Silifke Tarihi*, Adana 1988.
- Aydın, Ayşe, *Lahit Formlu Rölükler. Reliquaries of the Sarcophagus Type*, İstanbul 2011.
- Balta, Evangelia, "The Greek Orthodox Community Of Mersina (Mid-19th Century-1921)", *Kolokyum. 19.yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, ss. 39-43.
- Bayram, Fahriye, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, İstanbul 2005.
- Chahin, Mack, *The Kingdom of Armenia*, London-New York-Sidney 1987.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'asie VI. L'anatolie Centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas*, İstanbul 2001.
- Cunco, Paolo, "Les modèles en pierre de l'architecture arménienne", *Revue des Études Arméniennes*, c. VI, (1969), ss. 201-231. Pl. LXXVIII-CXVIII.
- Durand, Jannic v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIII)*, Paris 2007.
- Elbern, Victor H, "Liturgische Geräte", *RBK*, c. V (1995), ss. 737-738.
- Ersan, Mehmet, "Kilikia Ermeni Krallığı", Artun E.- Koz M.S. (Ed.), *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, Adana 2000, ss. 327-343.
- Evans, Helen C.- Wixom William D., *The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, New York 1997.
- Grabar, Igor Emmanuilovich, *Geschichte der Russischen Kunst II*, Dresden 1958.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, İstanbul 2007.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970.

- Hootz, Reinhardt, *Kunstdenkmäler in Jugoslawien*, Leipzig 1981.
- _____, *Kunstdenkmäler in Rumänien*, Darmstadt 1986.
- _____, *Kunstdenkmäler in Bulgarien*, Darmstadt 1986.
- Kadiroğlu, Mine-İşler, Bülent, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara 2010.
- Kazarian, Armen, “Relics in Medieval Armenien Architekture”, Lidov, A. (Hrsg.), *Eastern Christian Relics*, Moskau 2004, ss. 93-120.
- Keil, Josef-Wilhelm, Adolf, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, Mama III, Manchester 1931.
- Keşoğlu, Münevver, “Silifke Müzesinde Kilise Biçiminde Rölik Mahfazası”, *STY*, sy. VIII-1978, (1979), ss. 95-107.
- Museum Bochum-Der Stiftung für Armenische Studien, Bochum (Hrsg.), *Armenien. 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen 1995.
- Mutafian, Claude, “Königreich Kilikien Zuflucht und Neubeginn”, Museum Bochum-der Stiftung für Armenische Studien, Bochum (Hrsg.), *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen 1995, ss. 175-182.
- Mutafian, Claude, “La g nese du royaume d’arménie en Cilicie (XIIe Siècle)”, Durand, J. v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIII)*, Paris 2007, ss. 229-233.
- Mutafian, Claude, “Le dernier royaume d’arménie (1198-1375)”, Durand, J. v.d. (Ed.), *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne de Arméniens (IV-XVIII)*, Paris 2007, ss. 234-241.
- Onasch, Konrad, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, Leipzig 1981.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*,  ev. F. Işiltan Ankara 1995.
- Rice, David Talbot, *Kunst aus Byzanz*, München 1959.
- Stiftung, Preussischer Kulturbesitz-Staatliche Museen (Hrsg.), *Ausgewählte Werke*, Berlin 1963.
- St tzer, Herbert Alexander, *Ravenna und seine Mosaiken*, Köln 1989.
- _____, *Frühchristliche Kunst in Rom*, Köln 1991.
- Şerif, Ahmet, *Anadolu’da T nin I*, haz. M.Ç. B rekçi, Ankara 1999.
- Tekindağ, M.C. Şeh bettin, “Silifke”, *TED*, sy. 2 (1971), ss.141-152.
- Volbach, Wolfgang Fritz, *Frühchristliche Kunst*, München 1958
- Weitzmann, Kurt (Ed.), *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, New York 1979
- Yalçın, Ayhan, *Geç Devir Osmanlı Silifkesi (1860-1904)*, Mersin 2004.
- Yerasimos, Stephan, *Konstantinopel. Istanbul’s historische Erbe*, Köln 2000

Resim 1a: Silifke Müzesi'ndeki kilise formu mezar taşı.

Resim 1b: Silifke Müzesi'ndeki kilise formu mezar taşı.

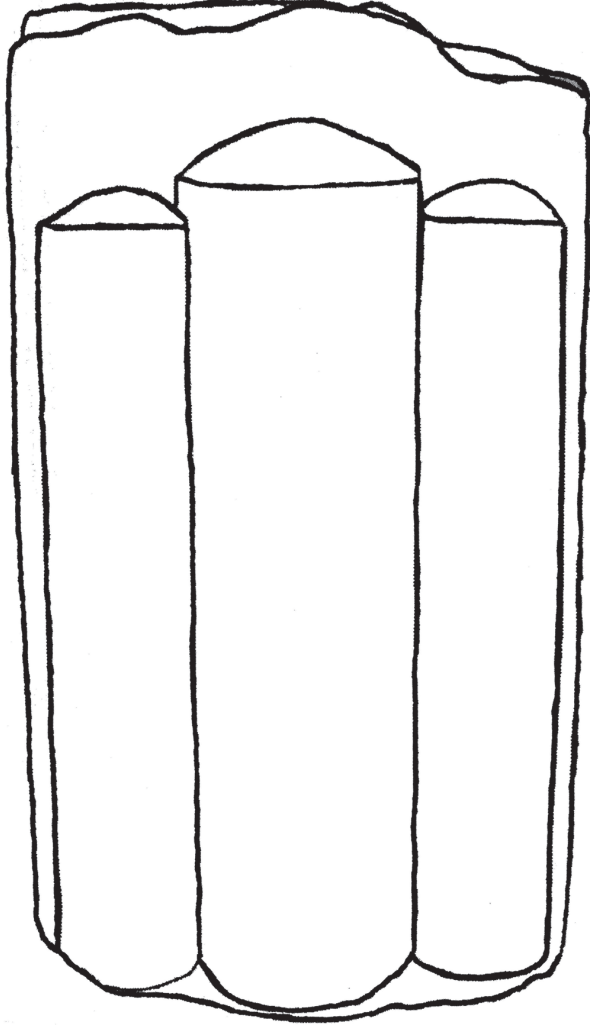
Resim 2a: Silifke Müzesi'ndeki kilise formlu mezar taşı, ön yüz.

Resim 2b: Silifke Müzesi'ndeki kilise formu mezar taşı, ön yüz.

Resim 3a: Silifke Müzesi'ndeki kilise formu mezar taşı, arka yüz.

0 5 10 cm.

Resim 3b: Silifke Müzesi'ndeki kilise formu mezar taşı, arka yüz.

Resim 4: Bani tasvirindeki kilise modeli (Bayram, *a.ge.*, 29 Res. 4).

Resim 5: Akroter olarak yapılmış kilise modeli (Cuneo, a.g.m., CIII, 28).

Resim 6: Maket kilise modeli (Museum Bochum, *a.g.e.*, 167 Abb. 127).

Resim 7: Venedik, Aziz Markos Kilisesi Hazinesi'ndeki artophorion-röliker (Evans-Wixom, *a.g.e.*, 250 K. Nr. 176).

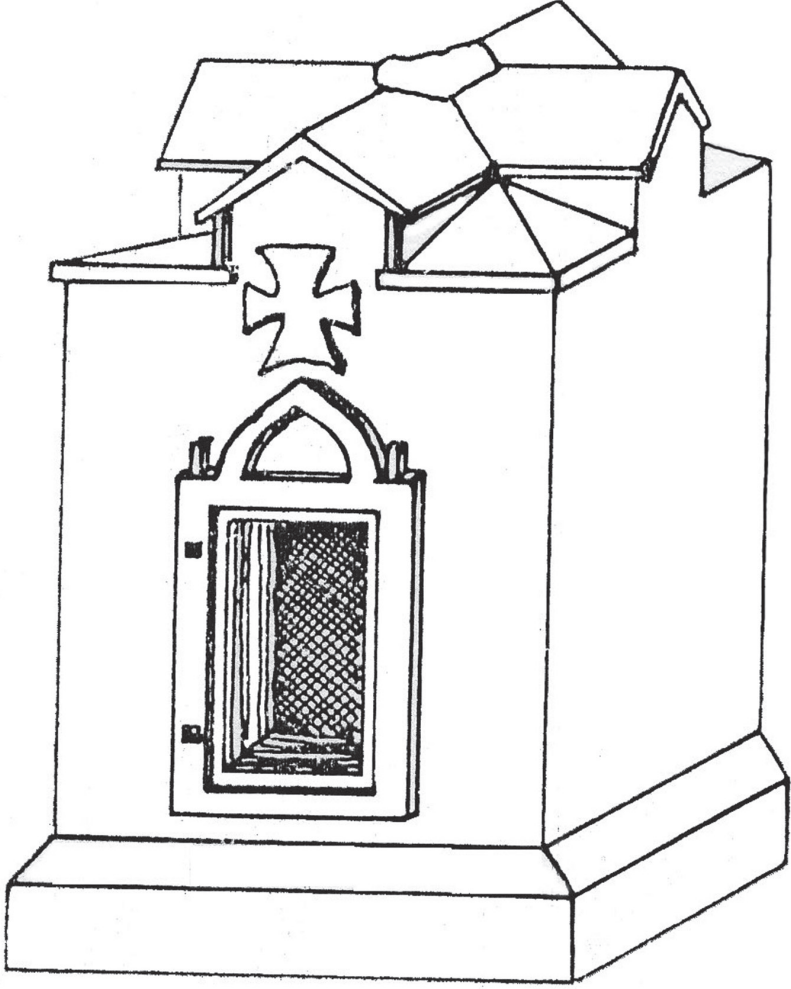
Resim 8: Welfen Hazinesi'ndeki röliker (Stiftung, *a.g.e.*, K. Nr. 7, Abb. 7).

Resim 9: Balkanlar'daki mezar taşları (Hootz, *a.g.e.*, c. II Abb. 86).

Resim 10a: Silifke Müzesi'ndeki kapalı Yunan Haçı formulu röliker.

Resim 10b: Silifke Müzesi'ndeki kapalı Yunan Haçı formulu röliker (Keşoğlu, a.g.m., 104 Şek. 1).

KİTÂB-I MÜNTEHAB FÎ'YAT-TİBB 'ALÂ'İM-İ CERRÂHÎN'İN KAYNAKLARINDAN BİRİSİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?*

AHMET ACIDUMAN** - BERNA ARDA***

Anadolu kapılarının XI. yüzyılda Türklere açılmasıyla, tıp tarihimiz açısından çok önemli bir yere sahip olan ve ilk kez Mahmud Mes'ud Koman tarafından tanıtılan¹ ilk Türkçe tıp kitabımız *Tuhfe-i Mübâriz*'nin XIII. yüzyılın başlarında yazılması² arasında oldukça uzun bir süre geçmiştir. Hekim Bereket'in kitabının girişinde yaptığı açıklamaları hem bunun nedeni hakkında ipuçları vermekte, hem de Anadolu topraklarında tıp kitaplarının yazım sürecini ve kitaplarda kullanılan dilin seçimini yansıtmaktadır. Dönemin bilim dilinin Arapça,³ Anadolu Selçuklu Devleti'nin resmi dilinin Farsça⁴ ve halkın konuştuğu dilin de Türkçe⁵ olduğu göz önüne alındığında, Hekim Bereket'in kitabını önce Arapça yazarak *Lubâbu'n-nuhâb* adını vermesi, daha sonra Anadolu Selçuklu Sultanları I. Gıyaseddin Keyhusrev ve I. 'Alâeddin Keykubâd devirlerinde Amasya emirliğinde bulunmuş olan Mübârüzî'd-din Halifet Alp Gâzi'nin isteği ile kitabını Arapçadan Farsçaya çevirerek *Tuhfe-i*

* Bu makale, 10-13 Aralık 2012 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde, yazarlarca aynı başlıkla sunulmuş ve özeti kongre bildiri kitabında yer almış olan sözlü bildiriye dayanmaktadır.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, aciduman@medicine.ankara.edu.tr

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, berna.arda@medicine.ankara.edu.tr

¹ Mahmud Mes'ud Koman, "Tuhfe-i Mübârizi (Lübab-ün Nuhâb tercümesi)," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XVIII/3 (1955), ss. 689-719.

² M.C. Şehabeddin Tekindağ, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde bulunan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmalar I," *Türkiyat Mecmuası*, XVI (1971) s. 134.

³ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940, s. 6.

⁴ Kenan Süveren, İlder Uzel, "İlk Türkçe yazmalarına genel bir bakış," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, II (1988): 127; Mikail Bayram, "Anadolu'da telif edilen ilk Türkçe eser meselesi," *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Selçuk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1996, s. 95.

⁵ Süveren, Uzel, *a.g.e.*, 127.

Mübârizî olarak adlandırması ve yine adı geçen kişinin işareti ile Türkçeye çevirmesinin,⁶ dönemin tıp kitaplarının telif süreci ve dil seçimiyle çok uyumlu olduğu görülmektedir. Mikail Bayram'ın yaptığı bir araştırma Anadolu Selçuklu Dönemi'nde telif edilen eserlerin büyük çoğunlukla Farsça, ikinci sırada Arapça olarak yazıldığını, Türkçe telif edilen eser sayısının ise oldukça az olduğunu göstermiştir.⁷ Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra ortaya çıkan Beylikler Dönemi'nde ise resmi dilin Türkçe olması ile Türkçe kitap yazımındaki artışa bağlı olarak, Türkçe tıp kitaplarının sayısında ve çeşidinde artış olduğu görülmektedir. ⁸ Osmanlılarda da Türkçenin hem bürokrasi hem de bilim dili olması nedeniyle XV. yüzyıl başlarından başlayarak çeşitli bilim dallarında Türkçe kitap yazma ya da Türkçeye kitap çevirme girişimleri artmıştır.⁹

İlk Türkçe tıp yazmaları arasında sayılan *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb* ve *Âlâ'im-i Cerrâhîn*¹⁰ de Anadolu'da telif ve tercüme edilmiş iki önemli tıbbî yazma eserdir. Yapılan çalışmalara göre Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî'nin *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'inin telif tarihi 1420 yılına tarihlendirilirken,¹¹ Cerrâh İbrâhîm'in *Âlâ'im-i Cerrâhîn*'inin saptanabilen en eski nüshası ise 1505 tarihini taşımaktadır.¹²

Abdüvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî ve *Kitâb-ı Müntehab fi't-Tıbb*

Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb Türk Tıp Tarihi literatürüne ilk kez M. Mesud Koman tarafından tanıtılmıştır.¹³ Ahmet İzzet Koyunoğlu koleksiyonunda bulunan "*Müntehab*" nüshasını tanıttığı yazısında yazarının ismini Abdurrahman oğlu Ahmed oğlu Kadı Cemalüddin Yusuf oğlu Abdülkahir olarak veren Koman, eseri, yazıldığı yer ve tarihin belli olmamasına karşın, Çelebi Sultan Mehmed'e ithaf edilmesinden yola çıkarak Sultan Mehmed

⁶ Tekindağ, *a.g.e.*, s. 134.

⁷ Bayram, *a.g.e.*, 95.

⁸ Süveren ve Uzel, *a.g.e.*, 127.

⁹ Ramazan Şçen, "On beşinci yüzyılda Türkçeye tercümeleler," *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları-Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994*, ss. 899-900.

¹⁰ Süveren, Uzel, *a.g.e.*, 136, 140-141.

¹¹ A. Süheyl Ünver, "Abdüvahâb'ın Çelebi Sultan Mehmed'e Müntahabı," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XIII/2 (1950), s. 108.

¹² Nuran Yıldırım, "Âlâ'im-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler," *I. Uluslararası Türk-İslam-Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981 [I. International Congress on the History of Turkish-Islamic Science and Technology 14-18 September 1981], Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi [History of Medicine-Pharmacy-Dental Medicine], Bildiriler, Cilt II [Proceedings, Volume II]. İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul 1981*, s. 170.

¹³ M. Mes'ud Koman, *Abdülkahir, Müntehab, Çelebi Sultan Mehmed'e İthaf Olunan Türkçe Tıp Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Kemal Matbaası, İstanbul 1949.

F'in saltanat dönemi olan 816/1413-824/1421 yılları arasına tarihlendirmiştir. Koman, eserin mukaddimesinden yola çıkarak Abdülkahir'in dedesinin "Mâlikî" mezhebinden olduğunu düşünmüş, bu mezhebin Anadolu'da yaygın olmadığından bahisle, Mısırlı ve Mısır'da yerleşmiş Türklerden olduğunu bildirmiştir.¹⁴ Bu konuda araştırmalar yapan A. Süheyl Ünver ise yayınladığı incelemesinde Tire Ahmet Necippaşa Kütüphanesi, No: 591'de bulunduğu "Müntehab" nüshasının zahriyesinden yola çıkarak, "Kütübü'l-Müntehab fi't-tıbb" adlı eserin müellifinin ismini "Abdülvahhâb bin Yusuf ibni Ahmet ül Mardâni" olarak vermiş, eserin müellifinin Abdülkâhir olmayıp Abdülvahhab olduğunu, eserin Çelebi Sultan Mehmed'e ithaf olunmayıp, doğrudan onun ismi ve özel kütüphanesi için yazıldığı açıklamalarında bulunmuştur. Eserin zahriyesinde yazarın kendisi ya da silsilesi için geçen "Mardâni" kelimesinin, doğdukları şehrin ismi olması gerektiği düşüncesinden yola çıkan Ünver, "Mârdâni"nin "Mardinli" anlamına gelip gelemeyeceğini ve bir dönem "Mardin"e "Mardan" denmiş olup olamayacağını sorgulamış; ayrıca Abdülvahhab'ın dedesinin ya da kendisinin Anadolu'da Mâlikî mezhebinde bulunan âlimlerden olduğunu, ama bundan yola çıkarak Mısırlı olduğu hükmüne varılamayacağını bildirerek Koman'ın öne sürdüğü düşüncelere karşı çıkmıştır. Ünver, Tire'de bulunan nüshanın 823/1420 tarihini taşıdığını bildirerek, eserin telif tarihini de netleştirmiştir.¹⁵ Ali Haydar Bayat ise *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb* üzerine yaptığı ayrıntılı incelemesinde Madîn, Madân, Madâ'in, Madyân, Madyûn, Mâridîn yöre-isimlerini bulmasına karşın Mârdân'ın yerini saptayamadığını bildirmektedir.¹⁶ *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'in günümüzde saptanmış yedi nüshası bulunmaktadır.¹⁷

Cerrâh İbrâhîm ve 'Alâ'im-i Cerrâhîn

"Osmanlı tıbbında *Cerrahname* ismi ile tanınan asıl eser"¹⁸ olarak tanımlanan *'Alâ'im-i Cerrâhîn*'i haber veren en erken kaynaklardan birisi Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zumûn* adlı eseridir.¹⁹ "İlm-i cerâhat" başlığı altında ele aldığı bölümde İbrâhîm bin Abdullah el-Cerrâh

¹⁴ Koman, "Abdülkahir," s. 5-6.

¹⁵ Ünver, "Abdülvahhâb'ın Müntahabı," s. 107-108.

¹⁶ Abdüvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb (823-1420)*, *İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım* (Hazırlayan: Ali Haydar Bayat), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, Mart Matbaacılık Sanatları, İstanbul 2005, s. 11.

¹⁷ Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, No: 184; Tire Ahmet Necip Paşa Kütüphanesi, No: 591; Manisa İl Halk Kütüphanesi, Türkçe Tıp Yazmaları, No: 6517; Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraçcioğlu Kitaplığı, No: 1149/5; İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No: 585 [595]; İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, No: 3638. Bkz. Koman, "Abdülkahir," s. 4-5; Sedat Kumbaracılar, "Beşbuçuk asır önce yazılmış iki önemli tıbb kitabı," *Dirim* XXIV/10 (1949), s. 250; Ünver, "Abdülvahhâb'ın Müntahabı," 107; el-Mardâni, *a.g.e.*, 9-10.

¹⁸ *Türk Ansiklopedisi*, "Cerrahname," Cilt X, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, s. 248.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşf-el-zumun*, Birinci cilt. Maarif Matbaası, [Bas. yer yok] 1941, s. 581; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zumûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 2. Cilt, Arapçadan tercüme eden Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 491.

tarafından yazılmış Türkçe bir *Cerrâhnâme*den bahseden Kâtip Çelebi, Cerrâh İbrâhîm'in Moton Kalesi'nin fethedildiği sırada, adı geçen yerde *Cindâr* adında Yunanca bir kitap bulunduğunu, bu kitabı tercüme ettiğini ve 23 bâb olarak düzenlediğini bildirmiştir. Buna karşın elimizde bulunan en eski *Alâ'im-i Cerrâhîn* nüshası olan Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568'de bulunan nüsha ise 22 bâbdan oluşmaktadır.²⁰

Adivar, Cerrâh İbrâhîm'in babasının adının Abdullah olarak kaydedilmesi ve büyükbabasının adının söylenmemesi nedeniyle bir dönme olabileceğini bildirir.²¹ Yıldırım, sefere çıkılırken saray cerrahlarının en ehliyetlisinin orduya cerrahbaşı olarak atandığını dan bahisle, II. Bayezid'in Mora seferinde bulunan Cerrâh İbrâhîm'in bir saray cerrahi olduğunu ve bu sefere de cerrahbaşı göreviyle katılmış olduğu sonucunu çıkarmaktadır.²²

Osmanlı tıbbında ateşli silah yaralanmalarından²³ ve frengiden bahseden ilk eser olan²⁴ *Alâ'im-i Cerrâhîn*, Osmanlılarda teşrih tarihini 1505 yılına kadar indirmesi nedeniyle, anatomi tarihimiz bakımından çok önemlidir.²⁵ Nöroşirürji tarihi açısından da büyük önem taşıyan ve kraniyoplasti tarihine çok değerli bir katkıda bulunan *Alâ'im-i Cerrâhîn*, kafatası kemiklerinin defekterinde xenogreftlerin kullanıldığını gösteren ve günümüze kadar bulunmuş olan halen en eski belgedir.²⁶

Alâ'im-i Cerrâhîn'in halen bilinen yedi nüshası²⁷ ve “fi nebzeti'n min el-cerrâhîn” adlı bir özet²⁸ bulunmaktadır.

²⁰ Cerrâh İbrâhîm, *Alâ'im-i Cerrâhîn*, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, 911 H./1505, v. 2a-3b.

²¹ A. Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, 6. bs, s. 61.

²² Nuran Yıldırım, “İbrâhîm b. Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt XXI. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000; s. 284.

²³ Nuran Yıldırım, “Alâ'im-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler,” s. 174.

²⁴ Fuat Kamil Beksan, “Avrupada frengi tarihini alakadar eden Türkçe bir vesika,” *Türk Tıp Tarihi Arkiivi* III/10 (1938) 49-51; Yıldırım, “Alâ'im-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler,” s. 174; Nuran Yıldırım, “Alâ'im-i Cerrâhîn'de (1505) Frengi,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* LIV/2 (1991), s. 358.

²⁵ Yıldırım, “İbrâhîm b. Abdullah,” s. 285.

²⁶ Ahmet Aciduman, Deniz Belen, “The earliest document regarding the history of cranioplasty from the Ottoman Era,” *Surgical Neurology*, LXVIII/3 (2007), p. 352.

²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No. 568; İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, Y. 125; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No: 7147; İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp, No: 205; Manisa İl Halk Kütüphanesi, No: 1844; Manisa İl Halk Kütüphanesi, No: 1851; Gotha nüshası. Bkz. Yıldırım, “Alâ'im-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler,” s. 170; Yıldırım, “İbrâhîm b. Abdullah,” s. 284.

²⁸ Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, Hamidiye Koleksiyonu, No: 1027/2. Bkz. Nuran Yıldırım, “Alâ'im-i Cerrâhîn'in bilinmeyen bir özeti: Fi nebzeti'n min el-cerrâhîn,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* I (1986), ss. 100-104.

Yaptığımız araştırmalar sırasında, her iki eser arasında oldukça önemli bir zaman farkı bulunmasına rağmen, birbiriyle çok benzerlik gösteren ortak bazı bölümlerin bulunduğu görülmüştür. *Alâ'im-i Cerrâhîn* ile Cerrâh Mes'ûd'un *Kitâb-ı hulâsa-i tıbb* adlı eseri arasında benzer şekilde bazı bölümlerin ortak olduğu, *Hulâsa-i tıbb*'ın önemli bir bölümünün *Alâ'im-i Cerrâhîn* içerisinde “yinür yaraları beyân ider” başlıklı onuncu bölümde yer aldığı²⁹ daha önce sunulmuş olması da göz önüne alınarak, *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb* ve *Alâ'im-i Cerrâhîn* arasında saptanan bu oldukça ilginç ve araştırmaya değer bulguların karşılaştırılarak değerlendirilmesi bu yazının konusunu oluşturmuştur.

Gereç ve Yöntem

Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış ve bu çalışmasını “İnceleme – Metin – Dizin – Sadeleştirme - Tıpkıbasım” şeklinde kitaplaştırmış bulunan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın hazırladığı bu eser,³⁰ çalışmalarımız sırasında *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ta yer alan bölümlerin karşılaştırılmasında ana kaynaklardan birisini oluştururken, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in 1505 tarihli ve İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568'de³¹ bulunan nüshası da *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yer alan bölümlerin karşılaştırılması için kullanılan ana kaynaklardan diğerini oluşturmuştur.

Alâ'im-i Cerrâhîn'de yer alan on ikinci bölüm “*el-bâbu's-sânî 'aşer tıbbun haddindedür ki ana umûr tabî'yye dürler*” başlığını taşımaktadır ve yazar bu “bâb”ın altı fasıldan oluştuğunu söylemektedir.³² Adı geçen “bâb”da yer alan fasıllar ise sırasıyla şöyledir:

fasl umûr tabî'yye beyân ider³³

fasl mizâcî bildürür³⁴

fasl ahlât bildürür³⁵

fasl a'zâyı bildürür ki umûr tabî'yyedür³⁶

²⁹ Ahmet Acıduman, Berna Arda, “Alâ'im-i Cerrâhîn ve Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb üzerine bazı çalışmalar ve bulgular: İstanbul Üniversitesi TY 7147 ve Fatih 3550 [Recent studies and findings on Alâ'im-i Cerrâhîn and Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb: İstanbul Üniversitesi TY 7147 and Fatih 3550],” İçinde: Demirhan Erdemir A, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B ve Erer S (eds.). *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı [1st International Congress on the Turkish History of Medicine, 10th National Congress on the Turkish History of Medicine Proceedings Book]. Konya, 20-24 Mayıs 2008 [20-24 May 2008];* Cilt 2 [Vol.2], s. 1413.

³⁰ Abdülvehhâb, *a.g.e.*

³¹ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*

³² Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 114a-b.

³³ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 114b.

³⁴ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 115a-116b.

³⁵ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 116b-119b.

³⁶ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 119b-121a.

fasl kuvvâyı bildürür³⁷

fasl umûrı tabî'inün kalanındadır³⁸

Kûtâb-ı Müntehab fî't-tbb'da aynı konuları içeren bölüm ve fasılları ise aşağıdaki başlıkları taşımaktadır:

*El-makâletü'l-ülâfî'l-umûru't-tabî'iyye Kûtâb-ı Müntehab'un evvelgi makâlesinde umûr-ı tabî'iyyeyi bildirelüm, tbbun haddi ile bile ve bu makâle yüdi fasldur*³⁹

el-faslü'l-evvel evvelgi faslında tbbun haddini bildirelüm⁴⁰

el-faslü's-sânî ikinci faslında erkâmı bildirelüm⁴¹

el-faslü's-sâlis üçüncü faslında mizâcı bildirelüm⁴²

el-faslü'r-râbi' dördüncü faslında ahlâtı bildirelüm⁴³

el-faslü'l-hâmîs bişinci faslında â'zâyı bildirelüm⁴⁴

el-faslü's-sâdis altıncı faslında kuvvâyı bildirelüm⁴⁵

el-faslü's-sâbi' yidinci faslında umûr-ı tabî'iyyenün bakıyyesini bildirelüm⁴⁶

Bölmelerde yer alan fasılların sayısının altı ve yedi olmasının nedeni *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de bâb sonrası verilen açıklamanın *Kûtâb-ı Müntehab*'da ilk faslı oluşturmasıdır.

Alâ'im-i Cerrâhîn'de on ikinci bâb'da yukarıda adı geçen fasıllardan sonra "*fasl teşrihi beyân ider on bir fasldur evvelki fasl sinükler bildürür*" başlığı ile teşrih kısmına geçiş yapılmaktadır.⁴⁷ Teşrihle ilgili diğer başlıklar ise şöyle sıralanmaktadır:

fasl ikinci fasl sinirler teşrihindedür⁴⁸

fasl üçüncü fasl hareketsüz tamarlar şerhindedür⁴⁹

³⁷ Cerrâh İbrâhîm, *a.ge.*, v. 121a-123b.

³⁸ Cerrâh İbrâhîm, *a.ge.*, v. 123b-125a.

³⁹ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 42,347, 354, 481/5a, 487/10b.

⁴⁰ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 42, 347, 354, 481/5a, 487/10b-11a.

⁴¹ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 42, 347, 354, 481/5a, 487/11a.

⁴² Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 42-44, 347, 354-356, 481/5a, 487/11a-489/13a.

⁴³ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 44-46, 347, 356-358, 481/5a, 489/13a-492/15b.

⁴⁴ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 46-48, 347, 358-359, 481/5a, 492/15b-494/17b.

⁴⁵ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 48-50, 347, 359-360, 481/5a, 494/17b-496/19b.

⁴⁶ Abdülvehhâb, *a.ge.*, s. 35, 50-51, 347, 361-362, 481/5a, 496/19b-497/21a.

⁴⁷ Cerrâh İbrâhîm, *a.ge.*, v. 125a-129b.

⁴⁸ Cerrâh İbrâhîm, *a.ge.*, v. 129b-134b.

⁴⁹ Cerrâh İbrâhîm, *a.ge.*, v. 134b-138b.

- fasl dördüncü fasl şerâyinde ve müteharrik tamarlardadır⁵⁰
fasl beşinci fasl 'adalâtda ya'nî sacanak etleri teşrîhindedür⁵¹
fasl altıncı faslında deri teşrîhin bildirür⁵²
fasl yedinci faslında a'zâyı mürekkebe bildirür⁵³
fasl sekizinci fasl göğüs perdesin ve ma'ide ve bagarsukları bildirür⁵⁴
fasl tokuzuncu fasl öykeni ve yüregi bildirür⁵⁵
fasl onuncu fasl bağır ve öd ve talak teşrîhlerindedür⁵⁶
fasl a'zâyı mürekkebenün bakiyyesi teşrîhindedür⁵⁷

Kütâb-ı Müntehab fi't-tıbb'ın ikinci makalesi ise teşrîhle ilgilidir. Makalenin ve fasıllarının başlıkları aşağıda verilmektedir:

el-makâletü's-sânî fi't-teşrîhi Kütâb-ı Müntehab'un ikinci makâlesinde teşrîhi bildirelüm bu makâle on bir fasldur⁵⁸

- el-faslü'l-evvel evvelgi fashında sünüklerün teşrîhini bildirelüm⁵⁹
el-faslü's-sânî ikinci fashında sinirlerün teşrîhin bildirelüm⁶⁰
el-faslü's-sâlis üçüncü fashında hareketsüz tamarları bildirelüm⁶¹
el-faslü'r-râbi' dördüncü fashında müteharrik tamarları bildirelüm⁶²
el-faslü'l-hâmis bişinci fashında 'adali ya'nî saçanakları bildirelüm⁶³
el-faslü's-sâdis altıncü fashında derinün teşrîhin bildirelüm⁶⁴

⁵⁰ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 138b-141b.

⁵¹ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 141b-143b.

⁵² Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 143b-145a.

⁵³ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 145a-146b.

⁵⁴ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 146b-147b.

⁵⁵ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 147b-148b.

⁵⁶ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 148b-149a.

⁵⁷ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 149a-150a.

⁵⁸ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 52, 348, 362, 481/5a, 497/21a-498/21b.

⁵⁹ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 52-55, 348, 362-365, 482/5b, 498/21b-501/25a.

⁶⁰ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 55-59, 348, 365-368, 482/5b, 501/25a-506/29b.

⁶¹ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 59-62, 348, 368-371, 482/5b, 506/29b-510/33b.

⁶² Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 62-64, 348, 371-372, 482/5b, 510/33b-512/35b.

⁶³ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 64-66, 348, 372-374, 482/5b, 512/35b-514/38a.

⁶⁴ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 66-67, 348, 374, 482/5b, 514/38a-515/39a.

el-faslü's-sâbi' yidinci faslında â'zâ-i mürekkebeyi bildirelüm ve evvel dimâğı ve iki gözi ve iki kulagı beyân idelüm⁶⁵

el-faslü's-sâmin sekizinci faslında gözgüzün perdesin ve ma'ideyi ve bagarsukları bildirelüm⁶⁶

el-faslü't-tâsi' tokuzuncu faslında öykeni ve yüregi beyân idelüm⁶⁷

el-faslü'l-âşer onuncu faslında bagır ve ödi ve talakı beyân ider⁶⁸

el-faslü'l-hâdi 'aşer on birinci faslında âzâ-yı mürekkebenün bakıyyesini bildirelüm⁶⁹

Alâ'im-i Cerrâhîn'de bundan sonra "insân bedeni ahvâlinde beş fasl üzerine beyân idelüm" ile başlayan bir kısım bulunmaktadır.⁷⁰ Bu bölümün önünde "fasl" kelimesi yoktur, ama bunu düşündürtecek bir boşluk bulunmaktadır. Bundan sonra gelen bölüm "fasl ikinci fasl zarûriyyât sebebleridür" başlığı altındadır.⁷¹ Bu bölümden sonra *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de on üçüncü bâb'a geçilmektedir.

Alâ'im-i Cerrâhîn'de yer alan bu bölümlerin de çok benzer şekilde *Kîtâb-ı Müntehab fi't-tbb*'da bulunduğu bununla birlikte *Kîtâb-ı Müntehab fi't-tbb*'da bulunan bölümlere bakıldığında, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de noksan olduğu görülmektedir.

Kîtâb-ı Müntehab fi't-tbb'in üçüncü makalesinin başlığı ve fasılları şöyledir:

*el-makâletü's-sâlisetu fi ahvâli bedeni'l-insân ve esbâbihâ ve 'alâmatihâ ed-dalâletü 'aleyhâ Kîtâb-ı Müntehab'un üçüncü makâlesinde insân bedeninin ahvâlini esbâbyyla ve ana delâlet iden 'alâmetleriyle bile bildirelüm*⁷²

el-faslü'l-evvel evvelgi faslında sıhha ve marazı bile bildirelüm⁷³

el-faslü's-sânî ikinci faslında zarûriyyât-ı sitteyi bildirelüm⁷⁴

el-faslü's-sâlis üçüncü faslında esbâb-ı mümrizeyi bildirelüm⁷⁵

⁶⁵ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 67-69, 348, 374-375, 482/5b, 515/39a-517/41a.

⁶⁶ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 69-70, 348, 376, 482/5b, 517/41a-518/41b.

⁶⁷ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 70-71, 348, 376-377, 482/5b, 518/41b-519/42b.

⁶⁸ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 71, 348, 377, 482/5b, 519/42b-43a.

⁶⁹ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 71-72, 348, 377-378, 482/5b, 519/43a-520/44a.

⁷⁰ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 150a-151b.

⁷¹ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 151b-153b.

⁷² Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 72, 348, 378, 482/5b-6a, 520/44a.

⁷³ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 72-74, 348, 378-379, 482/6a, 520/44a-522/45b.

⁷⁴ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 74-77, 348, 379-381, 482/6a, 522/45b-525/49a.

⁷⁵ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 77-79, 348, 381-383, 482/6a, 525/49a-528/51b.

el-faslü'r-râbi' dördüncü faslında mizâc cihetinden bedene delâlet iden 'alâmetleri bil-direlüm'⁷⁶

el-faslü'l-hâmis bişinci faslında ahlât cihetinden bedene delâlet iden 'alâmetleri bil-direlüm'⁷⁷

Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb'ta ilgili bölümün beş fasıldan ibaret olduğu görülmektedir. Buna karşın aralarında çok benzerlik saptadığımız bu bölüm *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de de "beş fasıl üzerine beyân edileceği" söylendiği halde ikinci fasılla sonlandırılmıştır ve bu faslında da, *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ta yer alan benzer bölümle karşılaştırıldığında, tam olmadığı görülmektedir.

Okuyucunun yararlanabilmesi amacıyla *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yer alan ve *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ta bulunan bölümlerle çok benzerlik saptanan bölümlerin çevriyazısı metnin sonunda verilmiştir (Ek-1).

Benzer bir çalışmanın yapıldığı *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ta yer alan tablo ile karşılaştırılması açısından okuyucunun ilgisini çekebileceği düşünüldüğünden, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yer alan anatomi bölümlerinde saptanan anatomik terimler de tablo halinde yazının sonunda sunulmuştur (Ek-2). Tablonun 2. ve 3. sütunlarda yer alan terimler *Alâ'im-i Cerrâhîn* yazarı Cerrâh İbrâhîm tarafından metin içerisinde kullanılan ve birbirine karşılık olarak verilen terimler ya da açıklamalar olup, 4. sütunda yer alan Latince karşılıklar ise makalenin yazarlarınca, Arıncı ve Elhan'ın *Anatomi Terimleri Kılavuzu*'ndan⁷⁸ yararlanılarak yerleştirilmiştir.

Değerlendirme

Alâ'im-i Cerrâhîn'de yer alan 12. Bölüm ile *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ın ilk üç makalesinde yer alan konuların karşılaştırılması, her iki kitapta yer alan bu bölümlerin büyük ölçüde birbiriyle benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.

Bu bölümlerde rastlanan benzerliğin nasıl açıklanabileceğine ilişkin yanıtlar şunlar olabilir:

Yazılış tarihleri göz önüne alındığında *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de bulunan bölümlerin *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'tan alınmış olması akla gelen ilk olasılıktır. *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in 12. Bölümü oluşturulurken *Kitâb-ı Müntehab fi't-tıbb*'ta yer alan 1. ve 2. makalenin tamamı ile 3. makalenin 1. Faslı'nın tamamıyla 2. Faslı'nın bir kısmı alınarak, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yer alan alıntı tamamlanmış görünmektedir.

⁷⁶ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 79-80, 348, 384, 482/6a, 528/51b-529/53a.

⁷⁷ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 36, 80-81, 348, 384-385, 482/6a, 529/53a-530/53b.

⁷⁸ Kaplan Arıncı, Alâittin Elhan, *Anatomi Terimleri Kılavuzu*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1980, 4. bs.

Bir başka olasılık ise *Kûtâb-ı Müntehab fi't-tbb* ve *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yer alan bu ortak bölümlerin, aynı kaynaktan alınmış olmasıdır. Bu olasılığı düşündürten ipuçları *Kûtâb-ı Müntehab fi't-tbb* ile *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in girişlerinde eserlerin yazarlarınca bildirilmiştir.

Abdülvehhâb eserinin girişinde, *Kûtâb-ı Müntehab fi't-tbb*'ı nasıl yazdığını şöyle dile getirmektedir:

“pes diledüm kim tbbun külli'yâtundan ve cüz'iyâtundan ve teşrihlerün acâyiblerinden ve mu'âlecâtun garâyiblerinden ve mürekkebâtun mücerrebâtılarından ve müfredâtıların müstâ'mellerinden bu nefis hâşiyeleri üyürtleyen ve Türkî dilince terceme kılâm ve adını Müntehab koyam ve zamâne pâdişâhîlerinün bihterine ve 'Osmân şâhenşâhlarınun serverine tuhfe getirem”⁷⁹

Bir başka yerde ise şu satırları yazmaktadır: “*bilgîl kim bu nefis kitâb tbbun güzîde kavâ'idlerine müştemüldür mütekaddüm hakâmîlerin kitâblarından cem' itmîşim ve ihtisârında key mübâлага kalmışam ve on makâle üzerine tertîb itmîşim*”⁸⁰

Bu ifadelerde yazarın tıp külliyyatından iyi olan açıklamaları seçerek Türkçe diline çevirdiğini ve bu eseri geçmiş hekimlerin eserlerinden topladığını ya da bir başka deyişle derlediğini bildirmektedir. Bu açıklamalar *Kûtâb-ı Müntehab*'ın önceki dönemlerde yazılmış çeşitli tıp eserlerinden çeviri ve derleme yoluyla oluşturulduğuna delil kabul edilebilir.

Alâ'im-i Cerrâhîn'in girişinde ise Cerrâh İbrâhîm eserinin kaynağına şöyle açıklık getirmektedir:

“ammâ ba'dehu bilgil ki Sultânî's-selâtûn hulâsatu el-mâ'î ve't-tîni Sultân Bayezid bin Mehmed Han ebadallahu devletuhu ve eyyede mülkehu devuletile ve saltanat birle Mora seferine müteveccih olub Moton nâm kal'asın feth eyledüğünde bu cerrâhnâme ol kal'a içinde bulundu lîkin Yunan ve Süryan dilinde yazılmış idi adına Çindâr dirlerdî ammâ hükemâ-i mütekaddiminden ve eubbâ-i müte'ahhirinden Eflâton ve Calinus ve Ebukrat ve Ebû Alî Sinâ kavillerince olduğu sebebden fakirü'l-hakîr cerrâh İbrâhîm Yunan ve Süryan dilinden habîr olduğu sebebden diledi ki bu kitâbı 'Alâ'im-i Cerrâhîn deyu ad virüb Türkiye tercüme ide tâ ki mübedâilere asân olub bununla menfaat dutub mü'ellifini hayr du'â ile yâd ideler...”⁸¹

Bu açıklamadan da eserin aslının, geçmişin önemli hekimlerden Eflâtûn (Platon), Câlînûs (Galenos), Ebûkrât (Hippokrates) ve Ebû 'Alî Sinâ'nın sözlerince yazılmış *Çindâr* isimli Yunanca ve Süryânîce yazılmış bir kitap olduğu ve bu dillerden Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır.

Çindâr'ın Yunanca ve Süryânîce yazılmış olması, bu kitabın da alıntulandığı bir başka kaynak olabileceğini düşündürmektedir. Bunun nedeni 431 yılında toplanan Efes Konsu-

⁷⁹ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 32-33, 479/3a.

⁸⁰ Abdülvehhâb, *a.g.e.*, s. 35, 481/4b.

⁸¹ Cerrâh İbrâhîm, *a.g.e.*, v. 1b-2a.

lünden sonra Nestorios'un aforoz edilerek sürülmesi ve yandaşlarının da takibata uğramaları sonucu Yunanca ve Süryânîceyi iyi bilen Nestûrilerin önce Edesa'ya yerleşip, burada bulunan üniversitede ve sonra da göç ettikleri Cundişâpur'da Yunancadan Süryânîceye çeşitli eserlerin çevirilerini yapmış olmalarıdır.⁸² Ama bu açıklama *Çindâr*'ın Yunanca ve Süryânîce yazılmış olmasını ve Eflâtûn, Câlînûs ve Ebûkrât'ın sözlerinin kaynak olarak alınmasını açıklamakla birlikte, eserde Ebû 'Alî Sînâ'nın sözlerinin de bulunduğu bilgisini açıklamakta zorlanmaktadır. Eğer gerçekten Ebû 'Alî Sînâ'nın sözlerinden alıntı varsa, bu durum eserin yazılış zamanını İslâm tıbbının tercüme dönemi olarak adlandırılan dönemin sonrasına, en azından İbn Sînâ'nın yaşadığı döneme ve sonrasına tarihlendirir ki, o zaman da, tersine yani Arapça'dan Yunanca ve Süryânîceye bir tercümenin söz konusu olduğu düşünülebilir.

Bu durumu da dikkate alarak, aşağıdaki noktaları ileriki çalışmalarla analiz etmek/ tartışmak mümkün görünmektedir;

Göz önünde bulundurulması gereken öncelikli nokta *Çindâr*'ın bulunduğu Moton'un Mardin'den coğrafi konum itibarıyla oldukça uzakta olduğudur. *Çindâr*'ın Yunanca-Süryânîce aslının bulunabilmesi durumunda, bu soruların da yanıtlanacağı öngörülebilir.

Alâ'im-i Cerrâhîn'de karşılaştığımız, hem yaralar, hem kırıklar ve hem de çıkıklar ile ilgili bölümlerde ve yine bu yazıda ele alınan ve içinde "teşrih" ile ilgili bölümlerin de bulunduğu 12. bölümde konulara başlarken hemen daima Ebûkrât, Câlînûs ve Ebû 'Alî Sînâ gibi isimlere gönderme yapılması, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de benzer şekilde yazılmış konuların, eserin de başında Cerrâh İbrâhîm tarafından bildirildiği gibi, *Çindâr*'dan alınmış olan bölümlerin göstergesi olduğunu düşündürmektedir. Daha önce sunulmuş olan çalışmamızda, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in Cerrâh Mes'ûd'un *Hulâsa-i tıbb*'ından alınmış olduğunu gösterdiğimiz bölümlerinde yukarıda adı geçen isimlere bir gönderme yapılmadığı görülmektedir. Öte yandan *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de incelediğimiz 12. bölümde Câlînûs'un adı 9, Ebûkrât'ın adı 9 ve Ebû 'Alî Sînâ'nın adı da iki kez alıntılanırken, *Kitâb-ı Müntehab*'in eşdeğer bölümlerinde yalnızca bir kez Câlînûs'un ismi ilk makalenin başlangıcında geçmektedir. Bu duruma ilişkin olarak şu yorumlar yapılabilir:

Her iki müellif, farklı zamanlarda aynı kaynaktan yararlanmış olabilirler; fakat bu sırada Abdülvehhâb, ilgili bölümlerde yukarıda adı geçen hekimlerin isimlerini bir kez alıntılama dışında göz ardı ederken, Cerrâh İbrâhîm, bu bunların eserini güçlendireceğini düşünerek, pek çok kez zikretmeyi tercih etmiştir.

Bu isimler, ilgili bölümlerde *Kitâb-ı Müntehab*'da geçmediğinden, Cerrâh İbrâhîm'in *Alâ'im-i Cerrâhîn*'i yazarken/çevirirken, bu kitaptan yararlanmamış olabileceğini düşündürtebilir.

⁸² Guido Majno, *The Healing Hand, Man and Wound in the Ancient World*, Harvard University Press 1991, First Paperback Edition, p. 420.

Cerrâh İbrâhîm, eserinin başında bildirdiğine uygun olarak adı geçen müelliflerin isimlerini *Kitâb-ı Müntehab*'dan alıntı yaptığı bölümlerde eserini güçlendirmek için kullanmış olabilir. Gerçek durumun ne olduğu ise ancak *Çindâr*'ın Süryânîce metnine ulaşmakla açığa kavuşturulabilir.

KAYNAKLAR

- Abdüvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tib (823-1420), İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım*, hazırlayan: Ali Haydar Bayat, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, Mart Matbaacılık Sanatları, İstanbul 2005.
- Aciduman, Ahmet - Belen, Deniz, "The earliest document regarding the history of cranioplasty from the Ottoman Era," *Surgical Neurology* LXVIII/3 (2007), ss. 349-353.
- Aciduman, Ahmet - Arda, Berna, "Alâ'im-i Cerrâhîn ve Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb üzerine bazı çalışmalar ve bulgular: İstanbul Üniversitesi TY 7147 ve Fatih 3550 [Recent studies and findings on Alâ'im-i Cerrâhîn and Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb: İstanbul Üniversitesi TY 7147 and Fatih 3550]," İçinde: Demirhan Erdemir A, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B ve Erer S (eds.). *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı [1st International Congress on the Turkish History of Medicine, 10th National Congress on the Turkish History of Medicine Proceedings Book]. Konya, 20-24 Mayıs 2008 [20-24 May 2008]; Cilt 2 [Vol.2], ss. 1406-1419.*
- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- Bayram, Mikail, "Anadolu'da telif edilen ilk Türkçe eser meselesi," *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*. Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1996, ss. 95-100.
- Beksan, Fuat Kamil, "Avrupada frengi tarihini alakadar eden Türkçe bir vesika," *Türk Tıp Tarihi Arhivi* III/10 (1938) 49-51.
- Cerrâh İbrâhîm, *Alâ'im-i Cerrâhîn*, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568, İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 911 H./1505.
- Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, Birinci cilt, Maarif Matbaası, [Bas. yer yok] 1941.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunun An Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 2. Cilt, Arapçadan tercüme eden Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Koman, Mahmud Mes'ud, "Tuhf-e-i Mübârizi (Lübab-ün Nuhâb tercümesi)," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XVIII/3 (1955), ss. 689-719.
- _____, *Abdülkahîr, Müntehab, Çelebi Sultan Mehmed'e İthaf Olunan Türkçe Tıp Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Kemal Matbaası, İstanbul 1949.
- Kumbaracılar, Sedat, "Beşbuçuk asır önce yazılmış iki önemli tıp kitabı," *Dirim*, XXIV/10 (1949), ss. 250-257.
- Majno, Guido, *The Healing Hand, Man and Wound in the Ancient World*, Harvard University Press 1991.

KİTÂB-I MÜNTEHAB FÎT-TİBB 'ALÂ'İM-İ CERRÂHÎN'İN KAYNAKLARINDAN 443
BİRİSİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?

Süveren, Kenan-Uzel, İter, "İlk Türkçe yazmalarına genel bir bakış," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, II (1988), ss. 126-142.

Şeşen, Ramazan, "On beşinci üzyılda Türkçeye tercümele," *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları-Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994*, ss. 899-919.

Tekindağ, M.C. Şehabeddin, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde bulunan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmalar I," *Türkiyat Mecmuası*, XVI (1971), ss. 133-162.

Türk Ansiklopedisi, "Cerrahname," Cilt X, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960.

Ünver, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940.

_____, "Abdülvahâb'ın Çelebi Sultan Mehmed'e Müntahabı," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XIII/2 (1950), ss. 105-116.

Yıldırım, Nuran, "Alâ'im-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler," *I. Uluslar arası Türk-İslam-Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981 [I. International Congress on the History of Turkish-Islamic Science and Technology 14-18 September 1981], Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi [History of Medicine-Pharmacy-Dental Medicine], Bildiriler, Cilt II [Proceedings, Volume II], İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul 1981*, ss. 169-181.

_____, "Alâim-i Cerrâhîn'in bilinmeyen bir özeti: Fi nebzeti'n min el-cerrâhîn," *Tıp Tarihi Araştırmaları* I (1986), ss. 100-104.

_____, "Alâ'im-i Cerrâhîn'de (1505) Frengi," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* LIV/2 (1991), ss. 353-360.

_____, "İbrâhim b. Abdullah, Alâim-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt XXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, ss. 284-285.

Ek-1

⁵el-bābuṣ-ṣānī °aṣera • ⁶ṭıbbuñ ḥaddindedür ki aña umürı ṭabııyie dirler • altı faṣl ⁷üzere binā olunmuşdur • ve daḥı Cālınūs buyurur kim ṭıb ⁸bir ṣan°atdur ki ten-dürüst bedenüñ ṣıḥḥatını nice ṣaklamak gerek ⁹anı beyān ider • ve daḥı ṣıḥḥatı zāyil olıcaḳ nice döndürmek ¹⁰gerek anı daḥı beyān ider • ammā bilgil ki ṭıb didükleri ¹¹bir ṣan°atdur ki ṣıḥḥat ve daḥı ṣıḥḥate mensüb ve muttaşıl olan [114a] ¹nişanları beyān ider • ve daḥı ḥādişi mutavassıṭa ki ne bellü ²ṣıḥḥat ve ne bellü marāzıdur anı daḥı beyān ider • ve daḥı ³bu bābda °azīm baḥş vardır • bu muḥtaşarda anı edā itmek ⁴mümkin degıldür • ammā elden geldüğü kadar beyān idelüm • **⁵faṣl • umürı ṭabııyie ⁶beyān ider •** ammā bilgil ki umürı ṭabııyienüñ evveli erkāndur ⁷ve erkān basıṭ cismeldür • ve insān bedeniniñ ve ḡayrısınıñ ⁸daḥı cismeleri ve uzvları⁸³ beyānındadır • ve daḥı erkān didükleri ⁹dört şeydür • biri oddur kim ṭabı°atı ḥārı yābısdür • ve biri yeldür kim ¹⁰ṭabı°atı ḥārı raṭbdur • ve biri şudur kim ṭabı°atı bārıdı raṭbdur • ¹¹ve biri daḥı topraḳdur kim ṭabı°atı bārıdı yābısdür [114b] • **¹faṣl • mizāc bildürür** ²Cālınūs eydür mizāc bir keyfiyyetdür kim anuñ ḥudüveti ³keyfiyyāti mutazādanuñ tefāülindendür ve keyfiyyāti ⁴mutazānuñ biri ḥarāret ve biri burüdet ve biri ruṭübet ⁵ve biri yubüsetdür • zırā burüdet keyfiyyeti biri biriyle kim ḳarışur • ve mümzec olur • ḥarāretüñ ḳuvveti burüdet ḳuvvetiniñ ekşerñ şır ⁷ve burüdetüñ ḳuvveti ḥarāreti ḳuvvetiniñ ekşerñ şır pes ol ⁸mümzecüñ cemı°isi eczāsından bir müteşābih keyfiyyet ḥāşıl olur ⁹kim mizāc oldur • ve bil ki °aḳl ḥādiş mücebince bu mizāc iki ¹⁰ḳısmdur • biri mu°tedil bi°l-ḥaḳıḳıdur ve ol oldur kim keyfiyyāti ¹¹mutazāduñ miḳdārları mümtezicde mütesāvi ya°nı berāber olur [115a] • ¹ve biri i°tidālden ṭaşıradur ve ol oldur kim ḳısmuñ vücüdü ²mümkin degıldür lakin mizāclarda mevcüd olan mizāc ol şoñrağı ³mizācdur kim i°tidāli ḥaḳıḳatden ṭaşıradur ve eṭıbbā ıṣılāḥınca ⁴bu mizāca bi°l-farż dirler ve bu daḥı iki ḳısmdur • biri ol mizācdur kim ⁵bir mevzū° māye olıcaḳ ḥodı beden ve ḥodı °uzv olsun ol ⁶mevzū° māye andan enseb ve andan elyāḳ mizāc olmaya • ⁷ve biri bu i°tidālden ṭaşıradur • imdi ḳıyasıla i°tibār ⁸idicek bu evvelki ḳısma sekiz vech °arız olur • birine mu°tedili ⁹nev°ı dirler zırā envā°ından ḥāric olan mizāclara göre bu ¹⁰mu°tedildür • ve bu mizāc ol şaḥşa ḥāşıl olur kim ol şaḥş a°deli ¹¹eşḥāşı nev° insāndur • ve üçünciye mu°tedil şınfı dirler [115b] ¹zırā şınfından ḥāric olan mizāclara göre bu mu°tedildür ve bu ²ol mizāclardur ki iḳlīmüñ ḳavmine ḥāşıl olur zırā ayruḳ ³iḳlīm ḳavminüñ mizāclarına göre bu mu°tedildür • ve dördüncisine mu°tedil ⁴şınfı dirler zırā şınfına dāḥil olan mizāclara göre bu mu°tedildür ⁵ve bu mizāc ol şaḥşa ḥāşıl olur kim ol şaḥş bu şınf ⁶mu°tedilinüñ a°deli eşḥāşıdur • beşincisine mu°tedili şaḥşı dirler ⁷ve bu mizāc eşḥāşı insānuñ bir şaḥşına ḥāşıl olıcaḳ ḳalan ⁸şaḥşlarıñ mizācalarına göre bu mu°tedildür zırā ol şaḥşuñ ⁹beḳāsi ve ṣıḥḥatı ol mizācla mevcüd olur • ve altıncısına daḥı mu°tedil ¹⁰şaḥşı dirler zırā nefsi şaḥşuñ aḥvāline göre bu ḥod

⁸³ Orijinal metinde, “uzvları” kelimesinde bulunan “vav” harfi üzerinde hem “cezm” , hem de “üstün/fetha” bulunmaktadır. “Vav”ın üstündeki işaret “cezm” olarak kabul edilmiş ve öyle okunmuştur. “Üstün/fetha” olarak okunduğunda anlamlı bir kelime olmamaktadır.

mu^ctedildür ¹¹ve bu ol mizâcdur ki bir şaḥṣa ḥâşıl olıcaḡ ol şaḥṣun [116a] ¹cemî^t aḥvâline göre bundan enseb ve elyaḡ mizâc olmaya • ²ve yedincisine mu^ctedilî ^cuzvî dirler zîrâ her bir ^cuzvuñ bir ³mizâcî vardır kim ol mizâc kendüye maḥşûsdur • ve sekizincisine ⁴daḡı mu^ctedilî ^cuzvî dirler zîrâ nefsi ^cuzvuñ aḥvâline göre ⁵bu mu^ctedildür ve bu ol mizâcdur ki nefsi ^cuzvuñ cemî^t aḥvâline ⁶bundan enseb ve bundan elyaḡ mizâc olmaya • **faşl** • **ahlâṡ bildürür** • ve daḡı Ebûkırâṡ eydür • bilgil ki ḡılt bir ⁸cismdür ki hem raṡb ve hem seyyâldür ve ġıdâ evvel aña müsteḡıl olur ⁹yaⁿî aña döner • ve aḡlâṡ dördür • biri ḡandur ve ḡanuñ ṡab^tatı ¹⁰ḡâr-ı raṡbdur • ve biri şafrâdur ve şafrânuñ ṡab^tatı ḡârî ¹¹yâbisdür • ve biri daḡı balġamdur ve balġamuñ ṡab^tatı bâridi raṡbdur [116b] • ¹ve biri daḡı sevdâdur ve sevdânuñ ṡab^tatı bâridi yâbisdür • ²ve bu dört ḡıltuñ her birinuñ ṡab^tisi ve ġayrı ṡab^tisi daḡı ³vardur • ṡab^tî budur ki ḡan rengi kızıl olur ve ṡa^mı ṡatlu ⁴ve ḡoḡusu ḡoş olur • ve ol kim ġayrı ṡab^tîdür ḡoḡusu ⁵yyir ve levni ve ṡa^mı müteġayyir olur • ve ammâ ol şafrâ kim ṡab^tîdür ⁶dört nev^cdür • birine mürreⁱ şafrâ dirler ve bu nev^ce şuluca ⁷raḡıḡ ruṡûbet ḡarışur • ve ikincisine mirreⁱ muḡî dirler şarusına ⁸beñzedüġicün ve bu nev^ce balġamdan bir ġalıṡ ruṡûbet ḡarışur • ⁹ve üçüncisine kerrânî dirler kendeneye beñzer ve bu nev^c ¹⁰ol mezbûr iki nev^cden terkîb olunur ve ma^cidede mütevellid ¹¹olur • ve dördüncisine jencârî dirler zîrâ jencâr rengine [117a] ¹beñzer ve ol üç nev^cden bunuñ ḡarâreti artuḡdur ve ²ṡab^tatı aġu ṡab^tatına yaḡındur • ve ammâ balġam ṡab^tatı bir ḡılt ³dur kim ḡan olmaġa yarar zîrâ aşılda ḡandandır lîkin ṡab^tat ⁴anı tamâm bişürmeyüb durur • ve ġayrı ṡab^tisi beş nev^cdür • birine ⁵balġamı ḡuluv dirler ve bu nev^ce ḡan ruṡûbetinden birez ḡarışur ⁶anuñiçün ṡa^mı ṡatlu olur • ve birine balġamı mâliḡ dirler ⁷ve bu nev^ce birez göyünmiş şafrâ ḡarışur anuñiçün ṡa^mı ṡuzlu ⁸olur ve balġamuñ ḡamu envâ^cından bu nev^ci issidür • ve birine ⁹balġamı ḡâmîz dirler ve nev^c balġamı ḡuluvdandır lîkin ḡarâret ¹⁰taḡşırinden ḡaynamadı ekşiligi bu sebebdendir • ve birine balġamı ¹¹cafşî dirler ve bu nev^ce ekşi sevdâdan birez ḡarışur [117b] ¹anuñiçün ṡa^mı kekredür mâzû gibi ve balġamuñ ḡamu envâ^cından ²bu nev^ci keşfidür • ve birine balġamı tefih dirler zîrâ ṡa^mı yoḡdur ³ve bu nev^ce burüdet ve ruṡûbet ġalîb olubdur ve ḡamu envâ^cından ⁴bu nev^ci şovuḡdur • ve ammâ sevdâyı ṡab^tîdür her ḡılt kim göyner ⁵ġalıṡ sevdâsı ġayrı ṡab^tî olur • bes aḡlâṡuñ i^tibârınca ⁶taḡsîm itmek gerek çün aḡlâṡı bildürdük aḡlâṡ ġıdâdan ne ⁷keyfiyyetile mütevellid olur • bilgil ki ġıdâ ma^cideye varıcaḡ ⁸ol ḡadar bişer ki cevâba döner ve bu ḡâlde aña keylûs dirler • andan ⁹şoñra ma^cideyi baġıra def^c ider • ve ma^cideyle baġır arasında ince ¹⁰ṡamarlar vardır aña mâsarîḡâ dirler • bes keylûs mâsarîḡâdan ¹¹süzilür ve baġır anı ḡabül ider ikileyin bişürür • andan şoñra [118a] ¹laṡîfî köpük olur yüzine gelür şafrâyı ṡab^tî oldur ve ²keşîfî şıfl olur dibine çöker • imdî eger artuḡ bişerise ³ol şıfl de bir göynük nesne olur ve eger eksük bişerse ⁴içinde bir ḡâm nesne ḡalur • bes ol şıfl sevdâyı ṡab^tîdür ol ⁵göyünmiş laṡîfî şafrâyı ki ġayrı ṡab^tîdür ve keyfiyyeti sevdâyı ġayrı ⁶ṡab^tîdür ve ol ḡâm nesne ḡoṡ balġamdur ve bu cümleden ḡaşıl ⁷olan sâfirâḡ kim tamâm müsteḡaḡında bişmişdür ol ḡandur • ⁸ve Ebûkırâṡ buyurur • bilgil ki bu aḡlâṡuñ her birine sebebi ⁹fâ^cilî ve sebebi mâddî ve sebebi şüvî ve ġâyıṡı vardır • ḡanuñ sebebi ¹⁰fâ^cilisine mu^ctedil ḡarâretdür ve sebebi mâddîsi hem şalîḡ ve hem ¹¹mu^ctedil ġıdâlar ve şarâblardur ve sebebi şüvîsi nazic fâzıldur yaⁿî [118b] ¹müsteḡaḡında bişmekdür ve sebebi ġâyîsi bedenüñ tefdîsi ve tartîbidür • ²ve şafrâyı ṡab^tînuñ sebebi fâ^cilisi

mu^ctedil harāretdür ve şafrāyı ³ğayrı tabī^cinüñ sebebi fā^cilisi yağlu ve tiz ve issi gıdālardur ve sebebi ⁴şūvīsi ifrātı nuzc ya^cnī çok bişmekdür ve a^czāda ^cu^zv vardır ⁵kim anuñ tefdisinde şafrādan bir miqdār gerekdür kim elbette kanı ⁶hem laṭif ve hem rakık kıla tā ki tar yirden āsānlıgıla geçe bes ⁷şafrānuñ sebebi gāyısı budur • ve balgamuñ sebebi fā^cilisi taqşiri ⁸harāretdür ve sebebi māddisi bārid ve raṭb ve hām ve lezic gıdālardur ⁹ve sebebi şūvīsi taqşiri nuzc ya^cnī az bişmekdür ve sebebi gāyisi ¹⁰budur kim bedeni hem tarṭib ide ve hem bedende gıdā bulunmayıcaq bedene ¹¹gıdā ola • ve sevdāyı tabī^cinüñ sebebi fā^cilisi mu^ctedil harāretdür [119a] ¹ve gāyı tabī^cinüñ sebebi fā^cilisi ifrātı nuzcdur ve sebebi māddisi ²harāret çok ve ruṭbet az ve gālīz gıdālardur ve sebebi şūvīsi ³şifl olmaqdur ve seyelān ve taḥlīl olmaqdur ve a^czāda ^cu^zv ⁴vardur ki anuñ tefdisinde sevdādan bir miqdār gerekdür elbetde ⁵bes sevdānuñ sebebi gāyisi budur ki ol a^czāya gıdā vire • **6faşl a^czāyı bildürür ki umürü 7tabī^ciyedür** • Cālīnūs eydür bilgil ki a^czā didügümüz cismlerdür ⁸ki anuñ tevellüdi aḥlāt mizācīnuñ evvelindendür • nitekim aḥlāt ⁹daḥı cismlerdür ki tevellüdları erkān mizācīnuñ evvelindendür • ¹⁰ve a^czānuñ bir kısım re^cisler ve gāyı re^cislerdür daḥı iki ¹¹kışmdur • bir kısım re^cislerüñ hizmet-kāridur ve bir kısım [119b] ¹re^cislerüñ hizmet-kārları degüldür • ve bu kısım ikidür • bir kısım ²merüsdur ve bir kısım gāyı merüsdur • ammā ol a^czā kim ³re^cislerdür anlardur kim her beḳāyı şahşdan ötürü ve hem beḳāyı nev^cden ⁴ötürü mebādī-i kuvveye aña yavlaq muḥtācdur • imdī ol re^cis ⁵u^zvlar kim beḳāyı şahşdan ötürü ve hem mebādī-i kuvā aña ⁶yavlaq muḥtācdur anlar üç ^cu^zvdur • biri yürekdür zīrā ⁷kuvveti ḥayvānuñ mebdē^cidür • ve biri dimāğdur zīrā ki hiss ⁸ve hareket kuvvetinüñ mebdē^cidür • ve biri bağırdur zīrā ki tağdiye ⁹kuvvetinüñ mebdē^cidür • ve ol re^cis ^cu^zvlar kim beḳā^ci nev^cden ¹⁰ötürü mebādī-i kuvā aña yavlaq muḥtācdur yine bu üç ¹¹u^zvdur līkin ünseyeyn daḥı biledür zīrā beḳā^ci nev^c aña [120a] ¹mensübdur • ve ol ^cu^zvlar kim re^cis ^cu^zvlaruñ hizmet-kāridur ²ve hissüñ ve hareketüñ kuvvetlerin dimāğdan tā cemī^ci a^czāya degin ³anlar iledürler • ve biri avirde ya^cnī gāyı müteḥarrik tamarlardur kim ⁴bağıruñ hizmet-kārlarıdır ve tağdiye kuvvetin bağırdan ⁵tā cemī^ci a^czāya degin anlar iledürler • ve biri ev^cīye^ci menī ⁶ya^cnī menī kablarıdır zīrā ünseyeynüñ ve zekerüñ hizmet-kārlarıdır • ⁷ve ammā a^czāyı mer^cüse oldur kim kuvā a^czāyı re^ciseden ⁸aña cārī olur iki bögrek ve talaq ve öyken gibi • ve ammā ol ⁹a^czā ki ḥādīm degül ve mer^cūs daḥı degül sūñükler ve kemirdekler ¹⁰gibi • zīrā bunlaruñ her birinde bir gārīzī kuvvet vardır ki kendüye ¹¹maḥşüşdur līkin a^czāyı re^cisden daḥı anlara bir dürlü kuvvet [120b] ¹āyid olur • ve daḥı bilgil ki cemī^ci a^czā iki kışma münḥaşırdur • ²bir kısım a^czāyı münferidedür ve aña müteşābih daḥı dirler • ³ve bir kısım a^czāyı mürekkebedür ve aña ilye daḥı dirler • ⁴ve a^czāyı müfredde anuñ maḥşüş cüzvine key nazar kılasın ⁵ve göresin külliye müteşārikdür isimde daḥı ḥadde daḥı • ve a^czāyı ⁶mürekkebe bunuñ ^caksincendür ya^cnī ne isimde müteşārikdür ve ne ḥadde • **7faşl • kuvāyı bildürür** • Ebūkrāṭ eydür • ⁸bilgil ki kuvā üç kışmdur • tabī^cidür ⁹biri bağırdur • ve ḥayvānidür biri yürekdür • ve nefsanīdür biri dimāğdur • ve ammā kuvvāyı ¹⁰tabī^cinüñ kimi ḥādime ve kimi maḥdūmedür • ve maḥdūmesi iki ¹¹kışmdur ikisi daḥı gıdāda taşarruf ider kimi beḳā^ci şahşdan ötürü [121a] ¹ve kimi beḳā^ci nev^cden ötürü • ol kim beḳā^ci şahşdan ötürü taşarruf ²ider iki kuvvedür biri gāziye ve biri nāmiyedür • ve ol kim ³beḳā^ci nev^cden ötürü taşarruf ider ol daḥı iki kuvvedür ⁴biri müvellide ve biri muşavviredür • imdī beḳā^ci şahşdan ⁵ötü-

ri taşarruf iden iki kuvvetün biri ki gâziyedür gıdâyı 6tağyır ider ve her bir 7uızva gıdâyı müşâbehete virir tâ ki 7ol gıdâyı aña bedel mâ-yetahâllel ola • ve biri ki nâmiyedür 8bedenün aqtârın tenâsûbî tabî'inün mücibince ziyâde kıılır 9tâ ki neşvün tamâmına degin irişe • ve beka'î nev'eden ötüri 10taşarruf iden iki kuvvetün biri ki müvellidedür iki kıısmdur • 11bir kısmı meniye zekerde ve dağı ünşeyeynide hâşıl kıılır • ve bir [121b] 1kısm menî icindeki kuvâyı tafşıl ider ve temzicleri 2uızvlar 2mücibince mizac mezac karışdırmak ve bu kuvvetü 3l-muğayyiret 3ü'l-ulâ dirler • ve biri muşavviredür ki 4uızvların 4tahtîleri ve teşkiyyeleri andan şâdır olur ve bu kuvvet 5ü'l-muğayyeret 5ü's-sâniye dirler fe-tebarik Allahü ahsenül'l-hâlikîn • 6ve ammâ ol kuvvâyı hâdime biri câzibe ve biri mâsike ve biri 7hâzime ve biri dâfi'adur • ve kuvvâyı tabî'iyete bunlardur • 7ve ammâ kuvvâyı hayvânî ki vardur yüregün müteharrik tamarlarınun 8inbisâtları ve inkıbâzları taşırardan yürege şovuk yil 10dokmur ve inbisât vasıtayla yüregün düttünlü buhârları 11taşıraya çıkar • havf ve gâzab ve ferah ve hüzn ve muhabbet [122a] 1ve ba'z yine bu kuvvâ fi'lerinden olur • ammâ kuvvâyı nefsâniyye 2iki kıısmdur • biri müdrike ve biri muharrikedür • ve müdrike iki kıısmdur • 3bir kısm zâhiredür ki sem' ve bâşar ve şem ve zevk ve lemsdür • 4ve bir kısm bâfnadur ki hissi müşterek ve hayâl ve mutaşarrıfa 5ve hâfizadur • imdî hissi müşterek oldur kim cemî' şüvire-i 6maşşüsa aña müte'eddî olur ve bu kuvvetün mağalli muqaddemi dimâğ 7tecvifinün 8evvelidür • ve hayâl oldur kim hiss müşterek şüvire-i 8maşşüsdan kabûl itdügi gâyib olduğundan soñra anı şaklar 9ve bu kuvvetün mağalli muqaddem-i dimâğ tecvifinün âhîridür • ve mutaşarrıfa 10oldur kim şüvire-i maşşüsdan anün cüzvi ma'ânilerinde hem 11terkîbile ve hem tafşilile taşarruf ider şöyle ki bir kişi [122b] 1tahayyülile fehm ider ki iki başlı kişinün bedeninde iki baş terkîb 2olubdur ya şöyle fehm ider ki başsuz kişinün başı bedeninden 3gidibdür ve bu kuvvetün mağalli dimâğun mutavassıt tecvifindedür • 4ve vehm oldur ki maşşüsâta ta'alluk olan cüzvi ma'âniler 5anuñıla idrâk ola ya'nî muvâfıkât ve muhâlifet şadâkat 6ve 6adâvet gibi ve bunun mağalli dağı dimâğun mutavassıt tecvifindedür • 7ve hâfıza oldur kim vehmle idrâk ma'âniyi hıfz ider 8ve bu kuvvetün mağalli mu'ahhârî dimâğdur • ve kuvveti müteharrike dağı iki 9kıısmdur • biri bâ'ite ve biri fâ'iledür • kuvveti oldur kim 10insânun hareketin menfa'atinden yaña yâhod zannı menfa'atden 11da'vet ider ve tecennübi mazarratdan yaña dağı da'vet ider [123a] 1h'oh zannıla olsun h'oh tahkîkile • ve fâ'ile oldur kim 2aklı 2isti'mâl ider ve müdebbiri a'zâm kuvveti fâ'ile'î bâ'itenün emrine 3mu'te' kıılıbdur elâ lehu'l-halku ve'l-emru fe-tebârek Allahu rabb 4ü'l-âlemîn • **fasl umûri tabî'inün 5kalanındadır** • Câlînüs eydür • bilgil ki umûri tabî'iyye bakıyyesinün 6biri kuvvâdan şâdır olan fi'lerdür ve biri ervâhdur 7ve biri esnândur ya'nî âdem başları ve biri elvân ve biri 8sañne ve biri zekerle ünşâ arasında fark itmekdür • ammâ 9ef'âl ibtidâsı i'tibârınca iki kıısmdur • bir kısm müfred ve bir 10kısm mürekkebdür • müfredi fi'el oldur kim bir kuvvetile tamâm olur 11kuvveti câzibenün cezbi gibi ve kuvveti mâsikenün imsâki gibi [123b] • 1ve dağı mürekkebi fi'el oldur kim iki

kuvvetile tamām olur • biri kuvveti ²cāzibe ve biri kuvveti dāfi^oadur • ve ammā ervāh laṭif ³cismlerdür ahlāṭuñ laṭif buḥārılarından ḥāşıl olur • ⁴ve ervāh üç kısımdur • biri ṭabī^oidür ve maḥalli bağırdur ve ^ourūkı ⁵ğayı davārib yaⁿi hareketsüz tamarlar içinden nüfüz ider ⁶tā cemī^o bedene degin • ve biri ḥayvānīdür ve maḥalli yürekür ve ^ourūkı ⁷ḥavārib yaⁿi hareketlü tamarlar icinden nüfüz ider tā ki ⁸cemī^o bedene degin • ve biri nefsanīdür ve maḥalli dimāğdur ve siñirler ⁹içinden geçer tā cemī^o a^ozāya degin • ve ammā esnān yaⁿi ¹⁰insānuñ yaşı dört bahşdur • evvelki bahşı sinnünü^on-nümüvvdur ¹¹ve nümüvv artuğdur zīrā bu sinde insānuñ bedeni ve kuvveti ve hüsnī dāyimā [124a] artuğdur • ve bu sinnüñ intihāsı yigirmi yaşuñ yakınına degindür ²ve bu sinde ḥarāret ve ruṭbet gālib olur • ve ikinci bahşı sinn ³u^ol-vuḳūfdur yaⁿi durmak zīrā beden bu sinde kemāline irişür ⁴daḫı durur ne artar ne eksilür • bu sinnüñ intihāsı ⁵otuz altı yaşuñ yakınına degindür ve bu sinde ḥarāret ve yubüset ⁶gālib olur • ve üçüncü sinnu^ol-kuhüle yaⁿi kırğıllık ve bu sinde ⁷insān gerüye döner • bu sinnüñ intihāsı altmış yaşuñ yakınına ⁸degindür ve bu sinde burüdet ve yubüset gālib olur • ve dördüncü ⁹bahşı sinnu^oş-şuyühe yaⁿi kocalık bu sinde noḳşānuñ eşeri ¹⁰aşikāre olur • ve bu sinnüñ intihāsı ^oömrüñ āḫirine degindür ¹¹ve bu sinde hem burüdet ve hem ḡarīb ruṭbet gālib olur [124b] • ¹ve ammā elvān yaⁿi beñizlerdedür beden aḳlığı balğamdan ve kızılığı ²ḳandan ve ḳaralığı sevdādan ve şarılığı şafrādan • ve ammā ³saḥne⁸⁵ bedenüñ cildidür⁸⁶ semüzlik ve aruḳlık cihetinden • imdi ⁴semizlik eger et cihetinden olursa bes ḥarāret ve ruṭbet ⁵gālibdür eger yağ cihetinden olursa burüdet gālibdür • ⁶ve aruḳlıkda eger beñiz kararağisa ḥarāret ve yubüset gālibdür ⁷eger ki aḳ ise burüdet ve yubüset gālibdür • ve ammā zekerile üñşā ⁸arasında fark itmek oldur kim erüñ ḥarāreti ve yubüseti ⁹artuğdur ve dişinüñ burüdeti ve ruṭbeti artuğdur • ¹⁰faşl • bu faşl ¹¹teşriḥ beyān ider on bir faşldur **evvel ki faşl sünükler** [125a] ¹**bildürür** • ve daḫı Cālīnūs ḥakīm buyurur kim sünüklerüñ birbiriyle ²iki dürlü ittişālleri vardur • bir dürlüsü oldur kim hareket ³anuñıla temām olur ve buña mafşal dirler yaⁿi bendükşe • ⁴ve bir dürlüsü oldur kim hareket anuñıla temām olmaz ve buña ³lahām dirler yaⁿi bitişük • ve mafşal daḫı iki dürlüdür • birinüñ ⁶hareketi āşikāre degüldür baş sünügünüñ derzleri yaⁿi ⁷yivleri gibi • ammā ol mafşal kim hareketi āşikāredür üç ⁸şınfdur • bir şınfı oldur kim iki sünügünüñ birisinde bir ucu ⁹çuḳur olur ve birisinüñ dügmeye beñzer degirmi olma başı ¹⁰vardur ve ol bir sünügünüñ degirmi başı ol bir sünügünüñ çuḳurına ¹¹girür ve çegzinür yan başınuñ sünüki gibi • ve sünüklerde [125b] ¹sünük vardur ki ḳatıdur ve içi ṭoludur ve başı kendüendür ²ulama degüldür • sünük var kim yumşaqdur ve içi mücevvedür ³ve başı ulamadır kendüden degüldür • ve bir şınfı oldur kim ⁴iki sünük birisinüñ çuḳurına seheldür deriñ degüldür ⁵ve birisinüñ başı alçaḳdur ve sünük var kim başı sivridür ⁶degirmi degüldür • ve bir şınfı oldur kim iki ḳanatlıdur ⁷ve ḳanatları birbirine kilidlenmişdür oñurğa sünükleri gibi • ⁸ammā ol mafşal kim hareketi āşikāre degüldür ol daḫı ⁹üç şınfdur • bir şınfına şāne dirler ve bir şınfı

85 Orijinal metinde “saḥfe” olarak yazılıdır.

86 Orijinal metinde “celdidür” olarak yazılıdır.

ancılayındur kim ¹⁰iki bıcaķuñuñ⁸⁷ dişleri birbirine gire kilidlene yaħod azan ¹¹dendānesi gibi nitekim alın sūñūkidūr • ve bir şımfı ancılayındur kim [126a] ¹iki yufa ucları biri biri üstine binmiş ola ve laħamlanmışdur ²ulaķ üstindeki sūñūgūñ birisi gibi • ve bir şımfı şuncılayındur ³kim iki sūñūgūñ birisi birisinin uķurında eşlenmiş ola ⁴dişler gibi • ve bilgil ki insān bedeninde boğurtlaķdađı ve ⁵bögrekdeki kemürdek şekil iki pāre sūñūkden ayrı ⁶izām-i simsemāñiden⁸⁸ yañnī küñcīde beñzer uvacık sūñūklerden ⁷ayru ve iki omuz başındađı iki kiķirek sūñūkden ayrı iki ⁸yüz kırık sekiz pāre sūñūk vardur • başıda altı pāre • ve ⁹iki şaķaķda birer pāre • ve üstün eñede on beş pāre ¹⁰ol sūñūkile kim başla bile müşterekdür • ve aşıađa eñede ¹¹dört pāre • ve dişlerde otuz iki pāredür • ve iki elde altmış [126b] ¹pāre • ve köprücekde ve göğüsde ve eyegüde ve aşıuķda otuz ²pāre • ve oñurđa boğunlarında ve ucada ve eāl-i sırcada yañnī berecede ³ve sekirdende otuz pāre • iki yüz kırık sekiz pāre sūñūkler ⁴bunlardur • ammā başıdađı altı pāre sūñūk ikisi yāfūħda ⁵yañnī depededür ve ikisi dađı yumşaqđur ve şaķaķ üstündeki ⁶derzde yañnī yivde ulaşıuķdur ve ol yive derz-i ziccī ⁷dirler • ve bir pāresi başıñ ardında debenūñ iki sūñūğine ⁸ulaşıuķdur ve aña azmū' n-nuķre dirler yañnī eñse ⁹sūñūđı • ve bir pāresi başıñ alınındadır ve depenūñ iki sūñūğine ¹⁰ulaşıuķdur ve aña azmū'l-cebhe dirler yañnī alın sūñūđı ¹¹dirler ve derzine derz-i ikilīlī dirler • ve bir pāre başıñ [127a] ¹sađ yanındadır ve depenūñ sađ sūñūğine ulaşıuķdur ²ve birisi depenūñ şol sūñūğine ulaşıuķdur ve iki ulaķ bu ³iki sūñūk[de]dür • başıdađı altı pāre sūñūk budur • ve ammā iki ⁴şaķaķdađı iki pāre sūñūgūñ her biri bir şaķađuñ sacanaķları ⁵üstine kapanmışdur ve aña zec dirler ve her birinūñ ⁶birer egrice yiri vardur ki ulaķdan yaña ulaķ ⁷sūñūğine ulaşıuķdur ve aşdan yaña aş sūñūğine ⁸ulaşıuķdur • ammā üstün eñedeki on beş pāre sūñūgūñ ⁹biri oldur kim dibi üstün eñede ve depesi başıñ ¹⁰sūñūkleri altındadır direk gibi başıñ sūñūklerin ¹¹götüren bu sūñūkdür ve bundan ötürü bu sūñūke başla eñe [127b] ¹ortasında müşterek dirler • ve altı pāresi iki gözdedür ²zīrā her gözde üç pāre sūñūk vardur • ikisi iki yañaķda ³dur • ve ikisi burundadır • ve bu iki pāre altında iki pāre dađı ⁴vardur delüklü ve delükleri amađa geđer • ve iki pāresi ⁵ol iki sūñūkdür kim dişler anuñ içinde olur • üstün⁶eñeye maħşūş olan on dört pāre sūñūk budur • ⁷ve aşıađa eñeye dört pāre sūñūkdür • ve dişler otuz ⁸iki pāredür on altısı üstün eñede ve on altısı aşıađa ⁹eñededür • ve ammā iki eldeki altmış pāre sūñūk otuzı ¹⁰bir elde ve otuzı bir elde-dür • ve ol otuz sūñūkūñ bir pāresi ¹¹adud yañnī bāzūdur ve bu sūñūkūñ aşıra yaña küzcedür [128a] ¹ve yuķarudan yaña başı degirmidür ve omuz uķurına girübdür ²ve aşıađadan yaña ucında iki uķur vardur birisine ol ³sūñūkinūñ ucu girür ve birisine ubuđuñ ucu girür • ⁴ve iki pāresi oldadır zenedū'l-a'lā dirler oluñ üstün⁵sūñūkidür ve birisine zenedū'l-esfel dirler ve oluñ ubuđıdır • ⁶ve sekiz pāresi rusgāda yañnī bilekdedür • ve dört pāresi aya ⁷darāđındadır • ve on beş pāresi barmaķlardadır her barmaķda ⁸üç pāredür ki selāmiyyāt dirler • ve ammā göğüsdeki ve ⁹eyegüdeki ve aşıuķdađı otuz toķuz pāre

87 Orijinal metinde “bıcaķuñuñ” olarak yazılıdır.

88 Orijinal metinde “simsāñiden” olarak yazılıdır.

süñükdür • ikisi ¹⁰terkövada ya'nî köprücekte • ve biri kaşşuñ ya'nî döşüñ ¹¹süñükleridür • ve on dört üstün eyegüldür kim yedisi [128b] ¹döşüñ sağ yanında ve yedisi şol yanındadır ve arkadın yaña ²ucları oñurgaya ulaşuğdur ve göğüsden yaña kemürdekden ³başları vardır ve döşe ulaşuğdur • ve bu on dört ⁴eyegüden aşığa on eyegü dağı vardır her cānibde biter kışacuk ⁵eyegüdür döşe irişmez ve bu on eyegüñüñ en aşığası ⁶kasuk süñüğine yakındır ve aña muttaşıl olan süñükler ⁷altı päre süñükdür • ve ammā oñurgadağı ve ucadağı ve e'ālī-i ⁸sırcadağı otuz päre süñüklerüñ yedisi boyun boğunudur • ⁹ve on ikisi arka boğunudur • ve beşi uca boğunudur • ve bu ¹⁰beşden aşığa iki yan başı süñüğü ortasında bir yaşşı süñük ¹¹vardur kim arka altında büñyād gibi döşenmişdür ve yan başıñuñ [129a] ¹iki süñüğü anuñ üstinde terkīb olubdur ve bu süñüğüñ adı ²kañatdur ve Türkce sekinden dirler ve bu süñük üç päre ³süñükden telīf oluñur • ve üç ⁴uşuşdur ya'nî üç ⁵boğundur • ammā iki ayakdağı altmış päre süñük ki her otuz ⁶bir ayakdadur • ve bu otuzuñ biri uyuluk süñügidür ve bedende ⁷bundan büyük süñük yoğdur • ve ikisi baldırdadır • ve biri ⁸toğukda • ve biri öğçede ya'nî altındadır ve aña zevrak dirler ⁹zīrā zevrağa beñzer • ve rusğada ya'nî öğçeyile darağ ortasında ¹⁰üç päre süñük var • ve beşi ayak darağında • ve on ikisi ¹¹dört barmağda her birinde üçer ve ikisi baş barmağda • ve ikisi dizde ¹²ve bedenüñ heb süñüğü budur • **fasl** [129b] • **İkinci fasl siñirler teşrihindedür** • Ebükırāt sözlerinden ²nağl olunur • şöyle buyurur ki siñir iki kısmdur • bir kısım dimāğdan ³ya'nî beyniden • anlar yedi ciftdür • evvelkī cifte ecvef dirler ⁴zīrā içi mücevvedür • ve bu cift muğaddem-i dimāğüñ iki tecvīfinüñ ⁵yanlarından ibtidā ider ve iki göze varur ve rüh-ı nūr-ı başır ⁶ya'nî gözüñ nūrī anuñ tecvīfinden geçer • ve ikinci cift evvelki ⁷ciftüñ ardından ibtidā ider beyni içinden ve iki göze yayılır ⁸ve gözlerüñ hareketi anuñıladur • ve üçüncü cift zevkī dirler ⁹ve bu ciftten çok siñirler buluñur • kimi kulağ ardından çekilür ¹⁰çeñenüñ bendükşesine varur • ve kimi dağı iki şakaquñ ¹¹sacanağlarına yayılır ve andan geçer üstün çeñenüñ derzine degin [130a] ¹ve andan üstün dudağa ve yüz derisine yayılır • ve kimi dil ²üstündeki perdeye yayılır ve dile zevkī hissini virür • ve kimi ³aşığa çeñe dişlerinüñ diplerine ve aşığa dudağa yayılır • ⁴ve dördüncü ciftüñ ibtidāsı üçüncü ciftüñ ardından ⁵ve biri biriyle kavuşduğı hālde ümm-i cāfiye geçer ve ümm-i cāfiye ⁶kafanuñ depesine degin iç yüzünden varur ve biri birinden ⁷ayrıldığı hālde aña ulaşur ve aña zevkī hissini virür • ⁸ve beşinci cift muzā'afdur ya'nî eklenmişdür • birine ⁹aşabü's-semme' ya'nî ki eşitmek siñiri dirler ve bu siñir ilerüden ¹⁰ibtidā ider ve iki kulağüñ delüğine girür ve içinde döşenür • ¹¹ve biri girüden ibtidā ider ve üçüncü ciftüñ ba'zı aqsāmına [130b] ¹karışur andan aşı çeñeyi hareket indüren yaşşı sacanağına ²ulaşur • ve altıncı cift eñse çukuru katında bir yiv vardır kim ³aña derz-i dālī dirler zīrā ki dala beñzer ve ol yivüñ ⁴āhirinde iki delükden çıkar her biri bir delükden ol arada ⁵üçüncü ve yedinci ciftten bir kaç siñir vardır bile birikürler • ⁶bes bu cümleñüñ ba'zısı dirsekdeki yaşşı sacanağlara varur • ⁷ve bir büyük budacağı boyun içinden geçer ve andan bir kaç siñir ⁸budağlanur ve boğurtlağa mahşüş sacanağlara varur ve anlara ⁹yayılır • ve bağıyyesi göğüse iner ve göğüsde bir kaç bölük olur • ¹⁰bir bölüğü yukarıya döner ve boğurtlak sacanağlarına varur ¹¹ve bunlar a'sşāb-i rāci'at iki fevkdiler ya'nî yukarıya [131a] ¹döner siñirler • ve bir bölüğü öykene ve yürece ve hulküma ve göğüsüñ ²iç yüzindeki hicāba ya'nî perdeye yayılır • andan ma'ide ağızına ³varan siñir bir

siñirdür hemân ve bir olmakdan murâd budur ⁴tâ ki kalan siñirlerden buñuñ hissi artuğ ola • ve ammâ ⁵iki bögrege dönen siñir murdar ilikden çıkmış siñirlere ⁶karışur • ve yedinci ciftüñ ekşerî diledüğü sacanağlara ⁷yayılır • ve ammâ ol kısım ki nuhâ^cdan biter yigirmi ciftdür • ⁸sekiz cifti boyun boğunlarından biter • ve on iki cift ⁹gögüse karışur oñurğa boğunlarından biter • ve beş cifti ¹⁰bil bağlarından biter • imdî bu siñirler dañı murdar ilikden ¹¹taşıraña hey^etile çıkar beyân idelüm • Ebûkırâ^t eydür [131b] • ¹bilgil ki her boğunuñ kavuşduğı yerde murdar ilikden bir cift ²siñir çıkar biri sağdan yaña varur ve biri şoldan yaña ³varur • ammâ boyun boğunlarından çıkan sekiz ciftüñ birisi ⁴boyunuñ üstün boğunında bir delük vardur andan çıkar ⁵ve başdağı sacanağlarda müteferriğ olur hemân • zîrâ ol ⁶delük tar olmağın bu cift kiçerek olur • ikinci cift evvelki ⁷boğunuñ ara yirinde boş yir vardur andan çıkar ve baş derisine ⁸ulaşur ve aña lems hissini virür • andan iki gözdeki ⁹ve iki yañağdağı sacanağlara varur tâ ki bu sacanağlara hem hiss ve hem ¹⁰hareket virür • ve üçüncü cift ikinci boğunıla üçüncü boğun ¹¹arasından çıkar ve iki kısım olur ve ol oldur kim baş [132a] ¹derisine hiss virür ve boyun ardındağı sacanağlara hem hiss ²ve hem hareket virür ve bir kısım kulağlar çevresindeki sacanağlarda ³yayılır • ve dördüncü cift üçüncü boğunıla dördüncü boğun ⁴arasından çıkar ve boyun içindeki ve baş içindeki ve bil ⁵üstündeki sacanağlara hem hiss ve hem hareket virür • ve beşinci ⁶cift dördüncü boğunıla beşinci boğun arasında biter ve iki kısım ⁷olur biri büyük ve biri kiçi • kiçisi yukarudan yaña meyl ider ⁸ve dirsege degin varur • büyüğü dañı iki kısım olur • bir kısım ⁹bil boğunlarınıñ üstündeki yaşşı sacanağlara varur ve andan ¹⁰başuñ ve boyunuñ ic yüzüñdeki sacanağlara degin ulaşur • ve bir ¹¹kısmı bilden çıkan altıncı ciftüñ ba^zı eczasıyla karışur [132b] ¹ve döner tâ göğüsün ic yüzindeki hicâb ortasına degin • ²ve dañı altıncı cift beşinci boğunıla altıncı boğun ortasında ³biter • ve dañı yedinci cift altıncı boğunıla yedinci boğun ortasında ⁴biter • ve dañı sekizinci cift yedinci boğunuñ altından biter • ve ⁵bu siñirler dükeli biri biriyle tolaşur • bilden çıkan siñir ⁶lerden bir budak döner ve bu tolaşuğ siñirlere kavuşur • ⁷andan şoñra bu cümle siñirler kim vardur döner tâ ki ⁸süñük dibine degin ve kola ve bilege ve elün ucuña degin ⁹varur • ve ammâ ol siñirler kim küz karşısındağı oñurğa ¹⁰boğunlarından çıkar on iki ciftdür • evvel cift arkanuñ ¹¹evvelki boğunıyla ikinci boğun ortasından çıkar • ve bu ciftüñ [133a] ¹ba^zısı eyegü arasındadır sacanağlara ve ba^zısı bil sacanağları ²dibinde yayılır • ve ba^zısı yukarıya döner ve ele degin varur • ³ve ikinci cift ikinci boğunıla üçüncü boğun ortasından biter • ⁴ve ba^zısı karunuñ ve koluñ derisinde yayılır ve ikisine ⁵dañı hiss virür • ve bākīsi iki kısım olur • biri birez ilerü ⁶varur eyegüler ortasındağı sacanağlarda ve göz üstündeki ⁷yumşak sacanağlara yayılır • ve bir kısım bilüñ ve omuzuñ sacanağlarında ⁸yayılır • ve kalan on ciftüñ hükmi yine buncılayındur ⁹yaⁿı ol iki cift yayıldığı gibi ol a^zâda anlar dañı ¹⁰eyle yayılır • ammâ bil boğunlarından çıkan beş ciftüñ iki hâli ¹¹var biri ^eam ve biri hâş • ammâ ol hâl kim ^eamdur oldur kim [133b] ¹bu beş ciftiden bir kaç budak bulunur ve ortadan yaña ve bilüñ ²cemī^t sacanağlarına degin yayılır ve öñdin yaña karın üstündeki ³sacanağlarda ve iki yan başındağı sacanağlarda yayılır • ammâ ⁴ol hâl kim hâşdur oldur kim aşğağı iki boğundan iki ⁵büyük siñir biter ve ikisi dañı iki baldıra degin varur ⁶ve anda bu iki cifte iki kiçerek siñir karışur • bu iki kiçerek ⁷siñirüñ birisi bilüñ üçüncü büyük boğunuñ delügin-

den ⁸biter ve birisi sekirdenüñ evvelki delüğinden biter • bes bu siñirler ⁹tağıldığı hâlde bir kısım yan başınuñ bendükşesini hareket ¹⁰itdüren sacanaqlarda yayılır ve bir kısım baldıra degin iner • ¹¹ammā sekirdenden çıkan dört çift siñirüñ bir çift [134a] ¹ol baldıra varan siñirlerle bile qarışur ve baldıra ²degın varur • ve üç çift maḳcaddağı ya^cnī şofradağı ³sacanaqlara ve zekerdeki ve meşānedeki ol yire maḳşüş ⁴sacanaqlara yayılır • **faşl** • **5üçüncü faşl hareketsüz tamarlar şerhindedür** • Cālīnūs ve Ebū ⁶Alī Sīnādan naḳldür ki eydür • kebıdden ya^cnī kavuḳdan tamar ⁷ḳopar yiri muḳa^car-ı kebıdden ya^cnī çak çukur yirinden ibtidā ⁸ıder • ve bu tamaruñ adı ecvefdür • zīrā bedenüñ tamarlarından ⁹bunuñ tecvīfi büyükdür • ve ammā ol tamar kim aña bāb dirler ¹⁰bağır içinde bulunur • ve andan beş tamar budaklanır • beşi daḳı bağırüñ ¹¹beş ucına degın ulaşur • andan şofra ol beş tamarıdan [134b] ¹muhtelif budaklar bulunur ve bu budaklardan sekiz degirmi tamar ²me^cā-i işnā ³aşerıyyeden yaña egılır • ve bu sekiz tamarıdan kiçirek ³iki tamar ayrılır • biri em^cā-i işnā ⁴aşerıyyeye ol bir bağarsuḳdur ⁴kim uzuñluğı on iki barmaḳdur ve biri ma^cıdenüñ ol yanına ⁵ulaşur kim bevḳābuñ öñıdür • ve altı büyük tamaruñ birisi ma^cıdenüñ ⁶sağ yanına ulaşur • ve ikıncısı talaḳdan yaña yönelür ve ⁷talaḳa ulaşmadın andan bir büyük budak ayrılır ve ma^cıdenüñ ⁸şol yanına ulaşur ve bir budadı talaḳuñ çukurına ulaşur ⁹ve ol aracuḳda bulunur • bir cüzvi talaḳuñ başına degın varur ¹⁰ve bir cüzvi talaḳuñ ucundağı cüzvlere • ve üçüncüsü me^cā ¹¹ortasındağı tamarlaruñ büyük cüzvlerine ulaşur • ve dördüncü [135a] ¹maḳcāduñ küz yerine ve qarınuñ ic perdesine degın ulaşur • ²ve beşıncı ḳolon dedükleri bağarsuḳuñ çevresindeki tamarlaruñ ³yollarında bulunur ve daḳı çok tamarlar içinde bulunur tā ki me^cā-i ⁴şāyimeye degın varur • ve bu tamarlar cemī^c me^cā-i daḳıḳ ve me^cā-i ⁵ḳolon icinde bulunur bāb tamarından bulunur • ammā ki ecvef didükleri ⁶tamarıdan bulunan tamarlaruñ keyfiyyeti budur kim kebıdden çok ⁷tamarlar bulunur ve bu tamarlar ol kebıdüñ küzce yerinden yayılır ⁸ve kebıdden az taşıra varıcaḳ iki kısım olur • biri ⁹ınce ve biri yoḳun • ve ol kısım kim yoḳundur bedenüñ ¹⁰aşaḳasına degın varur tā ki bedenüñ aşıḳa a^czāsın şuvara • ¹¹ve ol kısım kim incedür bedenüñ yuḳarusına degın varur tā kim [135b] ¹üstün şuvara • ve ammā ol kısım kim yuḳarudan yaña meyl ıder ²bağır üstündeki perdeye degın varur ve aña ulaşur • ve ol ³arada andan iki tamar buluñur ve perdede yaluñuz tā ki aña ḳıdā ⁴vire ve ḳıcbdan geçüre • bes andan incecük tamarlar bulunur ve ⁵gögüsdeki bulunur perdeye ve yürek ḳabına ulaşur • andan şofra ⁶tüşe didükleri yerde yayılır • ve andan bir büyücek budak ⁷yürek ḳulaḳına degın varur ve üç kısım olur • bir büyük kısım ⁸yüregüñ sağ tecvīfine varur • ve bir kısım yüregi taşırardan ⁹çevırür ve içinde yayılır • ve üçüncü kısım göğüsüñ aşıḳasına ¹⁰degın ulaşur ve andağı cıslere ḳıdā virür ve göğüsden terḳovaya ¹¹ya^cnī köprücege degın toḳru varur • ve ol arada bir yol vardır [136a] ¹ol yolda budak budak olur ve terḳovaya yakın olan cısleri ²iki cānıbden şuvarur • ve bir ḳac budak andan taşıraya çıkar ³tā ki ol içerdeki a^czāya qarşu sacanaqları daḳı şuvara • ⁴ve ḳoltuḳa qarşu varıcaḳ andan bir ulu budak taşraya ⁵çıkar ve iki kısım olur • biri ḳoltuḳ altından şaḳdan ⁶yaña şaḳ ele varur • ve biri yine ḳoltuḳ altından şoldan ⁷yaña şol ele varur ve bāsālīḳ tamarları budur • ⁸ve terḳovanuñ orta yerine qarşu varıcaḳ iki kısım olur • ⁹biri şaḳdan yaña ve biri şoldan yaña varur • ve her biri yine ¹⁰iki kısım olur • biri omuz ortasına çıkar ve ḳoluñ taşıra ¹¹yanından iner tā ele degın ve bu tamarı kīfāl dirler • ve bir kısım

[136b] ¹dağı her cânibden iki kısım olur • biri boyun içinden biter ²ve dik yukarıya varur ve kafa içine girür tâ ki kafa içindeki ³beyni ve yirleri şuvara ve boyundan beyniye gider • andan bir ⁴kaç uçacak tamarlar ayrılır tâ ki boyunun iç yüzündeki ⁵a'zâyı şuvara ve buña vedec-i gâyır dirler • ve kalanı ⁶boyunun taşıra yüzünden dik yukarıya varur ve bir kaç ⁷kısım olur • ba'zısı boyunda ve başda yayılır • ve ba'zısı yüzde ⁸ve gözde ve burunda yayılır tâ ki bu a'zâları şuvara ve buña ⁹vedec-i zâhir dirler • ve bilgil ki omuz üstünden gelen tamarlardan ¹⁰bir kaç tamar ayrılır tâ ki ¹¹adıduñ taşıra yüzün şuvara • ¹²ve koltuklardan yaña olan tamarlardan dağı bir kaç uçacak [137a] ¹tamar ayrılır tâ ²adıduñ iç yüzün şuvara ve dirsek ³katında her birisinin uçacak tamarları bir arada derilür • ⁴ve biri kürek ve koltukdan yaña gelen tamarlardan bir kısım ayrılır • ⁵ve omuz üstünden gelen tamarun bir kısmı koluñ taşıra ⁶yüzünden uzanur ve üstün koluñ üstüne çıkar ve buña ⁷hablû'z-zirâ dirler • ammâ koltukdan yaña gelen tamarun ⁸bir kısmı ol dağı bir kaç budaklar olur ve koluñ iç yüzünde ⁹yayılır çubuğuñ aşığa ucuña degin • ve bu kısımdan bir tamar ¹⁰ayrılır ve bu ol tamar dur kim aşığa sırca barmağıyla yanındağı ¹¹barmağ arasında ayanun taşıra yüzünde ve bu tamara useylim ¹²dirler • ve ammâ ecvefün ol kısım kim bedenun aşığa a'zâsını [137b] ¹şuvarur ol dağı arkanun boğunları üstünde çıkar ve ²aşığadan yaña meyl ider ve ol emirde andan bir kaç budak ³ayrılır ve iki bögrek şaruğlarına ve perdelerine ve aña yakın ⁴cismlere degin varur ve bu cismleri şuvarur • andan sonra ⁵budak dağı ayrılır andan ve iki bögrek tecvîflerine ve perdelerine ⁶degin varur • andan sonra her bir boğun katında iki budak ayrılır • ⁷biri sağdan yaña ve biri şoldan yaña varur tâ ol yire yakın ⁸a'zâyı şuvara içerüden rahm ve meşâne gibi ve taşiradan ⁹yaña qarın perdeleri ve iki bögrek gibi • şuña degin kim ¹⁰boğunların aħirine varınca dağı iki kısım olur • bir kısım sağ ¹¹ayağa degin ve bir kısım şol ayağa degin varur • ve her birinden [138a] ¹budaklar ayrılır • ve bu budakların ba'zısı böğürün derin ²yirlerine degin biter tâ ki böğürün derin yerindeki sacanağları şuvarur • ³ve andan deriñe aħirine degin varur ve dağı üç kısım olur • ⁴biri baldırın içerüki ve taşırağı sacanağları şuvarur • ve bir ⁵kısım baldırın yüzünde biter şuña degin yürür kim iç topuk ⁶katında aşikâre olur ve buña şâfîn dirler • ve bir kısım ⁷taşıra yüzünde biter ve şuña degin yürür kim taşıra topuk katında ⁸aşikâre olur ve buña ⁹ıru'n-nisâ dirler • ve bu iki tamar ¹⁰ayak yüzünde kim yayılır • ¹¹ıru'n-nisânun budakları sırca ¹²barmağ katında olur • ve şâfînün budakları baş barmağıla ¹yanındağı barmağ arasında olur • **faşl** [138b] • **'dördünci faşl şerâyinde ya'nî müteħarrik tamarlardadır** • Ebûkirâť ²eydür • bilgil ki müteħarrik tamarların ibtidâsı yüregün şol ³tecvîfindendür ve bunlar iki tamar dur • biri kiçi ve biri tabğadır • ⁴ve buña şiryân-ı veridî dirler ve bu tamar evvel emirde öykende ⁵yayılır • ve bir büyüğü vardır adı ebherdür ve yürekden çıkduğı ⁶hâletde andan iki budak ayrılır ve yüregün cirmin çevürür • ⁷ve büyüğü yüregün cemî' eczâsına yayılır • ve kiçisi yüregün sağ ⁸tecvîfinün ba'zı eczâsında yayılır • ve ebherün bağıyyesi dağı iki ⁹kısım olur • biri büyük ve biri kiçi yukarıdan yaña varur zîrâ ¹⁰yürekden yukarı az a'zâ vardır • ve yukarıdan yaña varan ¹¹ebherün bir kısmı dağı iki kısım olur • yine biri büyük ve biri [139a] ¹kiçi • ve büyüğü şâh tamarlardan yaña yukarıya varur dağı göğüsün ²şol yanından varur geçer sağ yanına degin • bes ol aradağı ³geñsek ete bağılısacak üç kısım olur • ikisi gâyet ⁴ulu tamarlardur ve hareketleri yavlağ katıdur • ve bu iki tamar ⁵evdâc-ı gâyiranun

yanına varur biri sağdan yaña ve biri ⁶şoldan yaña ve bu iki tamarā ʿirkānū's-sübāt dirler • ve evdāc-ı ⁷ġāyıra ne ʿarīka bilinürse bunlar daḥı ancılayın bilinür • ve ikisinden ⁸bile ne ʿalursa ʿafānuñ içine girür til til olur ve biri ⁹birine ʿolaşub ağ gibi olur ve beyni altında döşenür • andan ¹⁰şoñra yine birikür ve iki müteḥarrık tamar olur ve beyni içine girür • ¹¹ammā üçüncü kısım ol daḥı döşde ve eyegülerde kim boğun [139b] ¹üstündedir ve bunun boğunlarında ve köprüceklelerde ve ellerde ²yayılır • ammā bu teşriḥ itdüğümüzden yukarı giden tamaruñ ³bir kısmı kim kiçidür ol daḥı şol ʿoltuqdan yaña varub geçer ⁴ve şol yaña bulunur • ve ol ulu tamaruñ üçüncü kısmı ⁵döşde ve göğüsde üstün eyegülerinde ve boyunuñ altı boğunında ⁶kim üstündür ve iki omuzda ve iki elde nice yayılırsa bu daḥı ⁷ancılayın yayılır • ve ammā ebherüñ bir kısmı yürekden aşığaya degin ⁸iner • ol daḥı beşinci boğunda müstakırr olduğı ḥāletde ⁹bilün üstünde uzanur tā sekirdene degin ve göğüsden geçerken ¹⁰andan bir kiçirek tamar ayrılır ve öyken olduğı yirde bulunur ¹¹ve āḥiri boğartlağa degin irişür • şoñra her bir boğun ʿatında [140a] ¹bir kaç budak ayrılır ol yere degin varur kim eyegüler ile ²murdar iligün aralığıdır • ve göğüsden geçincek evvel emirde ³andan iki tamar ayrılır ve ikisi daḥı göğüs perdesine geçer • ⁴andan şoñra andan bir tamar maʿidede ve bağırda ve ʿtalakda ⁵bulunur • ve bundan şoñra bir tamar daḥı ayrılır ve ʿkolon adlu ⁶bağarşuğun çevresindeki tamarlaruñ bögrege degin varur ⁷tā ki iki bögrek ʿkanuñ şuyın cezb ide ol tamarlardan • ve ⁸bundan şoñra yine andan bir kaç tamarlar ayrılır ve bu ⁹ayrılan tamarlar meʿā-i müstakīmün yaʿnī ʿtoğru bağarsuğun ¹⁰çevresindeki tamarlaruñ evvelki cüzvelerine ulaşur • ve bundan ¹¹şoñra yine andan çokça tamarlar tamarlar ayrılır ve her [140b] ¹bir boğunda bu uşak tamarlardan bir çift girür ve murdar ilige ²degin varur • ve baʿzısı iki ḥāyeye degin varur • bes bu uşak ³tamarlaruñ bağıyyesi boğunlaruñ āhirine degin varıcağ iki ⁴kısım olur • biri sekirden süñüğünüñ üstünden şağ buddan ⁵yaña ve biri şol buddan yaña geçer ve buda irişmedin her ⁶birinden bir müteḥarrık tamar ayrılır • ve ikisi daḥı ʿavuk yanından ⁷uzanur tā ki göbege degin ve bu genç oğlancuklarda olur • ⁸ve ammā büyük kişilerde göbege degin uzanan tamaruñ bir cüzvi ⁹ʿkurur ve ol iki cüzvi ki ʿavukdan yaña uzanur ¹⁰bāktı ʿkalur • ve anlardan bir kaç müteḥarrık tamar ayrılır ve ¹¹sekirden süñükünüñ üstündeki sacanaqlarda bulunur • ve andan [141a] ¹geçüb budda ve baldırda ve ayakda biter ve budak budak olub ²andağı deprenmez tamarlara ʿarışur • **faşl** • **3beşinci faşl ʿadalātda yaʿnī sacanağ etleri teşriḥindedür** • ⁴Cālīnūs eydür • bilgil ki sacanaqlaruñ terkibi hem etden ve hem ⁵siñirdendür • ve bunlar irādī hareketleruñ āletidür • ve bunlaruñ ⁶yirleri muḥtelif olmağın şekilleri aşığayı ucuna degin ⁷çok et olur • ve likin aşığa ucından bir cism biter kim ⁸aña veter dirler yaʿnī kiriş • ve ol kirişüñ bir ucı uzanur ⁹ve kendüyile müteḥarrık olan bendükşeye ulaşur • bes ol ¹⁰ʿuzvuñ ¹⁰hareketi ol kirişleyin olur ve sacanağdan yaña çekilür tā kim ¹¹ol ¹¹ʿuzv hareket ide ve sacanağdan yaña egile • ve bilgil kim [141b] ¹ol ¹¹ʿuzvı hareket itdiren sacanağ olur • ve her ²ʿuzvuñ ²sacanağında bir yoğun kiriş olur ya bir kaç kiriş olur • ³ve ol kirişleruñ ucları ol ulu ⁴ʿuzva ulaşubdurur ⁴tā anuñ hareketi asān ola • ve şāyed ki bir ulu ⁵ʿuzvı ⁵deprenmek için bir kaç sacanağ bile yaradıla tā ol ⁶ʿuzvı ⁶depredibileler • ve sacanağ var kim kirişi

yoğdur ve hem kiçi⁸⁹ ve laṭîf ⁷sacanağdur zîrâ depretdüğü ⁶uızv hem kiçirek ve hem laṭîfdür ⁸üstün kapağlar sacanağı gibi • ve ⁶uızvlar vardır kim anuñ hareketi ⁹ol sacanağlarla olur • imdi eger ol ⁶uızvuñ hareketi ¹⁰muhtelif cihetlerden yaña olursa bes ol sacanağlaruñ yirleri ¹¹dağı muhtelif olur tā ki hareket vaḳtinde muhtelif sacanağlaruñ [142a] ¹birisi ol ⁶uızvı kendüden yaña çekerse aña muhtelif olan ²sacanağunñ fi'li bāṭıl olur • yok eger ikisi bile çekerse ³ol ⁶uızv ṭoğrudur ne ol yaña ve ne bu yaña egilür şöyle ki ⁴koluñ ic yüzinde olan sacanağlar eli çekicek el ardından ⁵yaña egilür • yok eger koluñ taşıra yüzindeki sacanağlar ⁶dağı bile çekerse el ṭoğru durur ne ol yaña ve ne bu yaña ⁷egilür • ve bilgil ki bedende irādî hareketlü ⁶uızvlar ⁸bulardur • elin derisi ve iki göz ve iki kulağ ve burun ucı ⁹ve iki dudak ve dil ve boğurtlak ve çeñe ve baş ve boyun ve ¹⁰omuz ve ⁶aḳūd ve bendükşeyi kolla bile ve koluñ bendükşesi ¹¹bilek birle bile ve barmağlar ve bendükşeleri ve boğazdağı [142b] ¹uızvlar ve nefis ⁶uızvları ve kavuğ dağı kim bevl dutar ²ve maḳad dağı kim şifl dutar ve çıkmāğā ḳomaz ve ḳarın ve ayak ³bendükşesi ve baldır ve ayak ve dağı ayak barmağları • ve bu hareket ⁴leruñ her birisine sacanağlar vardır kim şekilde ve vazı̄da ⁵aña muvāfiğdur • ve bilgil kim cemīṭ sacanağlarda kim ⁶vardur dükeli beş yüz yigirmi ṭoğuz sacanağdur • iki gözde ⁷yigirmi dört her birinde on ikişer • ve aṣāğā çeñede on iki • ⁸ve yüzde ṭoğuz ikisi yüzüñ iki ucında hareket ⁹itdürür ve ikisi aṣāğā dudacağı ve birisi alın derisini ¹⁰hareket itdürür • ve başda ve boyunda yigirmi üç • ve dilde ¹¹ṭoğuz ve iki omuzda on dört her birinde yedişer • ve iki [143a] ¹aḳūdda yigirmi altı her birinde on üçer • ve her ḳolda ²on ṭoğuz • ve göğüsde yüz ṭoğuz • ve bilde kırık sekiz • ³ve döşde ḳasuğā degin sekiz • ve iki ḳayede dört • ve kavuğda ⁴bir • ve zekerde dört • ve maḳadda dört • ve her budda üçer • ⁵ve her baldırda on iki • ve ayakda elli altı • ve iki ayak barmağlarında ⁶yigirmi iki sacanağdur • ve bilgil ki sacanağ vardır kim üç ⁷sacanağdan ve sacanağ vardır kim dört sacanağdan terkīb olubdur • ⁸ve artuğ ve eksük dağı olur • ve anuñ teşrīhi bu muḳtaşarda mümkün ⁹degüldür • **faşl** • ¹⁰**altıncı faşlıda deri teşrīhin bildürür** • Ebūḳirāṭ buyurur ki ¹¹deri a'zayı müteşābihedendür • ve a'zayı taşıradan [143b] ¹ḳaplayubdur zîrâ a'zānuñ libāsıdır • ve derinuñ taşıra ²yüzine deri ve iḳerüsine ademe dirler • iḳerüsinden ³taşırası ḳatı olur • ve ⁴ale-l-iṭlāk adı cildür ya'nī ⁴deridür • ve deride beş vech beyān idelüm • biri aya derisinde ⁵zîrâ altındağı kirişlerle ulaşuğdur ve anuñçün kim ⁶ulaşuğdur ḥiss ve hareket ola ve yerinden deprenmeye • ⁷ve ikincisi alın derisinde zîrâ altında sacanağlar döşenmişdür ⁸ve alın derisi ol sacanağlaruñ taşıra yüzidür ve vazı̄ı ⁹bu resmile olduğından murād budur ki irādetile müteḳarrik oluna • ¹⁰ve üçüncüsü göz kapağımuñ üstündeki deridür zîrâ altındağı ¹¹bile yapışubdur tā ki göz açılmağı āsān ola • ve dağı [144a] ¹dördüncüsü kim iki dudak derisinde kim ol aradağı sacanağlarla ²niçe yapışubdur ve bunuñ dağı vazı̄ı bu resmile olmağdan murād budur kim ³iki dudaguñ hareketi iḳtiyārılı ola yāḳod ol sacanağlar ⁴digrek ve ḳāyim ola • ve ammā derinuñ beşinci şıfatı iki yāñak ⁵derisidür kim iki göze yağındur ve bu derinuñ sacanağlardan ⁶nesne döşenmişdür bile kim altında bir ḡışā vardır kim

⁸⁹ Orijinal metinde “keçi” olarak yazılıdır.

sünük ⁷üstünde döşenmişdür • ve lîkin cezb kuvvetiyle degildir belki ⁸yumşaklığa meyl ider • ve bu derinüñ aşağı uçı çeñenüñ derisine ⁹ulaşukdur • pes bu irâdi hareketile müteharrik olur • ve lîkin kendü ¹⁰kendüye hareket itmez • bes anuñiçün cemîrî bedenüñ derisine ¹¹muñhâlefet ider • lîkin cevherde degildir • ve bu deri alın derisiyle [144b] ¹hareketleri anuñiçün irâdî oldı kim gözi açmağda ve yummağda ²ikisi bile yardımlaşa v³allahü a⁴lem • **fasl** • ³**yedinci faşıl**da a⁵zâyı mürekkebe teşrîhindedür • Cālînüs ve Ebü ⁴Alî Sînâ buyruklarındur • imdi evvel dimâğ ve iki gözi ⁵ve kulağı ve dili beyân idelüm • bilgil kim dimâğ bir cisimdür ⁶kim anuñ terkîbi bir cevherdendir kim yumşak ve hem kabadur ve levni ⁷ağdur • ol cevherüñ terkîbi beş nesnedendir • biri beyni ve biri ⁸şerâyin ve biri avirde ve biri ümmü'd-dimâğ ya'nî ol perde kim ⁹depe sünükünün⁹⁰ ic yüzindedür • ammâ dimâğüñ şekli ¹⁰müşelleşdür • şac ayağüñ üç ayağına beñzer • iki bucağı ¹¹yumşak ve bir bucağı katıdur • ve ammâ ol iki bucağ kim yumşakdur [145a] ¹başuñ alından yañadur ve aña muñaddemi'd-dimâğ dirler • ve ol ²bir bucağ kim katıdur başuñ ardından yañadur ve ana mu³ahhar-ı dimâğ ³dirler • ve bilgil kim cemîrî a⁴zânüñ hissi ve hareketi dimâğıla ⁴temâm olur • zîrâ ki yumşak siñirüñ ibtidâsı yumşak ⁵beynidendir ve hissi anuñ vâsıtayıla olur • ve katı siñirüñ ⁶ibtidâsı katı beynidendir ve hareketi anuñ vâsıtayıla olur • ⁷ve ammâ iki göz her birinüñ terkîbi yedi tabakadandır • üçü ruñubetden ⁸dür • evvel tabakası ol etdür kim göz akın çevirür ve aña ⁹mültañime dirler • ve ikinci tabakası ol şarudur kim gözün ağını ¹⁰ve karasını bürümüşdür ve aña karâniyye dirler • ve üçüncü ¹¹tabakası gözün karasıdur aña ¹inebiyye dirler ve bu tabaka [145b] ¹kara ve gök ve elâ dağı olur • ve bu tabakanuñ ardında bir ruñubet ²vardur kim gayetde şâfidür ve aña ruñubet-i beyziyye dirler ³Zîrâ yumurda ağına beñzer • ve dördüncü tabakasına ⁴ankebütiyye dirler zîrâ örümcek evine beñzer ve bu tabaka ruñubet-i ⁵beyziyyenüñ ardındadır • ve bir ruñubet dağı vardur bu ⁶tabakanuñ ardında kim hem şâfi ve hem nûrludur ve aña ⁷ruñubet-i celîdiyye dirler zîrâ buza beñzer • ve bundan soñra ⁸bir ruñubet dağı vardur kim aña ruñubet-i zücâciyye dirler ⁹zîrâ erimiş sırcaya beñzer • beşinci tabakaya şebekiye dirler ¹⁰çok tamarlar karışur ¹¹aşab-ı mücevvefe andan soñra birbirine dolaşur ¹balığ ağı gibi döşenüb bir tabaka olur • ve zevâcîl meydunuñ [146a] ¹ortasında işbu tarîkile altıncı tabakasına meşîmiyye dirler zîrâ ²toğmuş oğlan yüzindeki nıkāya beñzer • ve yedinci tabakasına ³şalîbe dirler ve bu tabaka gözün sünükine karışur • ammâ ⁴kulağ terkîbi hem etden ve hem kemürdekdendir • ve menfa⁵ati budur kim ⁵âvâze'i kabûl ider ve cem⁶ idüb kuvve-i sâmi⁷aya irişdürür • ⁶ve ammâ dil bir cisimdür kim beş nesneden terkîb olubdur • etden ⁷ve müteharrik ve gayîrî müteharrik tamarlardan ve hassâs siñirlerden ⁸ve ğışadan kim boğurtlak yanındağı kızıl üñük perdesiyle ⁹ulaşukdur kim aña merî dirler • ve dilün menfa¹⁰ati budur kim ¹⁰çiyenmiş ta¹¹amı ağızda çevürür ve yudmağa yardım ider • **faşl** • **sekizinci faşl** [146b] ¹**gögüs perdesin ve ma²ide ve bağarsuğları bildürür** • Ebükirât ²sözlerince • bilgil ki göğüs perdesi ki vardur aña hicâb-ı şadîrî ³dirler • etden ve müteharrik

⁹⁰ Orijinal metinde “siñiriniñ” olarak yazılmıştır.

siñirden terkîb olupdur • ve menfa'ati ⁴oldur kim gögüsün inkıbâzı dahı inbisâtı anuñıla olur • ⁵ve ammâ ma'ide bir degirmi cisimdür • etden ve siñirden ve müteharrik ⁶ve gayrî müteharrik tamarlardan terkîb olupdur • ve ma'ide üç ⁷cüzvdür biri merî ve biri ma'idenün âb-hurıdır ve biri ma'idenün ⁸çukurıdır ki muqâşse'l-ma'ide dirler • ammâ merî uzun etdür ⁹boğurtlak yanında ve bunuñ ibtidâsı ağız dibindendür ve inhitâsı boğaz ¹⁰sünüklariniñ bendükşelerine degindür • ammâ ma'idenün ağızı döş ¹¹sünüklariniñ ortasındandır ve cir-mi siñirdendür ve eti [147a] ¹yoğdur tâ kim hassâse ola ve acılığ tız toya • ve ammâ çukurı ²etlödür ve anuñ yiri göbegün üstin yanıdır • ve ma'idenün ³menfa'ati ta'âmı siñirmekdür • ve bağarsuklar hem siñirsek ⁴hassâs cismlerden ve hem ikişer katdur ve terkîbleri siñir ⁵ve ic yağı ve müteharrik ve gayrî müteharrik tamarlardandır • ve sağışda ⁶altı bağarsukdur • birine şâyim dirler • ve birine işnâ ⁷çâşerî dirler zîrâ uzunluğı on iki barmağdur • birine dikân ya'nî ⁸ince dirler • ve birine a'ver ya'nî gözsüz • ve birine kolon • ve birine ⁹müstavî ya'nî toğru dirler • ve bağarsuklar menfa'ati şifl def' ¹⁰itmekdür • **fasl • tokuzuncı ¹¹fasl öykeni ve yüregi bildürür** • Ebü 'Alî Sînâ kavlınce • şöyle [147b] ¹buyurur ki öyken bir cisimdür terkîbi bir etdendür ki gül rengine ²beñzer ve hem boğurtlak kemürdeklerinden ve hem müteharrik tamar ³lardandır • ve öykenün hissi yoğdur ve lîkin perdesiniñ az hissi ⁴vardur • ve menfa'ati yürekde göyünmiş tütüne beñzer buñarları ⁵taşıraya çıkarur ve taşıradan yürege şovuk yel getürür ⁶tâ yürekdeki hararet-i ğarîziyye i'tidâl bula ve ol gö-yünmiş ⁷buñarlardan beden helâk olmaya • ve ammâ yürek bir cisimdür ki ⁸şekilde çam kozacağına beñzer •ve maħallî gögüsün orta yeridür ⁹ve başı şol emcek altındadır • ve levni enâr dânesi gibidür • ¹⁰ve terkîbi ve yağ ve ğışây-ı şulb ya'nî kabı perdedendür • ve harâret-i ¹¹ğarîziyyeniñ menba'ıdır • ve iki tecvîf vardur biri sağdan [148a] ¹ve biri şoldan yaña • ammâ ol tecvîf kim sağdan yañadır ²içi çok kanıla töludur ve içinde azacuk rûh dahî vardur ³bile ve bu tecvîfden öykene yollar vardur tâ ki öykene ol ⁴yollardan yürek kanından ğidâ vara ve öykenden yürege yel geçe • ⁵ve ammâ ol tecvîf kim şoldan yañadır çok rûhıla töludur ⁶ve içinde azacuk kanı dahı vardur bile ve cemî'î şerâyin bir ⁷tecvîfden biter • **faşl • ⁸onuncı faşl bağır ve öd ve talağ teşrihlerindedür** • Ebükırât ⁹şöyle buyurur ki bağır bir cisimdür etden müteharrik ve gayri müteharrik ¹⁰tamarlardan terkîb olupdur • ve kendü zâtından hissi yoğdur lîkin ¹¹perdesinde kim aña bağır eti dirler hissi yavlağ çokdur • ve levni [148b] ¹uyuşmuş kana beñzer • ve maħallî sağ öykenün altındadır ve ardı ²eyegülere yapışukdur ve yüzi ma'ideye ulaşıkdur ve yukarısı ³gögüs perdesiniñ ortasındadır ve aşacağı göbege degindür • ⁴ve menfa'ati keylûsı kana döndermekdür tâ ki cemî'î a'zâ andan ⁵ğidâlana • ve ammâ öd bağıra bitişükdür ve mirre'-i şafrānuñ kabıdır • ⁶ve menfa'ati mirre'-i şafrāyî cezb itmekdür • ve ammâ talağ bir ⁷cisimdür dile beñzer ve kendü zâtında hissi yoğdur ⁸lîkin perdesinde yavlağ hissi çokdur • ve mevzi'-i şol yan ⁹ve ardı şol eyegül-lerden yaña ve yüzi ma'ideden yañadır ¹⁰ve mirre'-i sevdâ [a]nuñ içindedür • ve menfa'ati sevdâyı bağırdan ¹¹cezb itmekdür • **fasl [149a] • ¹a'zâyı mürekkebenün baқыyesi teşrihindedür ya'nî iki bögrek ve kavuk ²ve iki hāye ve zeker ve rahmdür** • ve Cālīnūs buyurur ki bögrek ³didükleri etden mürekkebdür ve hissi yavlağ çokdur • ve maħallî ⁴bilün iç yüzindedür • ve menfa'ati bevli bağıruñ küzce yerinden ⁵cezb idüb kavuğa degin def' itmekdür • ve ammâ kavuk kim ⁶bir siñirsek cisimdür • iki katdur • müteharrik ve gayrî

müteharrrik 7tamarlardan mürekkebdür • ve mevzi^ci dübürile kasuk arasında 8dur • ve menfa^cati bevl cem^c idüb taşıraya def^c itmekdür • ve ammā [hāye]⁹¹ a^c 9etden ve yağından ve müteharrrik ve gayrī müteharrrik tamarlardan mürekkebdür • ¹⁰ve menfa^cati meniye bişürürb ağartmakdur • ve ammā ka^czīb ya^cnī zeker ¹¹bir cismdür etden müteharrrik ve gayrī müteharrrik tamarlardan ve siñirden [149b] ve sacanaqlardan mürekkebdür ve hissi yavla^cğ çokdur • ve menfa^cati āşikāredür • ve ammā ra^chm ya^cnī fercūñ içi bir cismdür siñirden mürekkebdür • ve mevzi^cī kasu^cğūñ ve to^cğru ba^cğarsu^cğūñ ve göbegūñ ortasındadır • ve bir uzun nesne var kim ferce degin irişür ve dibinde iki hāye vardur • ve nef^cī yüklülü^cğ kabül itmekdür v'allahū a^clem • **6insān bedeni a^chvālınden beş faşl 7üzerine beyān idelüm** • şöyle ki şihhatde ve marazdadur • ⁸bilgil kim şihhat bir hāletdür kim bedeni insānuñ anuñıla müsta^ckīm ⁹olur • ve maraz bir hāletdür kim bedeni insānuñ anuñıla isti^ckāmeden ¹⁰üc kısmdur • birine sū^cu'l-mizāc • ve birine marazū't-terkīb • ve birine ¹¹teferru^cku'l-ittişāl dirler • ammā sū^cu'l-mizāc oldur kim [150a] ¹ya mād^cdüdür ya sād^cedür • ve mād^cdenūñ sebebi bir keyfiyyetlü hıl^cı 2dur beden ol keyfiyyetile mütekeyyif olur şöyle kim bedende ³bir harāret gālib ola ve anuñ sebebi şa^cfrā gālebesindendür ⁴ve sād^ce⁹² böyle degildür ve l^ckin meşlūcuñ ya^cnī qar şovu^cğına ⁵do^ckunmuş kişinūñ burūdeti gibi • ve ammā marazī't-terkīb dört 6kısmdur • birine marazū'l-hilkā • ve birine marazū'l-mikdār • ve birine maraz 7ü'l-^caded ve birine marazū'l-vaz^c dirler • ammā marazū'l-hilkā dört ⁸kısmdur • biri marazū'ş-şekildür ol oldur kim to^cğru ⁹u^czvı egri ya egri u^czvı to^cğrı ola • ve biri ¹⁰marazū'l-mecārīdür ve ol oldur kim bir u^czvūñ bir u^czva yolu ¹¹giñ ola ya giñ yolu dar ola • ve biri marazū'l-ev^ciyedür [150b] ¹ve ol oldur kim u^czvūñ mevzi^ci fāsīd ola ya^cnī yerinde olmaya • ²ve ammā teferru^cku'l-ittişāl hem a^czāyı müfrede ve hem a^czāyı ³mürekkebe olur • evvelkisi sūñūk şınma^cğ ve tamar yarılma^cğ gibi ⁴ikincisi el ayak kesilmek gibi • ve ammā marazūñ ol bir kısmı kim ⁵mürekkebdür ol ayru^cksı marazardan hāşıl olur şişler ⁶ve sivilciler gibi • zīrā bu marazlar hem sū^cu'l-mizācī mād^cdüdür ⁷hem teferru^cku'l-ittişāl ve hem ziyāde^ci mikdārdur • imdī her ⁸maraz kim anuñ intihāsı şihhate degin varur • anuñ dört va^cktī ⁹vardur • biri va^cktū'l-ibtidā ve bu ol va^cktüdür kim maraz henüz ¹⁰belürmiş ola • ve biri va^cktū't-tezāyiddür ve bu ol va^cktüdür kim ¹¹maraz debedem artma^cğda ola • ve biri va^cktū'l-intihādur ve bu ol [151a] ¹va^cktüdür kim bir qararda durmuş ola ve arta ve ne eksile • ve biri ²va^cktū'l-inhīāt^cdur ve bu ol va^cktüdür kim maraz eksilme^cğ ³başlamış ola • **faşl • ikinci faşl 4zarūriyyāt sebebleridür** • bilgil ki zarūrī sebeblerūñ ⁵ba^czısı var kim beden a^chvālıni hem ta^cğyir ider ve hem hıfz ider ⁶ve bunlar altı kısmdur • evvel havādur bilgil ki havā cem^cī^cī bedenlere ⁷mu^chītdür ve beden iki sebebden ötürü havāya mu^chtācdur biri ⁸tervīhī qalb ve biri ta^cdīlī rū^chdur • ve altı nesne i^chtilāfından ⁹havā da^chı mu^chtelif olur • biri dört faşıl i^chtilāfından • ve ikinci ¹⁰dört nāhiye i^chtilāfından • ve üçüncü riyāhī erba^c ¹¹i^chtilāfından • ve dördüncü ta^cğlar i^chtilāfından • ve beşinci [151b] ¹deñizler i^chtilāfından • ve altıncı yaban

⁹¹ Bu kelime orijinal metinde bulunmamaktadır.

⁹² Orijinal metinde “sā” olarak yazılmıştır.

yirler ihtilâfından • ²ammâ dört faşl ihtilâfı budur kim yaz mu^ctedil • yay ³hârru yâbis • güz bāridi yâbis • kış bāridi raṭbdur • ve ammâ ⁴dört yel nāhiyyetle bile budur kim cenūb nāhiyyetle bile hârru ⁵raṭbdur • şimāl nāhiyyetle bile bāridi yâbis • şabā ve debūr ⁶nāhiyyetleriyle bile i^ctidāle yakındur • ammâ tağlar ve deñizler ⁷ihtilâfı budur kim eger tağ şehruñ cenūbı nāhiyyetinde ⁸olıcağ şehir havāsı şovuk olur • şimāl nāhiyyetinde olsa ⁹şehir havāsı issi olur • ve deñiz eger şehruñ cenūbı nāhiyyetinde ¹⁰olsa şehir havāsı issi olur eger şimāl nāhiyyetinde ¹¹olsa şovuk olur • ve ammâ yaban yirler ihtilâfı budur kim [152a] ¹balçıklı yir havāsı bāridi yābisdür • ikinci mākūl ve meşreb ²dür • bilgil ki şudan ayru bedene vārid olan mürekkeb ³nesneler altı kısımdur • biri ğıdāyı muṭlağ • ve biri devāyı ⁴mu^ctedil • ve biri devāyı ğıdāyī • ve biri devāyı muṭlağ • ve biri ⁵devāyı semmī • ve biri semmī muṭlağ • ammâ ğıdāyı muṭlağ oldur kim ⁶bedenden müteğayyir olur ve bedeni tağyir itmez ve hem bedene müteşebbih ⁷olur • ve ammâ devāyı mu^ctedil oldur kim bedenden müteğayyir olur ⁸ve bedeni tağyir itmez ve bedeni müteşebbih daḥı itmez • ve ammâ devāyı ⁹ğıdāyī oldur kim hem bedenden müteğayyir olur ve hem beden tağyir ¹⁰ve bedene müteşebbih olur ve āḥirle bedeni tağyir ider ve bedene ¹¹müteşebbih olmaz • ve ammâ devāyı semmī oldur kim bedenden müteğayyir [152b] ¹olur ve bedeni tağyir ider ve āḥirle bedeni fāsıde virür • ve ammâ ²semmī muṭlağ oldur kim bedende müteğayyir olmaz ve bedeni fāsıde virür • ³ve bilgil kim edviyyenüñ dört dereceleri vardur imdi bir ot ⁴evvelkī derecede idüğü andan ma^clūm olur kim eger hār ise ⁵ḥarāreti bārid ise burūdeti bedende maḥsūs olmaya • ve ikinci ⁶derecede idüğü andan ma^clūm olur kim kuvvetde artuğ ola ⁷līkin ol kadar degildür kim bedenüñ ef^cāline āşikāre ⁸zarar irüre • ve üçüncü derecede idüğü andan ma^clūm ⁹ola kim bedene āşikāre zarar irüre līkin ol kadar degül kim ¹⁰bedeni fāsıde vire • dördüncü derecede idüğü andan ¹¹bilinür kim bedeni azdura ya helāk ide • ve ammâ ğıdā iki [153a] ¹kısımdur biri laṭif ve biri keşifdür • laṭif oldur kim ²andan raḳıḳ ḳan mütevālūd olur • ve bunlaruñ her biri gine iki ³kısm olur • ve ol oldur kim anuñ ḥilāfınca ola • ve bu ⁴iki kısmuñ daḥı her biri gine iki kısım olur • [153b]

Ek-2: 'ALÂ'İM-İ CERRÂHÎN'DE YER ALAN ANATOMİK TERİMLER*

1			
أَبْهَرُ	ebher		aorta,-ae
أَجْوَفُ	ecvef		vena cava
أَدَمَه	ademe	derintün içerüsi	corium et subcutis
أَرْقَه بُغُونْلَرِي	arka boğunları		vertebrae thoracicae
أُوسْتِنُ چَكَا	üstün çene		maxilla,-ae
أُسْتُونُ چَكَا	üstün çene		maxilla,-ae
أُسْتُونُ دُودَاقُ	üstün dudak		labium superius
أُسَيْلِمُ	useylim		venae intercapitales
أَشَاغَا / أَشَاغَه چَكَا	aşağa çene		mandibula,-ae
أَشَاغَا / أَشَاغَه دُودَاقُ	aşağa dudak		labium inferius
أَشَيْمُكْ سِيبِرِي	eşitmek siñiri	°aşabü's-semme°	nervus acusticus
أَعْصَابُ رَاجِعَة	a°şāb-ı rāci°at	yuğaruya döner siñirler	nervus reccurens
أَعَالُ سِرْجَه	e°āl-i sırca	sekirden	sacrum,-i
أَغِيْزُ	ağız		os,-oris
أُكْرُغَه	oñurğa		columna vertebralis
أُكْرُغَه بُغُونْلَرِي	oñurğa boğunları		vertebrae
أُكْرُغَه سُكُونْلَرِي	oñurğa süñükleri		vertebrae
أَكْسَه چُقْرِي	eñse çukuru		regio colli posterior
أَكْسَه سُكُوْكِ	eñse süñügi	°azmü'n-nuqre	os occipitale
اِكْنَجِي چِفْتُ	ikinci çift		nervus oculomotorius, nervus trochlearis, nervus abducens
أَلُ	el		manus
أَلْتِنَجِي چِفْتُ	altıncı çift		nervus vagus

أَلَيْنُ سُكُوكِي	alın süñügi	°azmü'l-cebhe	os frontale
أُمُّ جَافِيَه	üm-i çāfiye		dura mater
أُمُّ الدِّمَاغِ	ümmü'd-dimāğ		dura mater
أَمَجَاكُ	emcek		mama,-ae
أُمُوزُ	omuz		regio deltoidea
أُمُوزُ بَاشِي	omuz başı		acromion,-i
أُمُوزُ چُقُورِي	omuz çukuru		cavitas glenoidalis
إِنجَه بَعَارِسُقُ	ince bağırsuğ	me°ā°-i diqān	intestinum tenue
أُوجَا	uca	berec	lumbus,-i
أُوجَه بُعُونُ لَرِي	uca boğunları		vertebrae lumbales
أُؤچُنچِي جِفْتُ	üçüncü çift	zēvkī	nervus trigeminus
أُؤدُ	öd		fel, fellis; vesica fella
أُؤدَاجِ غَايِرَه	evdāc-ı gāyıra		venae jugularis internae
أُؤرَدُ	avirde	ğayrī müteħarrik tamarlar	vena,-ae
أُؤسْتُونُ چِكَا	üstün çeñe		maxilla,-ae
أُؤلْكِي جِفْتُ	evvelkī çift		nervus opticus
أُؤكچَه	ökçe		calcaneus,-i
أُؤيْكَنُ	öyken		pulmo,-onis
أُؤيْلُوقُ سُكُوكِي	uyluğ süñügi		femur,-oris
أَيَا دَرَاغِي	aya darağı		metacarpus,-i
أَيَاقُ	ayak		pes,-dis
أَيَاقُ دَرَاغِي	ayak darağı		metatarsus,-i
أَيچُ طُيُوقُ	ic topuğ		malleolus medialis
أَيْكُؤ	eyegü		costa,-ae

أَيْلُوقُ	uyluq		femur,-oris
ب			
بَابُ	bāb		porta,-ae
بَازُو	bāzū	°aḡdud	humerus,-i
بَاسَلِيقُ طَمْرِي	bāsaliq ṭamarı		vena basilica
بَاشُ	baş		cephal
بَاشُ بَرْمَقُ [أَيَاقُ]	baş barmak [ayak]		hallux,-icis
بَدَنُ	beden		corpus,-oris
بَرَجُ	berec	uca	lumbus,-i
بَالِدِرُ	baldır		crus, cruris
بَرْمَقُ	barmak		digitus,-i
بُرُونُ	burun		nasus,-i
بَشِينُ جِي حِفْتُ	beşinci çift	mużā°af; eklenmiş	nervus facialis, nervus acustucis
بُعَارُتْلَقُ	boğartlaq		larynx,-gis
بُعَارُسُقُ	bağarsuq		intestinum,-i
بُعُرْتْلَقُ كَمُورُ دَكْلَرِي	boğurtlaq kemürdekleri		cartilagine laryngis
بَعْرُصُقُ	bağarşuq		intestinum,-i
بُعُورُتْلَقُ	boğurtlaq		larynx,-gis
بَعِيرُ	bağır	kebid	hepar,-atis
بَعِيرُ أَتِ	bağır eti		
بِلَاكُ	bilek		carpus,-i
بِنْدُكْشَه	bendükşe	mafşal	articulation,-onis (articulo,-i)
بَوَّابُ	bevṵāb		pylorus,-i

بُودُ	bud	uyluğ	femur,-oris
بُوغُرْتَلَقُ	boğurtlak		larynx,-gis
بُوغَازُ	boğaz		pharynx,-gis
بُؤكْرَكُ	bögrek		ren (renis)
بُؤكْرَكُ پَرْدَلَرِي	bögrek perdeleri		capsula fibrosa renis, capsula adiposa renis et fascia renalis
بُؤكْرَكُ تَجْوِيْفَلَرِي	bögrek tecvīfleri		calyces renalis et pelvis renalis
بُؤكْرَكُ صَارُوقْلَرِي	bögrek şarukları		glandula suprarenalis
بُؤكُورُ	bögür		regio abdominis lateralis
بُؤنُ	bevl		urina
بُؤلُ	bil		regio lumbalis
بُؤلُ بُوغُونْلَرِي	bil boğunları		vertebrae lumbales
بُؤيْنِي	beyni	dimāğ	cerebrum,-i
بُؤيُونُ	boyun		cervix,-icis
بُؤيُونُكُ أُسْتُونُ بُوغُونِي	boyunun üstün boğunu		atlas,-antis
بُؤيُونُ بُوغُونْلَرِي	boyun boğunları		vertebrae cervicales
ت			
تَجْوِيْفُ	tecvīf		ventriculus,-i
تَرْقُوهُ	terqova	köprücek	clavicula, -ae
تَشْرِيْحُ	teşriḥ		dissectio,-onis
تُؤْشُهُ	tüşe		thymus,-i
ث			
ثِفْلُ	sifl		faeces,-um
ج / چ			

جِلْدٌ	cild	deri	cutis; derma,-atis
چَـنْكَا	çene		mentum, -i
ح			
حَبْلُ الزَّرَاعِ	ḥablü'z-zirā°		vena mediana cephalica et vena mediana antebrachii
حِجَابٌ	ḥicāb	perde	
حِجَابِ صَدْرِي	ḥicāb-ı şadrī	göğüs perdesi	diaphragma,-atis
خ			
خَايَه	ḥāye		testis,-i
خُلْفُومٌ	ḥulḫūm	boğaz	pharynx,-gis
د			
دُبُرٌ	dübür	maḳ°ad; şofra	anus,-i
دَپَا	depe	yāfūḥ	vertex,-icis
دَپْنُكُ سُوَكِي	depenüñ süñügi		os parietale
دَرَاقٌ	darāḳ		metacarpus,-i; metatarsus,-i
دَرْدُنْجِي حِفْتٌ	dördünci çift		nervus spinosus
دَرَزٌ	derz	yiv	sutura,-ae
دَرَزِ اِكْلِيلِي	derz-i iklilī		sutura coronalis
دَرَزِ دَالِي	derz-i dālī	dāla beñzer	sutura lambdoidea
دَرَزِ زَجِّي	derzi-i ziccī		sutura sagittalis
دِرْسَاكٌ	dirsek		cubitus,-i
دِرِّي	deri	derinüñ taşıra yüzi	epidermis
دِزٌ	diz		genu,-us
دِشٌ	diş		dens,-ntis
دِلٌ	dil		lingua,-ae

دَلْكُلُو [سُكُوْكَ]	delüklü [süñük]		os ethmoidale
دِمَاعُ	dimāğ	beyni	cerebrum,-i
دُوْدَاقُ	dudağ		labium,-ii
دُوشُ	döş	kaşş	sternum,-i; thorax,- acis
ذ			
ذَكَرُ	zeker	każīb	penis,-is
ذَوْقِي	zevkī		gustus,-us
ر			
رَحْمُ	rahm	ferciñ içi	uterus,-i; metra
رُسْعُ	rusğa	bilek	carpus,-i
رُطُوبَتِ بَيْضِيَّةِ	ruṭūbet-i beyziyye	yumurda ağına beñzer	humor aqueous
رُطُوبَتِ جَلْدِيَّةِ	ruṭūbet-i celīdiyye	buza beñzer	lens crystallina
رُطُوبَتِ رُجَاجِيَّةِ	ruṭūbet-i zücāciyye	erimiş sırçaya beñzer	corpus vitreum
ز			
زَنْدَا لَسْفَلُ	zenedü'l-esfel	ķoluñ çubuğı	ulna,-ae
زَنْدَا لَعَلِّي	zenedü'l-a'lā	ķoluñ üstün süñügi	radius,-ii
زَوْرَقُ	zevraq		navicula,-ae
س			
سَجَنَقُ	sacanağ	°ađalāt	musculus,-i
سِكْرُ	siñir		nervus,-i
سَكْرَدَنْ	sekirden	e°al-i sırca; ķařāt	sacrum,-i
سُكُوْكَ	süñük		os,-ossis
سِكْرُ	siñir		nervus,-i
سَلَامِيَّاتُ	selāmiyyāt		phalanges

ش			
شَانَه	şāne		pecten; inis
شَاةُ طَمْرُ	şāh tamar		carotis,-idis
شَبَكِيَه	şebekiye	balık ağı gibi	retina,-ae
شَرَايِن	şerāyin	müteħarrik tamarlar	arteriae
شِرْيَان وَرِيدِي	şiryān-ı verīdī		arteria pulmonalis
شَقَاقُ	şakaq		tempora,-um
ص			
صَافِيْنُ طَمْرِي	şāfīn tamarı		vena saphena magna
صَالِيَه	şalībe		durus,-a,-um
صُوفْرَه	şofra	dübür; maq°ad	anus,-i
ط			
طَاشِرَه طُيُوقُ	taşıra topuk		malleolus lateralis
طُبُوقُ	tobuk		malleus,-i
طَلَاقُ	talak		lien,-enis
طَلَاغُكُ چُقُورِي	talağuk çukuri		facies visceralis lienalis
طَمَعُ	tamağ		palatum,-i
طُغْرُو بَغَارِسُقُ	toğru bağarsuk	me°ā°-i müstakīm; me°ā°-i müstevī	rectum,-i
ع			
عَاضُدُ	°ağud	bāzū	humerus, -i
عِرْقُ النَّسَا	°ırku'n-nisā		nervus ischiadicus; vena saphena parva
عِرْقَانُ السُّبَاتِ	°ırkānū's-sübāt		arteriae carotis
عَصَبُ السَّمْعِ	°aşabū's-semm°	eşitmek siñiri	nervus acusticus
عُصْعُوصُ	°uş°üş		coccyx
عَضَلَاتُ	°ađalāt	sacanaq etleri	musculi

عُضْوٌ	°użv		extremitas,-atis; organon,-i
عَضُودٌ	°ağud	bāzū	humerus, -i
عَظْمُ الْجَبْهَةِ	°azmü'l-cebhe	alın süñüki	os frontale
عَظْمُ النَّقْرِهٖ	°azmü'n-nuķre	eñse süñüki	os occipitale
عِظَامِ سِمْسَانِي	°izām-i simsānī	küncide beñzer uvacıķ süñükler	ossa sesamoidea
عَيْنِيَّةٌ	°inebiyye	gözün ķarası	iris,-idis
عَنْكَبُوتِيَّةٌ	°ankebūtiyye	örümcek evine beñzer	arachnoidea,-ae
غ			
غِشَايِ صُلْبٍ	ğışāy-ı şulb		pericardium,-ii
غَيْرِي مُنْحَرَقٌ طَمْرَلُزٌ	ğayrī müteħarrik şamarlar	avirde	venae
ف			
فَرْجٌ	ferc		vulva,-ae
ق			
قَارِنٌ	ķarın		abdomen,-inis
قَارِنُكَ اِيْجُ پَرِ دَسِي	ķarınuñ iç perdesi		peritoneum,-i
قَارُونٌ	ķarun		abdomen,-inis
قَارِيْنٌ	ķarın		abdomen,-inis
قَاشٌ	ķaş		supercilium,-ii
قَاشٌ سُكُوْكِ	ķaş süñügi		os frontale
قَاسُوْقٌ	ķaşuķ		inguen,-inis
قَاوُقٌ	ķavuķ	meşāne	vesica urinaria
قِرِيْلُ اُكُوْكَ	ķızıl üñük	merī	oesophagus,-i
قَارَانِيَّةٌ	ķarāniyye		cornea,-ae
قَصَصٌ	ķaşş	döş	sternum, -i; thorax,- acis
قَضِيْبٌ	ķazīb	zeker	penis,-is
قَفَا	ķafa		occiput,-itis

قَطَات	qaṭāt	e ^ā l-i sırca; sekirden	sacrum,-i
قُلَاغُكْ دُلُوكِي	qulağun delügi		meatus acusticus
قُلَاقْ	qulaq		auris,-is
قُلَاقْ سُكُوكِي	qulaq süñügi		os temporale
قُلُقْ	qulaq		auris,-is
قُولْ	qol		brachium,-ii
قُولْتُقْ	qoltuq		axilla,-ae
قُولْتُقْ اَلْتِي	qoltuq altı		axilla,-ae
قُولُكْ اُسْتُونُ سُكُوكِي	qoluñ üstün süñügi	zenedü'l-a ^{lā}	radius,-ii
قُولُكْ قُبُوكِي	qoluñ çubuğı	zenedü'l-esfel	ulna,-ae
قَبِيَالْ طَمَرِي	kifāl ṭamarı		vena cephalica
ك			
كَبِدْ	kebid	bağır	hepar,-atis
كَبِدُونُ كُوزْجَه يَرِي	kebidün küzce yeri		pars posterior (affixa) faciei diaphragmaticae
كِرِيشْ	kiriş	veter	tendo,-inis
كَمُورْدَاكْ / كَمُورْدَاكْ	kemürdek		cartilago,-inis
كُنْجِيدْ	künçid		sesamoideus,-a,-um
كُوبَكْ	göbek		umbilicus,-i
كُوپُرْجَاكْ	köprücek	terqova	clavicula,-ae
كُورَاكْ سُكُوكِي	kürek süñügi		scapula,-ae
كُوزْ	göz		oculus,-i
كُوزْ	küz		kyphosis (gr)
كُوزْ قَايْغِي	göz қаpağı		palpebra,-ae
كُوزْ سُوْرْ بَغَارْ سُقْ	gözsüz bağarsuq	me ^ā -i a ^{ver}	caecum,-i
كُوكْسْ	gögüs		thorax,-acis

كُوْكُسُكْ اِيْجْ يُوْرُنْدُكِي حِجَابْ	gögüsün ic yüzündeki hicâb		diaphragma,-atis
كُوْكُسْ پَرْدَسِي	gögüs perdesi	hicâb-ı şadrî	diaphragma,-atis
كَيْلُوسْ	keylûs		chylus,-i
ل			
لَحَامْ	lahâm	bitişük	
م			
مُتَحَرِّكْ طَمْرَلُرْ	müteharrik tamarlar	şerâyin	arteriae
مَثَانَهْ	meşâne	ķavuķ	vesica urinaria
مُرْدَارْ اِيْلِكْ	murdar ilik	nuķā°	medulla spinalis
مِرَّهْ صَفْرَا	mirre°i safrā		cholera rubea
مِرَّهْ سَوْدَا	mirre°-i sevdā		cholera nigra
مَرِي	merî	ķızıl üñük	oesophagus,-i
مُشْتَرِكْ [سُكُوْكْ]	müşterek süñük		os sphenoidale
مُشِيمِيَهْ	meşîmiyye	toğmış oğlan yüzindeki niķāya beñzer	chorioidea,-ae
مُضَاعَفْ	muzā°af	eklenmiş	duplex,-icis
مَعَاءْ اِثْنِي عَشْرِيَهْ	me°ā°-i işnā° aşeriyye	uzuñluđı on iki barmaķdur	duodenum,-i
مَعَاءْ اَعْوُرْ	me°ā°-i a°ver	gözsüz bađarsuķ	caecum,-i
مَعَاءْ دِقَانْ	me°ā°-i diķān	ince bađarsuķ	intestinum tenue; ileum,-i
مَعَاءْ دَقِيْقْ	me°ā°-i daķiķ	ince bađarsuķ	intestinum tenue; ileum,-i
مَعَاءْ صَايِمَهْ	me°ā°-i şāyime		jejunum,-i
مَعَاءْ قُلُونْ	me°ā°-i ķolon		colon,-i
مَعَاءْ مُسْتَقِيْمْ	me°ā°-i müstakîm	toğru bađarsuķ	rectum,-i
مَعَاءْ مُسْتَوِي	me°ā°-i müstevî	toğru bađarsuķ	rectum,-i

مَعِيدَه	ma [°] ide		gaster,-tris
مَعِيدَتُكَ أَبْحَرِي	ma [°] idenüñ āb-ḥurı		corpus ventriculi
مَعِيدَتُكَ أَغْزِي	ma [°] idenüñ aǧzı		cardia,-ae
مَعِيدَتُكَ جُفْرِي	ma [°] idenüñ çukurı	bevṵāb; muḵaṣṣe'l- ma [°] ide	pylorus,-i
مَفْصَل	mafşal	bendükşe	articulation,-onis (articulo,-i)
مُقَدَّم دِمَاع	muḵaddem-i dimāǧ		telencephalon,-ii
مُقَدَّم الدِمَاع	muḵaddemi'd- dimāǧ		telencephalon,-ii
مُقَصَّ المَعِيدَه	muḵaṣṣe'l- ma [°] ide	bevṵāb; ma [°] idenüñ çukurı	pylorus,-i
مَقْعَد	maḵ [°] ad	dübür; şofra	anus,-i
مَقْعُدُوكُ كُوزُ يَرِي	maḵ [°] aduñ küz yeri		flexura sacralis
مُقَعَّرَ كَبِد	muḵa [°] ar-ı kebid	çaḵ çukur yir	facies visceralis hepatis
مُلْتَحِمَه	mültaḥime		conjunctiva,-ae
مَنِي	menī		sperma,-atis
مُوَخَّر دِمَاع	mu [°] aḥḥar-ı dimāǧ		metencephalon,-i
ن			
نُحَاع	nuḥā [°]	murdar ilik	medulla spinalis
و			
وَتَر	veter	kiriş	tendo,-inis
وَدَج غَايِر	vedec-i ġāyir		vena jugularis interna
وَدَج ظَاهِر	vedec-i zāhir		vena jugularis externa
ى			
يَافُوخ	yāfūḥ	depe	fontanella,-ae
يَان بَاشِي سُكُوكِي	yan başı süñügi		ilia,-ium

KİTÂB-I MÜNTEHAB FÎT-TİBB 'ALÂ'İM-İ CERRÂHÎN'İN KAYNAKLARINDAN 471
BİRİSİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?

يَدْنَجِي جَفْتْ	yedinci çift		nervus hypoglossus
يَكَاقْ	yañaq		bucca,-ae
يُورَكْ	yürek		cor,-dis
يُورَكْ قَابِي	yürek qabı		pericardium,-ii
يُورَكْ قُلَاغِي	yürek qulağı		auricula cordis
يُورَكُوكْ سَاعُ تَجْوَيْفِي	yüregüñ sağ tecvîfi		atrium et ventriculus cordis dexter
يُورَكُوكْ صَوْلُ تَجْوَيْفِي	yüregüñ şol tecvîfi		atrium et ventriculus cordis sinister
يُوزُ	yüz		facies,-ei
يُوقَارِيَه دُونَرُ سِكِيرْلَرُ	yukarıya döner siñirler	a°şāb-ı rāci°at	nervus reccurens
يُوكُلُوكْ	yüklülük		graviditas,-atis
يِيوُ	yiv	derz	sutura,-ae

* Latince karşılıklar verilirken yazarın metin içerisinde yaptığı açıklamalar öncelikle göz önünde bulundurulmuştur.

AKINCI OCAĞINA DAİR ÖNEMLİ BİR KAYNAK: 625 NUMARALI AKINCI DEFTERİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

EMİNE ERDOĞAN ÖZÜNLÜ*

GİRİŞ

Osmanlı uc geleneğinin bir ürünü olan Akıncı ocağı, başta Rumeli olmak üzere Avrupa'nın iç kesimlerine kadar devletin genişlemesinde önemli hizmetlerde bulunmuş bir askerî teşkilâtı. Osmanlı Devletinin ilk askerî organizasyonlarından biri olan Akıncı Ocağı¹ ve bu ocağın mensupları olan akıncılar, gazâ ve cihâd düsturunu kendilerine rehber edinecek devletin sınırlarını düşmana karşı korumuşlar ve özellikle de savaş zamanlarında keşif kolu hizmeti görmek suretiyle düşman arazisinin daha iyi tanınmasını sağlayarak orduya yol açmışlardır². Bu askerî faaliyetlerin yanı sıra Rumeli'nin Türkleşmesi, İslâmlaşması ve imârına³ katkıda buldukları gibi bölgenin kültür ve sanatını da geliştirmişlerdir⁴. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesine ve Ocağın teşkilatlanma sürecine bazı ünlü Akıncı aileleri

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, erdoganozunlu@gmail.com.

¹ Bu hususta bkz. Gyula Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, tom. XXXI (1977), s. 170-171.

² Akıncılar hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Akıncı", *İA*, c. I, s. 239-240.; Aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK yay., Ankara 1988, s. 518.; A. Decci, "Akindji", *EI*, c. I, s. 340.; Abdülkadir Özcan, "Akıncı", *DİA*, c. 2, s. 249-250.

³ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1952, s. 244-246, 340-342.; H. Çetin Aslan, *Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)*, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001.; Machiel Kiel, "The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XII (1982), İstanbul 1983, ss. 117-144.; Ayşe Kayapınar, "Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları (XV-XVI. Yüzyıl)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, c. 2005-1/sy.10, ss. 169-181.; Levent Kayapınar, "Teselya Bölgesinin Fatihî Turahan Bey Ailesi ve XV. – XVI. Yüzyıllardaki Hayır Kurumları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, c. 2005-1/sy.10, ss. 183-196.

⁴ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Mustafa İsen, "Rumeli'de Türk Kültür ve Sanatını Besleyen Bir Kaynak Olarak Akıncılık", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)*, c. I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2001, s. 391-397.

hizmet etmiştir⁵. Evrenosoğulları, Turahanoğulları, Mihaloğulları ve Malkoçoğulları bunların en ünlülerindendir. Bu akıncı sülalelerinden Turahanlılar Mora'da⁶, Malkoçoğulları önceleri Çirmen sonraları Silistre taraflarında, Mihaloğulları ise Sofya ve Semendire taraflarında bulunmaktaydılar⁷.

Akıncı aileleri, devletin uc bölgelerinde faaliyet halinde bulunmaktaydılar. Halil İnalıcık'a göre Akıncılık; uc gelenek ve kültürünün bir devamıdır ve bu sayede Osmanlılar Rumeli'de yayılma ve Orta Avrupa içlerine kadar ilerleme imkânına sahip olmuşlardır. Yine İnalıcık'a göre düşman saldırısından korunmak için uc teşkilâtı kurulmuş ve bu uc teşkilâtının esas görevi, gelecek saldırılara karşı koymak, düşman tarafına sürekli olarak akınlar yaparak düşmanı zayıflatmak, lojistik imkânlarını imha etmek olmuştur. Nitekim ucların baskısıyla kuvvetsiz düşen düşmanı yenmek ve bu sayede sınırları genişletmek daha da kolaylaşacaktır⁸. Akıncılar bu anlamda Osmanlı serhad boylarında önemli bir görevi üstlenmişlerdir.

⁵ Bazı ünlü akıncı beyleri ve aileleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Evrenos", *İA*, c. 4, ss. 414-418.; K. Kâni, "Evrenos Bey-I", *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 36 (1936), ss. 923-925.; Aynı yazar, "Evrenos Bey-II", *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 37 (1936), ss. 17-22.; Aynı yazar, Evrenos Bey-III", *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 38 (1936), ss. 60-64.; Fahamettin Başar, "Evrenosoğulları", *DİA*, c. 11, ss. 539-541.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri-I Mihaloğulları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/63 (Mart 1992), ss. 20-26.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/64 (Nisan 1992), ss. 47-50.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri III-Turahanoğulları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/65 (Mayıs 1992), ss. 47-50.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri IV-Malkoçoğulları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/66 (Mayıs 1992), ss. 47-50.; Mahmut R. Gazimihal, "İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Malikanesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. 4 (1958), ss. 125-137.; A. Mehmet Delibalta, "Balkanlarda ve Batı Trakya'da Akıncı Hareketleri III-"Rumeli Akıncı Beylerinin Atası "Gazi Mihal Oğulları", *Evlâd-ı Fatihân*, 44 (Kasım 2002), ss. 20-21.; Mahmut R. Gazimihal, "İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Ailesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. IV (1958), ss. 125-137.; Orlin Sabev, "The Legend of Köse Mihal Additional Notes", *Turcica*, Tom 34 (2002), ss. 241-253.; Faruk Sümer, "Osman Gazi'nin Silah Arkadaşlarından Mihal Gazi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 50 (Şubat 1991), ss. 3-8.; Fr. Babinger, "Mikhâl-oghlu", *EI*, vol. VII, ss. 34-35.; I. Mëlikoff, "Ewrenos", *EI*, vol. II, ss. 720.; F. Babinger, "Turakhan Beg", *EI*, c. X, ss. 670-672.; Ahmet Refik, *Türk Akıncıları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1933.; Heath W. Lowry, *The Evrenos Family & the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Beğ Câmî'i & Why?, Evrenos Ailesi ve Selânik Şehri: Hamza Beğ Câmî'i Niçin ve Kimin Tarafından Yapıldı?*, Bahçeşehir University Press, İstanbul 2010.; Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi, 1350-1550, Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskân ve Altyapı Gelişmesi*, Türkçesi: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi yay., İstanbul 2008.; Heath W. Lowry, *Fourteenth Century Ottoman Realities, In Search of Hâcî-Gâzî Evrenos (On Dördüncü Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri, Hacı-Gâzî Evrenos'un İzinde)*, Bahçeşehir Üniversitesi yay., İstanbul 2012.

⁶ Turahanoğulları'nın Mora'daki faaliyetleri için bkz. Levent Kayapınar, "Yunanistan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması (1361-1461)", *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s. 191-193.; Aynı yazar, "Mora'da Tourkokratia'nın Kurulması (1387-1461)", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, kısım I, Ankara 2005, s. 3-21.

⁷ Uzunçarşılı, "Akıncı", s. 239.

⁸ Halil İnalıcık, "Osmanlı Devleti'nde Uc (Serhad)lar", *Doğu Batı Makaleler*, c. II, Ankara 2009, s. 50-54.

Avrasya hakanlıklarında “alp” diye anılan kahraman savaşçı tipi ile İslamî gazâ ile kaynaşmış bir tip olan “gâzi”nin özelliklerinin Akıncılarda bir araya geldiğini söylemek mümkündür⁹. Orta Asya’nın muharip güçleri ile benzerlik gösteren ve söz konusu kültürün bir devamı olan¹⁰ Akıncılar; Dalmaçya’ya, Hırvatistan içlerine, Almanya ortalarına ve hattâ Polonya’ya kadar gitmişlerdir¹¹. Ancak bu akınlar, başıbozuk, serseri bir grubun yaptığı talan faaliyeti olarak algılanmamalıdır. Bir plan ve program dâhilinde yaz ve kış gerçekleştirilen bu akınlar; askerî açıdan önemli olduğu kadar çok sayıda mal ve esir elde edildiği için maddî anlamda da önemli kazanımlar sağlanmaktaydı¹². Elde edilen esirlerin en büyük faydası, düşmanın vaziyetine dair bilgi vermesiydi. Bununla birlikte Akıncıların, akın faaliyetlerinin yanı sıra ordu güzergâhındaki hububatı koruyarak düşmana yarayacak şeyleri imha ettikleri, köprü ve geçitleri emniyet altında bulundurmaları suretiyle ordunun geçişini güvenli bir şekilde sağladıkları da bilinmektedir¹³.

Akıncı olmak için bazı şartları yerine getirmek gerekiyordu. İyi bir ata ve özel kıyafetlere sahip olmak uyulması gereken şartlardandı. Bununla birlikte sefere çağırıldıklarında yanlarında kılıç, ok getirmek ve bir de kırmızı börk takmak durumundaydılar¹⁴.

Seferlerin akın sayılabilmesi için seferi mutlaka akıncı beyinin komuta etmesi gerekirdi. Yapılan akınlarda Akıncı beyinin bulunmadığı ve akına katılanların sayısının yüz kişi civarında olduğu sefere “*haramilik*”, daha az bir kuvvetle yapılan akınlara ise “*çete*” veya “*potera*” denilmekteydi. Akın ve haramilikte elde edilen esirlerin beşte biri pençik kanunu gereğince devlet hazinesine alınır, çeteler ise bundan muaf olurlardı. Bu yüzden çeteden büyük akınlar sırasında komutanların yanında mutlaka “pençikçi başı” adlı bir memur

⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2009, s. 31.

¹⁰ Bu hususta bir çalışma için bkz. Emine Erdoğan Özünlü, “Kurguz ve Osmanlı Toplumunda Muharip Unsurlar: Baatır ve Akıncı Örneği”, *M.Cihat Özönder Armağanı*, ed. Hayati Beşirli, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 2012, ss. 255-264.

¹¹ Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 7, sy. 7-79 (Mart 1955-Temmuz 1956), s. 454.

¹² Akınlarda ele geçirilen esirlerin sayısı bazen oldukça kalabalık olurdu. Nitekim Aşıkpaşazâde tarihinde, Evrenosoğlu Ali Bey’in Macaristan üzerine yaptığı akında ele geçirilen esirlerin Akıncılardan daha çok olduğu beyan edilmektedir. Bkz. Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003, s. 195-196.

¹³ Uzunçarşılı, “Akıncı”, s. 239.; Akıncıların görevleri ve faydaları için ayrıca bkz. Nami Malkoç, “Akıncılar, Akıncılar ve Büyük Akıncılar”, *Sivari Mecmuası*, sy. 97 (1936), s. 73-74.; Necatî Tacan, *Akıncılar ve Mehmed II., Bayazıt II. Zamanlarında Akıncılar*, İstanbul 1936, s. 8-9.

¹⁴ Irène Beldiceanu-Steinherr, “En marge d’un acte concernant le pengyek et les aqinğı”, *Revue des études islamiques*, XXXVII / 1 (1969), s. 26-27.

bulunur ve bunlar esirleri sayarak devlet hissesini alırlardı¹⁵. Akıncı beylerinin fethettikleri şehirler ve kaleler devlete ait olmakla beraber, fethedilen sahanın köylerinde kendilerine geniş timarlar; hattâ mülk araziler de verilirdi¹⁶.

Osmanlı Devletinin Rumeli’de genişlemesine olduğu kadar doğu seferlerine de önemli hizmetlerde bulunan bu Ocak, XVI. yüzyılın sonlarına doğru önemini kaybetmiştir. Özellikle 1595 yılında veziriazâm Koca Sinan Paşa’nın Eflak’da Prens Mihal’e yenilmesi üzerine Tuna’nın öte yakasında kalan akıncıların pek azı kurtarılabilmiş ve bu seferde 100.000 kadar akın atı telef olmuştur. Kaynaklarda *Yergöğü Köprüsü Hadisesi* olarak da adlandırılan bu olay, Akıncı Ocağı’nın sonunu getirmiş, bu olaydan sonra akıncıların görevini serhad kulları ve Kırım Tatarları üstlenmiştir. Bundan sonra ismen de olsa varlığını devam ettiren ocak, 1826 yılında resmen ortadan kaldırılmıştır¹⁷.

Genel olarak verilen bu bilgilerden sonra, Osmanlı askerî teşkilatı açısından bu denli önemli bir kuvvet olan Akıncı ocağına dair kıymetli bilgiler veren Akıncı defterleri hakkında bilgi verebilmek mümkündür. Şu ana kadar üç adet akıncı defteri hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu defterlerden 1472¹⁸ ve 1560 tarihli defterler, Sofya Milli Kütüphanesi’nde¹⁹ bulunmaktadır. Mevcudu bilinen son akıncı defteri olan 1586 tarihli defter ise İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde muhafaza edilmektedir. Bu defterlerde akıncıların isimleri²⁰ ve bunların içerisinde dirliğe sahip olanların timarları, sancak, nahiye/kaza, köy bazında buldukları yerleşim birimleri, akıncıların meslekleri, nereden geldikleri başta olmak üzere-

¹⁵ Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, s. 454.

¹⁶ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *AÜDTCF Dergisi*, c. XIII, sy. 1-2 (Mart-Haziran 1955), s. 37-38.; Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dürliklerinin Çeşitli Şekilleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 285.

¹⁷ Akıncı ocağının sonu için bkz. Özcan, “Akıncı”, s. 250.; Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilâtı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.I, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA yay., İstanbul 1994, s. 354.; Mustafa Alkan, “Osmanlı Devleti’nde Akıncı Ocağının Sonu”, *Gazi Akademik Bakış*, c. 7, sy. 13 (Kış 2013), s. 107-116.

¹⁸ 1472 tarihli defter, Mariya Kiprovska tarafından yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir. Bkz. Mariya Kiprovska, *The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2004.

¹⁹ Mariya Kiprovska’nın tezinde yer alan bilgilere göre 1472 tarihli defterin künyesi, “St. Cyril and Methodius”, National Library Sofia, OAK 94/73 ve пд 17/27 şeklindedir. Ona göre bu defter, iki parça halinde tasnif edilmiştir. Bu sebeple defter iki farklı numarayla numaralandırılmıştır. 1560 tarihli defter ise F1/a.e. 19 447 numarayla arşivde muhafaza edilmektedir. Bkz. Kiprovska, *The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia*, s. 7.

²⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, bu defterlerde akıncıların eşkâllerinin yazılı olduğunu ifade etse de incelenen defterde bu türden bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, “Akıncı”, s. 239.

re muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Bu defterlerden biri devlet merkezindeki defterhânedede; diğeri ise akıncıların buldukları eyalet veya sancak kadılıklarında bulunurdu²¹.

Kaynak ve Metoda Dair

Bu makale, yukarıda bahsedilen akıncı defterlerinden biri olan ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir Defterleri Kataloğunda 625 numara ile muhafaza edilen H.994/M.1586 tarihli defteri incelemeyi konu edinmektedir²². Söz konusu çalışma, defterde yer alan veriler ışığında bilinenlerin dışında Akıncı Ocağı hakkında daha fazla bilgi edinmeyi ve şu ana kadar yapılan çalışmalara katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu minvalde söz konusu defterde yer alan bütün veriler, bilgisayar ortamına aktarılmış ve sorgulanmak suretiyle Akıncı Ocağının teşkilat yapısı ve diğer nitelikleri açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Bahis konusu olan akıncı defteri, sonradan numaralandırılmış olup, 352 sayfadan meydana gelmektedir. Defterin baş kısmında Sultan III. Murad'ın tuğrası ve daha önce bu tür defterlerin muhafazasına dair yukarıda verilen bilgileri teyid eder mahiyette defterin bir nüshasının Defterhâne-i Âmir'e'de hıfz olduğu, bir diğer suretinin ise akıncı beyine teslim edildiği kaydedilmiştir²³. Rumeli Eyaletine bağlı sekiz sancağın muhtelif yerleşim yerlerinde bulunan akıncıların yer aldığı defterin sonunda ise taviçe (toyca)lere ait mahlûl timarlar bulunmaktadır²⁴. Mufassal tahrir defteri formatına uygun olarak tertip edilen defterde hane reisleri baba adları ile birlikte kaydedilmiş ve buldukları her bölgedeki sayıları yekûn olarak yazılmıştır. Vergiden muaf oldukları için diğer mufassal defterlerde rastlanılan vergi kayıtları bu defterde bulunmamaktadır.

Akıncıların Buldukları Sancaklar ve Nahiyeler

Defterin baş kısmında, Rumeli Eyâletinde sağ kol (cânib-i yemîn) üzerinde yer alan ve Mihaloğullarına tabi akıncıların ve taviçe (toyca)lerin isimlerinin defterde kayıtlı olduğu

²¹ Uzunçarşılı, "Akıncı", s. 239.; Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri", s. 453-454.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, No: 625. (Bu defter bundan sonra BOA-TTD-625 olarak kısaltılacaktır.); Bu defter hakkında bilgi için ayrıca bkz. Ayşe Kayapınar, "Balkanlar'da Mihaloğullarına Tâbi Akıncıların Bektaşilikle Bağlantısına Dair Onomastik ve Toponomik Bir Araştırma", *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli*, ed. Filiz Kılıç, Ankara 2009, s. 39-57.; Sıddık Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar'da Osmanlı Düzeni (15. ve 16. Yüzyıllar)*, Ankara 2005, s. 4.

²³ BOA-TTD-625, s. 1.

²⁴ BOA-TTD-625, s. 346-352.

bilgisi yer alsa da²⁵ defterde sol kol ve orta kol üzerinde bulunan sancaklardaki akıncılara dair veriler de yer almaktadır. Bu noktada sol kol, orta kol ve sağ kol tabiri üzerinde durmak gerekir. Bilindiği üzere Rumeli'ye geçişle (1352) birlikte Osmanlı kuvvetleri batı, kuzeybatı ve kuzeydoğuya doğru ilerlerken Romalıların yaptırdığı ve daha sonra Bizans'ın da kullandığı yollardan yararlanmışlardır. Bu yollar, sol kol (Via Egnatia-cânib-i yesâr)²⁶, orta kol (Via Militaris-Tarik-i Evsat) ve sağ kol (Kırım-Karadeniz) ticaret yoludur²⁷.

Yukarıda ifade edilen yollar, esasında Osmanlı Devletinin Rumeli'yi fetih politikası ile doğrudan ilişkilidir. Rumeli'de Osmanlı fethi üç istikamette gelişme göstermiştir. Birinci uc sahilden Tekfur-Dağı, Çorlu ve İstanbul istikametinde, ikinci uc ortadan Konru Dağı (bugün Kuru-dağ) üzerinden Malkara, Hayrabolu ve Vize istikametinden, üçüncü uc Meriç vadisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne istikâmetinde yapılan fetihlere üs olmuştur. Osmanlıların Rumeli'yi fethinde bu uc sistemi korunmuş ve fetihler ilerledikçe de, uclar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılmıştır. Buna göre, Süleyman Paşa zamanında sol kol ucunda Hacı İlbeyi ve Evrenos Bey faaliyette idiler. Sonradan bu uc sırası ile İpsala, Gümülçine, Serez, Kara-Feriy ve oradan iki kola ayrılıp, Tırhala ve Üsküp'e sağ koldaki uc ise, Yanbolu, Karın ovası, Pravadi'ye, oradan ikiye ayrılarak biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal etmiştir. Orta uc, Çirmen, Zağra, Filibe'ye, orada ikiye ayrılarak, Sofya, Niş'e veya Köstendil ve Üsküb'e ulaşmaktadır. Bu üç istikamette yapılan fetihler, daha sonra Rumeli Eyâleti'nin sağ kol, sol kol²⁸ ve orta kol sancaklarını teşkil etmiştir. Göç ve yerleşme hareketleri de bu istikametlere doğru yayılmıştır²⁹.

²⁵ BOA-TTD-625, s. 2.

²⁶ Çok eski çağlardan itibaren özellikle askerî açıdan önemli bir güzergâh olan sol kol, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ve Avrupa'ya doğru genişlemesinde, İstanbul'dan Trakya, Makedonya ve Arnavudluk'a kadar ilerlemesinde kullanılan anayoldu. Bkz. Vassilis Dimitriadis, "Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, çev. Özden Arıkan, Ela Gültekin, Tülin Alunova, ed. Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1999, s. 103.

²⁷ Bkz. *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, c. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2003, s. 1.

²⁸ XVI. yüzyılın başlarında Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızılağaç, Zağra-i Eskihisar, İpsala, Filibe, Tatarbazarı, Samakov, Üsküb, Kalkandelen, Kırçova, Manastır, Pırlepe ve Köprülü kazaları sağ kolu meydana getirmekteydi. Paşa sancağının sol kol kazaları içerisinde Gümülçine, Yenice-i Karasu, Drama, Zihne, Nevrekop, Timurhisarı, Siroz, Selanik, Sidrekapsi, Avrathisarı, Yenice-i Vardar, Karaverye, Serfiçe, İştin, Kestorya, Bihlişte nâm-ı diğer Vilkaşin, Görice ve Florina ile Köstendil sancakları bulunmaktaydı. Bkz. *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. I, s. 1.

²⁹ Halil İnalçık, "Rumeli", *İA*, c. 9, s. 768-769.; Bu hususta ayrıca bkz. Aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nde Uc (Serhad)lar", s. 53.

Defterde Akıncıların Rumeli’de bulunan sekiz sancak ve bu sancaklara bağlı yerleşim birimlerine kayıtlı oldukları tespit edilmiştir. Bu sancaklar, Niğbolu, Silistre, Kırkkilise, Çirmen, Paşa (Sofya), Köstendil, Vidin ve Üsküb sancaklarıdır. Kayıtlar, Niğbolu Sancağına ait Lofça nahiyesi ile başlamakta ve kasabanın toplam sekiz mahallesinde³⁰ sâkin olan akıncıların isimleri detaylı olarak verilmektedir. Akıncılar, Niğbolu Sancağına bağlı Lofça, Hotaliç (Selvi), Niğbolu, Tırnovi, Tença, Şişitoği/Şiştovi (Ziştovi), Plevne, İzladı, Çernovi, Kara Lom, Hezargrad, Şumnu, Cum’a Bazarı, Gerilova, Tuzluk, Ala Kilise, Rahova, İvraca nahiyeleri ve onlara bağlı yerleşim yerlerinde sâkindiler³¹.

Akıncılar, Silistre Sancağında ise Silistre, Çardaklı, Küncü Bazarı (Tekfurgöl-Karasu), Tuzla, Baba, Hırsova, Sakçı³², Maçın, Hacıoğlu Bazarıçığı, Varna, Prevadi, Yeni Pazar (Yeni Şehir), Aydos, Karınabâd, Yanbolu nahiyelerinde sâkin idiler³³. Ayrıca defterde Silistre Sancağına bağlı “*Kazâ-i Nahîye-i Kır*” olarak kaydedilmiş bir idari birim de bulunmaktadır³⁴. Ancak bu idari birim, *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*’nde yer almamaktadır³⁵.

Akıncıların buldukları diğer idarî ve yerleşim birimlerine gelince; Kırkkilise³⁶ San-

³⁰ BOA-TTD-625, s. 2-3.

³¹ Tayyib Gökbilgin’e göre, Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Niğbolu sancağı, Rus-Yırgöğü, İvraca, Niğbolu, Lofça, Tırnova, Şumnu, Ziştova kazâlarından müteşekkildi. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, XX/78 (1956), s. 247.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Niğbolu sancağı, Niğbolu, İvraca, Lofça, Tırnova, Şumnu ve Çernovi kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 2-3.; Niğbolu Sancağı’nın XVI. yüzyıldaki nahiyeleri hakkında ayrıca bkz. Ayşe Kayapınar, “Bulgaristan’da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân”, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, ed. Zeynep İskefiyeli-M.Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya 2013, s. 325.; Görüldüğü üzere söz konusu çalışmalarda nahîye adları farklı şekillerde yazılmıştır. Burada nahîye adlarına müdahale edilmemiş, çalışmalarda geçtiği şekliyle yazılmıştır.

³² Bu nahîye, incelenen defterde Varna livasına, *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*’nde ise Silistre livasına bağlı olarak kaydedilmiştir. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 19.

³³ Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Silistre sancağı, Ak-kermen, Kale-i Kili, Ahyolu, Silistre, Pravadi, Varna, Hırsova, Karın-ovası, Misivri, Aydos ve Rus-Kasrı kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 254-255.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Silistre sancağı, Silistre, Ak-Kirman, Kili, Ahyolu, Hırsova, Varna, Prevadi, Aydos, Yanbolu, Karın-ovası, Rusi-kasrı kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 2.

³⁴ BOA-TTD-625, s. 289.

³⁵ *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 19.

³⁶ Kırkkilise, bugünkü Kırklareli şehrinin eski adıdır. Bkz. Metin Tuncel, “Kırklareli”, *DİA*, c. 25, s. 480.;

cağına bağlı Yenice-i Kızılağaç³⁷, Çirmen Sancağına³⁸ bağlı Yenice-i Zağra Nahiyesi³⁹, Akça Kızanlık Paşa (Sofya) Sancağına⁴⁰ bağlı Göpsü Nahiyesi (der kazâ-i Filibe)⁴¹, Sofya⁴², İhtiman⁴³ Nahiyeleri, Köstendil sancağına⁴⁴ bağlı Köstendil Nahiyesi⁴⁵, Koçana Nahiyesi⁴⁶, İştib⁴⁷, Nögeriç (Kratova/İvrana)⁴⁸, Istrumca/Radovişte⁴⁹ Nahiyeleri, Vidin Sancağına⁵⁰ bağlı Bane (-i) ü İşerlik Nahiyeleri⁵¹ ve son olarak Üsküb Sancağına bağlı Çayırılı Nahiyesi⁵² burada zikredilebilir⁵³.

Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında burası, Vize sancağına bağlıydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 255.

³⁷ BOA-TTD-625, s. 294.

³⁸ Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Çirmen sancağı, Çirmen, Hasköy, Yenice-i Zağra, Eyne-Pazarı, Akçe-kızanlık, Çirpan ve Rodoscuk kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 256.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Çirmen sancağı, Çirmen, Yenice-i Zağra, Akçakızanlık, Yenice-i Çirpan, Hasköy, Tekürdağı kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 1.; Ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu, “XVI. Asırda Çirmen Sancağı'nın Sosyal ve Demografik Tarihi”, *X. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler), c. IV, Ankara 1993, s. 1795.; Çalık, *Çirmen Sancağı Örneğinde...*, s. 30-31.

³⁹ BOA-TTD-625, s. 298.

⁴⁰ Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Paşa (Sofya) sancağı, Sofya, Pireznik, Çirpoçca (Çiprovcı), Samakov, Şehirköy, Berkofca ve İhtiman kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 256.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Sofya sancağı, Sofya, Samakov-i İvlayçov, Şehir-köy, Berkofca kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, c. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2001, s. 60-63.

⁴¹ BOA-TTD-625, s. 318.

⁴² BOA-TTD-625, s. 331.

⁴³ BOA-TTD-625, s. 332.

⁴⁴ Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Köstendil sancağı, Maden-i Kratovo, Dubnica, Menlik, İlica, İvranya, İştib, Ustrumca, Radomir ve Nogoriç kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 256.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Köstendil sancağı, İlica, Kratova, İştib, Istrumca, İvranya kazâları ile Menlik nahiyesinden oluşmaktaydı. Bkz. *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. I, s. 37-40.

⁴⁵ BOA-TTD-625, s. 322.

⁴⁶ BOA-TTD-625, s. 325.

⁴⁷ BOA-TTD-625, s. 338.

⁴⁸ BOA-TTD-625, s. 327.

⁴⁹ BOA-TTD-625, s. 342.

⁵⁰ Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Vidin sancağı, Vidin, Bana ve İşirlik kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında...”, s. 259.; 1530 tarihli Rumeli muhasebe-icmâl defterine göre, Vidin sancağı, Vidin, Bana, Feth-i İslam ve İşerlik kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz. *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. II, s. 3.

⁵¹ BOA-TTD-625, s. 335.

⁵² BOA-TTD-625, s. 344.

⁵³ Bu yerleşim yerleri hakkında ayrıca bkz. A. Kayapınar, “Balkanlar'da Mihaloğullarına Tâbi Akıncıların...”, s. 41.

Yukarıdaki açıklayıcı bilgilerden de anlaşılacağı üzere defterde sadece akıncıların buldukları idarî ve yerleşim birimleri bulunmaktadır. Kezâ bölgeye ait incelenen bazı mufassal tahrir defterlerinde isim bilgilerinin yer aldığı kısımlarda *akıncı* veya *taviçe* (*toyca*) adıyla kaydedilen kişilerin var olduğu görülmektedir⁵⁴. Defter, akıncı defterlerinin yazım amacına uygun olarak Rumeli Eyâletinin⁵⁵ muhtelif sancaklarına serpilmiş bulunan akıncıların tek bir defterde bir araya getirilmesinden başka bir şey değildir.

Yerleşim yerleri esas alınırken alt birim adları (kasaba, köy vs.) ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar geniş bir mahiyete sahip olduğundan bu yerleşim birimleri üzerinde şimdilik durulmamıştır⁵⁶. Ancak dikkati çeken ve burada vurgulanması gereken birkaç yerleşim yerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlar; Niğbolu Sancağına bağlı Hotalıç nahiyesinin Akıncılar köyü⁵⁷, yine aynı nahiyeye bağlı Malkoçlar köyü⁵⁸, Tozluk nahiyesine bağlı Turhanlar köyü⁵⁹ ile İzladi nahiyesine bağlı Paşa Yiğit adlı köydür⁶⁰. Franz Babinger, Paşa Yiğit'in, meşhur Akıncı beylerinden Turahan Bey'in babası olduğunu ileri sürse de⁶¹, bu görüş tartışmalıdır⁶². Bu tartışmalar bir kenara bırakılacak olursa meşhur akıncı beyi Paşa Yiğit'in 1391'de Üsküp'ü ve dolaylarını fethederek burayı Sırbistan, Bosna ve Kuzey Arnavutluk'a karşı bir uc haline getirdiğini söylemek yerinde olur⁶³. Hülâsa bölgede bulunan köy adları, akıncıların bölgenin iskân yapısına etkisini göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir.

⁵⁴ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, *Niğbolu Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Eski no:381/42 Yeni no:151, v.8b, 19a, 21a, 33a, 210b, 226a vb. (Bu defter bundan sonra TKG-M-KKA-TD, Eski no:381/42 Yeni no:151 olarak kısaltılacaktır).

⁵⁵ 1530 tarihli Rûm-ili muhasebe-icmâl defterine göre Rumili Eyaleti, 26 sancaktan oluşmaktadır. Bu sancaklar; Paşa (Sofya), Vize, Çirmen, Müsellemân-ı Çingâne, Müsellemân-ı Kızılca, Voynugân-ı İstabl-ı Amire, Silistre, Kefç, Niğbolu, Vidin, Köstendil, Vulçtırın, Prizrin, Alacahisar, Hersek, İzvornik, Bosna, Karlı İli, Ağrıboz, Mora, Rodos, Tirhala, Yanina, İskenderiyye, Dukakin, Ohri ve İlbasan'dır. Bkz. 370 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, c. I, s. 4-6.

⁵⁶ TTD-625'e göre Niğbolu Sancağında Akıncıların iskân ettiği bazı köyler için bkz. A. Kayapınar, "Balkanlar'da Mihaloğullarına Tâbi Akıncıların...", s. 42-46.

⁵⁷ BOA-TTD-625, s. 11.; Bu köy hakkında ayrıca bkz. Nuray Ocaklı, *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A Case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 55.

⁵⁸ BOA-TTD-625, s. 13.

⁵⁹ BOA-TTD-625, s. 109.

⁶⁰ BOA-TTD-625, s. 35.; Bu köy hakkında ayrıca bkz. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 340-341.

⁶¹ Babinger, "Turakhan Beg", s. 670.

⁶² Bu husustaki görüşler ve tartışmalar için bkz. L. Kayapınar, "Teselya Bölgesinin Fatihî Turahan Bey Ailesi...", s.186.

⁶³ Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz (yay.), *Gazâvât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazâvâtname*, TTK yay., Ankara 1989, s. 90.

Ocak Teşkilâtına Dair Veriler

Akıncı Ocağı teşkilâtı, daha önce de ifade edildiği üzere doğrudan doğruya padişaha hizmet etmekle yükümlü ve devlet denetiminde olan bir teşkilâtı. Bu teşkilâtın başına buyruk bir teşkilât olmadığı, bir nizâm çerçevesinde faaliyette bulunduğu akıncılarla ilgili yapılan iki hukuki düzenlemeden anlaşılmaktadır⁶⁴. Bu hükümlerde, yeni akıncı yazımının gerekliliği üzerinde durularak akıncıların ve taviçelerin yoklanmaları, mevcut olan akıncıların ve akına gidebilecek durumda olan yarar yiğitlerin ise kaydedilmeleri emredilmiştir. Bu kayıtlar esnasında vefat eden, yaşlanan veya sefere gidemeyecek durumda olanların yerine *yarar yoldaş* yiğitlerden yazılması özellikle ifade edilmiştir. Bu işlem yapılırken akıncının kendi adının, babasının adının ve nereden geldiğinin detaylı bir şekilde yazılması ayrıca her akıncının yazıldığı yerde onlara kefil olanların da adının, atasının ve nerden geldiklerinin yazılması istenmiştir. Bu işlem esnasında bir kere yazılan işe yarar akıncının çıkartılarak yerine başka birinin yazılmasından kaçınılması istenmiştir. Bununla birlikte deftere kaydedilen kimselerin her zaman savaşa teçhizatlarıyla birlikte hazır olmaları ifade edilerek, yazım işlemi sonunda tertip edilen defterin iki nüsha halinde düzenlenmesi, birinin ilgili kadılıkta kalması diğerinin ise merkeze gönderilmesi emredilmiştir⁶⁵.

Akıncı yazımı ile ilgili olarak II. Selim dönemine ait *Celalzâde Kanunnâmesi*'nde de bilgi bulunmaktadır. Buna göre Akıncı beylerine akıncı yazılmak emrolunduğu zaman eskiden beri akıncı olanların akıncı yazılmaları, daha önceden akıncı olmayan, şehirli ve şehirde bir meslekten kazancı olan kimselerin ve işe yarar olmayanların akıncı yazılmaması, yazılsa dahi bu durumun makbul olmadığı, eskiden beri akına gitmeyen kimselerden deftere yazılanlar varsa bu kimselerin akıncı defterinden ihraç olunacakları vurgulanmıştır⁶⁶.

Akıncıların mükellefiyetleri kanunlarla belirlenmiştir. H.922/M.1516 tarihli *Bosna Sancağı Kanunnâmesi* akıncı ocağına dair önemli bilgiler içermektedir. Kanunnâme'ye göre, söz konusu tarihte Yunus Paşa marifetiyle Bosna Vilâyetinde bin nefer akıncı yazılmıştı. Bunlar İslâm topraklarını korumakla mükellef olup, kalelerine zahire gerektiğinde sipahiler ile birlikte hizmet ederler, görevlerini nöbetleşe yerine getirirlerdi. Bu görevleri esnasın-

⁶⁴ Ahmet Akgündüz'e göre, akıncılarla ilgili olarak iki hukuki düzenleme mevcuttur. Bunlardan biri, "*Akıncı Hususı için Yazılan Hüküm*" unvanıyla Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, No: 1970, vrk. 58/a-59/a'da, ikincisi ise, yine "*Akıncı Hususı için Hüküm*" adıyla Vidin kadılığına hitaben yazılan yine Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, No: 1970, vrk. 64/b vd'da bulunan hükümdür. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri II, Fey Vakfı yay., İstanbul 1993, s. 391.

⁶⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap, II. Kısım, s. 391-392.; Akıncı tahriri hakkında bir hüküm için bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993, s. 179.

⁶⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7/I. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV), 7/II. Kitap II. Selim Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1994, s. 243.

da akıncılara ve atlarına kimsenin yük yükletmemesi, bunları şahsî işinde kullanmaması ve padişahтан başka kimseye hizmet etmemeleri özellikle vurgulanmıştı. Bu hizmetleri karşılığında vergilerden muaf olan akıncıların, sadece Hazine-i Âmirе için yılda yüz bin akçe vermeleri; ancak oğullarından herhangi bir nesne alınmaması emr olunan başka bir husustu⁶⁷.

Akıncı Ocağının en üst düzey komutasında akıncı beyleri bulunmaktaydı. Akıncı beylerinin hayat hikâyeleri ile ilgili detaylı bilgi veren bazı kaynaklara ulaşmak mümkündür. Bu hususta doğrudan doğruya yazılmış tek eser, Sûzî Çelebi'nin *Mihaloğlu Ali Bey Gazavât-nâmesi*'dir. Bu eserde bir akıncının hayatına dair dikkate değer veriler bulunmaktadır. Söz konusu eserde Mihaloğlu Ali Bey örneğinde bir akıncı beyinin yaptığı akınları, kahramanlık ve cesareti, sahip olduğu zenginliği, idaresindeki kişilerle olan ilişkileri ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Öyle ki, başta Macar toprakları olmak üzere Lehistan (Polonya) ve Eflâk topraklarında akınlarda bulunan ve buraları dize getiren Mihaloğlu Ali Bey, Sûzî Çelebi'nin ifadesine göre Tuna'yı 330 kez geçmişti⁶⁸.

Ocak mensuplarının sevk ve organizasyonlarında önemli roller üstlenen akıncı beyleri, Balkanlara yapılan ilk fetih hareketlerinde merkezi otoriteden yarı bağımsız hareket ederlerden⁶⁹, daha sonraları merkezi otoriteye bağlı olmuşlardır. Doğrudan doğruya merkezdense emir alan akıncı beyleri, alınan emirler doğrultusunda akına çıkarlardı. Bu hususta Mühimme Defterlerinde oldukça fazla kayıt vardır⁷⁰. Esas itibarıyla Aşıkpaşazâde tarihinde I. Murad'ın tahta geçtikten sonra lalası Şahin'i Zağra ve Filibe tarafına akına göndermesi, Evrenos Gazi'nin İpsala'yı fethetmesi ve bunların buldukları yerlerde ucbe yi oldukları bilgisinin verilmesi⁷¹, akın faaliyetlerinde doğrudan karar mercisinin padişah olduğunu göstermektedir. Akıncı beylerinin sınır bölgelerini korumakla mükellef olmaları, onların ucbe yi olmalarını sağladığı gibi, yönetici statüsünde idarî görev almalarını da sağlamıştır⁷². Nitekim akıncı beyleri içerisinde ilk dönem Ocak teşkilatlanmasına uygun olarak hem akıncı beyi hem de idari bir göreve mensup olan kişilerin olduğu bilinmektedir. 3

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Bosna Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, No: 56, s. 4.; Ayrıca bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, Fey Vakfı yay., İstanbul 1991, s. 378.

⁶⁸ Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 246.

⁶⁹ Levent Kayapınar, "Malkoç Oğlu Bali Bey Vakfı ve Bayezid Baba Âsitânesi", *Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (Almanya, Yaz 2009), s. 106.

⁷⁰ *6 Numaralı Mühimme Defteri (972-/1564-1565)*. (Özet-Transkripsiyon-İndeks), c. II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1995, s.10, 42, 127, 301, 331.

⁷¹ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003, s. 114.

⁷² Aslan, *a.g.e.*, s. 36.

Haziran 1565 tarihli bir hükme göre, Çirmen Sancakbeyi Süleyman bunlardan biriydi⁷³. Bu husustaki misâlleri çoğaltmak mümkündür⁷⁴.

Defterdeki dikkat çekici hususlardan biri, Ocak teşkilâtına dair diğer verilerdir. Bu veriler, Ocağın işleyişinde önemli roller üstlenen taviçe (toyca), onbaşı, subaşı ve kethüdâ olarak görev yapan şahıslara ait verilerdir.

Taviçe (toyca)ler, bir anlamda tımarlı sipahilerin çeribaşlarına benzemektedirler. Bunlar kıdemli ve fedakâr akıncılar arasından seçilmekteydi ve tımarlı veya muafiyetli olabilmektedirler. Akıncıların maaşları olmadığı ve vergilerden de muaf oldukları genellikle kaynaklarda vurgulanan husustur⁷⁵. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*'nde yer alan Tımar ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâmesinde taviçe (toyca)lerin görevleri hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Kanunnâmede taviçe (toyca)lerin akıncıların çeribaşları oldukları, arpalık olarak yani görevde buldukları sürece onlara icmâllü tımar verildiği, sefer ve hizmet olduğu sürece akıncıları sefere götürmekle mükellef oldukları, bunlardan biri vefat ederse tımarıyla birlikte taviçeliği oğlu varsa oğluna, oğlu yoksa veya hizmet etmezse yine içlerinde iş görmüş ihtiyar bir kimseye veyahut ayakta kalmış taviçe (toyca) oğullarından müstehak olan birine verilmesi gerektiği ifade edilmektedir⁷⁶. Burada taviçe (toyca) kelimesinin etimolojik kökenine değinmekte yarar vardır. Muhtelif kaynaklarda taviçe/tavica veya toyca bazen de ikisi bir arada yazılan kelimenin aslen Slav kökenli olduğu ileri sürülmekle birlikte⁷⁷, Moğolca kökenli olduğu da iddia edilmektedir⁷⁸.

⁷³ 6. Numaralı Mühimme Defteri (972-/1564-1565). s. 223.

⁷⁴ Başka örnekler için bkz. 3. Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993, s. 229.

⁷⁵ Uzunçarşılı, "Akıncı", s. 239.

⁷⁶ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 65.; Ayrıca bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap I. Kısım, s. 479.

⁷⁷ Midhat Sertoğlu, açıklamalarla birlikte yayınladığı *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*'nde bu kelimenin aslında Slavca bir kelime olan ve kuş anlamındaki "tvitsa"dan geldiğini, kelimenin terim olarak ise "hafif süvari subayı" demek olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 66.; Aynı görüş için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı yay., İstanbul 1992, s.479); Ancak burada bir hususu ifade etmek gerekir. Slav dillerinde kuş kelimesi, "ptitsa" olarak geçmektedir. (Bkz. Vedat Gültekin, *Rusça-Türkçe Sözlük*, Bilim ve Sanat vakfı yay., Ankara 2004, s. 1345.; Aydın Süer, *Lehçe-Türkçe Sözlük*, Başkent Yayınevi, Ankara 1993, s. 392). Kelimenin farklı şekillerdeki telaffuz biçiminin bu şekilde bir tespiti yapılmasına sebep olduğu kanaatindeyiz. Akıncılarla ilgili yapılan çalışmalarda ise genellikle taviçe/tavica, toyca ibareleri birlikte kullanılmıştır. Bu makalede taviçe (toyca) şeklinde her iki ibare birlikte kullanılmıştır.

⁷⁸ Bu hususta bkz. Beldiceanu-Steinherr, "En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqinği", s. 32.; Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Kiprovska, *The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia*, s. 67.

Defterde Niğbolu Sancağında dört, Silistre Sancağında ise bir kişi, sadece taviçe (toyca) olarak kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra mevcut durumlarına göre farklı niteliklere sahip olanlar da kaydedilmiştir. Meselâ defterde *taviçe (toyca)-i ma'zûl*, *taviçe (toyca)-ı atık*, *taviçe (toyca)-zâde*, *taviçe (toyca)-i mu'âf*, *taviçe (toyca)-i mu'âf-ı atık*, *taviçe (toyca)-i mu'âf-ı cedîd* olarak kaydedilen kimselere rastlanılmaktadır⁷⁹. (Bkz. Tablo 1). Burada ifade edilen terimlerin taviçe (toyca) statüsündeki değişim (atanma, azil vs.) ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 1. Defterde Yer Alan Taviçe (Toyca)ler ve Sancaklardaki Toplam Sayıları

Taviçeler	Niğbolu	Çirmen	Kırkkilise	Köstendil	Paşa	Üsküb	Silistre	Vidin
Taviçe ⁸⁰	4	-	-	-	-	-	1	-
Taviçe-i mu'âf-ı atık	6	-	-	1	-	-	-	-
Taviçe-i atık	5	-	-	-	-	-	2	-
Taviçe-i mu'âf	6	1	-	-	-	-	2	-
Taviçe-i mu'âf-ı cedîd	2	-	-	-	-	-	-	-
Taviçe-i cedîd	1	-	-	-	-	-	-	-
Taviçezâde	-	5	-	-	2	-	-	-
Taviçe-i ma'zûl	-	-	-	-	-	-	1	-
Toplam	24	6	-	1	2	-	6	-

Defterde yer alan dirlik tahsislerine gelince, bilindiği üzere savaşlarda başarılı olan akıncılara dirlik tahsis edilmeye başlanmasından sonra timarlı akıncılar da ortaya çıkmıştır⁸¹. Ancak bunun bir anlamda tekaütlük yani emeklilik maaşı gibi olduğu ileri sürülmektedir⁸². Defterde timarlı akıncılara rastlamak mümkün olduğu gibi defterin sonunda taviçe

⁷⁹ BOA-TTD-625, s. 33, 34, 99, 300, 301, 303, 340.

⁸⁰ Taviçe ve toyca kelimelerinin bir arada yazılması tablo düzenini etkilediğinden burada sadece taviçe kelimesine yer verilmiştir.

⁸¹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Devleti’nin Askeri Yapısı”, *Türkler*, c. 10, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 115.; Bu hususta ayrıca bkz. Tacan, *Akıncılar...*, s. 3.

⁸² Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, s. 453.

(toyca)lere ait mahlûl timarlar da bulunmaktadır⁸³. Bahis konusu olan timarlı akıncılardan biri, bir taviçe (toyca) olan ve Niğbolu Sancağına bağlı Hotaliç Nahiyesinin Akıncılar Köyüne kayıtlı Hüseyin Vasıldı⁸⁴.

Kayıtlarda dikkati çeken hususlardan bir diğeri ise, taviçe (toyca) çiftliklerine rastlanılmasıdır. Bu çiftliklerin reâyâ çiftliklerinin⁸⁵ yanı sıra eski uygulamaların bir devamı olarak doğrudan doğruya askerî zümrelerin ellerine verilen çiftliklerden olduğu muhakkaktır. Kezâ yaya-müselleme, doğancı çiftlikleri ve timarlı sipahilerin ellerindeki hassa çiftlikleri bu türden çiftliklerdir. Bunların reâyâ çiftliklerinden farkları, raiyyet vergilerini ödememeleriydi⁸⁶. Nitekim Mithat Sertoğlu'na göre, taviçe (toyca)lerin içlerinden bir kısmı dirlik sahibi iken bir kısmı dirlik sahibi olmayıp yalnız çiftlikleri vergilerden muafı⁸⁷. Defterde Niğbolu Sancağında 12, Çirmen Sancağında 5 ve Silistre Sancağında ise 16 taviçe (toyca) çiftliği bulunmaktaydı. Hattâ bu çiftliklerden bazılarının eskiden beri akıncılara tahsis edildikleri “*taviçe (toyca)-i çiftlik-i atik*” kaydından anlaşılmaktadır. Bu türden çiftliklerin sayısı 5'ti (Niğbolu Sancağı'nda). Bu durum diğer askerî zümrelere verildiği gibi akıncılara da çiftliklerin tahsis edildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Özetle söylemek gerekirse, taviçe (toyca)lerle ilgili yukarıda verilen bilgiler dahi Akıncı Ocağının basit bir teşkilât yapısına sahip olmadığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Maalesef şu ana kadar yapılan çalışmalarda bu husus üzerinde durulmadığını ve konunun birkaç cümle ile özetlendiğini söylemek gerekir.

Taviçe (toyca)ler dışında defterde onbaşı, subaşı ve ayrıca kethüdâ olarak kayıtlı ocak görevlilerine de tesadüf edilmektedir. Bilindiği üzere Akıncı Kanununa göre bin akıncıya binbaşı, yüz nefere subaşı ve on nefere ise onbaşı kumanda ederdi⁸⁸. Defterde bu görevlilerden binbaşı ile ilgili bir kayıt bulunmazken diğer görevlilere dair veriler bulunmaktadır⁸⁹ (Bkz. Tablo 2). Bu görevliler dışında defterde geçen bir diğer ocak mensubu kethüdâ'dır. Akıncı teşkilâtında bu unvân, akıncı beylerinin bulunmadığı zamanlarda yerine vekâlet eden kimseler için kullanılırdı⁹⁰.

⁸³ BOA-TTD-625, s. 346-352.

⁸⁴ BOA-TTD-625, s. 11.

⁸⁵ Bilindiği üzere, müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olan çiftlikler, Osmanlı devletinde mirî topraklar rejiminin gereklerine uygun olarak, reâyâ çiftlikleri halinde bir takım parçalara bölünür ve bu çiftlikleri işleyebilecek durumda olan çiftçilerden tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, bir nevi kiralık sözleşmesi ile bütün olarak terk edilirdi. Bu kişiler ise, nüfus ve arazi tahrirleri neticesinde, defterlere geçirilmiş bulunan ve bu toprakları işlemekle mükellef olan köylüydü. Bkz. Ö.Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İA*, c. III, s. 392.

⁸⁶ Halil İnalçık, “Çiftlik”, *DİA*, c. 8, s. 314.

⁸⁷ Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, s. 453.

⁸⁸ Uzunçarşılı, “Akıncı”, s. 239.; Ayrıca bkz. Özcan, “Osmanlı Askerî Teşkilâtı”, s. 354.

⁸⁹ Subaşı için bkz. BOA-TTD-625, s. 3.; Onbaşı için bkz. BOA-TTD-625, s. 3, 170, 174, 258, 276, 290.; Kethüdâ için bkz. BOA-TTD-625, s. 3, 264.

⁹⁰ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, *İA*, c. 25, s. 333.

Tablo 2. Defterde Yer Alan Onbaşı, Subaşı ve Kethüdâ Sayıları ile Buldukları Sancaklar

Görevliler	Niğbolu	Çirmen	Kırkkilise	Köstendil	Paşa (Sofya)	Üsküb	Silistre	Vidin
Onbaşı	9	1	-	1	-	3	14	-
Subaşı	7	1	1	6	-	-	1	-
Kethüdâ	6	-	-	-	-	-	1	-
Toplam	22	2	1	7	-	3	16	-

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere ocak görevlileri en fazla Niğbolu ve Silistre sancaklarında bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi, söz konusu bölgelerin akıncı sayısının diğer bölgelere göre fazla olmasıdır.

Akıncı Ocağında münhal oldukça, özellikle vefat edenlerin ve malû olanların yerine ihtiyaç halinde akıncı evlâtlarından güçlü kuvvetli, iyi binici ve iyi silah kullananlar alınır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere Ocağa dâhil olmak için adayların buldukları yerlerden iki kişiyi iyi halli olduklarına dair kefil göstermeleri gerekirdi⁹¹. Defterde akıncılar, mahalle ve köy sâkinleri ile imâmı kendilerine kefil olarak göstermişlerdir⁹².

Sefere gidemeyecek durumda olan babalar yerlerine sefere gidebilecek durumda olan oğullarını kaydettirmişlerdir. Niğbolu'da 58, Çirmen'de 14, Köstendil'de 1, Paşa (Sofya) Sancağında ve Silistre Sancağında 2 kişi ile ilgili isim bilgilerinin yanına “*X nâm yarar oğlu var, yerine eşer*” yani yerine sefere gider ifadeleri kaydedilmiştir⁹³. Zaten akıncıların yetişmiş oğulları varsa, onların akıncı kaydedilmeleri kanundu⁹⁴. Bu durum akıncılığın devam etmesi ve teşkilâtın yenilenmesi açısından oldukça önemliydi.

Sosyo-Ekonomik Yapıya Dair Veriler

İncelenen akıncı defteri sadece askerî tarih açısından değil; sosyo-ekonomik tarih açısından da kıymetli veriler ihtiva etmektedir. Akıncılar ile ilgili en çok tartışılan hususlardan biri, onların orijinleri bir diğer ifadeyle etnik kökenleridir. Nitekim akıncıların sadece Türk

⁹¹ Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, s. 453.

⁹² BOA-TTD-625, s. 4, 5, 6, 7 vb.

⁹³ Örnekler için bkz. BOA-TTD-625, s. 4, 5, 6, 10, 11 vb.

⁹⁴ Uzunçarşılı, “Akıncı”, s. 239.

ailelerden seçildiği iddia edilmekle birlikte⁹⁵ bu görüşün aksine onların içinde gayr-i Türk-Müslüman unsurların olduğu da ileri sürülmektedir. Bu görüşü savunanlardan biri Heath W. Lowry'dir. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* adlı çalışmasında akıncıların sadece Türklerden oluşmadığını, Hristiyan akıncıların da var olduğunu II. Mehmed'in Akıncı yazdırmak için çıkardığı 1472 tarihli bir hükmüne dayandırmaktadır. Bu hükümde yer alan “*Kâfirden ve Müsülmanlardan otuz eve bir atlı akıncı vaz' edesiz*” ve “*Kâfirlerden içlerinden akıncılığa kâbili bulunur ise yazalar ve eğer bulunmaz ise Müsülmanlardan yazalar*” ifadeleri onun dayanak noktasını teşkil etmektedir⁹⁶.

Tahrir defterlerinde baba adı *Abdullah* olarak yazılanların genel olarak ihtidâ etmiş kimseler olarak nitelendirilmesi⁹⁷ ve incelenen defterde yer alan baba adı ‘*Abdullah*’ (Niğbolu Sancağında 16, Çirmen Sancağında ise 4 kişi) olan kimselerle birlikte şahıs adlarında ‘nev-müslim’⁹⁸, ‘ehl-i imân’⁹⁹ (Niğbolu’da onaltı, Silistre’de onüç) ve ‘imankulu’¹⁰⁰ gibi isimlere tesadüf edilmesi, bir ihtidâ hareketinin varlığını akla getirirse de söz konusu coğrafyanın farklı bir dinamik yapısının olması bu varsayım üzerinde düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. Öncelikle ‘Abdullah’ adının bir ihtidâ âlâmeti olarak değil de sadece isim olarak verilmiş olacağı ihtimalini her zaman için göz önünde bulundurmak gerekir. Aynı şekilde Ehl-i iman ve İmankulu gibi şahıs isimlerinin de sadece ihtida hareketi ile bağlantılı olmadığını, bölgede mevcut olan gayr-i sünni İslâm (Heterodoks İslâm) anlayışıyla da ilgili olabileceği vurgulanması gereken bir husustur. Zira incelenen defterde gerek yer adlarında gerekse şahıs adlarında söz konusu İslâm anlayışını yansıtan çok sayıda veri vardır. Meselâ Niğbolu’ya bağlı köyler içerisinde Alevi/Bektaşî izlenimi veren çok sayıda köy bulunmaktadır. Büyük Babalar, Küçük Babalar, Mustafa Halife, Habib Halife, Nesimi Işıklar, Yunus Abdal, Işıklar, gibi köyler bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte şahıs adlarında geçen ve yine Bektaşîlikle bağlantısı olan Ali, Veli, Tapuk, Sultan Şah, Sefer Şah, Şah Kulu, Cafer, Kılıç Dede gibi isimleri de burada zikretmekte yarar vardır¹⁰¹. Anadolu’dan Balkan

⁹⁵ Bu hususta bkz. Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri”, s. 453-454.; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap II.Kısım s. 391.; Yılmaz Öztuna, “Akıncı”, *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*, Ötüken yay., İstanbul 2006, s. 17.

⁹⁶ Bu hükümde akıncıların nasıl yazdırılacağı, masraflarının nasıl karşılanacağı ile ilgili de bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Otoman State*, New York 2003, s. 51-53.; Türkçe çevirisi için bkz. Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul 2010, s. 55-57.

⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sy.II (1942), s. 303.; Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, Eren yay., İstanbul 1993, s. 20.

⁹⁸ BOA-TTD-625, s. 76.

⁹⁹ Bazı misâller için bkz. BOA-TTD-625, s. 64, 68, 70, 76, 77, 87, 105, 107, 111.

¹⁰⁰ BOA-TTD-625, s. 87.

¹⁰¹ Bu hususta daha detaylı bilgi için bkz. A. Kayapınar, “Balkanlar’da Mihaloğullarına Tâbi

coğrafyasına gelen ilk sâkinlerin daha çok Heterodoks İslâm anlayışına sahip kimseler olduğu¹⁰² ve bu isimlerin de doğal olarak onların bakiyeleri olduğu göz önüne alınırsa mevzu daha da açıklık kazanacaktır.

Yukarıda ifade ettiğimiz hususların yanı sıra Mihal oğullarına tabi olan akıncıların yayıldığı coğrafyada XII. yüzyıldan itibaren Peçenek ve Kuman Türklerinin de var olduğunu ve bunların dil birliği dolayısıyla Osmanlılarla karşılaştıklarında kısa sürede Müslüman oldukları bilinmektedir. Bölgedeki Türkçe isimli Hıristiyan köylerin varlığı bu görüşü desteklediği gibi¹⁰³ kökeni, büyük olasılıkla Gagavuz Türklerine dayanan Evrenos Bey ve ailesi de bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Türklerin Balkanlara yerleşme süreçlerinin Osmanlı öncesinde de var olduğu göz önüne alınırsa konu daha iyi anlaşılacaktır¹⁰⁴.

Özetle söylemek gerekirse, defterde yer alan bazı kayıtlar, bir ihtidâ hareketinin varlığına delalet etse de bu durum söz konusu kişilerin gayr-i Türk olduğu anlamına gelmemekte, içlerinde Hıristiyan Türklerin de olabileceği ihtimalinin de her zaman düşünülmesi gerektiğini ön plana çıkarmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere defterde geçen şahıs adları genellikle Türk ve Müslüman isimlerinden oluşmaktadır. Onomastik bilimi açısından incelenmeye değer olan bu şahıs isimleri arasında oldukça ilginç isimler bulunmaktadır. Bunların içerisinde bir akıncı tipolojisine uygun olarak verilmiş olan *Şimşek Mustafa*¹⁰⁵, *Belgrad Çakalı*¹⁰⁶ gibi isimlerin varlığı oldukça ilgi çekicidir.

Akıncıların geldikleri bölgelere dair veriler de bu çalışmada tespit edilen bir diğer husustur. Nitekim tahrir defterlerinin göç ve göçe dair veriler konusunda oldukça zengin defterler olduğu göz önüne alınırsa¹⁰⁷ bu durumu olağan karşılamak gerekir. Meselâ defterde

Akıncıların...”, s. 48-57.; Ayşe Kayapınar, “Dobruca Yöresinde XVI. Yüzyılda Gayr-i Sünnî İslâm’ın İzleri”, *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (Almanya, Yaz 2009), s. 85-104.

¹⁰² A. Kayapınar, “Dobruca Yöresinde...”, s. 85.

¹⁰³ Machiel Kiel, “Dimetoka”, *DİA*, c. 9, s. 307.; Ayrıca bkz. Ayşe Kayapınar, “İki Balkan Şehri Tirnova ve Vidin’de Türkler (Bulgar Çarlığından Osmanlı İmparatorluğuna)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Journal of Social Sciences*, c. 2004-2, sy. 9, s. 120-125.

¹⁰⁴ Bu hususta bkz. Levent Kayapınar, “Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşeci, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserleri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi -Journal of Social Sciences*, c. 2004-1, sy. 8 (2004), s. 133-142.

¹⁰⁵ BOA-TTD-625, s. 11.

¹⁰⁶ BOA-TTD-625, s. 114.

¹⁰⁷ Bu hususta önemli iki çalışma için bkz. Osman Gümüşçü, “International Migrations in Sixteenth Century Anatolia”, *Journal of Historical Geography*, 30 (2004), ss. 231-248.; Alpaslan Demir, “XVI.Yüzyıl Anadolu’sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, sy. 28 (Kış 2011), ss. 51-66.

geçen *Anadolu (Anadolulu)*¹⁰⁸, *Zağralı*¹⁰⁹, *Manastırlı*¹¹⁰, *Karamanlı*¹¹¹, *Tanrıdağlı*¹¹², *Tatar*¹¹³ gibi ifadeler akıncıların hem geldikleri bölgeler hem de nitelikleri ile ilgili dikkate değer veriler sunmaktadır. Bölgeye ait başka defterlerde de benzer verilere rastlamak mümkündür. Gerek şahıs adlarından, gerekse mahalle ve köy adlarından Anadolu'dan gelen göçmenlerin iskân oldukları yerlere kendi adlarını vermeleri genellikle karşılaşılan bir durumdur¹¹⁴.

Yukarıda da görüldüğü üzere akıncıların bir kısmı Rumeli coğrafyasından iken bir kısmı da Anadolu coğrafyasından bölgeye gelenlerdir. Özellikle *Anadolu (Anadolulu)* ve *Karamanlı* olarak kayıtlı kişileri bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu verileri olağan karşılamak gerekir. Zira Türklerin Rumeli coğrafyasına geçişlerinden itibaren Anadolu'dan binlerce insanın sırf akından kazanacakları ganimet için akıncı beyinin etrafında toplandıklarını, büyük seferler sırasında padişah tarafından Anadolu'ya fermanlar gönderilerek gençlerin gönüllü olarak gazaya çağrıldığını ve yararlılık göstereceklere timar vaadinde bulunduğu bilinmektedir¹¹⁵. Bu çağrı üzerine Anadolu'dan gelip Rumeli'de akıncılık yapmak ve fütühâta katılmak için evlerini barklarını terk edip, öküzlerini satarak at ve silah temin ederek göç edenlerin¹¹⁶ var olduğu düşünülecek olursa şahıs isimlerinin yazıldığı yerlerdeki açıklayıcı verilerin ne ifade ettiği daha iyi anlaşılır.

'*Tanrıdağlı*' olarak ifade edilen akıncıların ise Tanrıdağı (Karagöz) Yörüklerinden olduğu aşikârdır. Tayyib Gökbilgin'in Orta Asya'daki maruf Tanrıdağlarından isimlerini aldığı ileri sürdüğü Tanrıdağı Yörükleri, miktarları ve Rumeli'de yayıldıkları sahanın genişliği itibariyle bölgenin nüfus ve iskân hareketlerinde önemli bir rol oynamışlardır¹¹⁷.

¹⁰⁸ BOA-TTD-625, s. 20, 79.; Bu ibare, bölgeye ait başka tahrir defterlerinde de geçmektedir. Bkz. TKGM-KKA-TD, Eski no:381/42 Yeni no:151, v. 13b, 22a, 32a, 32b, 121a, 166a vd.; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi, *Silistre Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Eski no:399/86 Yeni no:175, c. II, s. 53, 62, 66, 70, 160, 174 vd.

¹⁰⁹ BOA-TTD-625, s. 104.

¹¹⁰ BOA-TTD-625, s. 322.

¹¹¹ BOA-TTD-625, s. 80.

¹¹² BOA-TTD-625, s. 45.

¹¹³ BOA-TTD-625, s. 64, 81.

¹¹⁴ Çirmen örneği için bkz. Halaçoğlu, a.g.m., s. 1797-1798.

¹¹⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, sy. 34, yıl III (Ağustos 1965), s. 762.; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 1 (1944), s. 85.

¹¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 13, No 1-4 (Ekim 1952-Temmuz 1952), s. 61.

¹¹⁷ Bu hususta ve daha fazla bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1957, s. 64-72.

Tatarlar ise XIII. yüzyıldan beri Rumeli’de bulunmaktaydılar. Balkanlar’daki Tatar etkisi, 1242’deki büyük Tatar istilasından, Altın Orda’da Canibek Han’ın iktidarına (1342-1357) kadar, yüzyıldan fazla sürmüştür¹¹⁸. Bölgede bu unsurların bakıyeleri olan Tatarlar olduğu gibi, özellikle Timur istilasından (1402) sonra bölgeye gönderilenlerin bakıyeleri de vardı. Nitekim Çelebi Mehmed Samsun’u aldıktan sonra dönerken İskilip’te bulunan birçok Tatarı, Filibe ve Konuşhisar’a sürmüştü¹¹⁹. Defterde yer alan ve Niğbolu sancağı’na bağlı Cum’a Bazarı nahiyesinde *Timurlenk* adında bir köyün olması¹²⁰, yine şahıs adlarında çoğunlukla Timur/Temür adına rastlanması da bu duruma delâlet etmektedir. Bu iskân politikası bölgede “Tatar” nüfusunun yoğun bir şekilde artmasına yol açmıştır¹²¹.

Bu defterde yer alan veriler sayesinde özellikle popüler tarihte efsaneleşmiş, korku salan muharip bir grubun farklı yönlerini gözlemek mümkün olmaktadır. Şöyle ki, defterdeki verilerden akıncıların içerisinde zihinsel ve fiziksel engelli kimselerin olduğu görülmektedir. Sayıları oldukça az olan bu kimseler içerisinde divâne¹²² ve ‘amâ olarak kaydedilenlerin olduğu tespit edilmiştir¹²³. Ancak *divâne* ibaresinin zihinsel bir engelli mi ifade ettiği yoksa bir şahıs adı olarak mı yazıldığı hususu müphemdir. Esas itibarıyla akıncılığın maddi açıdan cazip olduğu kadar meşakkatli ve riskli bir hayat olduğu, özellikle de fiziksel açıdan sakat kalma riskinin her zaman ihtimal dâhilinde olacağı göz önüne alınacak olursa zihinsel ve fiziksel engelli kişilerin olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere söz konusu niteliğe sahip olanların sayısı oldukça azdır.

Tüm bu hareketli ve riskli hayatın yanında akıncıların sefer mevsimi olan bahar ve yaz dönemi dışında özellikle de kış döneminde sıradan bir Osmanlı teb’ası gibi kendi işleri ve güçleriyle uğraştıkları, ailelerinin başında kaldıkları, sefer dönemi için hazırlıklarını tamamlamakla meşgul oldukları bilinmektedir¹²⁴. Esas itibarıyla bu durum kanunlara aykırıydı. Zira daha önce de ifade edildiği üzere II. Selim dönemine ait *Celalzâde Kanunnâmesi*’nde şehirli ve şehirde bir meslektan kazancı olan kimselerin akıncı yazılmaması, yazılsa dahi bu durumun makbul olmadığı¹²⁵ vurgulandığı halde kayıtlardan bu hususa pek de riayet

¹¹⁸ Tatarların Balkanlara gelişleri ve faaliyetleri için bkz. István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY yay., İstanbul 2008, s. 81.

¹¹⁹ Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, s.157-158.; Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.15, no 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 209-210.

¹²⁰ BOA-TTD-625, s. 95.

¹²¹ Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân*, s. 16-17.; Ayrıca bkz. Ö. L. Barkan, “Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, c. 15, s. 211.

¹²² Bazı kayıtlar için bkz. BOA-TTD-625, s. 47, 76, 79.

¹²³ BOA-TTD-625, s. 114.

¹²⁴ Tacan, *Akıncılar ...*, s. 4.

¹²⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7/I, 7/II, s. 243.

edilmediği tespit edilmiştir. Bu meslek sahipleri sadece şehir merkezlerinde değil, kırsal bölgelerde de bulunmaktaydılar. Akıncıların defterde kayıtlı meslekleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur¹²⁶ (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3. TTD- 625 Numaralı Deftere Göre Akıncıların Meslekleri

Meslekler	Niğbolu	Çirmen	Kırakkilise	Köstendil	Paşa	Üsküb	Silistre	Vidin	Toplam
Abacı	2	-	-	1	-	-	1	-	4
Arabacı	-	-	-	1	-	-	1	-	2
Arpacı	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Aşçı	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Bacdâr	2	1	-	2	-	-	-	-	5
Bakkâl	8	1	-	3	-	-	-	1	13
Bâzergân ¹²⁷	6	-	-	-	-	-	13	-	19
Berber	1	-	-	1	-	-	1	-	3
Beytci	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Bıçakçı	-	-	-	4	-	-	1	-	5
Bostancı	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Boyacı	1	2	-	-	-	-	-	-	3
Bozacı	2	-	-	-	1	-	2	-	5
Cebeci	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Cullâh	1	3	-	-	-	-	3	-	7
Çarıklı	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Çerçi	-	1	-	-	-	-	1	-	2
Çoban	8	2	1	2	-	-	17	-	30

¹²⁶ Bazı meslekler için bkz. BOA-TTD-625, s. 79, 95, 96, 111, 320.

¹²⁷ Genelde bâzîrgân olarak bilinen bu tabirin aslı bazar'dan gelmekte olup, sözlüklerde bazergân olarak geçmektedir. Burada sözlükte geçen hali esas alınmıştır. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı yay, İstanbul 2007, s. 263.

Debbâğ	9	1	-	3	-	-	6	13	32
Dellâl (tellâl)	1	-	-	1	-	-	-	1	3
Dellâk (tellâk)	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Demürcü	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Derzi, Terzi, Hayyât	16	1	-	7	2	-	18	3	47
Deveci	3	1	-	-	1	-	4	-	9
Döğenci ¹²⁸	5	3	1	-	1	-	35	-	45
Dülger	1	-	-	-	-	-	2	-	3
Eskici	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Gemici	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Göncü	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Haffâf	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Hallâç	1	-	-	-	-	-	1	-	2
Haüb	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Helvâcı	-	-	-	-	-	-	6	1	7
Hurmacı	2	-	-	-	-	-	5	-	7
Îmâm	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Kalaycı	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Kassâb	6	2	-	1	-	-	3	1	13
Kaşıkçı	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Kâtib	6	-	-	-	-	-	-	-	6
Kayyûm	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Kazzâz	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Keçeci	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Kulağuz (Kılavuz)	3	1	-	-	-	-	9	-	13
Küreci	6	-	-	-	-	-	6	-	12

¹²⁸ Döğen (Döven), sözlüklerde demir saplı, çivili zincirli bir savaş aleti olarak tanımlandığı gibi (Bkz. Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, cilt 1, İstanbul 2009, s. 747.) at ve öküz tarafından çekilen, harmanda ekinin tane ve saplarını birbirinden ayırmaya yarayan, altına sivri çakmak taşları çakılmış kızak biçiminde tahta âlet olarak da tanımlanmaktadır. (Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, c. 1, İstanbul 2005, s. 758). Bir akıncı tipolojisi gözönünde bulundurulduğunda burada kullanılan döğenci (döveni) terimiyle daha çok savaş âletini imâl eden kişinin kastedildiği düşüncesi akla daha yakın gelmektedir.

Kürkçü	-	2	-	1	-	-	-	4	7
Matrakçı	-	1	-	-	-	-	1	-	2
Mestci	2	-	-	1	-	-	-	-	3
Mumcu	2	-	-	-	-	-	1	-	3
Mûytâb	2	-	2	-	-	-	1	4	9
Mü'ezzin	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Na'lband	6	5	1	-	5	-	22	-	39
Na'lband şakird(i)	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Okçu	-	--	1	-	-	-	-	-	2
Pabuçcu	3	-	-	1	-	-	5	-	9
Palancı	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Paşmakçı	1	-	-	1	-	-	-	-	2
Sabuncu	2	3	-	-	-	-	5	2	12
Sağrımcı (?) ¹²⁹	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Serrâc	6	2	-	1	-	-	10	-	19
Semerci	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Surnacı (Zurnacı)	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Sünnetci	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Tarakçı	-	-	-	1	-	-	1	-	2
Takyeci	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Tavukçu	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Topçuzâde	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Tuzcu	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Yoğurdcu	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Yulafçı	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Zehgirci (?) ¹³⁰	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Toplam	131	36	6	37	10	-	194	32	446

¹²⁹ Bu terimin ne olduğu ile ilgili sözlüklerde ve kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

¹³⁰ Bu terimin ne olduğu ile ilgili sözlüklerde ve kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere hemen hemen birçok iş kolu akıncılar tarafından yapılmaktadır. Burada dikkati çeken husus, sayıca fazla olan mesleklerin akıncıların büyük oranda ihtiyaç duydukları alanlarla ilgili olduğudur. Bu meslekler arasında na'lbând/na'lçacı, derzi, debbâğ ve kassâblığın ön plana çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte akıncıların sefer hazırlıkları açısından önemli olan palancı, okçu gibi meslekleri yaptıkları tespit edilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, bu iş kollarının %14'ü ticaret, %33'ü sanayi, %10'u tarım ve hayvancılık, %43'ü ise hizmet kolu ile ilgilidir.

SONUÇ

Akıncılar, Osmanlı muharip gücü açısından oldukça önemli bir kuvvet olup, sahip oldukları savaşçı niteliklerden dolayı serhat boylarının korunması, düşman kuvvetlerinin etkisizleştirilmesi, istihbarat bilgilerinin elde edilmesi ve daha pek çok alanda hizmetin yerine getirilmesinde aktif olarak rol oynamışlardır. Bu arada düşmana korku vermek suretiyle yarattıkları psikolojik etkiyi de göz ardı etmemek gerekir. Tüm bu hususlar, Osmanlı devleti açısından Akıncı Ocağını vazgeçilmez kılmıştır. Genel olarak bilinen bu özelliklerinin yanı sıra akıncılara ve Akıncı Ocağına dair önemli verileri, akıncı defterlerinden öğrenebiliyoruz. 625 numaralı defter örneğinde yapılan inceleme ve sorgulamalar, Akıncı Ocağının teşkilât yapısı hakkında olduğu kadar sosyal ve ekonomik hayatlarına dair bazı bilgilere de ulaşılmasını mümkün kılmıştır. Ocak mensuplarının bulunduğu yerleşim birimleri, görevliler ve statüleri, akıncıların meslekleri bu bilgiler arasındadır. Araştırmamızın bu yönüyle bu konuda yapılan çalışmalara katkıda bulunması arzu edilmektedir.

KAYNAKLAR

a) Basılmamış Kaynaklar

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri*, No: 625.; *Bosna Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, No:56

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, *Niğbolu Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Eski no:381/42, Yeni no:151.; *Silistre Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Eski no:399/86, Yeni no:175, c.II.

b) Basılmış Kaynaklar

167. *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, c. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2003.

370. *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, c. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2001.; c. II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2002.

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972-/1564-1565). (Özet-Transkripsiyon-İndeks), c. II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1995.

Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (haz. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri, haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

c) Diğer Kaynaklar

Ahmet Refik, *Türk Akıncıları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCF Dergisi*, c. XIII, sy. 1-2 (Mart-Haziran 1955), ss. 37-38.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, Fey Vakfı yay., İstanbul 1991.; 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, Fey Vakfı yay., İstanbul 1992.; 6. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I.Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri II, Fey Vakfı yay., İstanbul 1993.; 7/I. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV), 7/II.Kitap II.Selim Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1994.

Alkan, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Akıncı Ocağının Sonu", *Gazi Akademik Bakış*, c. 7, sy. 13 (Kış 2013), ss. 107-116.

Aslan, H. Çetin, *Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)*, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001.

Babinger, F., "Turakhan Beg", *EI*, c. X, ss. 670-672.

_____, "Mikhâl-oghlu", *EI*, vol. VII, ss. 34-35.

Barkan, Ö.Lütfi, "Çiftlik", *İA*, c. III, ss. 392-397.

_____, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 13, No 1-4 (Ekim 1952-Temmuz 1952), ss. 56-78.; "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, no 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), ss. 209-237.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sy. II (1942), ss. 279-386.

Başar, Fahamettin, "Evranoşoğulları", *DİA*, c.11, ss. 539-541.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri-I Mihaloğulları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/63 (Mart 1992), ss. 20-26.

- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri- II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/64 (Nisan 1992), ss. 47-50.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri III-Turanoğulları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/65 (Mayıs 1992), ss. 47-50.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri IV-Malkoçoğulları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 6/66 (Mayıs 1992), ss. 47-50.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, “En marge d’un acte concernant le pengyek et les aqingıt”, *Revue des études islamiques*, XXXVII, f.1, Paris 1969, ss. 21-47.
- Canatar, Mehmet, “Kethüdâ”, *İA*, c. 25, ss. 332-334.
- Çalık, Sıddık, *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar’da Osmanlı Düzeni (15. ve 16. Yüzyıllar)*, Ankara 2005.
- Decei, A., “Akindji”, *EI*, c.I, ss. 340.
- Delibalta, A. Mehmet, “Balkanlarda ve Batı Trakya’da Akıncı Hareketleri III-“Rumeli Akıncı Beylerinin Atası “Gazi Mihal Oğulları”, *Evlâd-ı Fatihân*, 44 (Kasım 2002), ss. 20-21.
- Demir, Alpaslan, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, sy. 28 (Kış 2011), ss. 51-66.
- Dimitriadis, Vassilis, “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (çev. Özden Arkan, Ela Gültekin, Tülin Alunova), (ed. Elizabeth A. Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1999, ss. 92-104.
- Erdoğan Özünlü, Emine, “Kırgız ve Osmanlı Toplumunda Muharip Unsurlar: Baatır ve Akıncı Örneği”, *M.Cihat Özönder Armağanı*, (Ed. Hayati Beşirli), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 2012, ss. 255-264.
- Gazimihal, Mahmut R., “İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Malikanesi”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 4 (1958), ss. 125-137.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1952.
- _____, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Bellelen*, XX/78 (1956), ss. 247-285.
- _____, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1957.
- Gültek, Vedat, *Rusça-Türkçe Sözlük*, Bilim ve Sanat vakfı yay., Ankara 2004.
- Gümüşçü, Osman, “International Migrations in Sixteenth Century Anatolia”, *Journal of Historical Geography*, 30 (2004), ss. 231-248.
- Halaçoğlu, Yusuf, “XVI. Asırda Çirmen Sancağı’nın Sosyal ve Demografik Tarihi”, *X. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler), c. IV, Ankara 1993, ss. 1795-1801.

İnalçık, Halil - Mevlûd Oğuz (yay.), *Gazâvât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavât-nâme*, TTK yay., Ankara 1989.

İnalçık, Halil, “Çiflik”, *DİA*, c. 8, ss. 313-314.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Uc (Serhad)lar”, *Doğu Batı Makaleler*, c. II, Ankara 2009, ss. 45-60.

_____, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, *Türk Kültürü*, sy. 34, yıl III (Ağustos 1965), ss. 758-765.

_____, “Rumeli”, *İA*, c. 9, ss. 766-773.

_____, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, Eren yay., İstanbul 1993, ss. 9-32.

_____, *Devlet-i ‘Alıyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2009.

İsen, Mustafa, “Rumeli’de Türk Kültür ve Sanatını Besleyen Bir Kaynak Olarak Akıncılık”, *Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)*, c. I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2001, ss. 391-397.

Káldy-Nagy, Gyula, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, tom. XXXI (1977), ss. 147-183.

Kâni K., “Evrenos Bey-I”, *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 36 (1936), ss. 923-925.

_____, “Evrenos Bey-II”, *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 37 (1936), ss. 17-22.

_____, “Evrenos Bey-III”, *Kaynak Balıkesir Halkevi*, yıl 38 (1936), ss. 60-64.

Kayapınar, Levent, “Yunanistan’da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması (1361-1461)”, *Türkler*, c.9, Ankara 2002, ss. 187-195.

_____, “Osmanlı Uç Beyi Evrenos Bey Ailesinin Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eserleri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi -Journal of Social Sciences*, c. 2004-1, sy. 8 (2004), ss. 133-142.

_____, “Teselya Bölgesinin Fatih Turahan Bey Ailesi ve XV. – XVI. Yüzyıllardaki Hayır Kurumları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi -Journal of Social Sciences*, c. 2005-1/sy.10, ss. 183-196.

_____, “Mora’da Tourkokratia’nın Kurulması (1387-1461)”, *XIV Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, kısım 1, Ankara 2005, ss. 3-21.

Kayapınar, Ayşe, “Balkanlar’da Mihaloğullarına Tâbi Akıncıların Bektaşilikle Bağlantısına Dair Onomastik ve Toponomik Bir Araştırma”, *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli*, ed. Filiz Kılıç, Ankara 2009, ss. 39-57.

- _____, “Dobruca Yöresinde XVI. Yüzyılda Gayr-i Sünnî İslam’ın İzleri”, *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (Almanya, Yaz 2009), ss. 85-104.
- _____, “Malkoç Oğlu Bali Bey Vakfı ve Bayezid Baba Âsitanesi”, *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (Almanya, Yaz 2009), ss. 105-116.
- _____, “Bulgaristan’da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân”, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, Ed.Zeynep İskefiyeli-M.Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya 2013.
- _____, “Kuzey Bulgaristan’da Gazi Mihaloğulları Vakıfları (XV-XVI. Yüzyıl)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, c. 2005-1/sy.10, ss. 169-181.
- _____, “İki Balkan Şehri Tirnova ve Vidin’de Türkler (Bulgar Çarlığından Osmanlı İmparatorluğuna)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Journal of Social Sciences*, c. 2004-2, sy. 9, ss. 117-141.
- Kiprovska, Mariya, *The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2004.
- Kiel, Machiel, “The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, XII (1982), İstanbul 1983, ss. 117-144.
- _____, “Dimetoka”, *DİA*, c. 9, ss. 305-308.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey’in Gazavât-nâmesi*, TTK yay., Ankara 2000.
- Lowry, Heath W., *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi, 1350-1550, Kuzey Yunanistan’ın Fethi, İskân ve Altyapı Gelişmesi*, Türkçesi: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi yay., İstanbul 2008.
- _____, *The Nature of the Early Otoman State*, New York 2003. (Eserin Türkçe çevirisi: Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul 2010).
- _____, *The Evrenos Family&the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Beğ Câmî’i & Why?*, *Evrenos Ailesi ve Selânik Şehri: Hamza Beğ Câmîi Niçin ve Kimin Tarafından Yapıldı?*, Bahçeşehir University Press, İstanbul 2010.
- _____, Fourteenth Century Ottoman Realities, In Search of Hâci-Gâzi Evrenos (On Dördüncü Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri, Hacı-Gazi Evrenos’un İzinde), Bahçeşehir Üniversitesi yay., İstanbul 2012.
- Malkoç, Nami, “Akinlar, Akıncılar ve Büyük Akinlar”, *Süvari Mecmuası*, sy. 97 (1936), ss. 68-89.
- Melikoff, I., “Ewrenos”, *EI*, vol. II, ss. 720.
- Ocah, Nuray, *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A Case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.

Özcan, Abdülkadir, "Akıncı", *DİA*, c. 2, ss. 249-250.

_____, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA yay., İstanbul 1994, ss. 337-370.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", *Türkler*, c.10, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, ss. 107-121.

Öztuna, Yılmaz, "Akıncı", *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*, Ötüken yay., İstanbul 2006, ss. 15-22.

Sabev, Orlin, "The Legend of Köse Mihal Additional Notes", *Turcica*, Tom 34 (2002), ss. 241-253.

Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, ss. 281-291.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu Ordu Teşkilatı ve Kıyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 7, sy. 7-79 (Mart 1955-Temmuz 1956), ss. 454.

Süer, Aydın, *Lehçe-Türkçe Sözlük*, Başkent Yayınevi, Ankara 1993.

Sümer, Faruk, "Osman Gazi'nin Silah Arkadaşlarından Mihal Gazi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 50 (Şubat 1991), ss. 3-8.

Tacan, Necati, *Akıncılar ve Mehmed II., Bayazıt II. Zamanlarında Akıncılar*, İstanbul 1936.

Tuncel, Metin, "Kırklareli", *DİA*, c. 25, ss. 479-481.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Akıncı", *İA*, c.I, ss. 239-240.

_____, "Evrenos", *İA*, c.4, ss. 414-418.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK yay., Ankara 1988.

Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 1 (1944), ss. 73-95.

Vásáry, István, *Kumanlar ve Tatarlar. Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY yay., İstanbul 2008.

OSMANLI DÖNEMİNDE HACI BEKTAŞ VELİ SÜLALESİ: ÇELEBİLER

ZEYNEL ÖZLÜ*

GİRİŞ

Çelebi kelimesi asil, efendi, “beyzade” gibi anlamlara gelmektedir. Osmanlılarda özellikle XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar kültürlü yüksek tabakaya mensup olanlar, hanedan mensupları, ilmiye ricali, divan şairleri, kalem erbabı, Divân-ı Hümâyün kâtipleri, gibi genel olarak okumuş, bilgili kimseler, bazı Osmanlı şehzadeleri ve hatta bazı gayrimüslimler bu unvanla anılmıştır. Kelime muhtemelen Çalap (Allah) kelimesinden gelme olup, İlahi yani Allah’a mensup demek olan “Çalabi” kelimesinin¹ çelebi haline dönüşmüş şeklindedir. Bu unvan Konya Mevlevi Âsitânesi postnişinleri² ve Hacı Bektaş Veli’nin soyundan gelen kişiler için de kullanılmaktadır. Hacı Bektaş soyundan gelen kişilerin tüm erkeklerine hüdâdatlı ve mürselli ayırımı yapılmadan ortak bir unvan olarak kullanılmıştır³.

Hacı Bektaş soyundan gelen insanlara bu unvanın verilme nedeni muhtemelen; Velayetname’ye göre Hacı Bektaş Veli’nin Hz. Muhammed’in soyundan gelen bir seyyid olması ve bir hükümdar çocuğu olması nedeniyle O’nun soyundan geldiğini iddia eden

*Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE, zozlu@gantep.edu.tr

¹ Mehmet Zeki Pakalın, “Çelebi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yayını, İstanbul, 1993a, s. 342-345./ Mehmet İpşirli, “Çelebi”, *TDVİA*, c. 8, TDV Yayını, İstanbul, 1993, s. 259.

² Celaleddin Çelebi, “Çelebi Efendi”, *TDVİA*, c. 8, TDV Yayını, İstanbul, 1993, s. 261-262./ Mehmet Zeki Pakalın, “Çelebi Efendi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yayını, İstanbul, 1993b, s. 345. Mevlana’nın oğlu Sultan Veled’den sonra erkek torunları vasıtasıyla devam eden aile üyelerinin Konya’daki tekkede şeyhlik makamına oturmaları sonucu bir çelebilik makamı meydana gelmiştir. Osman Türer, “Osmanlı Anadolu’sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfler Kaynaklar-doktrin-ayın ve erkan-tarikatlar edebiyat-mimari-güzel sanatlar-modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 223.

³ Nejat Birdoğan, *Çelebi Cemalettin Efendinin Savunması (Müdafaası)*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9. Mesela Çelebi Cemaletdin efendi mürselli kolundan gelmektedir. Dergahın idaresini de yüzyıllarca mürselliler uhdelere almışlardır.

kişilerin de hükümdar soylu asil ve entelektüel bir ailenin temsilcileri olması ve bu kişilerin dergahta önemli görevler üstlenerek Allah yolunda etraflarına ışık saçmaları nedeniyledir.

Araştırmalar en geç 15. yüzyılın ikinci yarısında Çelebilerin Hacı Bektaş evlatları ve onun yasal varisleri olarak kabul edildiğini⁴ XVI. yüzyıl başlarından itibaren farklı⁵ bir yapı sergileyen Bektaşiliğin giderek iki yapıyı bünyesinde barındırdığını ve benzeri inançları da paylaşmakla beraber Balım Sultan kanalıyla mücerret (evlenmemiş) dervişlik anlayışının Osmanlı yönetiminin müdahalesiyle Bektaşilik içerisine dahil olduğunu göstermektedir⁶. Bu çerçevede dedebabalık görevinin de ilk defa Balım Sultan dervişi olan Sersem Ali Baba (1569)⁷ tarafından yapıldığı ortaya konmuştur⁸.

Bu çalışmada nesillerinin Hacı Bektaş-ı Veli soyundan geldiklerini iddia eden ve Osmanlılarca da bu şekilde kabul edilen “seyyid çelebi” ailesinin Osmanlı devlet yönetimi ile ilişkileri, dergahtaki rolleri, nüfusları ve kendilerine tanınan bazı ayrıcalıklar üzerinde durulacaktır. Konu ile ilgili bazı araştırmalar yapılmışsa da bu çalışmalar, çelebi ailesinin Hacı

⁴ Rıza Yıldırım, “Bektaşî Kime Derler?: ‘Bektaşî’ Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 55, (2010), s. 29. Ahmet Yaşar Ocak, O'nun soyunun sürdüğüne dair ilk iddiaların, Balım Sultan'dan sonraki yıllarda doğmuş olduğunu tahmin etmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalendariler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1992, s. 208./ Yapılan bir araştırmada Hacı Bektaş-ı Veli'nin Hacim'e Bektaşlı adı verilen toplulukla geldiği iddia edilmiş olup, Aksaray tahrir kayıtlarında bulunan “..... yerleşim yerleri ve vergiye tabi tutulan kişi sayısı, Hacı Bektaş soyundan gelenlerin isimlendirilişi...”, “... Bektaşlı topluluğunun Hacı Bektaş ailesinden gelen, tekkede hizmet eden ve hatta cemlerde hizmet sahibi olanların dahi unvanlarının sayıldığı..” gibi hususlar incelendiğinde “bu gurubun birbiriyle akrabalıklarının bulunduğu ve doğal olarak da (Onun) soyunun devam ettiği..” ortaya konmuştur. Irene Beldiceanu-Steinherr, “Osmanlı Tapu Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV-XVI. Yüzyıllar)”, çev. İzzet Çavgın, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sene 2, sy. 3, (2011), s. 169-171./ Beldiceanu-Steinherr'in çalışmasını inceleyen şu çalışmada da aynı vurgu yapılmıştır. Ahmet Taşğın, Bünyamin Solmaz, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: Irene Beldiceanu-steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), s. 211-212.

⁵ Bilindiği üzere Balım Sultan'ın tarikatın başına geçmesiyle beraber Bektaşiliğin ayin ve erkanlarında önemli değişiklikler yapılmış, tekkelerin işleyişi yeniden düzenlenmiştir. Mesela törenlerde oniki mum kullanma ve dedebaba tarafından oniki yüzeyli ışık yansıtıcı enli bir taş olan teslim taşı (yaratıcıya kendini bırakış taşı) taşıma gibi kurallar O'na dayanmaktadır. Irene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998, s. 208

⁶ Irene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, s. 207-208. / Ali Yaman, “Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Ocakları”, *Hacı Bektaş Veli'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri. III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 232.

⁷ Bu tarih bazı kaynaklarda farklı verilmiştir. Ali Duran Gülççek, “Hacı Bektaş Veli'nin Yaşam Felsefesi, İnanç Ve Öğretisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 27, (2003).

⁸ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 477./ Bu tarih bazı kaynaklarda farklı verilmiştir. Gülççek, a.g.m.

Bektaş Veli'nin bel evladı olduğuna delil gösterilen bazı menkıbeler, dergahtaki çelebi-baba mücadelesini konu alan olaylar veya çelebi ailesi ile ilgili dolaylı bilgiler veren kısıtlı ve lokal kalmış çalışmalardan ibarettir⁹. Bu çalışmaların bazılarında çelebilerin Alevi ve Bektaşiler üzerindeki rolleri de eksik yorumlanmıştır¹⁰. Bu çerçevede Çelebi ailesinin Osmanlı döneminde Hacı Bektaş dergahı ve diğer Alevi Bektaşi ocakları ile ilişkileri ve onların devlet ve toplum nezdinde sahip oldukları imtiyazlar vs. Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan ve muhtelif nedenlerle çelebileri konu edinen belgeler esas alınarak yeniden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ana kaynaklar dışında araştırmamıza temel teşkil eden ve konunun verimliliğini artıracak bazı incelemeler de bulunmaktadır.

A. HACI BEKTAŞ VELİ'NİN EVLADI OLUP OLMADIĞI İLE İLGİLİ TARTIŞMALAR

Hacı Bektaş-ı Veli dünyadan mücerred göçmüş, kendi çoluk çocuğu da olmamıştır¹¹. Gözle görülür bir muğlaklık olmakla beraber Velayetname başta olmak üzere hiçbir eski kaynak O'nun evlenip çoluk çocuk sahibi olduğundan bahsetmez¹². Bununla beraber Hacı Bektaş-ı Veli'nin mücerretliği konusu Alevi- Bektaşi toplumu içerisinde tartışma konusu olmuştur. Bu çerçevede genel kabule göre Bektaşiler dedegan (çelebilik) ve babagan (dedebabalık) şeklinde iki ana guruba ayrılmıştır. Bu hususla bağlantılı bir diğer isimlendirme de yol evlatlığı ve bel evlatlığı şeklindedir. Yol evlatlığı (babagan) ve bel evlatlığı (çelebiler) şeklindeki kabule ek olarak bölgede Hacı Bektaşın mücerret olduğunu ve bel evladı bulunmadığını ileri süren nefes evlatlığı şeklinde bir kabul daha oluşmuştur¹³. Nefes evlatlığına göre Hz. Peygamberin soyuna mensup olma meselesi, filen o soya mensup olmaktan çok manevi bir mensubiyet olarak anlaşılmalıdır. Belki de manevi mensubiyet zamanla Hz. Peygamberin soyundan gelmek olarak da anlaşılmış olmalıdır¹⁴.

⁹ Hamit Z. Koşay, "Bektaşilik ve Hacı Bektaş Tekkesi", *Türk Etnografya Dergisi*, (X), (1967), 19-26; Abdurrahman Güzel, Hacı Bektaş Velinin Tarihi Kişiliği ve Türk Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri. III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaç vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 27-44; Cenksu Üçer, "Tokat Bölgesindeki Alevi Ocakların Yapılanması ve Dedelerinin Tanımlarından Hareketle Alevilik Üzerine Bir Değerlendirme", *2. Uluslar arası Türk Kültürü Evinde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, c.1, edit. Filiz Kılıç, Tunçay Bülbül, Gazi Üniversitesi TÜRKHAMER, Ankara, 2007, s. 185-204; Irene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesi Gerçeğe*, vs.

¹⁰ Irene Melikoff, *Uyar İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, 1. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

¹¹ Güzel, *a.g.b.*, s. 29.

¹² Abdülbaki Gölpınarlı, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli "Vilâyetnâme"*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 64-65; Ocak, *a.g.e.*, 208.

¹³ Üçer, *a.g.b.*, s. 189.

¹⁴ Hasan Onat, "Velayetnamede Gizlenen Hacı Bektaş Veli Gerçeği ve Bektaşilik", *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri. III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (30-31*

Seyyid Hacı Bektaş-ı Veli'nin soyu ile ilgili bazı menkıbeler şu şekildedir:

Hacı Bektaş Veli, Horasan'dan kardeşi Mentеш ile Rum diyarına gelince önce Sivas'a uğramış ve orada Baba İshak ile buluşmuştur. Dönüşte Kırşehir'de Baba hankahında 40 gün hizmet ederek icazet ve hilafet alarak postnişin olmuş ve Sulucakarahüyük'e (Hacım Köyü) gelip yerleşmiştir. O sırada Sulucahöyük 7 haneden ibarettir. Velayetname'ye göre kendisini ilk karşılayan İdris Hoca ile zevcesi Kutlu Melek (Kadıncık Ana) olmuş ve hürmet göstermişlerdir. Mücerred Bektaşilere göre İdris hocanın Mahmut, Habip ve Hızır Bali isimli 3 çocuğu olmuş ve Hızır Bali sonradan dergah kaymakamı seçilmiştir. Çelebilerle göre ise Kutlu Melek (Fatma Nuriye) İdris hocanın karısı değil kızıdır. Çelebiler de O'nun neslindedir¹⁵. Müdafaa'da Bektaşî olan bazı kişilerin evlenmeyişi seçmeleri nedeniyle Hacı Bektaş Veli'nin de evlenmemiş gösterilmesinin doğru olmadığı hatta Hacı Bektaş Veli gibi Seyyid olan bir kişinin "Nikahlanan ve çoğalan" veya "Dinde ruhbanlık yoktur" hadislerine karşı olmasının mümkün olmadığı ifade edilerek Hacı Bektaş Veli'nin İdris hocanın kızı Kadıncık ile evlendiği ve soyunun buradan devam ettiği ifade edilmiştir¹⁶. Bu çerçevede Çelebiler Hacı Bektaş Veli'nin Timurtaş, Hızır Lala, İbrahim Seydi, Seyyid Ali Sultan ve çok dinamik ve hareketli olmasından kinaye olarak Kızıldeli lakapları ile anılan ve asıl adı İbrahim (1310-1402) olan tek bir çocuğu olduğunu ve Hacı Bektaş Veli'nin soyunun da buradan devam ettiğini kabul etmişlerdir¹⁷.

Nefes evlatlığına dayanak olan bir başka menkıbeye göre Hacı Bektaş'ın bir ermiş olduğu anlaşılınca, Kadıncık Ana, kocası İdris'e haber vererek O'nu evlerine davet etmiştir. Bu sırada şeyhin abdest aldığı veya ellerini yıkadığı suyu dökmeye kıyamayan Kadıncık, abdest suyunu içmiştir. Bir keresinde de abdest alırken Hacı Bektaş'ın burnu kanamıştır. Kadıncık bu suyu da içmiştir. Durum anlaşılınca Hacı Bektaş, "Senden iki oğlumuz gelecek" demiş ve gerçekten Kadıncık hamile kalmıştır. Bir müddet sonra üç oğlan çocuğu doğmuş, biri ölmüş ikisi ise yaşamıştır. Bazı Bektaşîlerin inancına göre Kadıncık Ana'dan doğan ve biri Habip diğeri Hızır Lale adındaki bu çocukların ikincisinden Hacı Bektaş'ın soyu devam etmiştir¹⁸.

Bektaşîlerin bir kısmı ise tecerrüd kavramının sadece evli olmamak olarak yorumlanmaması gerektiğini, tarikat ehli nazarında "mücerred" olmanın Allah'tan başka her şeyle

Ekim 2009, Üsküpp), edit. Gıyasetin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 56.

¹⁵ Diğer bir rivayete göre ise İdris Hoca'nın eşi pirin himmeti ile burnundan damlayan kanı haberi olmadan içince hamile kalarak Hızır Bali'yi doğurmuştur. Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. 64-65; Koşay, *a.g.m.*, s. 22; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1985, s. 195.

¹⁶ Birdoğan, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹⁷ Celalettin Ulusoy, *Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi- Bektaşî Yolu*, 2. Baskı, Hacıbektaş, 1986, s. 67.

¹⁸ Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. XIII, XXV./ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 270./Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, s. 120-121.

ilgiyi kesmek anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Bu durumda Hazreti Pir için söylenen “Alem-i tecerrüdde idi.” “bekar yaşadı.” “müteehhil değil idi.” yani “Evlî değildi.” gibi ifadelerin O’nun evlenmediği anlamına gelmeyeceğini bu şekildeki düşüncelerin boş ve yanlış olduğunu ifade etmişlerdir¹⁹.

Hz. Pir’in soyu ile ilgili bütün bu farklı düşüncelere rağmen, Osmanlılar Kırşehir bölgesini topraklarına kattıkları zaman Hacı Bektaş Veli dergahında gerek seyyid olduğunu gerekse de Hacı Bektaş-ı Veli hazretlerinin soyundan geldiğini iddia eden çelebilerle ilgili toplumsal kabulü aynen onaylamış²⁰ ve onları devlet nezdinde itibarlı kılmıştır.

B. HACI BEKTAŞ VELİ VE SÜLALE MENSUPLARININ UNVANLARI

Soy gütmeye, ulu tanıdıkları kişilere ve soylarına derin saygı ve sevgi gösterme geleneğine bağlı olan Türkler, Hz. Peygamber ve O’nun en yakınlarına da büyük sevgi ve saygı göstermişlerdir²¹. Nitekim Sünnî gelenekte olduğu gibi Bektaşilerin geçmişlerinde de “seyitlere bağlanma” geleneği vardır²². Hacı Bektaş Veli de Hz. Peygamberin soyundan gelen bir seyyid olup O’nun Hz. Ali soyuna bağlı olduğu, hatta isim değiştirmiş Hz. Ali olduğuna inanılmaktadır²³. O, Horasan’ın Nişabur şehrinde doğmuş olup İmam Musa Kazım’ın neslinden gelen ve İbrahim-i Sâni diye tanınan Seyyid Muhammed adlı bir hükümdarın oğludur²⁴. Dolayısıyla O, hem Hz. Peygamberin evladı olması hem de hükümdar çocuğu bir şehzade olması nedeniyle pak bir nesilden gelmektedir.

Velayetname’de Ahmet Yesevi’nin kendisine halifelik sembolleri olan tac, şamdan, seccade, sofraya ve alem teslim etmek suretiyle O’nu Anadolu’yu irşad etmekle görevlendirdiği ve O’nun, Anadolu’ya gelmeden önce Mekke’ye giderek hac görevini ifa edip ve “Hacı” unvanını aldığı belirtilmektedir²⁵.

¹⁹ Şeyh Baba Mehmed Süreyya, *Bektaşilik ve Bektaşiler*, Yayıma haz. Dursun Gümüsoğlu, Jülide Tokçiftci, 1. Basım, Hoşgörü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 67.

²⁰ Irene Beldiceanu-Steinherr, a.g.m., s. 155.

²¹ Yılmaz Soyzer, *Sosyolojik Açıdan Alevî Bektaşî Geleneği*, Seyran Kitap, İstanbul, 1996, s. 86-87.

²² Refik Engin, “Geçmişten Günümüze Trakya ve Balkanlarda Bektaşî ve Bektaşî Sürekleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 55, (2010), s. 381.

²³ Celalettin Ulusoy, “Alevîlik-Bektaşîlik”, *Alevî- Bektaşî Kültür Enstitüsü 1. Alevî-Bektaşî Sempozyumu*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2000, s. 43.

²⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu Heterodoks Türk Sufiliğinin Temel Taşı: Hacı Bektaş-ı Veli el-Horasânî (?-1271)”, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 12. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.177; Güzel, a.g.b., s. 28.

²⁵ Gölpınarlı, a.g.e., s. 1, 4-6; Ocak, a.g.m., s. 178.

Osmanlı arşiv kayıtlarında Hacı Bektaş Veli tekkesini konu edinen muhtelif vesikalarda gerek devlet yöneticilerinin gerekse de belgede konu edilen kişilerin bu zat ile ilgili kullandıkları unvanlar O'nun pak nesli ve yaşam tarzı, dolayısıyla kendisine toplumun bakışını yansıtması açısından önemlidir. Nitekim asıl adı Muhammed bin İbrahim bin Musa olmasına rağmen muhtelif Osmanlı arşiv vesikalarında Hacı Bektaş-ı Veli hazretleri; sultanu'l- Arifin Hacı Bektaş-ı Veli (Allah'ı gerçek yönüyle bilen kişilerin sultanı)²⁶, Hacı Bektaş-ı *Kuddise Sırruhu'l azîz*²⁷, "Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise Sırruhu'l âlî*,²⁸ Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise Sırruhu'l âlî ve'l-celî* (Sırrı ve hakikati aziz ve şerefli olsun)²⁹ Hacı Bektaş-ı Veli hazretleri³⁰, 'Azîz³¹, Kutbu'l ârifin (Evliaların imamı) Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise sırruhu'l âlî*³², Kutbu'l- ârifin ğavsül vâsilin Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise sırruhul âlî* hazretleri³³, Kutbu'l- ârifin ğavsül vâsilin (yüce makamlara ulaşan velilerin yardımcısı) Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise sırruhul celî* hazretleri³⁴, Cedd-i a'lâ³⁵, Kutbu'l-ârifin Ğavsul vâsilin burhânu'l âşîkîn (hak aşıklarının delili ve rehberi)³⁶, Cedd-i emced-i ârifin zahra'l-vâsilin merhum Hacı Bektaş-ı Veli *Kuddise sırruhu'l celî ve'l hafî* hazretleri³⁷, Hacı Bektaş-ı Veli Horasanî, Hacı Bektaş-ı Veli el-Horasanî en-Nişâbü'rî ve Seyyid Muhammed³⁸ gibi adlarla isimlendirilmiştir.

Bu unvanlardan Bektaş-ı Veli ifadesi Allah'ın arkadaşı anlamındadır. Nitekim Pir'in lakabı olan Bektaş (bazı Türk topluluklarındaki ifadesiyle Bektav)³⁹ kelimesi, arkadaş, yoldaş (Kilis ve Maraş yörelerinde pek içli dışı ve vefakar arkadaş), sağlam ve olgun kişi, taş

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet (ŞD)*, 1344/15, Vesika 9.

²⁷ BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 9.

²⁸ BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A...RES)*, 103/87, Varak 1.

²⁹ BOA, *Babıali Evrak Odası (BEO)*, 2363/177192, Varak 8.

³⁰ BOA, *Y.A...RES*, 103/87, Varak 1-3.

³¹ BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, 649/1.

³² BOA, *Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH.İD.)*, 37/-2/2, Varak 151.

³³ BOA, *Cevdet Evkaf (C..EV.)*, 164/8161, Varak 1-3.

³⁴ Bakımız 29 Z 1173 (12 Ağustos 1760) tarihli belge. BOA, *C..EV.*, 18/859.

³⁵ BOA, *C..EV.*, 185/9241.

³⁶ Bakımız 20 Cemaziyelahir 1201 (9 Nisan 1787) tarihli vesika. BOA, *C..EV.*, 137/6848, Varak 1.

³⁷ Bakımız 23 M 1181 (21 Haziran 1767) tarihli vesika. BOA, *C..EV.*, 132/6567.

³⁸ Ali Kozan, "Sözlü ve Yazılı Tarihe Göre Nevşehir Bölgesinde Horasan Erenleri Olarak Bilinen Şahsiyetler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), s. 316.

³⁹ Bazı kamların yapmış olduğu dualarda Bektaş adı şu şekilde geçmektedir. "Sizden medet diliyorum, Kara Murt (kara bıyıklı) ata evliya! Hu Allah ey! Bektav Ata, Bekata Bekiç Ata yardım et!" Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1992, s. 31.

gibi sert⁴⁰, sert ve güçlü adam⁴¹ gibi anlamlar taşımaktadır. Dolayısıyla Pir, müritleri ve onu sevenler tarafından Allah yolunda sağlam adımlarla yürüyen bir Veliyyullah yani Allahın velisi/dostu olarak görülmüştür.

O'nun soyundan geldiğini iddia eden ve gerek bir kısım tarikat müntesipleri tarafından gerekse de Osmanlı yöneticileri tarafından tanınıp kendilerine her türlü saygının gösterildiği kişiler ise “çelebi” unvanıyla anılmışlardır. Sülele mensupları Osmanlı arşiv kayıtlarında da “çelebi”⁴², “seyyid çelebi” ve “seyyid çelebi efendi”⁴³ gibi unvanlarla tanımlanmışlardır.

Sultan 3. Mustafa zamanında verilen Şaban 1177 tarihli fermana⁴⁴ ve Çelebi Cemaleddin efendinin savunmasında belirttiği üzere Hacı Bektaş-ı Velinin evladı iki sınıf olup birincisine “mürseller” (Mürsel Bâli'nin soyundan gelenler) ikincisine ise “hüdadâd” (Hüdadâd'ın soyundan gelenler) adı verilmiştir⁴⁵.

Bu ayırımın nedeni olarak az önce belirttiğimiz Çelebi ailesinin temsilcisi Cemaleddin Çelebi'nin de yalanladığı “Hüdadâd'ın soyundan gelenler Hacı Bektaş Veli'nin torunlarından değildir.” iddiası veya Hüdadâd Çelebi'nin Kalender Çelebi'yi öldürttüğü” gibi mesnetsiz söylentiler ortaya konmuşsa da bunun asıl nedeninin posta oturma yetkisi ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶. Vakıf şartları gereğince seccadenişinlik evlad-ı mürsele

⁴⁰ Lyubomir Mikov, Bojidar Alexiev, “Bulgaristan Bektaşî ve Kızılbaş (Alevî) Cemlerinde Görevli, Manevi Lider Olanların İsim, Lakap ve Adlandırılmaları”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 216.

⁴¹ Öcal Oğuz, “Sözlü Kültür Bağlıları ve Hacı Bektaş Veli: Kuzey Afrika Durumu”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 228.

⁴² BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 1-3.

⁴³ BOA, *MVL*, 649/1.

⁴⁴ İlgili fermanda Evlad-ı Hacı Bektaş Veli'den Vilayet-i Anadolu'da vaki' Hacı Bektaş zaviyesi vakfında muşarunileyh evladı iki sınıf olub sınıf-ı evveli mürselli denmekle ma'ruf ve sınıf-ı ahiri olan hüdadâd denmekle meşhur..... ifadesi geçmektedir. Fermanın metni için bakınız: İsmail Özmen, Yunus Koçak, *Hamdullah Çelebinin Savunması (Bir İnanç Abidesinin Çileli Yaşamı)*, Ankara, 2008, s. 33-34.

⁴⁵ İbrahim İsmail, *Türkiye'nin Sıhhi İğtimali Coğrafyası Kırşehir Vilayeti*, İstanbul, 1341 (1925), Ocak Yayınları, Ankara, 2003, s. 29; Birdoğan, *a.g.e.*, s.41.

⁴⁶ Öyle ki; Seyyid Ali Sultan vefat ettiğinde geride iki oğlu kalmıştır. Resul Bali ve Mürsel Bali. Büyük oğul Resul Bali Hacibektaş dergahında postnişinlik yaptıktan sonra yerine kardeşi Mürsel Bali geçmiş ve 44 yıl postta oturmuştur. Mürsel Bali'den sonra postnişinlik görevine oğlu Bali Çelebi (Balım Sultan) gelmiş, bundan sonra da Hacı Bektaş postuna Mürsel Bali soyundan gelen çelebiler oturmuştur. Mürsel Bali 1484 yılında vefat etmiş, Hüdadâd Çelebi ise bu tarihten 3 yıl önce 1481'de vefat etmiştir. Hüdadâd Çelebi'nin yaş itibarıyla kendisinden büyük olan amcası Mürsel Bali'den önce posta oturması uygun görülmemiştir. Bu çerçevede mevcut geleneğe göre çocukları da posta oturma hakkından mahrum kalmışlar ve o tarihten

tahsis kılınmıştır⁴⁷. Bu görev babadan oğula geçiyor gibi görünüyorsa da koşullar uygun olduğunda kardeşe de geçebilmiştir⁴⁸.

Mürselli soyunun, Hacı Bektaş'ın bıraktığı emanetin asıl sahibi ve aldıkları emaneti gelecek nesillere taşımaya yetkili kişiler olarak görülmesi, ilginç bir şekilde mürsel kelimesinin anlamı ile de örtüşmektedir.

Hacı Bektaş tekkesi tarafından verilen bazı icazetnamelerde ise çelebi ailesinin reisi “şeyhu’z-zaman“, “sahibu’s-seccade“, “kutbu’l-pirân“, “malik-i ilmu’l-yakîn ve mürşidu’l-hakke’l-yakîn“, “hadimu’l-fukarâ ve’l-mesâkîn” sıfatlarıyla anılmıştır⁴⁹. Dedegan koluna bağlı soy mensupları çelebi unvanı yanında özellikle günümüzde “ulusoylar” olarak bilinmekte ve bu soydan gelen bazı aileler de “Ulusoy” soyadını taşımaktadır⁵⁰.

C. SÜLALE MENSUPLARININ YAŞAM ALANLARI

Hacı Bektaş Veli vakfının asitanesi Hâcim nam-ı diğer Kara(ca)öyük karyesidir. Bu köy Hacı Bektaş Veli geldiğinde 7 haneden⁵¹ ibaret⁵² küçük bir köy iken O'nun buraya yerleşmesiyle önem kazanmış ve hızlı bir şekilde nüfus artışı ile karşı karşıya kalmıştır. Köyün bütün vergileri ister malikane, ister divani olsun, tamamen Hacı Bektaş veli zaviyesine ait olduğu gibi, avarız vergilerinden de ahali muaf tutulmuştur. Bunun yanı sıra köyün serbestiyet şartı ile tasarruf olunması yani idari inzibati selahiyeti haiz kadılar dışında hiçbir devlet memurunun buraya müdahale edememesi ve bütün hakların tamamen vakıf mütevellisine ait olması gibi unsurlar 15. yüzyıl sonlarından itibaren köyün hızlı bir şekilde nüfus artışına neden olmuştur⁵³.

sonra postnişinlik Mürsel Bali soyundan gelen çelebilere hasredilmiştir. Bununla beraber Hüdudad çelebi soyundan gelenler Hacı Bektaş veli vakfı evladiyet hissesinden mahrum kalmamışlar her iki aile arasında akrabalık ilişkileri de devam etmiştir. Ulusoy, *Hünkar Hacı Bektaş Veli.....*, s. 69-71.

⁴⁷ İbrahim İsmail, *a.g.e.*, s. 29; Birdoğan, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁸ Ulusoy, *Hünkar Hacı Bektaş Veli.....*, s. 70.

⁴⁹ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 40.

⁵⁰ Kutlu, *a.g.e.*, s. 74, 83.

⁵¹ Bu haneler kayıtlarda Yunus Mukri'nin dört oğlu, Gevher-diş ve iki komşusundan meydana gelmektedir. Hamiye Duran, “Nişabur’dan Suluca Karaöyük’e Hacı Bektaş Velinin İzinden”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. 267.

⁵² Koşay, *a.g.m.*, s. 22./Duran, *a.g.b.*, s. 267.

⁵³ İlhan Şahin, “Hacım (Hacıbektaş) Köyünün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sy. VI, (1986b), s. 34.

Sülaale mensuplarının Kırşehir (Kırşehir) kazasına bağlı Hâcim nam-ı diğer Karacaöyük karyesi ile beraber Torbül (Torbali) Hacı ve Kızılcaın namı diğer Cebbar İrmak, Kilisâcık, Kışlak ve Elgün adı verilen altı köyde yaşadıkları ifade edilmiştir. 1123 (1711-1712) senesinde verilen bir suretle bu köylerin umur-u şeriyesi Kırşehir sancağından Karaman sancağına ilhak edilmiştir. 1137 (1724-1725) senesinde verilen bir suretle de bu köylerin umur-u şeriyesi Hacı Bektaş kazasından alınıp (ifraz) Konya kazasına nakil ve ilhak olunmuştur⁵⁴.

Çelebiler, bugün de serçeşme Hacıbektaş ilçesinde yaşamakta olup, aile ve Çelebi kolu Bektaşilerinin başında da Veliyettin Çelebi bulunmaktadır⁵⁵.

D. HACI BEKTAŞ VELİ SÜLALESİNİN HANE SAYISI

16. yüzyıl Tapu tahrir kayıtlarında “evlad-ı Hacı Bektaş” olarak 1576 yılında on iki nefer⁵⁶, 1584 yılında ise 15 nefer kayıtlıdır⁵⁷.

1797 tarihli bir vesikada vergi muafiyetinden bahsedilirken Hacı Bektaş Veli evladi 13 nefer olarak ifade edilmiştir. İlgili vesikada “13 nefer evlad-ı Merhum Hacı Bektaş Kudise sirruhu'l-'azîz” ifadesi geçmektedir (Haziran 1797)⁵⁸.

19. yüzyıl ortalarına ait (M.1840/H.1256) temettuat sayımlarında Hacı Bektaş kazasında ikamet eden Hacı Bektaş evladının bu kimliklerinin ihmal edilerek sayıma tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan sayımda Hacı Bektaş evladı veya çelebi unvanıyla anılan herhangi bir kişinin vurgulanmadığı gözlemlenmektedir⁵⁹. Çelebilerin sayısı

⁵⁴ BOA, ŞD, 1344/15, Vesika 9.

⁵⁵ Ahmet Günşen, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında “Alevi-Bektaşî” Anlamlı Söz Varlığı Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy.52, (2009), s. 111.

⁵⁶ İlgili kayıta 1576 yılında Yozgat sancağı Emlak nahiyesine bağlı Kör İğde? köyünde on iki nefer Hacı Bektaş soyundan geldiği bilinen kimseler için malikane gelirinin aktarılmış olduğu kaydedilmiştir. Rafet Metin, XVI. Yüzyılda Orta Anadolu'da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2007, s. 171.

⁵⁷ Metin, *a.g.t.*, s. 173./ Mustafa Alkan, “Hacı Bektaş-ı Veli Zâviyesi Vakıfları (16. Yüzyıl)”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evi'nde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni. Bildiri Kitabı*, c. 2, TÜRK HAMER, Ankara, 2007, s. 961.

⁵⁸ BOA, *EV 16909*'dan naklen verilmiştir. Osmanlı Belgelerinde Bektaşilik / Bektashism in the Ottoman Documents, Yayına haz. Cevat Ekici, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Merkezi Yayını, Ankara, 2010.

⁵⁹ Havva Erdoğan, “820 Numaralı Temettuat Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C. 6, sy. 1, (2005), s. 100-101; Havva Erdoğan, *Mucur ve Hacıbektaş Kazalarının Sosyo-Ekonomik Durumu*, Kırşehir Belediyesi Yayını, Kırşehir, 2005, s. 60-61. /Hacıbektaş evladının sayımda vurgulanmamasının nedeni tarikatın yasaklanması ve Yeniçeri ocağı ile olan bağlantıları nedeniyle. Nitekim aynı dönemde bazı bölgelerde yapılan sayımlarda muhtelif zatlarn soyundan gelenler sayımda unvanlarıyla vurgulanmışlardır.

1896⁶⁰, 1899⁶¹ ve 1900 yılında 14 hane⁶² olarak tespit edilmiştir Ortalama hâne büyüklüğü ortalama 5 kişi olarak kabul edilirse⁶³ Hacı Bektaş Veli sülalesinin bu tarihlerde ortalama 70 kişiden meydana geldiği tahmin edilebilir.

E. ÇELEBİ AİLESİNİN OSMANLI YÖNETİMİ İLE İLİŞKİLERİ

Osmanlı devleti nezdinde Bektaşî tarikatının ve ona ait vakıfların meşru ve yasal temsilcisi daima “şeyh” unvanlı Çelebi ailesinin reisi olduğu bilinmektedir. Çelebilerin gücü dergâhın hukuki statüsünün yasal temsilcisi olmaları ve buna bağlı olarak dergâhın mali gelirlerinin kontrolünü ellerinde bulundurmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak buna ilaveten en azından devlet nezdinde ve tarikatın resmi belgelerinde “şeyh” unvanıyla en yüksek ruhani otoriteyi de ellerinde bulundurdıkları açıktır⁶⁴. Bu çerçevede Hacı Bektaş dergahında şeyh olarak göreve başlayan zat, İstanbul’a gelerek şaşalı bir törenle karşılanmış, buradan Ağa Kapısı’na Yeniçeri ağasının yanına daha sonra da Babıali’ye gönderilip⁶⁵ kendisine hususi bir protokol uygulanmıştır. Bunun dışında Osmanlı sultanları tahta oturduğu zaman Hacı Bektaş Dergahı postnişininin mutad bir davranış olarak yeni padişahı tebrik etmeye geldikleri görülmektedir. Mesela sultan II. Mustafa tahta oturduğu zaman “mutad-ı kadim üzere” Hacı Bektaş tekkesi postnişini 9 arkadaşıyla beraber İstanbul’a gelerek padişahı tebrik etmiştir. Padişah da kendilerine çeşitli ikramlarda bulunmuştur⁶⁶.

Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl’da Akşemseddin’in Göynük’teki Ahfadı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 30, 2006, s. 61-78.

⁶⁰ Bakınız 21 Safer 1314 (1 Ağustos 1896) tarihli belge. BOA, *ŞD, 1344/15*, Vesika 1.

⁶¹ Bakınız 16 Cemaziyelahir 1317 (22 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 1.

⁶² Bakınız 1 C 1318 (26 Eylül 1900) tarihli vesika. BOA, *BEO, 1555/116563*.

⁶³ Tahrir defterlerine genellikle vergi koyma esas olmak üzere, sadece hane sahibi evli erkekler ile, buluş çağına ermiş bekar erkek nüfus kaydedilmiştir. Çıplak olarak hane sayısı kent nüfusu hakkında fikir verebilmekte ise de bugünkü ölçüler içinde bir mütalaa zemini hazırlayabilmek için bir haneyi umumiyetle 5 rakamı ile çarpmak gerekir. Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, sy. X, (1953), s. 12; İlhan Şahin, “Osmanlı Devri’nde Kırşehir’in Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Türk Kültürü ve Ahilik*, XXI. *Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*, 13- 15 Eylül 1985, Kırşehir, Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları: 1, İstanbul, 1986a, s. 228. Barkan’ın görüşünü seçmemizde etkili olan sebep, tereke kayıtlarının da Türk ailesinin ortalama 5 kişiden meydana geldiğini göstermesidir. Mesela Ankara şehrinde anne, baba ve çocuklar esas alındığında bir Müslim ailenin 4,4 kişiden, bir gayri Müslim ailenin ise 4,6 kişiden meydana geldiği tespit edilmiştir. Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, LIV (211), (1991), s. 953.

⁶⁴ Yıldırım, “Bektaşî Kime Derler?...”, s. 40-41.

⁶⁵ Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 276.

⁶⁶ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 2007, s. 413.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hacıbektaş'taki Pirevi şeyhleri tarikata bağlı diğer zaviyelerin postnişin tayinlerini de kendi denetimleri altına almaya çalışmışlar ve bu konuda Osmanlı yöneticilerinin desteklerini istemişlerdir. Osmanlı merkezi idaresi de Hacıbektaş şeyhleri tarafından gelen bu tür bir denetim talebine karşı çıkmamışlardır. Nitekim Tanzimat dönemi Osmanlı padişahlarının açıkça arzu ettikleri merkezileştirilmiş bir tarikat yapısının 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı yöneticileri tarafından desteklenmiş olması muhtemel gözükmektedir⁶⁷. Konu ile ilgili olarak, Hacı Bektaş veli evlatlarından olup hala zaviyelerinde seccadenişin olan Şeyh Abdullatif Baba vermiş olduğu bir arzuhalde sunu ifade etmiştir: Osmanlı topraklarında Baba, Dede, Abdal, Derviş Sultan adıyla anılan tekye, nazargah, hangah ve zaviyelerine yapılacak her türlü işlemin (mahlûlât, tebdîlât, meşrutiyet iddiası ve birbirlerine ferâğât ve kasr-ı yed ve sair tevcîhât) tarikat dışından olan (ecnebi) kimseler tarafından arz edilmesine itibar edilmemesi bunun yerine Bektaşî şeyh, zaviyedar ve seccadenişinleri tarafından yapılacak arzların dikkate alınmasını, ecnebler tarafından yapılan arzların Bektaşî hankah, tekye, zaviye ve seccadenişin olan şeyhler tarafına havale olunmak üzere şerh verilmesini istemiştir (9 Ş 1201/ 27 Mayıs 1787)⁶⁸.

F. HACI BEKTAŞ VELİ DERGAHINDA GÖREV PAYLAŞIMI VE ÇELEBİLERİN GÖREVLERİ

Hacı Bektaş Veli'den sonra tarikatta en etkili olan Balım Sultan olmuştur. Bu yüzden O'na tarikatın ikinci piri ve kurucusu olarak bakılmaktadır. Balım Sultan, tarikatın erkan ve ayinlerinde önemli yenilikler yapmıştır. Tekkelerin işleyişini yeniden düzenleyerek tarikatı, köylere ve kasabalara kadar uzanan son derece güçlü ve örgütlü mücerret dervişler teşkilatı haline getirmiştir. Bu yeniliklerin sonucunda Bektaşilikte, iki ayrı kolda varlığını sürdürerek günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan birisi çelebiler, diğeri de babalar olarak bilinmektedir. Çelebiler kendilerinin Hacı Bektaş soyundan geldiklerini iddia etmiş, babalar ise bunu kabul etmeyerek kendilerinin yol evladı olduklarını ifade etmişlerdir⁶⁹. Pirevini geliştiren, Bektaşî tarikatına yeni bir biçim kazandıran Balım Sultan olmuştur. Bu çerçevede Meydanevi'nde on iki posta makam ayrılmıştır. Buna nispetle de on iki ev kurulmuştur. Bugün yalnız bunlardan altısı bulunmaktadır. Bunlar, atevi, ekmekevi, aşevi, konuk (mihman) evi, meydan evi ve kiler evi. Dergahın dışında ise balımevi, Hanbağı ve Dedebağı vardır. Bu ev ve bağların birer babası ve dervişleri bulunmaktadır. 1826'ya kadar dedebaba, meydanevinin babasıdır. Bu tarihte meydanevi babalığı kaldırılmış, Dede-baba da kilerevi babası olmuştur. Dede-babanın ölümüyle aşevi babası O'nun yerine

⁶⁷ Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, çev. Nasuh Barm, Simurg Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 189.

⁶⁸ BOA, C.EV., 137/6848, Varak 1-2.

⁶⁹ Kutlu, *a.g.e.*, s. 153.

seçilmiştir. Dolayısıyla Pirevi'ndeki bütün evlerin babaları babagân kolundan seçilmiştir⁷⁰. Pirevi'ndeki cemlere de bunlar başkanlık etmiştir. Çelebiler pek karışmamış veya karıştırılmamışlardır⁷¹. Bu yönüyle Pirevi'nde bulunan çelebiler tarikatın ikinci önderi⁷² olarak gözükmektedir.

G. ÇELEBİLERİN GÖREVLERİ

1. Dergah Mütevelliliği

Dergahın mütevelliliği Hacı Bektaş Veli soyundan gelen çelebilere hasredilmiştir⁷³. Osmanlılar Kırşehir bölgesini fethettiklerinde orada çoktan kurulmuş olduğu anlaşılan Hacı Bektaş Dergâhı ve vakfının hukuki statüsü Osmanlılarca da kabul edilmiş ve vakfın mütevelliliği Hacı Bektaş evladı olarak kabul edilen Çelebilere verilmiş veya onların elinde kalmaya devam etmiştir⁷⁴. Yapılan bir diğer araştırma 1588 yılında, dergahta Sersem Ali Baba tarafından dedebalık makamının kurulmasıyla beraber çelebilerin dergahta sadece vakıf yönetimini üstlendiklerini ortaya koymaktadır⁷⁵.

6 Ocak 1907 (21 Zilkade 1324) tarihli Ahmet ve Veliyyüddin çelebilere tevcih edilen ve tüm geçmiş döneme atıfta bulunan bir beratta ise; “vakf-ı mezbûrun ğallesi batn-ı evvelde bulunan evlâd-ı zükûru ma’rifetiyle âyende ve revendeye it’âm-ı ta’âm ve hizmetlerinde ihtimâm etmek üzere tevliyet ve zâviyedârlığı kadîmen ve batnen ba’de batn velî-yi müşârû’n-ileyhin evlâd-ı zükûruna tevcih oluna geldiği teâmüli iktizâsından olduğu ...”⁷⁶ ifadesinin geçmesi Hacı Bektaş Veli dergahında tevliyet görevinin Hacı Bektaş sülalesine tevcih edildiğini açıkça göstermektedir. Ancak muhtelif dönemlerde dergahta meydana gelen çekişmeler vs. sıkıntılar Hacı Bektaş dergahının tevliyet görevinin 15 Zilkade 1265 (2 Ekim 1849) tarihli ferman hükmü çerçevesinde Hazine namına evkaf müdürleri tarafından ifa edilmesine de neden olmuştur (4 Muharrem 1322/21 Mart 1904)⁷⁷.

⁷⁰ Baki Öz, *Dünyada ve Türkiye’de Alevi-Bektaşî Dergahları*, 1. Basım, Can Yayınları, İstanbul, 2001, s. 15.

⁷¹ Öz, *a.g.e.*, s. 15; Mehmet Eröz, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, İstanbul, 1977, s. 63.

⁷² Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 2. baskı, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 357.

⁷³ Öz, *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁴ Yıldırım, “Bektaşî Kime Derler?...”, s. 40-41; Nuray Üçkarakaya, “Saraya Gönderilen Protesto Telgrafları “Osmanlı Arşiv belgelerine göre Hacı Bektaş Veli Dergahı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 9, (1999), s. 81-99.

⁷⁵ Ma’sumi, “Bektaşilik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, çev. Mürsel Öztürk, sy. 40, (2006).

⁷⁶ Alkan, *a.g.h.*, s. 957-958. İlgili belge Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi (TÜRK-HAMER) Berat:1’den naklen verilmiştir.

⁷⁷ Hacı Bektaş-ı Veli Vakfı yetkililerinden bazıları (Feyzullah, Hüseyin vs. kişiler) saraya dilekçe göndererek Feyzullah efendinin mahdumu Cemaleddin efendinin mütevelli tayini hakkında Şura-yı devletçe müzakere yapıldığını haber aldıklarını (istihbar), her ne kadar O’nun tayin edilmesi için önceden

Bazı kaynaklar özellikle babagan kolunun görüşleri çerçevesinde hareket ederek dergah mütevellisinin görevinin yoksullara ve dergaha gelip gidenlere yemek ve yatacak yer temin etmek, dergahın onarım ve bakım işlerini yürütmekle sınırlı olduğunu belirtmiştir⁷⁸.

Yapılan bir araştırma başından günümüze kadar Çelebi kolundan 32, Babagan kolundan ise 29 postnişin ve mütevellinin ayrı ayrı göreve geldiğini ortaya koymuştur⁷⁹.

2. Bektaşî Dergahlarına Görevli Tayini

Osmanlı devleti Bektaşîliğin merkezi olarak Hacıbektaş köyündeki hankahı, tarikatın şeyhi olarak da burada ikamet etmekte olan Hacı Bektaş evladı sıfatıyla çelebileri kabul etmiştir⁸⁰.

Hacıbektaş şeyhlerinin kendi tarikatlarına bağlı zaviyeler üzerindeki kontrol haklarını (şeyh adayı belirleme) 1620 yıllarında elde etmiş oldukları tahmin edilmektedir⁸¹. Şeyhler bu görevleri yanında mütevellî de oldukları için devlet, vakıf mütevellisi ile birlikte şeyhi de onaylamış olmaktadır⁸². Şeyh, Pirevi'ne bağlı bütün dergâhlardaki üst düzey manevi atamalar (baba, halife, postnişin gibi unvanların verilmesi, dergâhların şeyh veya postnişinlerinin atanması), vakıf gelirlerinin toplanıp harcanması ve Bektaşîliğin devlet nezdinde temsil edilmesi gibi hususlarda nihai merci olup Bektaşî tarikatının devletin tanıdığı yasal lideridir⁸³. Bununla beraber Hacı Bektaş Veli'nin manevi irşad halifesi olduğu iddiasında olan dedebalar da şeyh atamalarında bulunmuşlardır. Mesela dedebabayı en yüksek ruhani otorite olarak tanıyan Arnavutluk ve Girit Bektaşîleri şeyhlerinin atamasının, dedebaba tarafından onaylandığı görülmektedir⁸⁴.

vakıf türbedarı ve rüfeka tarafından telgrafname gönderilmişse de, O'nun vakıf mütevelliliğine layık olmadığını ve onun suistimallerinin önüne geçilmesi için vakıf varidatının eskiden olduğu gibi Hazine-i Evkaf-ı Hümayun'ca idare edilmesini talep etmişlerdir. Bununla beraber Cemaleddin efendinin mütevellî tayin edilmesinin önüne geçilememiştir. Evlad-ı vakıftan ve sofilerden olan Cemaleddin Efendi ile ilgili iddia edilen hususlar şu şekildedir: Dergahta bulunan görevlilerin tamamını tard etmesi, geriye kalan sofileri başına toplayarak tahakkümünü artırması, vakfi kendine mükkel itihaz etmesi, varidat-ı vakfiyeyi ekl, vakıftaki görevini para kuvvetiyle kendisine berat ettirdiği iddia edilmiştir. BOA, *BEQ*, 2363/177192, Varak 1-12.

⁷⁸ Bedri Noyan, *Hacıbektaş'ta Pirevi ve Diğer Ziyaret Yerleri*, Ticaret Matbaacılık TAŞ, İzmir, 1964, s. 10; Öz, *a.g.e.*, s. 15; Dursun Gümüsoğlu, "Bir Çelebi İcazetnamesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 59, (2011), s. 427.

⁷⁹ Öz, *a.g.e.*, s. 16.

⁸⁰ A. Yılmaz Soyzer, "1826 Kapatılış Sürecinde Bektaşîlik", *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009a, s. 82.

⁸¹ Suraiya Faroqhi, "1826 Öncesi Bektaşîler-Nüfuz (Etki) Savaşı ve Striktür (Yapı) Problemleri", *Alevî-Bektaşî Kültür Enstitüsü 1. Alevî-Bektaşî Sempozyumu*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2000, s. 112.

⁸² Soyzer, "1826 Kapatılış Sürecinde Bektaşîlik", s. 82.

⁸³ Birdoğan, *a.g.e.*, s. 63; Yıldırım, "Bektaşî Kime Derler?...?", s. 40.

⁸⁴ Hasluck, *Bektaşîliğin Coğrafi Dağılımı*, çev. Turgut Koca-A. Nezihi Erginsoy, Ufuk Matbaası, İstanbul, 1991, s. 11.

3. Kızılbaş-Alevi Ocaklarına İcazetname Vermek

Alevilerin yalnız süluk yoluyla ulaşılan manevi bağa değer verdiği ve bel evlatlığını (çelebi soy bağı) tanımadıkları ayrıca Alevi grupların dergahtaki dedebabayı şeyh tanıdıkları iddia edilmişse de⁸⁵ bunun istisnai bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Çelebiler Alevi aşiretlerini kendilerine bağlı gruplar olarak görmüşler⁸⁶ ve 1970'li yıllara kadar yüzyıllarca gerek dinsel gerek siyasal alanda Alevi ocaklarına önderlik yaparak⁸⁷ dede, baba ve vekil adları altında bulunan ocakzadeleri sevk ve idare etmişlerdir⁸⁸. Bu çerçevede özellikle Anadolu'da bulunan bazı ocakların "el ele el Hakka" ilkesine göre birbirine bağlı ve en son Hacı Bektaş Veli Dergâhı'na bağlı hale geldikleri ve çelebilerle kopmaz bir bağlarının olduğu anlaşılmaktadır⁸⁹. Ne var ki özellikle 17. yüzyılın başlangıcından itibaren ocaklar arasında bağlantı birçok sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerle birbirinden kopmaya başlamıştır⁹⁰.

Çelebi ailesi ise 19. yüzyıldan itibaren iyiden iyiye Kızılbaş kitlelerine yönelmeye başlamış ve zamanla büyük bir "Dede Ocağı"na dönüşmüştür⁹¹.

Anadolu'daki Alevi-Bektaşilerin önemli bir kesimini oluşturan⁹² Çelebilere bağlı ocaklar⁹³ Hacı Bektaş çelebisinden her yıl icazet almak suretiyle dede olarak görevlendirilmişler, icazet almayanlar ise dedelik yapamamışlardır. Çelebi gerektiğinde atadığı dedeyi de değiştirebilmiştir⁹⁴.

⁸⁵ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar.....*, s. 238-239; Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, s. 350.

⁸⁶ Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, 1. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 107.

⁸⁷ Ali Yaman, "Geçmişten Günümüze Alevi Ocaklarında Değişime Dair Sosyo-Antropolojik Gözlemler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 63, (2012), s. 30.

⁸⁸ Yaman, "Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Ocakları", s. 236.

⁸⁹ Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, "Saburoğlu Ocağına Ait Yeni Belgeler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 25, (2003); Ma'sumi, a.g.m.

⁹⁰ Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, a.g.m.

⁹¹ Yıldırım, "Bektaşî Kime Derler?....", s. 41.

⁹² Hasluck, *a.g.e.*, s. 9; Şakir Keçeli vd., *Alevilik-Bektaşilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1996, s. 175.

⁹³ Çelebilere bağlı olan Alevi ocakları, eski tarihli belgelerde kendilerini daha çok Kara Baba Sultan Evladı, Garip Musa evladı, Seyit Ali Sultan evlatlarından gibi tanımlamalarla ifade ederken, günümüze yaklaşıtkça eski tanımlamaya ek olarak ocak kavramı ile tanımlamışlardır. Ali Yaman, "Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 60, (2011), s. 51-52.

⁹⁴ Yaman, "Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Ocakları", s. 236; Keçeli vd., *a.g.e.*, s. 175.

Bununla beraber bazı Alevi ocakları (Dersim yöresindeki bazı Kızılbaş ocakları gibi) Çelebilerden bağımsız hareket etmiş⁹⁵ veya Çelebi (efendi) geleneğine daha yakın olmakla beraber⁹⁶ zaman zaman icazetname alarak çoğu zaman bağımsız bir tarzda taliplerinin hizmetlerini görmüşlerdir. Hubyar Ocağı gibi⁹⁷.

Çelebilere bağlı Alevi ocaklarına örnek olarak Seyyid Ali Sultan Ocağı, Garip Musa Ocağı, Eraslan Ocağı, Güvenç Abdal Ocağı⁹⁸, İzmir Kemalpaşa'da bulunan Hamza Baba Ocağı⁹⁹ gibi ocakları örnek verebiliriz. Yine bugün Tokat Erbaa Sıraçları da Hacı Bektaş Ocağı'na bağlıdır, yani çelebiler koluna mensupturlar¹⁰⁰.

Dergah şeyhi tarafından verilen icazetnamelerde çelebi ailesinin şahitler içerisinde, babalardan önce ve birinci sırada yer alması¹⁰¹ yine şeyh tarafından verilen hilafetname¹⁰² evraklarında da ilk dönemlerde hilafetnameye müteveli kolunun soy zincirinin (çelebi ailesi) yazılması ve zamanın mütevellisinin imza ve mührünün konması¹⁰³ onların dergahtaki öncü konularının icazetname ve hilafetname belgelerine dahi yansımalarını ortaya koymaktadır.

⁹⁵ Rıza Yıldırım, "Kişitüm Marı: Dersim Yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaş Evlâdına Bağlama Girişimi Ve Sonuçları", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.1, (2012), s. 17.

⁹⁶ Cemal Şener, "Hacı Bektaş –al Horasanî'nin Alevilikteki Yeri", *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (Neşehir, 17-18 Ağustos 2009)*, AKM Yayını, Ankara, 2009, s. 98.

⁹⁷ Ali Kenanoğlu, İsmail Onarlı, "Hubyar Sultan Ocağı ve Beydili Sıraç Toplulukları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 23, (2002).

⁹⁸ Yaman, "Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Ocakları", s. 236.

⁹⁹ Satı Kumartaşhoğlu, Ali Duymaz, "Hamza Baba Ocağına Bağlı Bir Sağaltma Ocağı: Bektaş Dede", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 63, (2012), s. 311.

¹⁰⁰ Günşen, a.g.m., s. 116.

¹⁰¹ Hacı Bektaş Veli Dergahı Postnişini Hacı Hasan Dede tarafından dergah Aşevi Postnişini Mehmet Baba'ya verilen icazetname için bakınız: Gıyasettin Aytaş, Furkan Asya, "Bir Bektaş İcazetnamesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 49, (2009), s. 21; Bazı Alevi ocaklarına verilen icazetnamelerin şuhudu'l-hal bölümünde de ilkönce dergahta görev yapan bazı babaların adı yazılmış iken daha sonra Hacı Bektaş evladının isimleri yazılmıştır. Yalnız burada da dikkat çeken husus babaların sayısı az yazılmış iken çelebilerin sayısının daha fazla olmasıdır. Mesela ilkönce dört babanın adı yazılmışken akabinde yedi adet çelebinin adı yazılmıştır. Hacı Yılmaz, "Çorumdan Bir İcazetname", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 17, (2001).

¹⁰² Hilafetname şeyhin belli bir bölgedeki müritlerine bakma, onları terbiye etme ve kendisiyle onlar arasındaki iletişimi sağlama işiyle görevlendirilen veya müritlerin şeyhin ardından onun vasiyetiyle (veya vasiyeti olmadan) başa geçirdikleri kişiye verilen belge için kullanılmaktadır. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 155. İcazetname de bir şeyhin müritlerini yetiştirmesi için yetişmiş bir müridine vermiş olduğu izin belgesidir. Uludağ, a.g.s., s. 179.

¹⁰³ Yücer, a.g.e., s. 477.

Bazı Bektaşî hilafet ve icazetnamelerine başlık olarak “çâlîpan” ifadesinin konulduğunun¹⁰⁴ belirtilmesi de muhtemelen bu belgeleri verme yetkisine haiz şeyh çelebinin, çelebi unvanı ile ilgili gözükmektedir.

H. ÇELEBİLERİN DERGAH GÖREVLİLERİYLE İLİŞKİLERİ

Dergahın maddi ve manevi işleri çelebi ailesi ve babalar tarafından bir dayanışma içerisinde yürütülmüştür¹⁰⁵. Bektaşîlik 19. yüzyılda geçirdiği yasaklık sürecinde çelebiler ve babagan isimli iki kola ayrılmıştır. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı devleti böyle bir ayırımın ortaya çıkmasına izin vermemiştir. Bu durum ancak Bektaşîlik yasaklanıp devletin kontrolünden çıkınca ortaya çıkmıştır¹⁰⁶.

Dergahın tevliyet görevi, çelebilerin uhdelerine verilmiş olmasına rağmen 19. yüzyılda ve 20. asır başlarında dergahta görevlerini tam olarak icra edemedikleri ve babalarla aralarında bir mücadelenin varlığı dikkat çekmektedir. Nitekim Hacı Bektaş Hankâhî şeyhi ve “zamanın çelebisi” Mehmed Hamdullah Efendi (1767-1836) halkın “fesadı”na sebep olduğu gerekçesiyle, 1826 yılında Amasya’ya sürgün edilmiş, buna karşılık Hacıbektaş’taki “zamanın dedebabası” Sivaslı Mehmet Nebi Dedebaba’ya (1813-1834) ise dokunulmamıştır¹⁰⁷. 18 Ağustos 1834 tarihinde de çelebilik payesi kaldırılıp, tekkede görevli Veliyüddin efendi Sivas’a sürülerek çelebilerin devlet tarafından tekkedeki egemenliğine son verilmesine rağmen her iki güç arasındaki mücadele yine devam etmiştir¹⁰⁸. Bununla birlikte zamanla çelebilerin yeniden vakıf gelirlerinden hisse almaya başlamaları ve onlara karşı merkezi hükümetçe yürütülen baskıların azalması tekkede tekrar söz sahibi olmalarına neden olmuştur¹⁰⁹. Bu çerçevede 1860’larda ana tekke, yeniden Bektaşîliğin kalbi olarak faaliyetlerine başlamış ve çelebiler diğer Bektaşî tekkelerine şeyh atama yetkilerini yeniden elde etmişlerdir¹¹⁰. Bu arada tekkede bulunan babalara dokunulmamış olması her ne kadar

¹⁰⁴ Uludağ, *a.g.s.*, s. 93; Bektaşî hilafetname ve icazetnamelerinin hepsinde bu başlığın bulunmadığı anlaşılmaktadır. İcazetname örneği için bakınız: Gümüsoğlu, *a.g.m.*, s. 438-442.

¹⁰⁵ Yücer, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁰⁶ A. Yılmaz Soyger, “Bektaşîliğe Etki Eden Diğer İnançlar”, *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009b, s. 296.

¹⁰⁷ Mustafa Alkan, “Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesine Nakşibendî Bir Şeyhin Tayini: Merkezi Bir Dayatma ve Sosyal Tepki”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 57, (2011), s. 213.

¹⁰⁸ Fahri Maden, *Bektaşîlerin Serencamı*, 1. Basım, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54.

¹⁰⁹ Nitekim Türebî Baba’nın 1868 yılında vefatından sonra Selanikli Hasan Baba tekkeye türbedar tayin edilmiş, aynı dönemde Çelebi Feyzullah efendinin de boş bulunan şeyhliğe ataması yapılmıştır. BOA, A. MKT. MHM, 134/40’tan naklen Maden, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹⁰ Hülya Küçük, “Cumhuriyet ve Bektaşîlik”, *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 106; 1868’de Türebî Baba’nın

çelebilere eski hakları yeniden verilmişse de¹¹¹ babalarla çelebiler arasındaki mücadelenin daha da derinleşmesine ve babaların çelebilere karşı daha aktif mücadele sergilemelerinde etkili olmuştur. Mesela II. Meşrutiyet döneminde Hacı Bektaş Veli tekkesinde şeyhlik görevini elde etmek için çelebi-baba mücadelesi verildiği görülmektedir. Buna göre çelebiler şeyhliğin Hacı Bektaş Veli soyuna ait olduğunu savunurken, babagan koluna mensup babalar ehil olan kişinin meşihat hakkına sahip olabileceğini iddia etmişlerdir¹¹².

Tekkedeki bu yetki mücadelesi zamanla iki grup arasında farklı konularda restleşmelere de neden olmuştur. Mesela Hacı Bektaş bölgesi kaza olmadan önce de nahiye veya köy iken yine devlet yöneticileri tarafından hane ve nüfus sayılarına kadar titizlikle Osmanlı yöneticileri tarafından denetlenmiş olmasına rağmen, *babaganların iddiasına göre*; 1329 yılında Hacıbektaş'ın kaza olması için padişahın irade çıkmışsa da buna Çelebi Cemaleddin'in engel olduğu, bunun nedeninin de kaza olursa mahkeme, nüfus, tapu dairesi, eczane, hastane gibi teşekküller ile kaymakam ve başka aydın kişiler ve memurların oraya geleceği ve kendisinin manevi kimliğinin kaybolacağı “düşüncesine” sahip olduğu buna karşılık çelebiler böyle düşünürken ve aydınlardan kaçarlarken orada halkın uyanması ve okumasını sağlamak üzere rahmetli Salih Niyazi Dede baba tarafından yeni bir mektep yaptırıldığı¹¹³, çelebilerin Hacı Bektaş evladı olduklarını ileri sürmelerine rağmen Onun türbesini yılda ancak bir defa ziyaret ettikleri¹¹⁴ gibi öznel yargılar her iki güç arasındaki restleşmeye işaret eden ifadeler olarak gözükmektedir.

I. DERGAH GELİRLERİNİN PAYLAŞIMI VE ÇELEBİLERE AİT GELİRLER

Hacı Bektaş-ı Veli vakfına ait hankahın meşihat ve tevliyetinin tesviyesinin nasıl yapılacağı konusunda maliye nezaretinin görüşü alınarak hareket edilmiştir (23 C 1258/ 1 Ağustos 1842).¹¹⁵ Meclis-i Vala'dan çıkan bir mazbatada dergah gelirlerinden 4 hissenin

vefatından sonra şeyhliğe Feyzullah Çelebi atanmışsa da bir süre sonra zorla şeyhlikten uzaklaştırılmış (1873) ve yerine “Hasan baba” atanmıştır. Daha sonra ise Hasan baba ehli sünnet itikadını bozduğu gerekçesiyle görevinden alınarak Feyzullah Çelebi şeyhliğe tekrar atanmıştır. BOA, A. MKT. MHM, 134/40 ve A. MKT. MHM, 470/83'ten naklen Maden, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹¹¹ Türabi Baba'nın 1868 yılında vefatından sonra Selanikli Hasan Baba tekkeye türbedar tayin edilmiş, aynı dönemde Çelebi Feyzullah efendinin de boş bulunan şeyhliğe ataması yapılmıştır. BOA, A. MKT. MHM, 134/40'tan naklen Maden, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹² Maden, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹³ Noyan, *a.g.e.*, s. 12; Hamid Zübeyr, “Hacı Bektaş Tekyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, sy. 2, (1926), s. 265.

¹¹⁴ Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, s. 107.

¹¹⁵ BOA, *Sadâret Mektubî Kâlemi (A.}MKT)*, 2/84.

tevliyet ve meşihata, 4 hissenin dergahın tamirine, 4 hissenin dervişlerin mutfak masraflarına ve üç hissenin de Hacı Bektaş soyuna verilecek şekilde taksim edileceği belirtilmiştir¹¹⁶.

Yapılan bir araştırmaya göre Çelebilerin gelirleri 21 köyün geliri ve dergahın 1435 kilo tuz istihkakının 615 kilosundan meydana gelmektedir¹¹⁷. Hacı Bektaş Veli hazretleri sülalesinden gelen kişilerin babadan oğula (eban an ceddin) tasarrufları altında bulunan emlak ve arazilerin toplam kıymeti 1899 yılında 334.500 kuruş olarak tespit edilmiştir (16 Cemaziyelahir 1317/22 Ekim 1899)¹¹⁸.

1897-1900 yıllarına ait bazı vesikalarda ise sülale mensuplarına evkaf sandığından senevi 20.000 kuruşa yakın istihkak verildiği anlaşılmaktadır¹¹⁹.

1. Dergah Gelirlerinin Paylaşımı Sırasında Çıkan Sorunlar ve Çözümü

Hacı Bektaş Veli vakfının gelirlerinin tahsis edildiği yerler belirli olmasına rağmen hasılatın dolayı hankah şeyhi ile evlad-ı vakıf vs. hissedarlar arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmıştır (1 Z 1268/ 16 Eylül 1852)¹²⁰. Sorunun çözümü konusunda 19. yüzyılda sancaklar nezdinde sancak kaymakamı, sancakta görevli “evkaf müdürü” ve kazalarda müdürlere vekaleten görev yapan kişilerle iletişime geçilmiş ve sorunun çözümü sağlanmıştır (2 Ra 1270/ 3 Aralık 1853)¹²¹. Anlaşmazlıkların 1265 (1848-49) senesinden itibaren mahallinde, evkaf müdürü kanalıyla çözülmesi ve evkafı hümayun hazinesi tarafından idare edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır (1 Z 1268/ 16 Eylül 1852)¹²². Bu çerçevede dergahtan tahsis edilen gelirlerin paylaşımı konusundaki şikayetlere bazen bizzat İstanbul müdahil olmuş bazen de vakfın bağlı bulunduğu Ankara vilayetinden gönderilen görevlilerle çözüm bulunmuştur.

¹¹⁶ Rüya Kılıç, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufi Geleneğinin Taşıyıcıları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, s. 46.

¹¹⁷ Yücer, *a.g.e.*, s. 476. Konuyla ilgili veri George K. Tosunoğlu'nun 1913 tarihinde Rum harfleriyle kaleme aldığı seyahat notlarından alınmıştır.

¹¹⁸ BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 2.

¹¹⁹ Bakınız 21 C 1315 (17 Kasım 1897) tarihli vesika. BOA, *ŞD, 1346/6*, vesika 3; Ayrıca bakınız 3 Z 1317 (4 Nisan 1900) tarihli vesika. BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, 2328/60.

¹²⁰ BOA, *Sadâret Mektubi Kalemi Mühimme (A. }MKT.MHM.)*, 755/101.

¹²¹ Niğde'de bulunan Hacı Bektaş-ı Veli Hasılatı'nı nedeniyle vakfın şeyhleri ile vakıfta evladiyet üzere görev yapan kişiler arasında münazaa çıkmıştır. Konu ile ilgili yapılan yazışmaya bakınız: BOA, *MVL, 338/82.* 1921'lerde de tekkenin yıllık geliri 15 bin altın lirayı aşkın iken çelebilere bu gelirden birkaç bin altının mütevellilik hakkı olarak verilip geri kalanının tekkedeki diğer Bektaşilerce tasarruf edilmesinin tekkedeki babalar ve çelebiler arasında anlaşmazlığa neden olduğu görülmektedir. Cemal Bardakçı, *Millî, Tarihî, Dini, İhtimâî, Siyasî İktisadî ve İdarî Bakımlardan Alevîlik-Ahîlik Bektaşîlik*, Yeni Matbaa, Ankara, 1950, s. 15.

¹²² BOA, *A. }MKT.MHM.*, 755/101.

Çelebilere ait tarlalardan aşar ve ağnamın toplanması hususunda Çelebiler ile diğer görevliler arasında ihtilaf çıktığında (Hacı Bektaş Veli vakfı mütevellisi Cemaleddin ve dergah postnişini Hamza efendilerle dergahta görevli babalar arasında çıkan ihtilaf üzerine) konu ile ilgili olarak çelebilerden Ali, Mehmet, Halil ve Ceyb tarafından vilayete bir dilekçe verilerek sorunun çözümüne yardım istenmiştir¹²³. Çelebilerle dergahtaki diğer görevliler arasındaki bir başka sorunun çözümünde de bölgeye, evkaf-ı hümayun hazine görevlilerinin görüşleri alınarak, İstanbul'dan bir mübaşir gönderildiği görülmektedir (2 Ra 1270/ 3 Aralık 1853)¹²⁴.

İ. HACI BEKTAŞ VELİ SÜLALESİNE TANINAN BİR AYRICALIK: VERGİ MUAFİYETİ

Sülale mensuplarının vergiden muaf olduklarına dair muhtelif nedenlerle ve muhtelif zamanlarda emr-i şerifler çıkarılmıştır. Nitekim 1147 (1734-35) yılında bir emr-i şerif çıkarılmış, bu emir 1203 yılı Receb ayı (Mart/Nisan 1789), 1217 senesi Evâsıt-ı Zilkadesi (9 Mart 1803), 1218 senesi Zilhiccesinin 24. günü (5 Nisan 1804) ve 1220 yılı evâil-i Saferinde (Mayıs 1805) de teccid edilmiştir.¹²⁵1797 tarihli bir vesikada “13 nefer evlad-ı Merhum Hacı Bektaş Kuddise sırruhul aziz” ile beraber “..... ve 745 nefer mea nefer-i saire, 46 nefer aded-i zemin ve 81 nefer hizmetkaran-ı zaviye-i Hacı Bektaş-ı Veli Kuddise sırruhu”nun öşür ve tekalif-i şakkadan muaf tutuldukları belirtilmiştir (Haziran 1797)¹²⁶.

Bu çerçevede Hacı Bektaş-ı Veli evladının eskiden beri tekalif-i örfiye ve şakka, avarız, nüzü'l, sürsat, bennak ve işтира, güherçile vs. vergilerden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır.¹²⁷

¹²³ Durumu araştırmak için bölgeye merkez vilayet nâibi Abdulhalim efendinin başkanlığında bir heyetin gönderilmesi istenmiştir. Ancak naibin o sırada görev yerinden ayrılması uygun olmaması nedeniyle Ankara vilayeti tarafından, naibin bölgeden ayrılması uygun görülmediği için, bölgeye naibin gönderilmesine izin verilmemiş ve yerine uygun bir başka kişinin gönderilmesi konusunda yazışma yapılmıştır. BOA, *Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye Kalemi (DH.MUİ)*, 1/-5/27, Varak 1-10.

¹²⁴ Mübaşire harcırah da verilmiştir. 1853 yılında Niğde sancağına gönderilen bir mübaşirin (Rıza efendi) harcırahının üç bin kuruş olduğu tespit edilmiş ve harcırahın mübaşirin gittiği yerde bulunan Hacı Bektaş Veli vakfı hasılatının “tamirata aid hissesinden” ödemesi yapılmıştır. Bunun dışında konu ile ilgili kişilerden kesilmek üzere (ashab-ı alakaya aid olan hisseden...) “kalemîyye” ve “hizmet-i mübaşiriye” adı altında bir kesinti daha yapıldığı anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili yapılan yazışmaya bakınız: BOA, *MVL*, 338/82.

¹²⁵ BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 9.

¹²⁶ İlgili veri BOA, EV..., 16909'dan naklen verilmiştir. *Osmanlı Belgelerinde Bektaşilik*.

¹²⁷ BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 9.

1. Tanzimat'la Beraber Vergi Muafiyetinin Kaldırılması

Tanzimat'la beraber “herkesin servet ve iktidarına göre tevzi olunmak üzere her karyeye maktuan ...” vergi tahsis edilmiştir. Bu çerçevede emlak ve arazilerin kıymetleri ve erbab-ı sanayi ve ticaretin yıllık temettuları çerçevesinde vergi tahriri yapılmıştır. Hacı Bektaş Veli vakfına ait arazilerin vergi muafiyeti devam ederken Hacı Bektaş Veli sülalesine mensup çelebiler ayrı tutularak vergi muafiyetlerine son verilmiştir. Konu ile ilgili olarak sülale mensupları eskiden olduğu gibi muafiyetlerini talep etmişlerse de “... tahrir nizamı icabınca her nevi arazi ve emlak ve şahıs temettuun vergüden istifası caiz olamayacağı..” ifade edilmiştir. Yapılan tahkikatta sülaleye mensup hane mensuplarının “..mezkur 14 hane çelebiyanın her birinin bidayet-i tahrirde (tahririn başlangıcında) uhdelelerinde bulunan emlak ile tahrirden sonra iştirâ eyledikleri emlak ve arazinin başka başka olarak mevkileriyle nevini ve mevzu’u kıymet ve vergilerinin miktarını mübeyyin olmak ve arazi-i mezkureden” Hacı Bektaş Veli zaviyesine meşrut olan vakıflardan olanlar ile olmayanların tespit edilmesi konusunda araştırma yapılmıştır (16 Cemaziyelahir 1317/22 Ekim 1899)¹²⁸.

Osmanlı yöneticileri Hacı Bektaş Veli evladının vergi muafiyetlerinin devam etmesi konusundaki ısrarlı taleplerini ülke içerisindeki muhtelif zatların soyundan gelen kişilerden de vergi muafiyetlerinin kaldırıldığını öne sürerek onları incitmeden reddetmişlerdir. Mesela aynı vilayet dahilinde Yabanabad kazasına bağlı Şeyhler köyünde medfun olan Şeyh Ali Semerkandi hazretleri evladından olanlardan da vergi alındığı, bu kişilerin de “emlak ve sair vergisiyle ağnam resmi ve aşarları karşılığı olarak 30.000 kuruş” vergi vereceği ifade edilmiştir (21 Safer 1314/1 Ağustos 1896)¹²⁹.

2. Sülale Mensuplarına Tarh Edilen Vergi Miktarı

1896¹³⁰ ve 1899 yıllarına ait bazı belgelerde Çelebilerin ecdadından tevarüs ederek devraldıkları emlak ve arazinin toplam değeri 334.500 kuruş olarak tespit edilmiştir¹³¹. Sülale mensuplarının vergisi ise 14 hane çelebiye 108 kuruş 29 pare hesabıyla 1522 kuruş hesap edilmiştir. Bu emlak ve arazilerin vergisinin 1863¹³², 1896¹³³, 1899 ve 1900¹³⁴ yıl-

¹²⁸ BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 2.

¹²⁹ Bakınız 21 Safer 1314 (1 Ağustos 1896) tarihli vesika. BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 1.

¹³⁰ Bakınız 21 Safer 1314 (1 Ağustos 1896) tarihli vesika. BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 1.

¹³¹ Bakınız. 16 Cemaziyelahir 1317 (22 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 2.

¹³² Bakınız 22 Z 1279 (10 Haziran 1863) tarihli vesika. BOA, *MVL*, 649/1.

¹³³ Bakınız 21 Safer 1314 (1 Ağustos 1896) tarihli vesika. BOA, *ŞD*, 1344/15, Vesika 1.

¹³⁴ Bakınız 1 C 1318 (26 Eylül 1900) tarihli vesika. BOA, *BEO*, 1555/116563.

larında da 1656 kuruş 15 pare olarak tespit edildiği ancak bu miktarın, daha önce olduğu gibi 1522 kuruşunun vergi olarak tarh edildiği anlaşılmaktadır (16 Cemaziyelahir 1317/22 Ekim 1899)¹³⁵.

3. Sülale Mensuplarının Vergi Muafiyeti İçin Verdikleri Mücadeleler

Hacı Bektaş Veli sülalesi mensupları muhtelif zamanlarda verdikleri dilekçelerle Tanzimat'la beraber kendilerinden talep edilen vergilerin usulsüz olduğunu dile getirmiş ve vergi muafiyetlerinin devam etmesini talep etmişlerdir. Talepler devlet yetkilileri tarafından dikkate alınıp, konuyla ilgili meclis tarafından bir tahkikat başlatılarak sülale mensuplarının talepleri incelenmiştir(1268/1851-1852)¹³⁶. Verilen dilekçeler Meclis-i Mahsus-u Vükela da görüşülerek Şura-yı Devlet Mulğa Dahiliye dairesinde mazbata hazırlanarak padişaha arz edilmiştir (16 Cemaziyelahir 1317/22 Ekim 1899)¹³⁷.

1268 (1851-1852) yılında sülale mensuplarından Seyyid Ali ve Celaleddin efendi tarafından vergi muafiyeti için bir dilekçe verildiği görülmektedir¹³⁸.

1863 tarihine ait bir vesikada da Seyyid Feyzullah Çelebi Efendi tarafından bir şikayet dilekçesi verilmiştir. Dilekçede Hacı Bektaş evladının vergiden (tekalif) muaf olduğu dile getirilmiştir. Bu çerçevede Hacı Bektaş evladının gerek “irade-i seniyye” gerekse de meclis (meclis-i mahsus) kararıyla vergiden muaf olduğu, konunun yeniden görüşülmesine gerek olmadığı (muhtac-ı müzakere olmayub..) mağduriyetlerinin giderilmesi ve istenen verginin kazanın toplam vergisinden düşürülmesi konusunda talepte bulunulmuştur (22 Z 1279/10 Haziran 1863)¹³⁹. 14 hane çelebiden vergi talebinin 1895 yılında da gerçekleştiği görülmektedir. Çelebiler bu defa, Eizze-i kiramdan Mevlana Celaleddin-i Rumi ve Hacı Bektaş-ı Veli hazretleri ile bunlara bağlı birkaç dergahın, “çend sene önce” Şura-yı Devlet ve Babıali tarafından muafiyetlerinin tasdik edildiği ve konu ile ilgili gazetelerde bir de irade-i seniyye yayınlandığını ifade ederek, muafiyetlerini yinelemişlerdir. Hacı Bektaş evladı 14 kişinin mührüyle yazılan dilekçede kendi ellerinde de mevcut olan Sultan Mahmut han tarafından “tecdiden” verildiği iddia edilen bir ferman bulunduğu ayrıca 7 Safer 1280 (24 Temmuz 1863) tarihinde Mülka-yı Meclis-i Vala ve Meclis-i Muhasebe kararıyla maliye nezareti emirnamesini içeren bir suret ve Niğde mutasarrıflığının bir kıt'a buyurulduğu çerçevesinde Mevlana Celaleddin-i Rumi sülalesi gibi kendilerinin de şimdiye kadar bütün vergi ve tekalif-i emiriyeden muaf olduklarını ifade etmişlerdir. Sülale mensuplarından

¹³⁵ BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 2.

¹³⁶ Konya valisi Hafız Paşa'ya gönderilen yazı için bakınız: BOA, *Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM...)*, 109/6.

¹³⁷ BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 1.

¹³⁸ Konya valisi Hafız Paşa'ya gönderilen yazı için bakınız: BOA, *A.}MKT.UM...*, 109/6.

¹³⁹ BOA, *MVL.*, 649/1.

Çelebi Cemaleddin Şura-yı Devlet'e bir de telgraf çekerek yürütmenin durdurulmasını istemiş ve Şura-yı Devlet'çe karar verinceye kadar kendilerine vergi konusunda baskı yapılmamasını istemiştir. Yapılan yazışmalarda sülale mensuplarına vergiden muaf olduklarına dair iddia ettikleri fermanın 1229 (1813/1814) tarihinde verildiği ve bunun daha sonraki tarihlerde de teccid ve tasdik edildiği ancak bu muafiyetin “zaten mülga bir takım rüsum-u kadimiyye aid olduğu ve tahrir nizamnamesi hükmünce hiçbir arazi ve mülkün ve şahsi temettuat vergiden istisnası caiz olmayacağına binaen ahali-i saire misüllü bunlardan da bidayet-i tahrirden itibaren vergi ahzı lüzumu” uygun görülmüş ve postnişin olan çelebilerin yeniden bir müracaat ve istidada bulunarak “iddia-yı muafiyetde bulunmuş olsalar dahi” bunlardan da “emlak ve temettuat vergüsü ahzı iktiza edeceği”ne karar verilmiştir (25 Cemaziyelahir 1311/3 Ocak 1894). Bu çerçevede dahiliye nezaretinden Şura-yı Devlet'e gönderilen yazıda tekalif-i emiriyeden muaf olma talebinde bulunan çelebilerin ellerinde bulunan “atik ferman-ı alideki muafiyet zaten mülga bir takım rüsum-u kadimiyye aid olduğuna binaen tahrir nizamnamesi hükmünce bunların ma'fuyetleri muteber olamayarak” bunlara tahrir başlangıcından itibaren emlak ve arazilerine kıymetleri ölçüsünde, ticaret yapanlardan da yıllık temettuatları çerçevesinde vergi alınması gerektiği ifade edilmiştir (16 C.Evvel 1313/4 Kasım 1895). Bununla beraber vakfa ait gayrimenkullerin vergi ve aşardan müstesna tutulduğu bu çerçevede muafiyet iddia edilen yerlerin vakıf mı yoksa kendilerine ait bir mülk mü olduğu konusunda tespit yapılması gerektiği de ifade edilmiştir (7 R. Ahir 1313/27 Eylül 1895).¹⁴⁰

1897 yılına ait bir diğer belgede de sülale mensuplarından Çelebi Cemaleddin efendi tarafından bir dilekçe verildiği ve sülale mensuplarının tekalif-i emiriyeden muafiyetleri hakkında ferman ve emir olup olmadığı hususunun Şura-yı Devlet tarafından tetkik ve müzakere edilmesi istendiği görülmektedir¹⁴¹. Konu ile ilgili olarak Şura-yı Devlet'çe bir tahkikat başlatılmışken bu sırada sülale mensuplarına “hazine-i celilece tarh-ı tekalif teşebbüsünde” bulunularak, “otuz yıllık vergi ve saire tahsiline” çalışılması sülale mensuplarını gerçekten mağdur etmiştir. Dilekçede muafiyet konusundaki karar çabuklaştırılmazsa sülale mensuplarının evkaf sandığından senevi 20.000 kuruşa yakın aldıkları istihkaka da el konacağı ifade edilmiştir (21 C 1315/17 Kasım 1897)¹⁴².

Sülale mensupları 1897 yılında da benzer bir talepte bulunarak kendilerine tarh edilen miktarın Kırşehir kazası vergi toplamından düşürülmesi için dilekçe vermişlerdir (16 Cemaziyelahir 1317/17 Kasım 1897)¹⁴³ Sülale mensuplarının verdikleri dilekçelerin 1897 yılına kadar çok fazla hüsnü kabul görmediği ve Hacı Bektaş Veli sülalesinden 14 haneye

¹⁴⁰ BOA, ŞD, 1344/15, Vesika 1-23; Hacı Bektaş-ı Veli evladının tekalif-i emiriyeleri konusunun Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da müzakere edilmesi ile ilgili olarak ayrıca bakınız 17 C 1316 (2 Kasım 1898) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2126/123.

¹⁴¹ Konu Kırşehir mutasarrıflığına da yazılarak bilgi verilmiştir.

¹⁴² BOA, ŞD, 1346/6, Vesika 1-5.

¹⁴³ BOA, Y.A...RES, 103/87, Varak 1.

tekabül eden 1522 kuruş verginin de tahsil edilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır(16 Cemaziyelahir 1317/22 Ekim 1899)¹⁴⁴. Ancak 1900 yılı aile mensupları hakkında önemli bir kararın alındığı tarih olmuştur. Bu tarihte aile mensupları Meclis-i Mahsus-u Vükela kararı gereğince Hacı Bektaş Veli sülalesinden on dört hane çelebiden emlak ve arazi vergisi olarak önceden beri alınan yıllık 1522 kuruşun “bir atfet-i mahsus” olmak üzere devlet tarafından ödenmesini talep etmişlerdir (1 C 1318/ 26 Eylül 1900)¹⁴⁵. Konu ile ilgili vesikada 1522 kuruşun “atfet-i mahsus olmak ve virgüleri her ne mikdar ise kamilen ahz u istifa edilmek üzere kendilerine hazine-i celileden tahsisi” uygun görülen meblağın Rumi 1317 (1901-1902) senesi için düzenlenecek bütçeye (borca) eklenerek ödemesinin yapılmasına karar verildiği görülmektedir (22 L 1318/12 Şubat 1901)¹⁴⁶. Bununla beraber çelebilerden vergi talebi daha sonraki yıllarda da zaman zaman devam etmiş ancak sülale mensupları vergi ödememek için resmi kanallara yine dilekçe vermişlerdir. Öyle ki 29 Eylül 1324 (12 Ekim 1908) yılında çelebilerden Hasan adlı kişinin imzasıyla Kırşehir merkezinden çekilen bir telgrafta öşür almak için Kırşehir ve Ankara meclis idarelerinin kararıyla memur ve zaptiyeler vasıtasıyla sülale mensuplarına zor kullanıldığının (kuvve-i cebriye) ifade edilip yardım istenmesi bizi bu şekilde düşünmeye itmektedir¹⁴⁷ Nitekim 1908 yılına ait bir vesikada da Hacı Bektaş Veli evladından Cemal ve rüfekaı tarafından verilen dilekçede kendilerinden nizama aykırı olarak tekalif-i emiriye tahsil edilmeye başlandığı ifade edilmiştir (14 N 1326/ 10 Ekim 1908)¹⁴⁸.

SONUÇ

Velayetnameye göre Hacı Bektaş-ı Veli'nin soyu Hz. Muhammed'e kadar uzanmakta olup kendisi seyiddir. Yine Velayetname'ye göre mücerred yani bekar bir şekilde vefat etmiş, çoluk çocuğu da olmamıştır. Bununla beraber bazı menkıbelerde O'nun evlendiği veya keramet göstererek bir hanımla evlendiği ve üç çocuğu olduğu ve oğlu Seyyid Ali sultan kanalıyla soyunun devam ettiği ifade edilmektedir.

Araştırmalar en geç 15. yüzyılın ikinci yarısında Çelebilerin Hacı Bektaş evlatları ve onun resmi varisleri olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Osmanlılar Kırşehir bölgesini fethettiklerinde, O'nun soyundan geldiğini iddia eden seyid çelebi ailesinin varlığını

¹⁴⁴ BOA, *Y.A...RES.*, 103/87, Varak 2.

¹⁴⁵ BOA, *BEO*, 1555/116563.

¹⁴⁶ BOA, *BEO*, 1618/121298, Varak 1-2.

¹⁴⁷ BOA, *DH. MKT.*, 2632/11, Varak 1-2.

¹⁴⁸ Bunun üzerine konu ile ilgili olarak tahkikat başlatılmıştır. BOA, *İrade Hususi (İ..HUS.)*, 170/1326/ N-069.

ve onlarla ilgili toplumsal kabulü onaylamış¹⁴⁹ ve onları Hacı Bektaş dergahının devlet nezdindeki resmi temsilcisi olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede onları her zaman maddi ve manevi olarak korumuştur. Nitekim Osmanlı devleti onlar için başkent İstanbul'a geldiklerinde hususi protokol yapmış ve onları muhtelif vergilerden muaf tutmuştur. Padişah tahta oturduğu zaman dergah postnişinleri de mutat olarak padişahı tebrike gelmişlerdir.

Çelebi ailesine dergaha tahsis edilmiş köylerden 21 köyün geliri ve yine dergaha tahsisli 1435 kilo tuzun 615 kilosunun tahsis edildiği ayrıca evkaf sandığından bir istihkak verildiği (1897-1900 yıllarında 20.000 kuruş) anlaşılmaktadır. Bunun dışında Tanzimat dönemine kadar bazı vergilerden (tekalif-i örfiyye ve şakka, avarız, nüzül, sürsat, bennak ve işтира, güherçile vs.) muaf tutuldukları görülmektedir.

Anadolu ve Rumeli'deki Kızılbaş Alevi toplulukları ile çelebiler arasında sıkı bir bağ olduğu ve bu bağın zamanla daha fazla güçlendiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Çelebilere bağlı ocaklar Hacı Bektaş çelebisinden her yıl icazet almak suretiyle dede olarak görevlendirilmişler, icazet almayanlar ise bu görevi yapamamışlardır. Bununla beraber bazı Alevi ocaklarının bazen çelebilerden icazet alarak çoğu zaman ise bağımsız bir tarzda taliplerinin hizmetini gördükleri de olmuştur.

KAYNAKLAR

a) Arşiv Kaynakları/ Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babialı Evrak Odası (BEO), 1555/116563, 1618/121298, 2363/177192.

Cevdet Evkaf (C..EV..), 18/859, 132/6567, 137/6848,164/8161, 185/9241.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.), 2126/123, 2328/60, 2632/11.

Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye Kalemî (DH.MUİ.), 1/-/5/27.

İrade Hususi (İ..HUS.), 170/1326/N-069.

Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (MVL), 338/82, 64 9/1.

Sadâret Mektubi Kalemî (A.}MKT.), 2/84.

Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme (A.}MKT.MHM.), 755/101.

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM...), 109/6.

¹⁴⁹ Osmanlı devleti muhtelif zamanlarda kendilerinin seyyid olduğunu iddia edip bunu belgelendiremeyen olası seyyid aileleri dahi şemsiyesi altına alarak korumuştur. Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) İle İlgili Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), s. 238.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1344/15, 1346/6.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y..A...RES.), 103/87.

b) Diğer Kaynaklar

Alkan, Mustafa, “Hacı Bektaş-ı Veli Zâviyesi Vakıfları (16. Yüzyıl)”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni, Bildiri Kitabı*, c. 2, TÜRK HAMER, Ankara, (2007), ss. 955- 967.

_____, “Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesine Nakşibendî Bir Şeyhin Tayini: Merkezî Bir Dayatma ve Sosyal Tepki”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 57, (2011), ss. 213-223.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, haz. A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1985.

Aytaş Gıyasettin- Asya Furkan, “Bir Bektaşî İcazetnamesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 49, (2009), 11-21.

Bardakçı, Cemal, *Millî, Tarihi, Dini, İhtimai, siyasi İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik-Ahülîk Bektaşilik*, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

Barkan, Ömer Lütfî, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, sy. X, İstanbul, (1953), ss.1-26.

Beldiceanu-Steinherr Irene, “Osmanlı Tapu Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.-XVI. Yüzyllar)”, çev. İzzet Çıvgın, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sene 2, sy. 3, (2011), ss. 130-187.

Birdoğan, Nejat, *Çelebi Cemaletinin Efendinin Savunması (Müdafaa)*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1994.

Çelebi, Celaleddin, “Çelebi Efendi”, *TDVİA*, c.8, TDV Yayını, İstanbul, 1993, ss. 261-262.

Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, LIV (211), (1991), ss. 945-961.

Duran, Hamiye, “Nişabur’dan Suluca Karaöyük’e Hacı Bektaş Velinin İzinden”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Elkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (30-31 Ekim 2009, Üskü)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 263-270.

Engin, Refik, “Geçmişten Günümüze Trakya ve Balkanlarda Bektaşî ve Bektaşî Süreklî”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 55, (2010), ss. 371-404.

Erdoğan, Havva, “820 Numaralı Temettuât Defterine Göre Tanzimat’ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş’ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C. 6, sy. 1, (2005) : 95-102.

_____, *Mucur ve Hacıbektaş Kazalarının Sosyo-Ekonomik Durumu*, Kırşehir Belediyesi Yayını, Kırşehir, 2005.

Eröz, Mehmet, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, İstanbul, 1977.

- _____, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1992.
- Faroqhi, Suraiya, “1826 Öncesi Bektaşiler-Nüfuz (Etki) Savaşı ve Striktür (Yapı) Problemleri”, *Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü 1. Alevi-Bektaşî Sempozyumu*, Kurtuluş Matbaacılık, İstanbul, 2000, ss. 107-119.
- _____, *Anadolu’da Bektaşilik*, çev. Nasuh Barın, Simurg Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, “Saburoğlu Ocağına Ait Yeni Belgeler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 25, (2003), ss. 75-82.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Manakab-ı Hacı Bektaş-ı Veli “Vilâyetnâme”*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1958.
- Gülçiçek, Ali Duran, “Hacı Bektaş Veli’nin Yaşam Felsefesi, İnanç Ve Öğretisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 27, (2003), ss. 267-279.
- Gümüşoğlu, Dursun, “Bir Çelebi İcazetnamesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 59, (2011), ss. 423-442.
- Günşen, Ahmet, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında “Alevi-Bektaşî” Anlamlı Söz Varlığı Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 52, (2009), ss. 101-124.
- Güzel, Abdurrahman, “Hacı Bektaş Velinin Tarihi Kişiliği ve Türk Kültürü Üzerindeki Etkileri”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 27-44.
- Hasluck, *Bektaşiliğin Coğrafi Dağılımı*, çev. Turgut Koca- A. Nezihi Erginsoy, Ufuk Matbaası, İstanbul, 1991.
- Hamid Zübeyr, “Hacı Bektaş Tekyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, sy. 2, (1926), ss. 265-391.
- İbrahim İsmail, *Türkiye’nin Sıhhi İçtimai Coğrafyası Kırşehir Vilayeti*, İstanbul: 1341 (1925), Ocak Yayınları, Ankara, 2003.
- İpşirli, Mehmet, “Çelebi”, *TDVİA*, c. 8, TDV Yayını, İstanbul, 1993, ss. 259.
- Kara, Mustafa, *Melinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Keçeli, Şakir vd. *Alevilik-Bektaşilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1996.
- Kenanoğlu, Ali-Onarlı, İsmail, “Hubyar Sultan Ocağı ve Beydili Sıraç Toplulukları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 23, (2002), ss. 27-111.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufi Gelenegin Taşyıcıları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.
- Koşay, Hamit Z., “Bektaşilik ve Hacı Bektaş Tekkesi”, *Türk Etnografya Dergisi*, sy. X, (1967), ss. 19-26.
- Kozan, Ali, “Sözlü ve Yazılı Tarihe Göre Nevşehir Bölgesinde Horasan Erenleri Olarak Bilinen Şahsiyetler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), ss. 313-336.

- Kumartaşloğlu, Satı-Duymaz, Ali, “Hamza Baba Ocağına Bağlı Bir Sağaltma Ocağı: Bektaş Dede”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 63, (2012), ss. 311-320.
- Kutlu, Sönmez, *Alevilik-Bektaşılık Yazıları Aleviliğin Yazılı Kaynakları Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
- Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, 1. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- _____, “Cumhuriyet ve Bektaşılık”, *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, ss. 93-107.
- Maden, Fahri, *Bektaşilerin Serencamı*, 1. Basım, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ma’sumi, “Bektaşılık”, çev. Mürsel Öztürk, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 40, (2006), ss. 237-251.
- Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, 1. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.
- _____, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
- Metin, Rafet, XVI. Yüzyılda Orta Anadolu’da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2007.
- Mikov, Lyubomir- Alexiev, Bojidar, “Bulgaristan Bektaşî ve Kızılbaş (Alevi) Cemlerinde Görevli, Manevi Lider Olanların İsim, Lakap ve Adlandırılmaları”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 213-223.
- Noyan, Bedri, *Hacıbektaş’ta Pîrevi ve Diğer Ziyaret Yerleri*, Ticaret Matbaacılık TAŞ, İzmir, 1964.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalendariler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1992.
- _____, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, “Anadolu Heterodoks Türk Sufiliğinin Temel Taşı: Hacı Bektaş-ı Veli el- Horasânî (?-1271)”, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 12. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 160-180.
- Oğuz, Öcal, “Sözlü Kültür Bağlıları ve Hacı Bektaş Veli: Kuzey Afrika Durumu”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 225-228.

- Onat, Hasan, “Velayetnamede Gizlenen Hacı Bektaş Veli Gerçeği ve Bektaşilik”, *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküp)*, edit. Gıyasettin Aytaş vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 53-60.
- Osmanlı Belgelerinde Bektaşilik/Bektashism in the Ottoman Documents*, Yayına haz. Cevat Ekici, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Merkezi Yayını, Ankara, 2010.
- Öz, Baki, *Dünyada ve Türkiye’de Alevi-Bektaşî Dergahları*, 1. Basım, Can Yayınları, İstanbul, 2001.
- Özlü, Zeynel, “19. Yüzyıl’da Akşemseddin’in Göynük’teki Ahfadı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 30, (2006), ss. 61-78.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) İle İlgili Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), ss. 221-244.
- Özmen, İsmail- Koçak, Yunus, *Hamdullah Çelebinin Savunması (Bir İnanç Abidesinin Çileli Yaşamı)*, Ankara, 2008.
- Pakalın, M. Zeki, “Çelebi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yayını, İstanbul, 1993a, ss. 342-345.
- _____, “Çelebi Efendi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yayını, İstanbul, 1993b, ss. 345.
- Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, 2. baskı, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Soyyer, Yılmaz, *Sosyolojik Açıdan Alevi Bektaşî Geleneği*, Seyran Kitap, İstanbul, 1996.
- Soyyer, A. Yılmaz, “1826 Kapatılış Sürecinde Bektaşilik”, *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009a, ss. 79-92.
- _____, “Bektaşiliğe Etki Eden Diğer İnançlar”, *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, edit. Ahmet Yaşar Ocak, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009b, ss. 286-297.
- Şahin, İlhan, “Osmanlı Devri’nde Kırşehir’in Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, 13- 15 Eylül 1985-Kırşehir, Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları*: 1, İstanbul, 1986a, ss. 227- 233.
- _____, “Hacım (Hacıbektaş) Köyünün Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sy. VI, İstanbul, 1986b, ss. 31-38.
- Şener, Cemal, “Hacı Bektaş –al Horasani’nin Alevilikteki Yeri”, *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli Sempozyumu (Nevşehir, 17-18 Ağustos 2009)*, AKM Yayını, Ankara, 2009, ss. 89-100.
- Şeyh Baba Mehmed Süreyya, *Bektaşilik ve Bektaşiler*, Yayına haz. Dursun Gümüšoğlu, Jülide Tokçiftci, 1. Basım, Hoşgörü Yayınları, İstanbul, 2012.

- Taşğın, Ahmet-Solmaz, Bünyamin, "Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: Irene Beldiceanu-steinherr Örneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 61, (2012), ss. 207-220.
- Türer, Osman, "Osmanlı Anadoluşunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler Kaynaklar-doktrin-ayın ve erkan-tarikatlar edebiyat-mimari-güzel sanatlar-modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, ss. 207-246.
- Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu
<http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=&ay=0&yil=1329> Erişim Tarihi:6. 2. 2013.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Ulusoy, Celalettin, *Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi- Bektaşî Yolu*, 2. Baskı, Hacıbektaş, 1986.
- _____, "Alevilik-Bektaşilik", *Alevi- Bektaşî Kültür Enstitüsü 1. Alevi-Bektaşî Sempozyumu*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2000, ss. 43-55.
- Üçer, Cenksu, "Tokat Bölgesindeki Alevi Ocakların Yapılanması ve Dedelerinin Tanımlarından Hareketle Alevilik Üzerine Bir Değerlendirme", 2. *Uluslar arası Türk Kültürü Evinde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, c.1, edit. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Gazi Üniversitesi TÜRKHAMER, Ankara, 2007, ss. 185-204.
- Üçkarakaya, Nuray, "Saraya Gönderilen Protesto Telgrafları "Osmanlı Arşiv belgelerine göre Hacı Bektaş Veli Dergahı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 9, (1999), ss. 81-99.
- Yaman, Ali, "Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Ocakları", *Hacı Bektaş Velinin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Elçileri, III. Uluslar arası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (30-31 Ekim 2009, Üsküdp)*, edit. Gıyasettin Aytas vd., Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009, ss. 229-240.
- Yaman Ali, "Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 60, (2011), ss. 43-64.
- _____, "Geçmişten Günümüze Alevi Ocaklarında Değişime Dair Sosyo-Antropolojik Gözlemler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 63, (2012), ss. 17-38.
- Yıldırım, Rıza, "Bektaşî Kime Derler?:"Bektaşî" Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 55, (2010), ss. 23-58.
- _____, "Kıştım Marı: Dersim Yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaş Evlâdına Bağlama Girişimi Ve Sonuçları", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.1, (2012), ss. 1-19.
- Yılmaz, Hacı, "Çorumdan Bir İcazetname", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy.17, (2001), ss. 139-148.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, OSAV Yayını İstanbul, 2007.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE UYGULANAN KÜREK CEZASININ HUKUKİ TAHLİLİ

AHMET KILINÇ*

GİRİŞ

Buharlı makinelerin¹ icadından önce, gemiler yelkenle hareket ederler², hava şartlarının müsait olmadığı zamanlarda ise kürekle yürütülürdü. Bu dönemde donanmaya sahip her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kürekçiye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Osmanlı donanmasında kürekçiye duyulan bu ihtiyaç üç şekilde karşılanmıştır. Bunlardan ilki, *forsa* denilen kürekçiler olup, savaşta alınan esirlerdi³. İkincisi devletin kendi tebaasından genellikle yirmi hanede bir olmak üzere donanma için kürekçi almasıydı⁴. Geri kalan on dokuz hane bu kürekçinin altı aylık yaşesini temin için *avarız* adı altında vergi verirlerdi⁵. Bu rakam

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Hukuk Tarihi ABD, Ankara/TÜRKİYE, akilinc@ybu.edu.tr

¹ Buhar makinesi, buharın içinde var olan ısı enerjisini, mekanik enerjiye dönüştüren dıştan yanmalı bir motordur. Çalışma prensibi olarak, ısı enerjisini alan su buharlaşarak genişler ve bir odacığa almır, odacık soğutulduğunda sıvı hale geçen buhar vakum yaratır böylece mekanizmaların hareket alması ile mekanik enerjiye yani işe dönüşür. http://tr.wikipedia.org/wiki/Buhar_makinesi e.t.: 23.09.2013.

² 1787 yılına kadar buharlı motorlar sadece su pompalarını ve tekstil makinelerini çalıştırmak için kullanılmıştı. 22 Ağustos 1787 tarihinde ise Amerikalı mucit John Fitch (1743-1798) ilk vapuru Delaware Nehri'ne indirmiştir. http://tr.wikipedia.org/wiki/Buhar_makinesi e.t.: 23.09.2013.

³ Gemideki kürekçilerin büyük bir çoğunluğu forsalarından oluşuyorsa, bu gemilere *forsa* gemileri denilmektedir; BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 2241, s. 139, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 37, Ankara 1999.

⁴ “*Haliya (şimdi) evvel-baharda (bahar başı) inşâallâhü Teala deriyaya donanma-yı hümayunum çıkmak emrim olup kürekçi lazım olmağın taht-ı livanında vaki kadıhklara her yirmi haneye bir kürekçi tayin olunup...*” BOA, 7 numaralı Mühimme Defteri, s. 241, sene 975; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTKY, Ankara 1988, s. 515'den naklen. Donanmaya her sene ne kadar kürekçi gerekiyorsa maliye tarafından sancak ve kazalara hükümler gönderilerek istendiği kadar kürekçi ihracına ilişkin örnek arşiv belgeleri için bk. BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 692, s. 308, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993; BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 329, s. 236, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 21, Ankara 1994.

⁵ Uzunçarşılı, s. 482; Mustafa Avcı, “Osmanlı İnfaz Hukukundaki Gelişmelere Genel Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (SÜHFD)*, C. 12, S. 3-4, Konya 2004, s. 123. “... *Haslar kadısı[na]...kaza-i*

devletin içinde bulunduğu duruma göre bazen yedi haneden bir şekilde de olmuştur⁶. Arşiv kayıtlarından sadece reyadan değil, esnaftan da kürekçiler için vergi⁷ alındığı, hatta esnaftan sadece vergi değil kürekçi de temin edildiği anlaşılmaktadır⁸. Alınan bu paralar kürekçilere maaş olarak verilmekteydi. Bazı durumlarda ise kürekçi alınmayan yerlerden bunun bedeli alınmaktaydı⁹ veya aynı yerden hem kürekçi hem de avarız vergisi istenmekteydi¹⁰. Kürekçilere verilen maaş sadece vergilerden değil, bazen kişilerin vasiyetnamele-

mezburda vâki' yüzyirmi avâruz hanelerinin yetmiş bir senesine mahsûb olmak üzere avarızları mukabilince kürekçi bedelleri tahsilî fermanım olmağla ..." Hüseyin Kılıç, Salih Kahrman, Fuat Recep, Sabri Atay, Rasim Erol, Yılmaz Karaca, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refiâ) 74 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 62, Hüküm No: 23.

⁶ "...Mevlana İstanbul Kadısı ... tevkî'-i refî'-i hümayûn ma'lum olucak mâlüm ola ki, inşâallâhu Te'alâ işbu sâl-i ferhunde-fâlda evel-bahâr-ı hüceste-âsârda derya yüzüne çıkacak Donanma-yı hümayunun kadırgaları için ziyâde kürekçi tedarik ve ihrazı lazım ve mühim olmağla ... bin yetmiş yedi senesine mahsûb olmak üzere her yedi hanesinden bir nefer kürekçi hesabı üzere... vakt u zamanıyla cem'... teslim-i tersane ettirilmek fermanım olmuştur... şehri Cumadelahire sene seb'a ve seb'in ve elf" Rifat Günalan, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 880, 881, Hüküm No: 1151.

⁷ "Bozacı tâifesinden ... Yıvav v. Niko nâm zimmi ... takrîr-i kelam edip mukaddemâ Ben Balat'da bozacı olmağla bin yetmiş üç senesine mahsûb olmak üzere tâifemize tarh olunan ordu ve kürekçi ve sâir şâkkadan cümle tâifemizin hesâbları üzere rızâ ve ma'rifetleriyle hissemize isabet eden cem'an yirmi kut'a esedi gurusu kethüdâmez mezkur Mehmed Beşe'nin emriyle mezkur Tanaş'a teslim edip..."; Rasim Erol, Salih Kahrman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 849, Hüküm No:1164. Bu manadaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bk. Günalan, s. 820, Hüküm No: 1070. Kayıkçı ve peremcilerden de kürekçi için vergi alındığına ilişkin kayıt için bk. Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahrman, Fuat Recep, Sabri Atay, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 91, Hüküm No: 59. Kürekçi bedeli, esnaf arasında hukuki uyumsuzluk konusu dahi olmuştur. Örneğin, 1138 tarihli kayda göre, arka hamallar kethüdası, saraçhane hamallarının kürekçi bedelini ödemediğine ilişkin dava etmiştir: "... arka hamallarının kethüdaları olan Mustafa b. El-Hac Ahmed, Saraçhane-i âmir'e de dükkânlarından iktisab ve intifâ' ederlerken kurbunda olan hamamlarla bâ ferman-ı âli nâzil olan kürekçi bedelinden imdâd ve îânetden imtinâ' ederler deyiş da'vâ etikde ..." Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahrman, *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 214, Hüküm No: 136. Esnaftan kürekçi bedelini toplama yetkisi kethüdalara aittir. Konuya ilişkin kayıtlar için bk. Recep, vd, *24 Numaralı Sicil*, s. 511, 512, Hüküm No: 296 ve s. 341, Hüküm No: 259. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁸ Unkaparı'nda bulunan hamalların genç olanlarının kürekçi olarak çalıştırıldığına ilişkin kayıt için bk. Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Raim Erol, Salih Kahrman, Fuat Recep, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 493, Hüküm No: 588.

⁹ "Bolu ve Viranşehir sancakları mutasarrıfı vezir Ali Paşaya hüküm ki, müteberân-ı rical-i devlet-i aliyyemden hâlâ Tersane-i âmir emini Seyyid Abdurrahman Bey dâme mecduhunun takdim eylediği bir kta memhur takriri mefhumunda Tersane-i âmir em hazinesine berveğh-i ocaklık tayin olunan mebalîğden avâruz-ı kürekciyân-ı Bolu malından 1475 kuruş ve Bolu sancığı kalyoncu bedeliyesi on bin kuruş ki cem'an on bir bin dört yüz yetmişbeş kuruş, 1229 senesine mahsûben teslim olunmadığını ve mebalîğ-i mezkûre sâbika Bolu sancığı mutasarrıfı Abbas Paşa'nın makbuzı olduğunu müş'ir zuhur eden defâtir mucibince diyununa idhal olunmuş olduğuna binaen...sene 1230" (Cevdet Tasnifi Bahriye Vesikalar, numara 5730); Uzunçarşılı, s. 483, dp. 2.

¹⁰ "Hük'm-i şerif-i pâdişâhi... Kocaeli sancığı kadıları... hümayûn vâsil olucak mâlüm ola ki bundan akdem taht-ı kazânuzdan bir mikdar kürekçi ... yazılıp ba'dehâ avâruz emr olunup çıkan avâruz akçesinden kürekcinin ... birer aylık

rinden de karşılanmakta idi¹¹. Küreğe temini için başvuru son yöntem de suç işleyen Osmanlı tebaasına kürek çekme cezası verilmesi idi¹².

Çalışmanın konusunu, işlenmiş olan bir suçun karşılığı olarak verilen kürek cezası oluşturmaktadır. Araştırılan dönem ise *klasik dönem* olarak adlandırılan Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar olan kısmıdır. Bu çerçevede kanunname hükümleri, Mühimme Defterleri, Şer'îye Sicilleri, Ahkam Defterleri ve ilgili görülen literatür taranmıştır. Konuyla ilgili olarak Mehmet İpşirli'nin 1982 senesinde kaleme aldığı "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezasıyla İlgili Hükümler" adlı makale mevcuttur.¹³ Bu değerli eser, sadece 16'ncı yüzyılın ikinci yarısını kapsamakta ve salt belirli bir katolagdaki hükümlerden yola çıkarak hazırlanmıştır¹⁴. Biz ise daha geniş bir zaman dilimi içinde ve tek bir katolaga bağlı kalmadan, biraz önce belirtilen çeşitli vesikaları da dikkate alarak değerlendirmede bulunduk. Ayrıca belirtmek gerekir ki mezkûr makalenin yazımı üzerinden onlarca yıl geçmiş ve bilim dünyasına yeni vesikalar, görüşler sunulmuştur. Çalışmamızda bu vesika ve görüşlere de yer verilmiştir. Makelemizi farklı kılan diğer hususta, konunun ele alınış tarzıdır: Kürek cezası, hukuki perspektiften incelenmiştir.

Bu çalışma ile bahse konu dönemde kürek cezasının hukuki niteliği belirlenmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi İslam Osmanlı Hukukunda cezalar çeşitli tasniflere konu olmuştur. Bunlar içindeki en önemlisi ve bilineni tıpkı suçlarda olduğu gibi had, kısas ve tazir ayrımıdır. Kürek cezası, had ve/veya kısas diyet cezası değildir. Zira bu cezanın miktar ve keyfiyeti nassla belirlenmemiştir. Mezkûr cezasının bu kategori içerisinde yer alan tazir cezaları arasında yer alıp almadığı çalışmada incelenmiştir. İslam Osmanlı ceza hukukunda cezalar aralarında bulunan irtibata göre tekmili, tebei, aslı cezalar olarak sınıflandırılmıştır. Bu

ulufelerinin alkoyup bâki kalan akçeyi defterleriyle kapıma gönderesin ve küreki ... yedlerinde hazır edesin... Rebi'ulevvel sen 926" Bilgin Aydın, Ekrem Tak, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, Hüküm No: 782, s. 418, 419.

¹¹ Ölen başpapaz Devlet Agob'un "... helakandan sonra cemî" malının sülüsünü ifraz ve kilise-i mezkûre avârızına ve küreği bedeline ve bir mikdarı dahi kilise-i mezkûre fukarasına tevzi' oluna deyu vasiyyet..." ettiği ilişkin kayıt için bk. Atay, vd., *46 Numaralı Sicil*, s. 331, Hüküm No: 362. Papaz kilisenin ödemesi gereken küreği bedelinin, kendi malından ödenmesini hedeflemiştir.

¹² Gemilerde esir forsalarla, Türk kürekçiler karışık olarak bulunurlardı. Bu güvenlik amacıyla yapılan bir uygulama idi. Savaş zamanlarında gemide sadece forsa bulunması halinde, bunlar düşman tarafın kazanması yönünde çalışabilir, kürekleri ona göre hareket ettirebilirlerdi; Uzunçarşılı, s. 483.

¹³ Mehmet, İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezasıyla İlgili Hükümler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul, 1982.

¹⁴ 986 numaralı *Kâmil Kepeci Tasnifi Kataloğu*'nda 677-678 genel, 1-2 özel numaralarda kayıtlı 955-1116/1548-1704 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden Çavuşbaşı Defterlerinde Divan-ı Hümayûn'da alınan kararlar neticesi hapis cezası verilenlerin veya sürgüne gönderilenlerin isimleri ve tarihleri verilmiştir. Mehmet İpşirli'nin yayınladığı bunlardan 677 numaralı defterdir; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 108, İstanbul 2010, s. 96.

bağlamda anılan cezanın tekmili, asli, tebeî ceza olup olmadığı tahlil edilmiştir. Cezaları tasnif eden bir başka kriter de cezanın tatbik yeridir. Buna göre cezalar, hürriyet kısıtlayıcı, nefsi ve bedeni ceza olarak üçe ayrılmaktadır. Çalışmada kürek cezası bu kategoriye göre de değerlendirilmiştir. Keza kürek cezasının şiddeti, yani diğer cezalara nazaran hangi seviyede yer aldığı belirlenmiştir. Cezaların kanuniliği, genelliği, şahsiliği ve sübjektifliği kürek cezası açısından değerlendirilmiştir. Bu cezanın hangi amaç ile ne tür suçlara uygulandığı da incelenen bir başka başlık olmuştur. Cezaya hükmetme veya cezanın infazında söz sahibi olan kamu görevlileri üzerinde de durulmuştur.

Tanımlı ve Ortaya Çıkışı

Araştırmalarda kürek cezası, hapis cezasının Osmanlı donanmasında kürek çektilerle uygulananması olarak tanımlanmıştır¹⁵. Bir başka tanıma göre kürek cezası, Tanzimat'tan önce ve yekencilik devirlerinde işledikleri ağır suçlardan dolayı savaş gemilerinde¹⁶ kürek çekmek üzere gemi hizmetine verilme cezasıdır¹⁷. O halde kürek cezası, hapis cezasının nitelikli halidir. Hapis cezası ise suç isnadı ve yargılama sonucu mahkeme tarafından verilmiş hapis kararının infazı şeklinde kişi özgürlüğünün kısıtlanması olarak tanımlanmıştır¹⁸. Gerçekten, bir geminin belirli bir bölümde kalmak ve o bölümden dışarı çıkarılmamak, mahkûmun özgürlüğünü kısıtladığı için hapis statüsündedir. Arşiv kayıtları da kürek cezasının özde hapis cezası olduğunu göstermektedir¹⁹.

Kürek cezasını nitelikli kılan husus ise, mahkûmun sadece özgürlüğünün kısıtlanmaması aynı zamanda ona kürek çekmek gibi ağır bir hizmet ifası yüklenmesidir. Klasik dönemde kürek cezasına mahkûm olmuş bir kişiye yüklenen hizmet, gemilerin hareket etmesi, yön değiştirmesi veya durdurulması için kürek çekmesidir. Cezanın bu özelliği, ismiyle o denli bağdaştırılmıştır ki, Tanzimat sonrası çıkan ceza kanunnamelerinde ağır işlerde çalıştırma cezası yine *kürek cezası* ifadesiyle kullanılmıştır²⁰.

¹⁵ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. baskı, Sayram Yayınları, Konya 2013, s. 284.

¹⁶ Esasında kürek cezası kanaatimizce sadece savaş gemilerinde çekilen bir ceza değildi; taş, hububat gibi çeşitli eşya taşıyan gemilerde de kürek cezası çeken mahkûmlar çalıştırılmakta idi. Aynı yönde görüş için bk. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, Clarendon Press 1973, s. 307.

¹⁷ Tuğba Akıllı (Acar), *3 Nolu Nefis ve İtlak Defteri'nin (s. 1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 351.

¹⁸ Mustafa Avcı, "Osmanlı Hukukunda Hapis", *KHukA*, C. 5, S. 1, Kayseri 2002, s. 20.

¹⁹ "Mustafa b. Hamza: Mezkûr yankesici olduğu müseccel olup, dokuzyüz yetmiş Ramazanının on üçünde habs olunup, hâliyâ (halen) küreğe virildi". İpşirli, s. 242.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-I*, İstanbul 1943, s. 72; Avcı, *İnfaz*, s. 123 dp. 216. Örneğin mahkûmlar, ayaklarında demir olduğu halde, inşa olunacak devlete ait binalarda taş taşımak ve toprak kaldırmak gibi hizmetlerde çalıştırılmışlardır. Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunların Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989, s. 40.

Kürek cezasının, nefy cezasının nitelikli bir versiyonu olduğu yönünde literatürde yeni fikirler ileri sürülmektedir²¹. Bizce bu fikre katılmak mümkün değildir. Zira sürgün cezasının özünü, mahkûmun sürgün olduğu yere gitmesi oluşturmaktadır. Kürek cezasında ise mahkûmun gemide bulunuyor olmasının amacı, yerleşik olduğu mahalden uzaklaştırılmak değil; gemide çok ağır vazife yerine getirmektir.

Kürek cezasını, cezanın süresi dikkate alındığında, müebbet ve muvakkat kürek cezası olarak ikiye ayırmak mümkündür. Araştırılan döneme ilişkin arşiv kayıtlarında kürek cezası ömür boyu verilmek isteniyorsa, bu husus net bir şekilde ifade edilmiştir²². Kayıtlarda genelde süre belirtilmeden kürek cezasına hükmedildiği anlaşılmaktadır²³. Ancak belirtmek gerekir ki, 1 yıldan az sürede kürek cezası infaz edilmemiştir²⁴. Heyd, “küçük” suç olarak ifade ettiği suç tiplerine verilen kürek cezasının süresinin 5 ile 10 yıl olduğunu belirtmiştir²⁵. Peters ise ortalama kürek cezası süresinin 8 yıl olduğunu zikretmiştir²⁶. Gerçekten bir mahkûm ömür boyu kürek cezası ile cezalandırılmamışsa, kürek cezasının belirli bir süre devam edeceği ve daha sonra serbest bırakılacağı Mühimme defterlerinden anlaşılmaktadır²⁷.

²¹ Tuğba Akıllı Acar, tezinde “Pranga-bendlik, kala-bendlik ve küreğe konulma cezaları nefy cezalarını da içine alan ancak nefy cezalarından daha ağır olan cezalardır.” diyerek, kürek cezasının nefy cezasının bir türü olduğunu belirtmektedir.

²² 1138 senesinde kalp bakır işleyenlerin müebbet kürek cezasına çarptırılacakları şu şekilde belirtilmiştir: “Bâ sah İstanbul kadısı faziletlü Efendi ... *fi mâ ba'd kalb işlemeyip işlerinden hafiyeten kallâb bulunursa ahz ve huzurumuza getirmek üzere ta'ahhüd eylemek şartıyla fetwa-yı şerifeleri tescil ve i'lâm eylesiniz sırrın ve alenen tefahhus olunup ahz olundukda müebbed ümera-i deryâ sefinelerine vaz' olunacakların dahi kendilerine tefhim eylesiniz, kethüdâları dahi basiret üzere olup kalb iş bulunmaktan ziyade tevakkî edip ağraz-ı nefsanîyyeye tâbî ve celb-i menfa'at sevdasıyla esnaf-ı mezbureyi rencide eder ise ... ta'zir ile te'dib olunacağıın ... deyu buyruldu”, Recep vd., 24 Numaralı Sicil, s. 197, Hüküm No: 115.*

²³ “İpsala kadısına ve Vize yürükleri sübaşısı Piri'ye hüküm ki: Sen ki kadısın; mektûb gönderüp onbası olan Ali-oglu Nûri mahfil-i şer'a gelüp eşkünci tâ'ifesi bu sene sıyolu Hudmetine fermân olup tâ'ife-i mezbûrdan kasaba-i mezbûrda Abdî Halîfe mahallesinde sâkin olan Hüseyin b. Koca, mahall-i mezbûra fermân-ı şerif mücebince gitmek tenbih ü te'kid olundukda mezbûr, emr-i şerife itâ'at itmeyüp hudmetine gitmedügin arz itmişsin. Buyurdum ki: Vardukda, göresin; arz üldügin gibi ise mezbûr tutup Kavalâ kapudannına teslim idesin ki, küreğe konula.” BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 26, 27, Hüküm No: 50, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993. Bir başka örnek için bk. Aynı yer, s. 138, Hüküm No: 300.

²⁴ İpşirli, s. 213.

²⁵ Heyd, *Ottoman Criminal*, s. 306.

²⁶ Rudolph Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 99.

²⁷ 975 tarihli bir kayda göre suçları sabit olmuş kişiler hakkında Piyale Paşa'ya yazılan fermanda “... mezburları tutup te'dib için bir miktar zaman küreğe koyasın ve mücrim defterine dahi ol vehile işaret idesin ki, unudulup küreğe katmayalar”; BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, C. I, s. 207, Hüküm No: 417, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 37, Ankara 1999.

Klasik dönem Osmanlı kanunnamelerinde ve şer'î hukukta yer almadığı ileri sürülen²⁸ kürek cezasının, ne zaman ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği konusunda henüz yeterli bilgiye sahip olunmamıştır²⁹. Emile Durkheim'dan aktaran Avcı'ya göre, kürek cezası, 17. yüzyılda ortaya çıkmış, çok ağır olan bu cezadan kurtulmak için mahkûmların kendi ellerini veya kollarını kestikleri, bu durumun yaygınlaşması üzerine 1677'de kendi elini kesmenin suç olarak kabul edilip ölüm cezası ile karşılanmıştır³⁰. Ancak bizim tespit ettiğimiz kadarıyla bu cezanın ilk uygulamaları yine Fransa'da, daha önceki bir tarihe, 1532'e dayanmaktadır³¹. Osmanlı tarihinde ilk defa Venedik donanmasında 1543'lerde suçluların kürekçi yapılmasına başlandığı ileri sürülmektedir³². Bu tarihten yakın bir zaman sonra, 7 Ekim 1571 yılında yapılan İnebahtı Deniz Savaşı'nda, Osmanlı'nın yenilmesinden sonra ısdar edilen bir fermanda idam mahkûmlarının ve diğer suçluların küreğe konulmaları emredilmiştir³³.

Osmanlı'nın Çağdaşı Devletlerde Kürek Cezası

Osmanlı Devleti'nin çağdaşı devletlerinde de kürek cezasına rastlanmaktadır. Kürek cezasına ilişkin ilk yasal düzenleme ise *Ordonnance d'Orléans* olarak ifade edilen Fransa'da 1561'de yürürlüğe konan kanundur³⁴. 1564'de 9. Charles (Charles IX of France) kürek cezasına 10 yıldan daha az hükmedilmesini yasaklamıştır. 1669 yılında Fransız Protestanlarının göç etmesine yardım edenlere ömür boyu kürek cezası verildiği Fransız kaynaklarında yer almaktadır³⁵. Fransız Kral 14. Luis, barış zamanı da dâhil olmak üzere donanmasının güçlü olmasını istemiş ve buna bağlı olarak mahkemelere mümkün olduğunca kürek cezasına hükmetmelerini emretmiştir. Hatta ölüm cezası verilmemesi, bunun yerine kürek cezasına hükmedilmesini istemiştir. Aynı kralın son dönemlerinde 1715'lerde savaş gemilerinde kürekçiye olan ihtiyaç azalmasına rağmen, kürek cezasına hükmedilmesine devam edilmiştir.

²⁸ İddiayı ilk ortaya atan Uriel Heyd'dir. Heyd, 16 yüzyılda hem Şeriat hem de Osmanlı kanunnamelerine yabancı olan bir cezanın, kürek cezasının ortaya çıktığını belirtmektedir; Heyd, *Ottoman Criminal*, s. 304. Kürek cezasının örfi hukuktan gelme iddiası için bk. Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları" (Çev. Mehmet Akman), *MÜHF Hukuk Araştırmaları*, C. 8, S. 1-3, İstanbul 1994, s. 281.

²⁹ İpşirli, s. 206.

³⁰ Emile Durkheim, *Ceza Evriminin İki Kanunu*, (Çev. H. Topçuoğlu), Ankara 1966, s. 15; Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik", *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, Ankara 2002, s. 138, dp. 95.

³¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Galley_slave e.t.: 24.09.2013.

³² Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 133.

³³ Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *Türk Hukuk ve Türk Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, Haz. Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 65; Aynı yönde görüş için bk. Gökcen, s. 43.

³⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Galley_slave e.t.: 24.09.2013.

³⁵ Will ve Ariel Durant, *The Age of Louis XIV. The Story of Civilization*, C. 8. NY: Simon and Schuster, 1963, s. 69-75; <http://manakin.addr.com/durant.htm> e.t.: 24.09.2013.

Fransa'da bu cezaya mahkûm olanlara *forçat* veya *galérien* denilmiştir. Galérien ifadesi, kadirga anlamına gelen galley kavramından gelmektedir. Kadırgaların pratikteki kullanımını zamanla azalsa bile Fransa'da 1873 yılına kadar mahkûmlara bu ifade kullanılmaya devam etmiştir³⁶. Kürekçilerin çektiği kadırgalara ihtiyacın kalmaması üzerine, bu kadırgalar, hapishane gibi kullanılmaya başlanmıştır. Fransa'nın Toulon şehrinde mahkûmlar, zincirli bir şekilde gemi içerisinde hapis cezalarını çekmişlerdir. Bu şekilde ceza çeken mahkûmlara *bagnes* (banyo) denilmiştir. Bagnes ifadesi ilk kez İtalyanların kullandığı *bagno* kavramından gelmektedir. İtalyanlar ise bu kavramı İstanbul'da hamamlara çok yakın olan hapishanelerden almışlardır³⁷.

Görüldüğü üzere, kürek cezası başta Fransa olmak üzere Osmanlının çağdaşı birçok devletlerde uygulanmıştır. Bu ülkelerdeki temel hedef, ağır suç işlemiş olan mahkûmların beden güçlerinden yararlanmak olmuştur.

Hukuki Niteliği

Kürek cezasının hukuki niteliğinin tazir cezası olduğu yönünde birçok delil mevcuttur. Bu konuda literatürde herhangi bir tartışma yoktur³⁸. Gerçekten had cezaları arasında kürek cezasına rastlanılmamaktadır. Hatta bu ceza, tazir cezasının tanımına uygun bir şekilde, unsurları tam olarak yerine getirilmediği için had cezası verilmemesi gereken durumlarda uygulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında şu belge dikkat çekicidir: “*Yorgi veled-i Yani, an karye-i Dumukran: Kendi karyelerinden İstefan dirlermiş bir kâfiri sarhoş darb idüp öldürdüğü kendü ikrarı ile hüccet olunmuşur. Alât-ı harb ile katl itmediği için kısas olunmayup küreğe buyruldu*”³⁹. Diğer bir örnekte de maktulün çocuklarının yaşlarının küçük olması nedeniyle kısas talep edilememesi üzerine katillerin diyet ödemesine ve küreğe konulmasına hükmedilmiştir⁴⁰.

Bilindiği gibi cezalar, *aralarında bulunan irtibata*⁴¹ göre asli, bedeli, tekmili ve tebeî ceza olarak dörde ayrılmaktadır. Kürek cezası prensip itibarıyla asli ceza olarak verilmiştir.

³⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Galley_slave e.t: 24.09.2013.

³⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Galley_slave e.t: 24.09.2013.

³⁸ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 1, Osav Yayınları, İstanbul 1995, C. 1, s. 272; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 1999, s. 202; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 284; Heyd, *Ottoman Criminal*, s. 304.

³⁹ 18 Mayıs 1563, 677 numaralı Çavuşbaşıklık defterinden aktaran, İpşirli, s. 221.

⁴⁰ “*Mezkurlar... Pir Ali bin Çalabvermiş ... üzerine gelüp katl idüp, ikrar ve itirafıyla sicil olup ve maktul-i mezkurun evlad-ı sığarı olmakla bi-hasebi's-şer' siyaset lazım gelmeyiş, mezbur katillerin emlak ve esbabları sattırılıp, maktul-i mezkurun eytamına diyet hükmolup kendüler küreğe gönderilmiştir.*” 25 Eylül 1564, İpşirli, s. 239.

⁴¹ Abdulkadir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, (Çev: Ruhi Özcan-Ali Şafak) Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, C. II, s. 207.

Yani bir suçun karşılığı kural olarak kürek cezası belirlenmiş ve bu fiili işleyen kişiye kürek cezası verilmiştir. Örneğin 1040 tarihli bir kayda göre Selanik'te ortaya çıkan eşkıyaların "... mu'tâd-ı kadîm ve kânûn üzre..." küreğe verilmesi emredilmiştir⁴².

Bedeli ceza ise asli cezalar herhangi bir nedenle uygulanmadığı zaman onların yerine geçen ceza olarak nitelendirilmiştir⁴³. Kürek cezasının bedeli ceza olarak da uygulandığını ifade edebiliriz: Alat-ı harb ile adam öldürmediği için kısas edilemeyeceğini hükme bağlayan yukarıdaki örnek, kürek cezasının bedeli bir ceza olarak uygulandığını gün yüzüne çıkarmaktadır.

Tekmili ceza, asli ceza ile birlikte verilen ancak hâkimin müstakil hükmü ile ortaya konan ceza iken; tebeî ceza asli cezalara bağlı olarak ortaya konan, ayrıca hâkimin hükmüne gerek olmayan cezalardır⁴⁴. Araştırmalar neticesinde kürek cezasının tebeî ceza olarak uygulandığını açıkça ortaya koyan bir belgeye rastlamadık. Ancak bahse konu cezanın nadiren de olsa tekmili bir ceza olarak uygulandığını ifade edebiliriz. Örneğin 978 senesinde Kıbrıs Seferine katılmayan askerlerden önce para cezası alınması ardından da söz konusu kişilerin küreğe gönderilmek üzere İstanbul'a getirilmesi şu şekilde emredilmiştir: "... sefere emrolunup varmayanları elegetürüp biner akça cerîmelerin aldudkan sonra kayd ü bend ile yarar âdemlere koşup Südde-i Sa'âdetiüme gönderesin ki, küreğe komla ve cem' olan akça[ny] der-kise idüp Südde-i Sa'âdetiüme gönderesin..."⁴⁵

*Tatbîk yerine göre*⁴⁶ cezalar bedeni, nefsi ve hürriyet kısıtlayıcı veya mali olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Belgeler, kürek cezasının bedeni ve hürriyet kısıtlayıcı bir yapısının olduğuna işaret etmektedir. Kürek cezası bedeni bir cezadır, çünkü mahkûmdan kürek çekmek suretiyle bedeni bir iş beklenmektedir. Bununla beraber bu cezanın nefsi (psikolojik) ve mali bir ceza olmadığını söyleyebiliriz.

Tüm bu açıklamalardan sonra klasik dönem Osmanlı Devletinde uygulanan kürek cezasının, *asli, bedeli*, çok az da olsa *tekmili, bedeni ve hürriyet kısıtlayıcı* bir *tazîr* cezası olduğunu ifade edebiliriz.

⁴² "[Yeo]mü's-Sülâsâ, fî 11 C., sene: 1040 Bâ-hatt-ı hazret-i efendi. Selanik monlâsına ve Selanik sancağında vâkı' olan kâdîlara hüküm ki: Hâliyâ; taht-ı kazânuzda ba'zı eşkıyâ zuhûr idüp nice fesâd ü şenâ'at ütmeleriyle re'âyâ vü berâyâ ve sâyir ahâlî-i vilâyete zarar u te'addîleri olduğ i'lâm olunmağın, ol makûle eşkıyâ vü mücrimler mu'tâd-ı kadîm ve kânûn üzre her kande bulunurlar ise bi-eyyi vechin kân elegetürülüp bi'l-fi'l Selanik Sancağbeği olan () dâme izzühûnun gemisine küreğe virilmek emridüp buyurdum ki: Vusûl buldukda, ol makûle Şer'le üzerlerine cürm sâbit olan eşkıyâ vü mücrimleri mu'tâd-ı kadîm ve kânûn üzre bi-eyyi vechin kân elegetürüp dahı mîr-i mûmâ-ileyhün gemisine teslîm eylesesiz." BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 73, Hüküm No: 114, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 60, Ankara 2002.

⁴³ Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 255.

⁴⁴ Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 255.

⁴⁵ Metnin tamamı için bk. BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, C. 1, Hüküm No: 64, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 33, Ankara 1996.

⁴⁶ Udeh, C. II, s. 207.

Cezanın Şiddeti Açısından Kürek Cezası

Cezanın şiddetinden anlaşılması gereken husus, araştırılan cezanın, diğer cezalarla kıyaslandığında mahkûma verdiği elem, ıztırab ve/veya acının seviyesinin az ya da çok olması durumudur⁴⁷. Osmanlı Devleti de bazı suç ve durumlarda cezanın şiddetini önemsemiş ve verilecek cezanın “*eşedd-i siyaset*” olmasını özellikle vurgulamıştır⁴⁸ yani suçlulara verilecek cezaların, bu cezaların şiddetleri de göz önünde bulundurularak takdir edilmesini istemiştir.

Osmanlı Devletinde kürek cezası, birçok cezadan daha ağır bir ceza olarak kabul görmüştür. Reaya da bu cezanın şiddetinin çok yüksek olduğunu, hatta bu cezaya mahkûm olan bir kişinin artık sonunun ölüm olduğunu dahi iddia etmiştir. 976 senesinde hakkındaki şikâyetler üzerine İstanbul’da yakalanıp kürek cezasına hükmedilen Mud kazasından Kara Ahmed adlı kişinin akrabalarının, yakınlarını “Onu siz öldürdünüz” diyerek rencide etmeleri ilgi çekici bir örnek⁴⁹.

Reyanın kürek cezasının şiddetinin çok yüksek olduğu yönündeki algısını kanıtlayacak bir başka belgede, kişiler birbirlerini kürek cezasına çarptırmakla tehdit etmektedirler: 1072 senesinde İstanbul’dan koyun derisi alıp, Eyüb’e ve başka yerlere götürmenin yasak olduğu bir dönemde Eyüp debbağhanesine koyun derisi götüren kayıkcı tehdit edilmiştir: “... İstanbul’da koyun derisi alıp Eyüb’e ve ahar mahalle getirmek azîm yasadır, elbette seni küreğe koydururuz eğer halâsın murâd edersen mahkemede bu deriler Saltıkoğlu’nundur deyü ikrar eyle deyü [kayıkcı]

⁴⁷ Ahmet Kılınç, *Mukayeseli Hukuk ve Hukuk Tarihinde Teşhir Cezası*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014, s. 41.

⁴⁸ 967/1559’da Budin beylerbeyine yazılan emirde haydutluk, haramilik, yol kesme, adam kaçıрма, mal kaçıрма gibi suçları işleyen kişilerin “... her ne tarikle olursa ele getirüp eşedd-i siyâset ile haklarından” gelinmesi istenmiştir. BOA, 3 Nolu Mühimme Defteri, Hüküm No: 516. Aynı defterin 558’inci hükmüne göre de kışın seferde kışlanılması emrolunduğu için zemet ve umar sahiplerinden harçlıklarının muaccelen tahsil edilip harçlıklarına teslim edilmesi gerekmektedir. “Şöyle ki, hükm-i şerifüm mücebi ile amel olunmayup ihmâlinüz sebebiyle asker halkınun harchı tamâm irişmeye veyâhûd geç gele veyâhûd kimesneye bel’u ketm üdüresiz, aslâ özyün makbûl olmayup azl ile iktifâ olunmayup eşedd-i ikab ile mu’akab olmanuz mukarrendür.” denilerek Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa ikaz edilmektedir. BOA, 3 Nolu Mühimme Defteri, Hüküm No: 558. 993’de Erzurum’a hareket eden Serdar Osman Paşa ordusuna ilhak etmek üzere Mısır çavuşlarından ve müteferrikalarından dörder yüz kişinin hazırlanıp gönderilmesi aksi takdirde eşedd-i ikabla cezalandırılacağı hakkında Mısır beylerine yazılan hüküm için bk. Oğuzhan Yüce, *59 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özelli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007, s. 112, Hüküm No: 162.

⁴⁹ “Fî 12 Muharrem, sen: 976 İçil begine ve Mud kâdîstna hüküm ki: Dâvendegân Mehmed ve İmîrze nâm kimesneler; “Mud kazâsından Kara Ahmed nâm kimesnenin zulmünden şikâyete gelüp hakkında beğlerbeğiden ve kâdîlardan arz u sûret-i siciller getirüp mezkûr Kara Ahmed Südde-i Sa’âdetimde elegirüp küreğe konulup ol husus için ba’zı akrabâsı; “Mezbûr yolda katleyledünüz.” diyü bunları rencide idüp te’addî iderler.” diyü bildürdükleri ecilden buyurdum ki: Göresiz; mezkûr[lar] ı mezbûr küreğe konlan kimesne için; “Siz katıldünüz.” diyü rencide iderler ise öldürmeyüp Şer’-i Şerîfe muhâlif kimesneye iş öldürmeyesiz; memnû’ olmayanı yazup bildüresiz”; BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 1692, s. 258, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 37, Ankara 1999.

*Yusufl[u] tahvif etmeleri ile ...*⁵⁰. Görülmektedir ki, kürek cezası, insanları korkutmak ve tehdit etmek için kullanılacak seviyede ürkütücü, korkutucu bir niteliğe sahiptir.

Belirtildiği üzere belgeler, birçok cezanın kürek cezasından daha hafif olduğunu göstermektedir. Örneğin 977 senesinde sefer zamanı, sefere gelmeyen müsellemler hakkında yazılan fermanda “*cerime ile halâs olmayup, küreğe konulmak mukarrerdir.*”⁵¹ denilerek kürek cezasının, şiddet seviyesinin yüksek olduğu ortaya konmaktadır. Bir başka örnekte de, suçlular ika ettikleri fiilin cezasının *cerime-para cezası*- olduğunu bildikleri için fiili işlemeye devam etmiş; Payitaht ise durumu fark edip şiddet seviyesi daha ağır bir ceza düzenlemiştir. Bu ceza da kürek cezası olarak belirlenmiştir: “... *Eşkiinci tâ’îfesi fermân olunan hüdmete varmayup kânûn üzre cerime virür halâs oluruz deyü ta’allül eyleyüp ol sebeb ile hüdmete az kimesne gelüp hüdmet avk olur*” *deyü bildirmişsin...* *Şöyle ki, cerime virüp halâs oluruz deyü ta’allül eyleyüp varsa ele getirilüp kürege konmak mukarrerdir...*”⁵².

Literatür de kürek cezasının birçok cezadan daha şiddetli bir ceza olduğunu belirtmektedir⁵³.

Netice itibariyle, kürek cezasının şiddet seviyesinin, birçok cezadan daha yüksek olduğunu, hatta bu cezanın idam cezasından sonra şiddeti en yüksek olan ceza olduğunu dahi ifade edebiliriz. Yukarıda verdiğimiz örnekler bizi bu kaniya ulaştırmaktadır.

Ceza Hukuku İlkeleri Açısından Kürek Cezası

Klasik dönem Osmanlı Devleti’nde uygulanan kürek cezasını, cezanın subjektifliği, kanuniliği, şahsiliği ve genelliği gibi ceza hukuku ilkeleri açısından irdelemek faydalı olacaktır.

⁵⁰ Davayı açan Saltuk oğlu İsak adlı bir zimmidir, İsak aslında bu derilerle kendisinin bir bağlantısının olmadığını tespit ettirmek için dava açmıştır. Tam metin için bk. Kılıç vd, *74 Numaralı Sicil*, s. 190, Hüküm No: 187.

⁵¹ “*Yazıldı. Kethüdâsı Çıldır’a virildi. Fî 22 Ramazân sene 977. Çırmen begine hüküm ki: Livâ-i mezbûr müsellemlerinin ba’zısı fevt olup yerleri sipâhi ve sipâhi-zâde ve sâir re’âyâ eline düşmekle müsellemlerin ellinci harçlığına kemâl-i merite müzâyakaları olduğun i’lâm eylediğün ecilden defter ve kânûn üzre yerleri veya resimleri alvirilmek için livâ-i mezbûr kâdîlarına emr-i hümayûnum gönderilmiştir. Buyurdum ki: Ol emr-i şerfîm mücebince defter ve kânûn üzre müsellemlere müteveccih olanı alvirüp, dahu tenbîh ü nidâ üdüresin ki bu def’a vâkı’ olan, sefer-i hümayûnuma gelmeyen müsellemler cerime ile halâs olmayup, küreğe konulmak mukarrerdir. Ana göre her birisi mukayyed olup, emr-i şerif-i sâbıkam mücebince zâde ve zevâdlarıyla seninle sefer-i hümayûnuma gelüp gireler.”; Orhan Paşazade, *9. Numaralı Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 23, 24, Hüküm No: 54.*

⁵² 4 Muharrem 987 tarihli bu Mühimme kaydı için bk. Şuayib İzgi, *986(1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 144, Hüküm No: 605.

⁵³ İpşirli, s. 239, İpşirli’nin konuyla ilgili vermiş olduğu örnek vesika için bk. dipnot 40; Akıllı (Acar), s. 67.

Cezaların kanuniliği ilkesi, hiç kimsenin belli bir suçla ilgili olarak kanunda öngörül-meyen bir ceza ile ya da kanunda öngörülen cezadan daha ağır bir ceza ile cezalandırıl-mayacağı anlamını taşımaktadır⁵⁴. Araştırmalarda tazir suçlarına uygulanacak cezaların kanuniliği konusu tartışmalıdır. Bu tartışmalara girmeden kürek cezasının kanuniliği hu-susunda bize fikir verecek belgelere rastlamak mümkündür. 1138 tarihli belgede Padişah, kesik para kullanılmasının yasak olduğunu ve cezasının kürek olduğunu şu şekilde dile getirmektedir:

“Bâ sah İstanbul kadısı faziletlü Efendi, fîma ba'd kesik para ahz u i'tâ olunmamak üzere men' olunup eyâdi-i nâsda bulunmak için sarraflara iki yüz kise akçelik para vi-rilmekle, imdi târih-i fermanndan üç güne dek bir ferdin yedinde kesik para bulunma-mak ve bulunur ise bilâ-emân küreğe vaz' olunmak üzere esnafa ve sâirlerine tefhim için cümle esnaf kethüdaları ve mahallat imamlarını getirip, gereği gibi tenbih ve sağ Mısır parasının ahz u i'tâsında beis olmadığın tefhim eyleyesiz deyü, resmiyle kayd eyleyesiz deyü buyruldu”⁵⁵.

Belge kürek cezasının kanunilik ilkesine uygun bir şekilde düzenlendiğini göstermek-tedir. Padişah, suçun maddi unsurunu kesik para kullanmak olarak belirlemiş, fiili uygula-yan kişilere de kürek cezası verileceğini açık bir şekilde açıklamıştır. Hatta kanunilik ilke-sinin temel hedefi olan hangi eylemlerin suç olduğunun ve bu eylemlere verilecek cezanın ne olduğunun toplum tarafından önceden bilinmesi gerekliliği bu fermanla net bir şekilde görülmektedir. Padişah, kesik para kullanmanın cezasının, kürek olduğunu toplumun tüm katmanlarına duyurmak istemiştir. Bunun için de *kahı*dan yararlanmışır. Buna göre kadı, bu suçun cezasının kürek olduğunu, esnafı bilgilendirmek için esnaf kethüdasını, reayayı bilgilendirmek için de mahalle imamları bilgilendirecektir. Böylece imam kendi mahal-lesindeki reayaya, kethüda ise kendi kolundaki esnafa kesik para kullanmanın cezasının kürek olduğunu bildirecektir. Bu şekilde, toplum, kesik para kullanmanın cezasının kürek olduğunu önceden bilmiş olacaktır.

Kürek cezasının kanunnamelerde mevcut olduğunu ve bu hükmün topluma duyuru-lması için çeşitli yöntemlere başvurulduğunu belirlemiş oluyoruz. Bu bilgiye bağli olarak tartışılması gereken ikinci nokta, kanunnamelerdeki bu hükmün pratiğe yansımada-ğıdır. Belgeler, kanunnamede hükme uymayanların ilkeye uygun olarak kürek cezasına çarptırıldıklarına işaret etmektedir. Örneğin 1138 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen bir fermanla kalp bakır işlemenin cezası kürek cezası olarak belirlendiği iletilmiştir⁵⁶. Aynı

⁵⁴ İzzet Özgenç, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 2. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2007, s. 104.

⁵⁵ Recep vd, *24 Numaralı Sicil*, s. 43, Hüküm No: 15.

⁵⁶ “Bâ Sah İstanbul kadısı faziletlü Efendi ... fîmâ ba'd kalb işlemeyip içlerinden hafıyyeten kallâb bulunursa ahz ve huzurumıza getirmek üzere ta'ahhüd eylemek şartıyla fetva-yı Şerifeleri tescil ve i'lâm eyleyesiz sıren ve alenen tafahhus olunup

sicilde bu yasağa uymayan Aslan ve Kıryako ve Yani ve Pireşkova ve Yasef ve diğerlerinin kürek cezasına çarptırıldıkları şöyle kaleme alınmıştır: “... *Leſter meſfûrâna on altı nefer zim-miler kazancı hıfzetinden olup yedlerinde kalb bakır evânî bulunup, kethüdaları ma’rifetiyle ahz ve huzur-ı âlülerine çıkarıldıklarında Tersâne-i âmirede küreğe vaz’ olunalar deyü lisanen ferman buyrulup ...*”⁵⁷.

Bir başka ceza hukuku ilkesi, cezaların genelliği ilkesidir. Cezaların genelliği, suç işleyen herkese din, dil, ırk, cinsiyet ve benzeri ayırım yapmaksızın aynı şekilde cezai müeyyidenin uygulanmasıdır⁵⁸. Kürek cezasına bu açıdan bakıldığında, mahkûmun zimmî, kadın ve köle olmasının bu cezanın uygulanmasına nasıl etki yaptığı önem kazanmaktadır.

Arşiv belgeleri, zimmîlerin de kürek cezasına çarptırıldıklarını göstermektedir. Örneğin Marmara kazasının Bergos köyüne misafir olarak gelip, kadı huzurunda İslam’ı seçen şahsı kaçırarak ve mahkemeyi basıp sicili parçalayan Yorgi v. Bisa ve oğlu Kostantin kürek cezası ile cezalandırılmıştır⁵⁹. Vasiyete ilişkin 1102 tarihli bir şer’iye sicilinde, oğullar babalarının mirasını paylaşırken, babalarının zimmî bir kürekçiden alacağını olduğunu belirtmişlerdir⁶⁰. Belirtmek gerekir ki alelade zimmîler değil rahip rütbesine sahip olmuş

ahz olundukda müebbed ümera-i deryâ sefilerine vaz’ olunacakların dahi kendilerine tefhîm eylesesiz, kethüdaları dahi basiret üzere olup kalb iş bulunmaktan ziyade tevakkî edip ağraz-ı nefsanîyyeye tâbî ve celb-i menfa’at sevdasıyla esnaf-ı mezbureyi rencide eder ise .. ta’zir ile te’dib olunacağı ... deyü buyruldu” Recep vd., 24 Numaralı Sicil, s. 197, Hüküm No: 115.

⁵⁷ Recep vd., 24 Numaralı Sicil, s. 197, Hüküm No: 116.

⁵⁸ Cevat Akşit, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, Gaye Vakfı, İstanbul 2004, s. 52, 53; Şamil Dağcı, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Füller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 36; Udeh, C.1, s. 306; Kılınç, *Teshîh*, s. 77.

⁵⁹ “Marmara kâdisına hüküm ki: Mektûb gönderiüp; “Kazâ-i Marmara’dan Bergos nâm karyeye hâriciden bir müsâfir zimmî geliüp hâriciden nâhiye-i Marmara’dan nâib olan Muhyiddîn’in mahkemesine varup İslâma geliüp “Ali” diyü tesmiye olunup umâne giyer iken karye-i mezbûreden Tavlazar(?) demekle ma’rûf Yorgi veled-i Bisa(?) ve oğlu Kostantin nâm zimmîler kendülere tâbî birkaç müfsid ile cem’ olup mahkemeyi basup kapusun pâreleyiüp; “Din gayretidür(?)” diyü mezbûri dögiüp sicill-i mücelledi pâreleyiüp mezbûri yeni müslimân çekiüp başından dülbendin alup âhar vilâyete ületüp nâ-bedid idiüp envâ’-ı hakâretler imtişlerdür.” diyü arzidüğüñ ecilden buyurdum ki: Hasan Çavuş vardukda, mezbûrları ve yoldaşların elegetiürüp gay[be]t idenleri yataklarına ve tevâbi’larına ve küfelâsına ve bi’l-cümle şer’le buldurması lâzım olanlara buldurup dahi arzidüğüñ üzere şer’le sâbit olursa –ki, mezkûri katl imtişler ise şer’le sâbit ola– kâtüllere şer’le lâzım gele[ni] yirine koyup yoldaşların kayd ü bend ile küreğe komak içün mezkûr çavuşa teslim idesin. Eger kâtül sâbit olmazsa cümle bu fesâda mübâşir olanları küreğe gönderesin. Ammâ; bu bahâne ile bu bâbda medhali olmayanlara dahl olunmayup ve ehl-i fesâda himâyet olunmaktan hazer idiüp hakk üzere olasn.”; BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, C. 1, s. 239, 240, Hüküm No: 323, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 33, Ankara 1996.

⁶⁰ “... vefat eden Halil Efendi b. İbrahim’in veraseti ... oğulları ... ve İbrahim’e münhasıra olduğı şer’an zahir ve ... müteveffa-yı mezburun hayatında Osman nam kimesneye verdiğı seksen guruş ve kürekçi zimmî zimmetinde olan yüz guruş ki...” Kılınç vd., 54 Numaralı Sicil, s. 174, Hüküm No: 182.

olan zimmî dahi, ayinlere aykırı hareket etmesinden ötürü kürek cezası ile cezalandırılmıştır⁶¹. Zimmîlere kürek cezası verildiğine dair örnekleri çoğaltmak mümkündür⁶².

Yaptığımız araştırmalar neticesinde hiçbir kadının kürek cezasına çarptırılmadığını ifade edebiliriz. Köleler için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Ancak daha önce de belirtildiği gibi savaş esirleri şeklinde köle statüsünde olanlardan kürek çekmek üzere faydalanılmıştır ki bu kişilere *forsa* denilmektedir. Ancak bu kişiler prensip itibarıyla bir suçun karşılığı olarak kürek cezası çekmemekte, köle olmanın gereğini yerine getirmektedirler.

Yönetici sınıf-reaya ayrımı açısından da kürek cezası irdelendiğinde, hem yönetici sınıfa hem de tebaaya bu cezanın verildiği görülmektedir. Yönetici sınıftan özellikle reaya zulmedenlere kürek cezanın verildiği dikkat çekmektedir⁶³. Keza görevini kötüye kullanan kamu görevlilerine de bu ceza verilmiştir. Örneğin 978 tarihli bir kayda göre Anavarin Kalesi muhafızı Mehmed, Hızır adlı kişinin kaleden kaçmasına yardım etmesinden ötürü kürek cezası ile cezalandırılmıştır⁶⁴. Belgeler, ulemadan kimselerin dahi kürek cezası ile

⁶¹ “Zikr-i atı râhibin bulunduğu mahallin kâdîsına hüküm ki İstanbul ve tevâbi’i Rum Patriki ve Der-‘alîyye’me mukîm cemâ’at-i metropolîdân mühürliü ‘arzuhal gönderüp Silivri nâhiyesi mütemekkinlerinden Vasil nâm râhib kendü hâlinde durmayup vazifesinden olmayan umûra sülûk ve âyinlerine mügayir hareket-ı kabîhiye cesâret birle meşedet-i hilesin icrâdan hâli olmayup bi’-d-Defa’at pend ü nush olundukda serîmü isgâ itmeyüp vücûhla müstehakk-ı te’ dîb olduğun bildürüp müfsid-i meşûr nâhiye-i mezbur ve havâlisinde ve sâ’ir her ne mahalde bulunur ise yasakçı ma’rifetiyle ahz ve vaz’-ı kürek olummak için Der-‘alîyye’me ihzâr olummak bâbında emr-i şerîfim ricâ itmeleriyle vech-i meşrûh üzere yasakçı ma’rifetiyle ihzâr ve küreğe vaz’ olummak bâbında fi evâhiri ZÂ (Zi’l-ka’de) sene 205”. Bk. Suha Oğuz Baytımur, *25 Numaralı Kal’abend Defteri*, Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 235.

⁶² 972 senesinde *Salina kazası havâss-ı hümayun hâsaları emîni Hızır hakkında sikâyette bulunan zimmîlerden şîrret ü şekâvetleri sicil olunanların küreğe konulmak için Südde-i Sa’âdete gönderilmesine ilişkin kayıt için bk. BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri, C. II, s. 8, Hüküm No: 812, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995.*

⁶³ Yılmaz Yurtseven, *Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Taz’ir Suç ve Cezaları*, Selçuk Üniversitesi SBE, yüksek lisans tezi, Konya 2001, s. 106. 967 tarihinde Filibe kadısına yazılan yazıda reaya taaddisi olan Subaşı Memi’nin küreğe konulmak üzere İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir; BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 571, Hüküm No: 1287, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

⁶⁴ “Anavarin dizdârı Mustafâya virildi. 15 L., sene: 978 Mora begine hüküm ki: Hâlâ Anavarin Kal’ası müstahfizlarından Paşa-zâde dimekle ma’rûf Mehmed nâm kimesne kal’a-i mezburînin cânîb-i garbîsinde olan küçük kapu üstinde kal’aya muttasıl kal’a dîvârına Hamrveli-oglu(?) Hızır nâm kimesne ile gece içinde yatsudan sonra kazak kakup bir alaca urganı kazıya bağlayup mezbur Mehmed urgan sarkatup hûsardan taşra çıkup yoldaşı mezbur Hızır dahi sarmak sâledinde iken kal’a pâsbânları tuyp müslimânlara haber virüp ma’rifet-i şer’le mahall-i merkûmun üzerine varıup fi’l-vâkı’ dîvâra muttasıl kakılmış kazıya bir alaca urgan bulup mezburlar idügi sâbit ü müseccel olup sâret-i sicil Südde-i Sa’âdetime arz olunmağın mezburların elegetirilüp küreğe konulmasın emridüp buyurdum ki: Vardukda, te’hir ü terâhi itmeyüp mezburları bi-eyyi tarîkan kân keffillerine ve yataklarına ve tuaklarına ve bi’l-cümle şer’le buldurması lâzım olanlara buldurup dahi kayd ü bend ile yarar âdemlere koşup Anabolu Kapudâmı Pervîz dâme mecdühüya gönderesin ki, anda olan kalîtiye küreğe koyı ki, sâyirleri mitcib-i ibret ü nasihat ola. Ammâ; bile koşup gönderdiğün âdemlere muhkem tenbîh ü te’kîd eylesesin ki, yolda ve izde onat vechile hıfz ü hurâset idüp gaybet üdürmekden ziyâde hazer ideler.” BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, C. 1,

cezalandırıldığını göstermektedir: Hamideli beyi ve kadısına yazılan yazıda kötü hallerden dolayı hakkında şikâyet söz konusu olan Eğirdir naibinin küreğe konulmak üzere Rodos beyine gönderilmesi istenmiştir⁶⁵.

Bir diğer ceza hukuku ilkesi cezaların şahsiliği ilkesidir. Cezaların şahsiliği, herkesin işlemiş olduğu suçtan dolayı şahsen sorumlu olması, ceza çekmesi; başka bir kişinin bundan dolayı sorumlu olmaması şeklinde anlaşılmaktadır⁶⁶. Bu konuda İslam Hukukunun ana kaynaklarında epeyce delil mevcuttur⁶⁷. Kürek cezası da klasik dönem Osmanlı uygulamasında prensip itibarıyla bizzat mahkûm tarafından çekilmektedir. Bu kuralın istisnasını kefalet sistemi oluşturmaktadır. Hakikaten, toplum iradesi ve bir kişinin başka bir kişiye kefil olmasının çok önemli olmasından ötürü, cezaların şahsiliği ilkesinin kürek cezası açısından uygulanmadığına ilişkin arşiv belgeleri mevcuttur: "... *Hazret-i Ebi Eyyub Ensâri'de Piri Paşa Bostanında Bostancı Dimo'ya kefil olup ve mezbur Dimi miri kafirler ayaradup, basılıp, kendii gaybet idüp, ele girmeyicek kefilü küreğe gönderildi...* 29 Şevval 970"⁶⁸.

Cezaların subjektifliği bir başka ceza hukuku ilkesidir. Bu ilke, işlenen fiil ile kişi arasında manevi bağ ifade etmektedir⁶⁹. İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda, cezalar manevi (subjektif) sorumluluk esasına dayanmaktadır. Klasik dönem Osmanlısında kürek cezası,

Hüküm No: 154, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 33, Ankara 1996.

⁶⁵ "Yâzıldı. Âdemi Mehmed'e virildi. Fî 28 Ramazân sene 967 Hamîd-ili begine ve kadısına hüküm ki: Sen ki sancak-begisin, mektûb gönderüp Ca'fer nâm müteveffâ müderrisin Hadice nâm kızın Mustafa nâm velisi bir kimesneye nikâh üdükdän sonra Eğirdir nevâhîsine nâ'ib olan Hayreddîn nikâh-ı mezbûrî fesh idüp, nâkâh-ı gayr-ı hâzıra, velisi ma'rifetsüz nikâh üdüğün ve nyâbet nâmna gündüz fâhişelerle oturup fîsk u fücür üdüğünden gayrı bundan akdem ehl-i seferden bir kimesnenin hâtûmnâ: "Sen fâhişesün" diyü töhmet idüp cebren bir kimesnenin, evinde emânet koyup gice ile getürdüp tasarruf üdüğün i'lâm üdüğün ecilden buyurdum ki: Vusûl buldukda, arz olunan husûs, arz olnduğı üzere mezbûrun üzerine sâbûl ü zâhir olmuş ise mezbûr nâ'ibi kayd ü bend ile Rodos begine gönderüp teslim eylesin ki, küreğe koşup emirsüz ulâk itmeye ve teslim olnduğuna müsârunileyhden mühürlü temessük alup zîkr olunan temessüki ve mezbûrun cerîmesinün sûretin mühürleyüp Südde-i Sa'âdetüme gönderesin." BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 557, 558, Hüküm No: 1256, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993. Ulemeden kişilerin kürek cezası ile cezalandırıldıklarına ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin şer'â muhalif durumu bulunduğu bildirilen Bozöyük kazâsına tâbi Leyne nâhiyesi naibi Muslihiddin'in naiblikten alınarak küreğe konulmak üzere Südde-i Sa'âdetce gönderilmesine ilişkin 972 tarihli kayıt için bk. BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri, C.II, s. 48, Hüküm No: 891, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995.

⁶⁶ Hüseyin Esen, *İslam'da Suç ve Ceza "İslam Hukukunda Cezai Sorumluluk"*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006, s. 89.

⁶⁷ Enam 164, İsrâ 15, Fâtır 18, Zümer 7, Necm 38 ayetler ile "Kîşî babasının ve kardeşinin suçundan dolayı sorumlu tutulamaz" şeklindeki Hadis, şahsilik ilkesini ortaya koymaktadır. Dağcı, s. 35; Cin, Akylmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 253.

⁶⁸ İpşirli, s. 223.

⁶⁹ Özgenç, 2. baskı, s. 223.

failin ika ettiği fiili kasten veya taksir ile işlemesi halinde uygulanmaktadır. Örneğin, 967 senesinde hisareri Mehmed b. Mahmud, yetkisi olmadan belli bir miktar para iltizam etmiş; kendisinin kethüdasının durumu mahkemeye taşıdığına da suçunu kabul etmiş ve kürek cezası ile cezalandırılmıştır⁷⁰.

Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak kürek cezasının araştırılan dönemde prensip itibarıyla kanunilik ilkesine uygun olarak, suçun manevî unsuru da dikkate alınarak, toplumun hemen tüm katmanlarına uygulandığını ifade edebiliriz. Burada dikkat çekici olan iki nokta vardır. Bunlardan ilki hiçbir kadına ve köleye böyle bir cezanın verilmemesidir. Diğer husus da devletin işleyişinde önemli bir yer tutan kişilerin birbirine kefil olması durumunun, kürek cezasının şahsîlik ilkesine aykırı bir şekilde uygulanmasına yol açmış olmasıdır.

Kürek Cezasına Mahkûmiyeti Doğuran Haller

Kürek cezasına çeşitli şekillerde hükmedilebilmektedir. Bunlardan ilki, bir suçun kanuni cezası olarak doğrudan bu cezanın verilmesi; diğeri de fail başka bir ceza ile cezalandırılmasına rağmen cezasının küreğe çevrilmesidir. İkinci durum, iki şekilde tezahür etmektedir: Suçlu ya daha hafif bir ceza ile cezalandırılmış ancak cezası infaz edilirken bir suç işlediği için veya başka bir nedenden ötürü cezası küreğe çevrilmiştir. Diğer şekilde ise suçlu idam gibi daha ağır bir ceza ile cezalandırılmışken, cezasının küreğe çevrilmesi söz konusudur.

Vereceğimiz ilk örnek, daha hafif bir ceza ile cezalandırılmış bir mahkûmun cezasının daha sonra kürek ile değiştirilmesine ilişkindir. Hakikaten, kalebent cezasının infazı sırasında bir suç işlenmesi halinde daha ağır bir ceza olan kürek cezası verildiği Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır: “*Draç kazasının bir kalesinde Mehmet isimli birinin hırsız ve ehl-i fesad olması sebebiyle küreğe konulmasına dair El-basan sancağı beyine...7 şevval 973/1565*”⁷¹.

Cezaların kürek cezasına çevrilmesinde belirleyici olan nokta her zaman mahkûmun kendisi olmamıştır. Devlet bazı hallerde mahkûmların cezalarını küreğe kendiliğinden çevirmiştir. Bu husus genelde donanmanın kürekçiye ihtiyaç duymasından kaynaklanmakta-

⁷⁰ “Yazıldı. Rodos begi Ahmed Beg’in kethudâsına virildi. Fî 13 Rebî’u’l-ewvel sene 967. Rodos begine hükim ki: Mektûb gönderüp bi’l-fi’l Rodos’da hisâr-eri olan Mehmed b. Mahmûd nâm kimesne bundan akdem Rodos begi olan Ali dâme ulıvculûhû nâmnâna bir tezvîr arz ile cezâre-i Rodos’da Salkoz ve ana tâbîi’ hâsları sene 966 Muharremünin guresinden üç yıla altmış bir bin üç yüz yigirmi sekiz akçaya ba’zı kayıd ile iltizâm idüp geldükde mîr-i müşârimileyhün kethudâsı mezkûr meclis-i şer’a ihzâr idüp bu husûs için sana arz virilmemişdür. Tezvîri arz ile iltizâm eylemişsündür diyü da’vâ eyledükde tezvîri arz i[t]düğine i’tirâf idüp sicil dahı olunmuş iken el-ân tezvîr ü telbîsden ve şîrret ü şekavetden hâli olmayup hakkandan gelinmek lâzım idüğün arz eyledüğün ecilden kürege komasın emr idüp buyurdum ki: Fermân-ı şerîfüm mücebince mezkûr kürege koşup emrüm olmadan ihrac eylemeyesin.” BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 273, hüküm no: 611, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

⁷¹ Uzunçarşılı, s. 81; Muharrem Öztel, “Osmanlı İdaresi’nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, C. 5, Sy. 6, Aralık 2012, s. 412.

dır. Örneğin 966 senesinde idamdan başka cezalara mahkûm olanların küreğe konulmak üzere Anapoli kaptanına teslim edilmesine ilişkin ferman düzenlenmiştir⁷². Bu belgeyi nitelikli kılan husus, genelde tam tersi uygulamanın mevcut olmasıdır. Yani genelde idam cezasına mahkûm olanların, idam edilmeyip kürek çekmek üzere kaptanlara teslim edilmesi istenmiştir.

Kürek cezası her zaman diğer cezaların dönüşümü ile hükmedilen bir ceza değildir. Daha önce belirtildiği gibi, asli ceza olarak da kürek cezasına hükmedilmiştir. Yapılan araştırmalar birçok suç tipine kürek cezasının verildiğini göstermektedir. Cezanın kanuniliği ilkesinde derinlemesine anlatılan örnekte olduğu gibi, kesik para kullanmak bu cezayı hak etmeye yeterli bir nedendir. Kastın aşılması suretiyle adam öldürme, boza işleme⁷³, zorla kız veya kadın kaçırma, hırsızlık⁷⁴, hırsızlığa yoldaşlık, hırsızlıkla itham, yan kesicilik, kalp bakır imalatı ve kullanımı, kumarbazlık, berat çalma, sahte belge yazma, zindandan esir kaçırma, kalpazanlık, köle soyma, kamu hizmeti vazifesini yerine getirmeme⁷⁵ gibi suçlara kürek cezası verildiği gibi, dini mahiyette bazı suçlara da bu ceza verilmektedir. Örneğin, kelime-i küfür söyleme, alenen şarap içme, adam öldürme, yaralama, katle yardım ve yoldaşlık, cariye dövme, ev basma, yola inme, haramilik, livata, ırza tecavüz, namahreme tutunma gibi fiillere kürek cezası verilmiştir⁷⁶. Sadece İslam dini açısından suç olan fiillere değil, Hıristiyanların ayinlerine mugayir hareket eden kişiler de kürek ile cezalandırılmıştır⁷⁷.

⁷² “Yazıldı. Kurl Kethudâ'ya virildi. Fı yecm-i mezbur. Agriboz sancığı kâdılarına hükiim ki: Hâliyâ taht-ı kazânuzda bi-hasebî's-şer'î's-şerîf cerimesi sâbit ü zâhîr olan ehl-i fesâd ve mücrimleri salb [ü] siyâsete müstahuk olanlardan gayrı, mücrimleri sûret-i sicilleri ile bile Anabolı kapudânına teslîm olunmasın emr idüp buyurdum ki: Vardukda göresin; anun gibi taht-ı kazânuzda cürm-i galîzi zâhîr olup şer'ile salb ü siyâsete müstahuk olanlardan gayrı, mahbûs mücrim var ise emrüm üzere anun gibi mücrimleri ne mîkdâr ise defter idüp sûret-i cerimeleri ile müşârinileyhün hükm-i şerîfümle varan âdemisine teslîm eyleyesin ki küreğe koşa. Ammâ bu bahâne ile kendü hâllerinde olanlara hilâf-ı şer'-i kavim dahl olmmakdan ve ehl-i fesâda dahu himâyet olmaktan hazer idesin ve her biriniz taht-ı kazânuzda olan mücrimlerin sâbit olan cerimelerin ve ne mîkdâr mücrim teslîm olnduğın ale'l-esâmi defter idüp mühtürleyüp bir sûretin Südde-i Sa'âdetüme gönderesin.”; BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 138, Hüküm No: 300, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993. Benzer yöndeki bir başka belge için bk. Aynı yer Hüküm No: 923.

⁷³ Muhammed Yazıcı, “Osmanlı Dünyasında İçki İçme Suçuna Dair Bazı Gözlemler (XVI. Yüzyıl)”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, C. 5, Sy. 8, Aralık 2012, s. 1321.

⁷⁴ “Yazıldı. Kethüdâsına virildi. Fî 15 Ramazân sene 977 İnebahtı begi Ali Beg'e hükiim ki ve sâbikâ Yenice-i Karasu kâdisına ve Zîhne kâdisına hükiim ki: Kazâ-i Zîhne'den Zelecik nâm karyeden Receb bin Piri ve karye-i Kızıldere'den Derviş bin Solak ve karye-i Zîhne'den Ahmed bin Yarıncı nâm kimesneler hırsuz ve harâm-zâde oldıkları istimâ' olunmağın ele getirilüp, küreğe virilmesin emr idüp buyurdum ki: Vardukda mezkûrları hüsn-i tedârükle ele getirüp, dahu fesâd ü şenâ'atleri ne olup ve ol yerin halkı haklarında ne vehile şehâdet idüklerin sicill idüp kendüleri sûret-i sicilleriyle Kavala kapudânına gönderesiz ki, küreğe koşup istihdâm eyleye. Vâka' olan sicillerin bir sûretin Südde-i Sa'âdetüme gönderesiz ki cem' defterine kayd olna.”; Paşazade, 9 Numaralı Mühimme Defteri, s. 74, Hüküm No:20.

⁷⁵ Bk. dipnot 23; Bir başka örnek için bk. BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 62,63, Hüküm No: 122.

⁷⁶ İpşirli, s. 210-211; Heyd, *Ottoman Criminal*, s. 305.

⁷⁷ Bk. Dipnot 61.

Gıda maddelerinin tağşişi veya eksik gramajlı gıda maddesi imali itiyadi suçta dönü-şürse yine kürek cezası verilmiştir. Kendiliğinden teslim olmayan eşkıyaya da kürek cezası verilebilmekteydi. Mahpusun firarına yardımcı olmak, yaralamaya iştirak, haneye teca-vüz⁷⁸, zina kastıyla eve girmek, resmi narhtan fazlaya mal satmak, düşman ülkesine harp aletleri, at ve zahire verilmek kürek cezasıyla cezalandırılmıştır⁷⁹. İflas edip tefecilerin eline düşenlere azami %15 faiz öngörülmesine rağmen tefeciler, %40, 50 gibi miktarlarda halkı daha da zor duruma düşürüyorlar, bunları köle gibi çalıştırıyorlar, karşı gelenleri ise hapse aturup ömür boyu zindanda kalmalarını sağlıyorlardı. Bunun üzerine padişah tarafından ısdar edilen adaletnamede %15'den fazla aldığı sabit olan tefecilerden faizin geri alınacağı, sahiplerine iade edileceği ve tespit edilenden daha fazla faiz almaya devam edenlerin tutuklanıp paytahta gönderileceği ve müebbet küreğe konulacağı ifadesi geçmektedir⁸⁰. Hatta günümüzde önemsiz sayılan ve küçük cezalarla geçiştirilen ormandan ağaç kesme⁸¹, suyollarını kirlenme ve alenen şarap içme suçlarına bile kürek cezası verilmiştir⁸². Millet sistemini bozduğu gerekçesiyle mezhep değiştirme için propaganda yapan 4 Ermeniye de kürek cezası verilmiştir⁸³.

Anlaşılmaktadır ki, kürek cezası asli ceza olarak birçok suç tipine uygulanabil-miştir. Bu suç tipleri, ağaç kesmekten adam öldürmeye varıncaya kadar geniş bir yelpa-zeden oluşmaktadır. Ancak bu cezaya sadece asli ceza olarak rastlanılmamaktadır. Ge-rek mahkûmûnun kötü hali, gerekse devletin re'sen takdiri ile birçok mahkûm daha hafif

⁷⁸ “Yazıldı. Arz getiren Memî'ye virildi. Fî 25 Şevvâl [sene 966] Kadî-asker Efendi arz idüp emriin üzerine işâret îmek buyurıldı. Bayrâmlu kadısına hüküm ki: Mektûb gönderiüp taht-ı kazândan Hacı nâm kimesne Memî nâm kimesnenün gice ile fi'l-i kabîh kasdına evine duhûl idüp bundan esbak dahu niçe def'a bu makûle fi'lî sicill olnduğın bildürmişsin. İmdi mezkûr, küreğe gönderilmesin emr idüp buyurdum ki: Varıcak, emriim üzerine mezkûrî Südde-i Sa'âdetime gönderesin ki küreğe koşıla ve hâliyâ mezburdan sâbık olan sicillerinün sîretin dahu ihrâc idüp bile gönderesin.” BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 82, Hüküm No: 168, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

⁷⁹ Avcı, *Kürek*, s. 139-140.

⁸⁰ “... 10'u bir buçuk (%15)tan ziyade muameleye ruhsat verilmemiştir, her kim 10'u bir buçuktan ziyade muamele edip fukaraya zulüm ve teaddi eylerse gelip medyun tazallüm eyledikte ... ziyade ne miktar akşesin almış ise ba'de's-sübut asl-ı mala hesab edip ziyadesin geri ashabına, alwerip ... her kim memnu olmaz ise mecal vermeyip muhkem habsedip yarar adamlara koşup mukayyed ve mahbus Dergah-ı Muallama gönderesiz ki, müebbet küreğe konula...” Halil İnalıcık, “Adaletnameler”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 125-126; Avcı, *Hapis Türleri*, s. 140.

⁸¹ “Vîze Kadısına hüküm ki: Vîze'den Müde'ye varınca ol mâbeynde vaki olan koruya Balkanın öte canibinden bazı kimesneler davarların götürüp ağaçların yukarısın davarları için kesmekle koruya külli teaddi ederler imiş. Buyurdum ki: vâdıkta zikrolunan koruya celep koyunundan gayri bir ferdi koymayıp ağaçları kaldırmayasın, eslemeyip muhalefet edenleri tutup küreğe gönderesin ... 973/1566”, BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, S 479, sıra 1292; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, 3. baskı, Ankara 2007, s. 115; Avcı, *Hapis Türleri*, s. 140 dp. 121.

⁸² Avcı, *Hapis Türleri*, s. 140.

⁸³ Mustafa Avcı, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2004, s. 385.

veya daha ağır bir ceza almışken cezaları kürek cezasına çevrilebilmiştir. Kürek cezasına mahkûmiyeti doğuracak çok geniş bir suç katalogunun olması ve çeşitli yöntemlerle bu cezaya hükmedilmeye çalışılması, devletin kürekçiye olan ihtiyacı ile açıklanabilir. Devlet ne zaman kürekçiye ihtiyaç duysa o vakit çeşitli yöntemlerle bu cezaya başvurmaya çalışmıştır⁸⁴.

Cezanın Amacı ve Yargılama Mercii

Cezalandırmaktaki amacı açıklayan teoriler, netice teorileri (araççı, faydacı teoriler) ve neticeci-olmayan teoriler olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁸⁵. Neticeci teorinin temelinde, cezanın uygulanmasından sonra bir “iyilik” ve/veya “fayda” doğuracağı fikri vardır. Bu teorideki amaç, genellikle suç işleme oranlarının azaltılmasıdır⁸⁶. Neticeci-olmayan teoriler ise genelde “karşılığını verme” ile ifade edilir ve bu teoriye göre, ceza, ek bir yarar/fayda/iyilik getirmese bile, cezayı uygulama yönünde bir pozitif ödev olduğu için uygulanmalıdır. Bu yaklaşıma göre ceza, bir araçtan ibaret değildir.

Araştırdığımız dönemde uygulanan kürek cezalarına baktığımızda kürek cezası neticeci teoriye uymaktadır; çünkü bu cezanın uygulanması ile donanmanın ihtiyacı olan kürekçi ihtiyacı karşılanmaktadır. Devlet, bu cezanın uygulanması ile bir fayda elde etmektedir. Biga sancakbeyine yazılan fermanda, Midilli Beyi Mustafa Bey’in yanındaki suçlu gemisi noksam için küreğe konulmak üzere birkaç suçlu göndermesi istenmiştir⁸⁷. Bu manadaki örnekleri çoğaltmak mümkündür⁸⁸.

⁸⁴ Aynı yönde görüş için bk. Heyd, *Ottoman Criminal*, s. 304, 305 ve Peters, s. 99.

⁸⁵ Mehmet Maden, *Hapis Cezasına Seçenek Yaptırımlar*, Adalet Yayınevi, Ankara 2012, s. 5. Cezanın amacını açıklayan teoriler daha başka şekillerde de sınıflandırılmıştır. Örneğin Centel, cezalandırılmanın amacını mutlak teoriler ve nisbi teoriler olarak ikiye ayırmıştır. Kefaret ve Adalet teorisini mutlak teori içine alan Centel, özel önleme ve genel önlemeyi de nisbi teori içerisine sokmaktadır. Bk. Nur Centel, *Türk Ceza Hukukuna Giriş*, Beta Yayınları, İstanbul 2002, s. 500 vd. Benzer tasnif için bk. Doğan Soyaslan, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Yetkin Yayınları, Ankara 1998, s. 39 vd ve Bahri Öztürk, Mustafa R. Erdem, Veli Özer Özbeck, *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Emniyet Tedbirleri*, 4. bası, Seçkin Yayınevi, Ankara 1998, s. 341. Benzer sınıflandırma için bk. Fatma Karakaş Doğan, *Cezanın Amacı ve Hapis Cezası*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 37 vd.

⁸⁶ Maden, s. 5.

⁸⁷ “Yazıldı. Midilli beğinin âdemi Âdil Kethudâ'ya virildi. Fî 11 Receb sene 967 Biga sancığı beğine hüküm ki: Kâdveti'l-ümerâ'î'l-kirâm Midilli sancığı beği Mustafa dâme izzuhû Südde-i Sa'âdetüme âdem gönderüp yanında kalan mücrim gemisinin mücrimleri noksân üzere olduğun i'lâm itmegin küreğe müstahak olan mücrimlerden gönderilmesin emr idüp buyurdum ki: Hükûn-i serîfüm varcâk, emrüm mücebince anda olan mücrimlerden salb ü siyâsete müstahak olmayanlarından küreğe konmak için müşârünlüyle mücrim ürsâl eylesin. Ne mikdâr nefer mücrim ürsâl ütdüğün isimleriyle ve cerimeleriyle defterin büle gönderesin.” BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 411, Hüküm No: 923, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993. Benzer bir hüküm için bk. Aynı yer, Hüküm No: 1233.

⁸⁸ “İstanbul kâdisına hüküm ki mahrûse-i mezbûrede mahbûs olan mücrimler ulâk olunmayup Tersâne-i Âmirve kûreğe teslîm olunmasın emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda bi'l-fi'l mahbûslardan olan mücrimlere husûs için habs

Osmanlı Ceza Hukuku genel teorisinde cezanın amaçlarından biri de cezanın ibretlik olmasıdır⁸⁹. Bu genel bilginin klasik dönem Osmanlı ceza hukukunda kürek cezası açısından da geçerli olduğunu ifade edebiliriz. Örneğin 977 senesinde nöbet yerine varmayarak, vazifesini yerine getirmeyen eşkinciler hakkında Padişah “*Süddei sa’âdetüme gönderesin ki küreğe konula ve nöbellü yörükleri sefer-i hümayûna ihrâc idüp, muhâlefet idenleri Südde-i sa’âdetüme gönderesin ki, anlar dahi küreğe konuluş, sâürlerine mücib-i ibret ve nasîhat ola.*”⁹⁰ diyerek kürek cezasının caydırıcılık etkisinden yararlanmak istemiştir.

Kürek cezasına hükmetmeye yetkili olan merci önem arz eden bir başka husustur. Şiddet seviyesinin yüksek olmasından ötürü olsa gerek, bu ceza, kural olarak Padişah emri ve/veya Divan-ı Hümayun kararı ile verilmiştir. Belgeler, sorumlu olduğu bölgede kamu düzenini bozan bir kişinin varlığı halinde *kadının* durumu Paytahta bildirdiğini, kürek cezasının da burada hükme bağlandığını göstermektedir⁹¹. Kararın emr-i şerif ile verildiğine ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür⁹².

Cezasının İnfazı ve Sona Ermesi

Kürek cezasının infaz tarzını hükmü veren mahkeme belirlemez, o, infaz idaresince takdir olunurdu. Haklarında kürek cezası verilen kişiler, genellikle önce İstanbul’a getirilmekte, buradan da cezalarını çekecekleri yerlere gönderilmektedir⁹³. Bu durumun istisnası,

olunmuşlarsa defter idüp dahi sicillerin esamileri nahş nakl idüp dahi emrim üzere Tersâne-i Âmiremde olan gemilere küreğe teslim idesin ve şimdilerin Tersâne-i Âmireme ne miktâr mücrim teslim olunduğun yazıp bildüresin ve min-ba’d dahi vaka’ olan mücrimleri fermân muktezâsınca Tersâne-i Âmireme teslim idüresin anun gibilerden subaşya cerime deyu bir akçe vermeye aldurmayup anun gibi mücrimlerin üzerlerine sâbit olan cerimen sûret-i sicilleriyle kapudâna teslim idüresin.” İbrahim Etem Çakır, 10. Numaralı Mühimme Defteri’nin (s. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Atatürk Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006, s. 90, 91

⁸⁹ Kılınç, *Teshir*, s. 101.

⁹⁰ Metnin tamamı için bk. Paşazade, 9. Numaralı Mühimme Defteri, s. 29, Hüküm No: 67.

⁹¹ “*Yazıldı. Kostaniçe kal’asının Beşlü Agası olan Mustafa’ya virildi. Fî 8 Şa’bân sene 967 Sarây kâdisına hükmü ki: Mektûb gönderüp nefs-i Sarây’da mütemekkin Helvâci Ferhâd nâm kimesne ziyâde şirret ile meşhûr olup defe’âle emr-i şerîfle teftîş olunup fasl olunan husûsa kanâ’at ütmeyüp muttasıl şirret ü şekaveten hâli degildir diyü bildürmüşsin. İmdi, mezkûr Südde-i Sa’âdetüme gönderilmesin emr idüp buyurdum ki: Hükm-i şerîfüm vardukda, mezkûr emrim üzere atebe-i ulâyâma gönderesin ki küreğe konula.” BOA, 3. Numaralı Mühimme Defteri, s. 472, Hüküm No: 1064, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.*

⁹² “*Ali Çavuş’a virildi. Fî 5 Ramazân Kapudâne hükmü ki bundan akdem nefsi Çorlu’da kasâb Veli ve oğlu Ali ehl-i fesâd ü şenâ’at olmağın Çorlu kâdisının sûret-i sicilleri ile emr-i şerîfime küreğe konulmak için Çorlu subaşısı tecessüs ile îrsâl olunmuş idi mezkûr Südde-i Sa’âdetüme gelmek lâzım olmağın buyurdum ki vardukda mezkûr kürekden alup mukayyed ve mahbûs mezkûr çavuşuma teslim eylesin ki Asitane-i Sa’âdetüme getüre.” Çakır, 10. Numaralı Mühimme Defteri, s. 100.*

⁹³ “*Yazıldı. Subaşya virildi. Fî 4 Safer sene 967 Kızıl-agaç kâdisına hükmü ki: Taht-ı kazâna tâbi’ Veled-i Dogan nâm karyeden Yorgi ve Kîryakos ve Yorgi Isto nâm zimmiler bundan akdem cerime isnâdıyla Südde-i Sa’âdetüme gönderilüp küreğe konulmuş. Mezbûrların ne cerime için gönderildiği ma’lûm olmayup bilinmek lâzım olmağın buyurdum ki: Varcak göresin; mezkûrların cerimeleri nedir, ne husûs için gönderilmişdür, yanında olan sicillâta ne vehile kayd olunmuşdur? Sıhhati*

kamu düzenin bozulduğu yerin cezanın infazının yerine getirileceği yerle aynı olmasıdır⁹⁴. Mühimme Defterlerinin bize gösterdiğine göre, Divan-ı Hümayun'dan yazılan emir ile kürek cezasının infazı için suçlular genelde Akdeniz'de ada konumunda olan yerlerin beylerine gönderilmektedir. Hakikaten 967 tarihli bir kayda göre Paytahtın, Rodos beyine gönderdiği fermanında, ülkenin çeşitli yerlerinden İstanbul'a kürek cezası çekmek üzere suçluların geldikleri, tüm bu suçlular hakkında defter tutulduğu ve bu suçluların kürek çekerek istihdam edilmek üzere Rodos eyaletine gönderildiği yazılıdır⁹⁵.

Kürek cezasına mahkûm olanlar ile forsalara, "vardiyan"⁹⁶ adı verilen görevliler nezaret ederdi⁹⁷. Gemi, hareket etmediği zaman, suçlular Tersane zindanında ikamet ettirilirlerdi. 16. yüzyılda esir ve suçluların konulduğu Tersane zindanı üç bölümden ibaretti. Birinci bölümde gemi inşasında çalıştırılan sanatkârlar, ikinci bölümde hiçbir sanatı olmayan ve donanmada kürek çekmeye mecbur olanlar kalıyor, üçüncü bölüm ise hastane olarak kullanılıyordu⁹⁸.

Belirtildiği üzere kürek cezası, hapis cezasının bir türüdür. Kişinin hürriyetinden mahrum kalması ile o kişinin gündelik hayatı da sekteye uğramaktadır. Kürek cezasına mahkûm olan bazı kişiler, Padişah'tan, kendileri cezalarını çekerken, geride bıraktıkları ha-

üzre sicilleri sûretin ihrâc idüp dahı mühürleyüp Südde-i Sa'âdetüme gönderesin", BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 207, Hüküm No: 469, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993. Bazı hallerde suç işleyen kişinin tutulduğu yerden İstanbul'a getirilmeden doğrudan cezasının infaz edileceği yere gönderilmesi de istenmiştir. Bk. BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 1404.

⁹⁴ Örneğin 967 senesinde Midilli'de reayaya *zulm u hayf* eden Receb ve diğerleri hakkında kimse kefil olmayınca kürek cezası ile cezalandırılmıştır. Paytaht, "*mezkûrları küreğe koşup istihdam eyleyesin ve küreğe koştuğın yazıp bildüresin*" diyerek bu kişilerin İstanbul'a getirilmesini istememiştir. BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 336, Hüküm No: 760, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

⁹⁵ "*Rodos begine hüküm ki: Anadolı cânibinde emr-i şerîfüm ile ehl-i fesâd teftîş olunup ba'zı kimesneler ele gelüp ehl-i fesâd oldukları sâbî ü zâhir olup sicil olunup sûret-i sicilleri ile Südde-i Sa'âdetüme gönderilmegin esâmîsi defter olunup Rodos'da küreğe koşulup istihdâm olınmak için sana gönderildi. Buyurdum ki: Vâricak, mezkûrları gönderilen defter mücebince yokluşup alup dahı küreğe koşup istihdâm eyleyüp emr-i şerîfüm olmadan ultiâk itmeyesin. Mezkuârlar sonra yoklanup görilse gerekdür; şöyle ki emr-i şerîfüm olmadan zıkr olunan mücrimden kimesne ultiâk olunmuş ola, neticesi sana â'id olmak mukarredür. Ana göre mukayyed olup gereği gibi hıfz u zabt idüp emrime muhâlîf ultiâk olunmaktan veyâ gaflet ile gaybet idtûrilmekten ziyâde hazer eyleyesin.*", BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 185, Hüküm No: 414, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

⁹⁶ *Vardiyan*, gerçek tersanede ve gerek gemilerdeki muhafız kişilere ve emirleri tebliğ eden donanma çavuşlarına denilmektedir. İşbu kayıt, vardiyanların muhafız görevlerini göstermektedir: "*Tersane-i âmire zindanında üserâi hıfz ve haraseti için tayin olunan vardiyan neferâtı kalil olup...*" (5665 numaralı Kâmil Tasnifi bahriye defterinin son yaprağındaki 11 Şaban 1135 tarihli kayıt); Uzunçarşılı, s. 406 dp. 1.

⁹⁷ Uzunçarşılı, s. 482.

⁹⁸ İdris Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Yeni Türkiye 701 Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, S. 31, Ankara 2000, s. 624.

yatlarının da bir şekilde sürmesini talep etmişlerdir. Örneğin 1097 senesinde kürek cezasına çarptırılan İbrahim adlı kişi, kürek cezasını çekerken, dükkânının açılmasını ve içindeki evrak ve eşyaların vekiline teslim edilmesini talep etmiştir. Bu talep makul görülmüş ve dükkân açılmış ve eşyalar vekile teslim edilmiştir⁹⁹.

Bahse konu cezanın son bulması çeşitli şekillerde olabilmekte idi. Mahkûmun vefat etmesi, doğal olarak cezanın son bulması anlamına gelmektedir. Af, cezanın nihayete ermesi için gereken yöntemlerden biridir. Ancak cezanın affa uğraması ancak *emr-i şerif* ile mümkündür. Hakikaten 1040 tarihli belgede, Kumkapı'da üç kişiyi bıçakla yaralamak suçundan dolayı 1038 senesinde kürek cezasına çarptırılan Yaralı Yusuf adlı kişinin “*gündü afvolunup ulâk olunmak fermânım olmağla*” denilerek serbest bırakılması emredilmiştir¹⁰⁰. 967 tarihli bir başka kayda göre Padişah, kürek çekmek üzere Rodos'a gönderilen mahkûmların “*gönderilen defter mücebince yoklayup alup dahı küreğe koyup istihdâm eyleyüp emr-i şerifüm olmadan ulâk itmeyesin*” diyerek bu konudaki yetkisini net olarak ortaya koymaktadır¹⁰¹. Bu manadaki örnekleri çoğaltmak mümkündür¹⁰².

⁹⁹ “*Ma’rifet-i şer’le dükkânı açılıp ve eşyası defter olunup vekil-i şer’isine teslim olundu. Fî 27 C[emâziyelahir] sene [10]97. Sa’âdetlü ve müriüetlü Sultanım hazretleri sağ olsun. Bu kulları mücrim ile ahz olunup deryâ beylerinin sefinesinde kürek ferman olunmağla Lâleli çeşme kurbunda bir dükkânda üç Mushaf-ı şerifim ve kütabların ve ba’zı eşyaların olup sefine gitmek üzere olmağla hâlâ dükkân-ı merkum mühürlü olmağın çavuş kulları mübaşeretile dükkân açılıp veklim Amâ Mehmed Dede du’âcılarına dükkân-ı mezburda olan eşyaların bu kullarına teslim olunmak babında ferman reca olunur. Bende İbrahim*”, Atay vd., 46 Numaralı Sicil, s. 66, Hüküm No: 6

¹⁰⁰ “[*Yeo*]mü Erbi’a, fî 21 N., sene: 1040 Bâ-hatt-ı Hamd Efendi. Rodos kapudânına hüküm ki: Mahmiyye-i İstanbul’da Kumkapısı’nda Yaralı Yûsuf nâm kimesne mukaddemâ üç nefer kimesneyi bıçakla urup mecrüh imekle bin otuz sekiz senesinde Tersâne-i Âmirem zindânına getürdülüp ve hâliyə senün kadurganda olup hâliyə mezburun gündü afvolunup ulâk olunmak fermânım olmağla mezbur Yaralı Yûsuf ulâk olunmak için vezâretile Kapudânım olan Mustafâ Paşa tarafından mektûb virilmeğın, mücebince amel olunmak emridüip buyurdum ki: Vusûl buldukda, bu bâbda müşârunileyh tarafından virilen mektûb mücebince amel idüp hulâfına cevâz göstermeyesin.” BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 328, Hüküm No: 537, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 60, Ankara 2002.

¹⁰¹ BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 185, Hüküm No: 414, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.

¹⁰² “*Yâzıldı. Rodos beğinin kethudâsına virildi. Fî 24 Rebî’u’l-ı evvel sene 967 Rodos beğine hüküm ki: Anda küreğe komlan Bolı Müsâ b. Mehmed ve Kara-hisarlı Ferhâd b. Abdullâh ve Gelibolı İne Hoca b. Mehmed ve Amâsiyyeli Hasan b. İbrâhîm ve Işıklı Satılmış Süleymân ve Işıklı Mehmed b. Yûsuf ve Könyalı Bahşayışoğlı İbrâhîm ve Magnısalı Mehmed b. Ali ve Güzel-hisarlı Durmuş b. Yenice ve Arkamlı Hasan b. Mehmed ve Diyârbeğrlı Ali b. İsfahan ve Yanbolı Hüseyin b. Mahmûd ve Ayasuluklı Hüseyin b. Mehmed ve Mihablı Elvân b. Dündar ve Sirozlı Ali b. Mehmed ve Sirozlı Hüseyin b. Abdullâh ve Tacirli Abdülkadir b. Suveyr ve Şâmlı Abdurrahmân b. Abdullâh ve Zagarâ’dan Nazar b. Karagöz ve Tireli Süleymân b. Velî ve Germiyanlı Mehmed Şeyh ve Ürgütblı Hacı b. Nebî ve Yûsuf b. Nasûh ve İstanbullı Memî b. Ali ve Alasonyalı Dimo İstemat ve Zeytinlü’den Kosta b. Todor ve Ternoçek Arnavud ve Kuds-i mübâreklın Mansâr b. Abdurrahmân ve Turbeyli Alatin Andriya ve Bolı’dan İslâm Ömer nâm otuz nefer kimesneler ulâk olunmasın emr idüp buyurdum ki: [Boşluk] Vusûl buldukda, mezkûrları ulâk idesin.” BOA, 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 285, Hüküm No: 630, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.*

Kürekçiler çok uzun süre bu vazifeyi yaptıktan sonra yaşlı olmaları ve sadakatlerine güvenilmesi halinde azat edilebilmektedirler. Örneğin, Yuvan Elyo adlı bir esir, otuz yılı aşkın bir süredir Rodos kadırgalarında kürek çekmiş, yapmış olduğu iyi hizmete binaen serbest bırakılmış ve diğer kürekçilere vardiyalı olarak atanmıştır¹⁰³.

Hukuka aykırı bir şekilde kürek cezasına çarptırılanlar da daha sonra yapılan araştırmalara göre suçsuz bulunurlar ise serbest bırakılmıştır. Hakikaten Mehmed oğlu Mustafa adlı kişi, seferde hırsızlık yaptığı gerekçesi ile kürek cezasına çarptırılmış, ancak suçun sübut etmediği daha sonra ortaya çıktığı için serbest bırakılması emredilmiştir¹⁰⁴. Bazı hallerde hatanın düzeltilmesi seneler almaktadır. Örneğin Mora'ya tâbi Kartine kazası ahalisinden olup ticaret için Asitâne-i Sa'âdet'e gelirken yolda kefil bulamadığından küreğe konulduğu ve on üç senedir bu cezayı çektiği yolunda şikâyetle bulunan Bortodor adlı kişinin adı Mücrim Defterinde bulunmadığı için serbest bırakılmıştır¹⁰⁵.

Rastlanılan bir şer'îye sicilinde, kürek cezasından kurtulmak için mahkûm yakınlarının para vermeye çalıştıklarını anlıyoruz. Hakikaten 1096 senesinde Fatma bt. Mansur Tersane zindanında hapiste tutulan oğlu Mehmed'i kürekten kurtarmak için Mısırlı el-Hac Selim'e belirli bir miktar para ve altın verdiğini, ancak oğlunun hâlâ kürek cezası çektiğini ve bu nedenle de mezkûr Selim'e vermiş olduğu para ve altınları geri istediğini kadıya bildirmiştir. Kadı, iddiasını ispat edecek bir delil istemiş; ancak Fatma bir delil sunama-

¹⁰³ “Sebeb-i tahrir-i kitâb-ı şer’î budur ki mirî esirlerden işbu hâmil-i hâze’l-kitâb orta boylu, gendüm-gün, ala gözlü... olan Yuvan Elyo nam esir otuz yıl mikdarı Rodos kadırgalarında kürek çekip mirîye külli istikamet üzere hizmet edip hâlâ pîr-i nâ-tüvân olup kanun-ı kadim üzere geri mirî esirlere vardiyalı ta’yin olunmak lazım ve mühim oldukda sadakat ve istikamet üzere hizmet etmek için sene erba’a ve tis’ine ve tis’a mi’e Cumadelahire guresinden üç yıl hizmeti tamam oldukdan sonra azad olup eline ıtkamesi verile deyü... ketb ve terkim olundu. Cerâ zâlike ve hurrire fi evâilî Ramazani’l-mübarek sene tis’a ve tis’in ve tis’a mi’e. Şuhudu’l-hal:...”, Rifat Günalan, Talip Mert, *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012, s. 259, Hüküm No:403.

¹⁰⁴ “Biga begine ve Manyas kâdîsına hüküm ki; Sen ki kâdîsın Südde-i Sa’âdetüme mektûb gönderüp bundan akdem ashâb-ı agrâzdan ba’zı kimesneler Mehmed oğlu Mustafa nam kimesne için seferde esbâb sırka eylemişdür diyü isnâd itmekle ehl-i örf tarafından ahz olunup mir-i livâ-i mûmâ ileyhün sefinesine kondugun bildürüp lâkin ayân-ı vilâyetden tefahhus olundukda cümlesiz mezbûrun akvâl ü ef’âlinden rızâ ve şükran üzere oldukların şehâdet eylemişlerdür diyü mazmunadan ıtlâk olunmak bâbında arz eyledüğün ecilden hilâf-ı inhâ ile küreğe konulmuş ise ıtlâk olunmak emr idüp buyurdum ki: Vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrüm üzere amel idüp dahi mezbûr hilâf-ı inhâ ile küreğe konulmuş ise ıtlâk idüp sen ki mir-i livâsın mîn ba’d muhâlif vaz’ eylemesin.”, Fatma Kaytaç, *88 No’lu Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 134, 135, Hüküm No: 246.

¹⁰⁵ “Yazıldı. Anabolu azebleri kapudânna hüküm ki: Hâliyâ Anabolu kâdîsı Südde-i Sa’âdetüme mektûb gönderüp; “Livâ-i Mora’ya tâbi’ Kartine kazası muzâfâtından Agodori nam karye sâkinlerinden olup Anabolu kal’asında mirî kalite küreğe virilen Bortodor nam zimmî gelüp; “Sâbıkâ kâr u kışb itmek için Asitâne-i Sa’âdet’e giderken Hayrabolu nam kasaba voyvodası beni tutup kefil taleb itdikde diyâr-ı gurbetle olmağın kefil bulmaga mecâlüm olmaduğu ecilden habisdüp taş gemisine göndermişidi. Bî-günâh on üç yıldır ki kürek çekerim.” diyü tazallüm eyledüğün” bildürmegin Mücrim Defterine müraca’at olundukda kefilî olmaduğu için küreğe konulduğu mukayyed bulunmağın ıtlâk olunmasın emridüp buyurdum ki: Hüküm-i şerifüm varduğu gibi mezkûr ıtlâk idesin.” BOA, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, C. II, s. 93, 94, Hüküm No: 988, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995.

mıştır. Bunun üzerine, el-Hac Selim'e yemin teklifinde bulunulmuş, Selim de Fatma'dan herhangi bir şey almadığına ilişkin yemin etmiştir¹⁰⁶.

SONUÇ

Klasik dönem olarak ifade edilen kuruluştan Tanzimat'a kadar olan dönemde Osmanlı Devletinde uygulanan kürek cezası hakkında yaptığımız araştırmalar neticesinde şu sonuçlara varılmıştır.

Daha ziyade Mühimme Defterlerinde görülen kürek cezası literatürün de genel görüşüne uygun olarak bir tazir cezası türüdür. Kanaatimiz bu cezanın nitelikli bir hapis cezası olduğu yönündedir. Cezayı nitelikli kılan husus ise mahkûmun sadece hürriyetinin kısıtlanmaması, ona ayrıca bir kamu hizmeti yükümlülüğü yüklenmesidir. Bazı araştırmalarda ortaya atılan bahse konu cezanın nefy cezasının bir çeşidi olduğu yönündeki görüşe katılmıyoruz.

Bu cezayı Osmanlı'nın çağdaşı devletler de sıklıkla uygulamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Fransa dikkat çeken ülkedir. Zira Batı'da bizim tespit ettiğimiz kadarıyla bu cezayı ilk uygulayan ülke Fransa'dır. Bahse konu ülkede 1532 yılında ilk kez uygulanan kürek cezası ile ilgili olarak 1561'de ilk yasal düzenleme hazırlanmıştır.

Kürek cezası, kural olarak *asli ceza* olarak kullanılmıştır. Ancak belgeler, bu cezanın *bedeli* ve nadiren de olsa *tekmili* ceza olarak uygulandığına da işaret etmektedir. *Tatbik yerine göre* kürek cezasına bakıldığında bu cezanın *bedeni ve hürriyet kısıtlayıcı* bir ceza olduğunu ifade edebiliriz.

Mezkûr cezanın şiddet seviyesinin birçok cezadan daha yüksek olduğunu hatta bu cezanın idam cezasından sonra en şiddetli ceza olduğunu söyleyebiliriz. Ortaya koyduğumuz belgeler reayanın dahi böyle düşündüğünü gün yüzüne çıkarmıştır.

Prensip itibarıyla kanunilik ilkesine uygun bir şekilde uygulanan kürek cezası, zimmi-Müslüman, reaya-askeri ayırımı yapılmadan toplumunun hemen hemen tüm kesimleri

¹⁰⁶ "... sâkin olan Fâtma bt. Mansur nam hatun ... işbu bâ'isü'l-kitâb Mısırlı el-Hac Selim b. Ebu Zeyd mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelim edib mezbur el-Hac Selim'e tarih-i kitabdan üç ay mukaddem Tersane-i Âmir'e zindanında mahbus olan sadrî oğlum Mehmed'i kürekden tahlis için nakid almış esedî gurusumu ve mecmu'ü seksen gurusu kıymetli on aded sim hazme ve iki sim bileziğimi def' ve teslim mezbur el-Hac Selim dahi ahz u kabz edip lakin mezbur Mehmed'i tahlis mümkün olmayıp el-ân kürekde kalmağın hâlâ mezbur el-Hac Selim'e sual olunup meblağ-ı mezbur ile merkumeyi bana red ve teslimi tenbih olunmak matlubumdur dedikle gubbe's-sual ve akibe'l-inkar, müdde'yye-i mezburden sudk-ı makaline mutabik beyyine talep olundukda isbat-ı beyyineden izhar-ı acz ile istihlaf etmeğın... el-Hac Selim'e yemin teklif olundukda ol dahi vefki'l-mes'ul yemin billahi'l-a'lâ itmeğın mucibince müdde'yye-i merkume Fatma bilâ-beyyine ber vech-i mübeyyen mu'arazadan men' olunup mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb ve imla olundu. Fî'l yevmi's-sâbi ve'l-ısrın min Recebi'l-ferd ü sene seb'a ve tis'in ve elf. Şuhudu'l-hal: ...", bk. Atay vd., 46 Numaralı Sicil, s. 305, Hüküm No: 325.

için hükme bağlanabilmiştir. Ulemadan kimselere dahi uygulanan bu cezanın bu konudaki istisnalarını kadınlar ve köleler oluşturmaktadır. Zira hiçbir kadın veya köleye kürek cezası verildiğine rastlanılmamıştır. Şahsilik ilkesi de kürek cezası açısından kural olarak uygulanmıştır. Ancak rastlanılan bazı belgeler, kişilerin birbirine kefil olmasının, kürek cezasının şahsilik ilkesine aykırı bir şekilde uygulanmasına yol açtığını göstermektedir.

Araştırılan cezaya iki şekilde hükmedilebilmiştir. Bunlardan ilki asli ceza olarak bu cezaya hükmedilmesidir. Çalışmanın içerisinde de net bir şekilde görüldüğü gibi hırsızlıktan, ağaç kesmeye varıncaya kadar birçok suça bu ceza verilebilmiştir. Bu cezaya mahkûm olmaya sebep olan ikinci husus ise, mahkûmun cezasının değiştirilerek küreğe çevrilmesidir. Bu da iki şekilde olabilmıştır. İlk olarak mahkûm, daha hafif bir ceza çekerken, suç işlemeye devam eder, bunun karşılığı olarak da cezası küreğe çevrilir. İkinci husus ise devletin ihtiyaca istinaden bazı suçluların cezasını re'sen küreğe çevirmesi durumudur.

Bu cezanın uygulanması ile donanmanın ihtiyacı olan kürekçi temin edilmekte idi. Bu bilgi bu cezanın, cezanın amacını açıklamaya çalışan neticeci teoriye yakın olduğunu göstermektedir. Zira bu şekilde, cezadan bir fayda elde edilmek istenmiştir. Mezbur ceza aynı zamanda diğer kişilere ibret olması için yani umumi caydırıcılık amacına da uygun olarak da kullanılmıştır.

Şiddet seviyesinin yüksek olmasından ötürü olsa gerek ki bu ceza Divan-ı Hümayun ve/veya padişah emri ile hükmedilen bir cezadır. Padişahın bu konudaki yetkisi, bu cezayı çeken kişilerin affa uğraması konusunda da kendisini göstermektedir. Zira kürek cezasından serbest bırakılmak ancak emr-i şerif ile olabilmektedir.

Gemi teknolojisinin gelişmesine bağlı olarak donanmalarda kürekçiye olan ihtiyacın kalkması ile kürek cezası teknik olarak uygulanmamaya başlamıştır. Ancak cezanın ismi kullanılmaya devam etmiştir. Tanzimat ve sonrası dönemde kürek cezası, donanmalarda kürek çekmek şeklinde değil, özellikle ağır bir kamu hizmeti görmek şeklinde uygulanmıştır. Bu da bize göstermektedir ki klasik dönemde uygulanan kürek cezasının mahkûma kamu hizmeti gördürme niteliği, bu cezadan öğrenilen bilgi, edinilen tecrübe olmuştur. Günümüzde içinde ülkemizin de bulunduğu birçok devlet hâlâ mahkûmları kamu hizmetinde kullanmaya devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- Akıllı (Acar), Tuğba *3 Nolu Nefy ve İtlak Defteri'nin (s.1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Tokat, 2006.
- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargulaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Akşit, Cevat, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, Gaye Vakfı, İstanbul, 2004.
- Aydın, Bilgin, Tak, Ekrem, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008.
- Atay, Sabri, Kılıç, Hüseyin, Karaca, Yılmaz, Erol, Raim, Kahrıman, Salih, Recep, Fuat, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011
- Avcı, Mustafa, "Osmanlı İnfaz Hukukundaki Gelişmelere Genel Bakış", *SÜHFD*, C. 12, S. 3-4, Konya, 2004 (İnfaz), s. 87-161.
- _____, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik", *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, Ankara, 2002 (Kürek), s. 128-148.
- _____, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuşe Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, "Osmanlı Hukukunda Hapis Cezası", *Khuka*, C. 5, S. 1, Kayseri, 2002, (Hapis), s. 19-35.
- Aydın, Mehmet Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1999.
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-I*, İstanbul, 1943.
- Baytımur, Suha Oğuz, *25 Numaralı Kal'abend Defteri*, Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005.
- Bostan, İdris, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Yeni Türkiye 701 Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, S. 31, Ankara, 2000, s. 620-629.
- Centel, Nur, *Türk Ceza Hukukuna Giriş*, Beta Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cin, Halil-Akıymaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. Baskı, Sayram Yayınları, Konya, 2013.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 1, Osav Yayınları, İstanbul, 1995.
- Çakır, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mihimme Defteri'nin (s. 179- 356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi SBE, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 2006.
- Dağcı, Şamil, *İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Füller*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Durant, Will and Ariel, *The Age of Louis XIV. The Story of Civilization*, Vol. 8. NY: Simon and Schuster, 1963; <http://manakin.addr.com/durant.htm> e.t: 24.09.2013.

- Erol, Rasim, Kahrıman, Salih, Recep, Fuat, Atay, Sabri, Kılıç, Hüseyin, Karaca, Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- Esen, Hüseyin, *İslam'da Suç ve Ceza "İslam Hukukunda Cezai Sorumluluk, Yeni Akademi Yayınları*, İzmir, 2006.
- Gerber, Haim, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları" (Çev. Mehmet Akman), *MÜHF Hukuk Araştırmaları*, C. 8, S. 1-3, İstanbul, 1994, s. 265-293.
- Gökçen, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunların Ceza Müeyyideleri*, İstanbul Üniversitesi, SBE, yüksek lisans tezi, İstanbul, 1989.
- Günalan, Rıfat, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- Günaltan, Rıfat-Mert, Talip, *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2012.
- Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford At the Clarendon Press, 1973 (Ottoman Criminal).
- Heyd, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *Türk Hukuk ve Türk Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, Haz. Ferhat Koca, Ankara, 2002, s. 45-65.
- İnalçık, Halil, "Adaletnameler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.75-191.
- İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezasıyla İlgili Hükümler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul, 1982, s. 203-248.
- İzgi, Şuayib, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Karakaş Doğan, Fatma, *Cezanın Amacı ve Hapis Cezası*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Kaytaz, Fatma, *88 No'lu Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Kılıç, Hüseyin, Kahrıman, Salih, Recep, Fuat, Atay, Sabri, Erol, Rasim, Karaca, Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refiâ) 74 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, Karaca, Yılmaz, Erol, Rasim, Kahrıman, Salih, Recep, Fuat, Atay, Sabri, *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kılınç, Ahmet, *Mukayeseli Hukuk ve Hukuk Tarihinde Teşhir Cezası*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014.
- Maden, Mehmet, *Hapis Cezasına Seçenek Yaptırımlar*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2012.
- Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2007.
- Özgenç, İzzet, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 2. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.

- Öznel, Muharrem, "Osmanlı İdaresi'nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası", *Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, Volume 5, Issue 6, Aralık, 2012, s. 397-420.
- Öztürk, Bahri, Erdem, Mustafa R., Özbek, Veli Özer, *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Emniyet Tedbirleri*, 4. Bası, Seçkin Yayınevi, Ankara, 1998.
- Paşazade, Orhan, *9 Numaralı Mühimme Defteri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Peters, Rudolph, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Recep, Fuat, Atay, Sabri, Kılıç, Hüseyin, Karaca, Yılmaz, Erol, Rasim, Kahriman, Salih, *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- Udeh, Abdulkadir, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, (Çev: Ruhi Özcan-Ali Şafak) Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTKY, Ankara, 1988.
- Yazıcı, Muhammed, "Osmanlı Dünyasında İçki İçme Suçuna Dair Bazı Gözlemler (XVI. Yüzyıl)", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, Volume 5, Issue 8, Aralık, 2012, s. 1317-1332.
- Yurtseven, Yılmaz, *Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Taz'ir Suç ve Cezaları*, Selçuk Üniversitesi, SBE, yüksek lisans tezi, Konya, 2001.
- Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özelli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi, SBE, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 2007.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *7 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 37, Ankara 1999.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 12, Ankara 1993.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 25, Ankara 1995.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *5 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 21, Ankara 1994.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *12 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 33, Ankara 1996.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *85 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 60, Ankara 2002.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Buhar_makinesi e.t: 23.09.2013.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Galley_slave e.t.: 24.09.2013.

XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA RESMO (GİRİT) MANASTIR VAKIFLARI*

NURİ ADIYEKE**

Günümüzde sosyal devlete ait birçok görev ve hizmetler modern dönemler öncesinde devlet görevlerinin dışında kabul edilmiştir. Sağlık kurumları, eğitim kurumları, hayır kurumları, ibadethaneler kurmak ve bunların idamesini sağlamak, devletin bir adım dışında olan vakıfların sorunu ve görevi idi. Bu çerçevede İslam hukukunca hükmi şahsiyet olarak kabul edilen vakıf kurumu,¹ “*dindarlık duygusuyla insanlığın ihtiyaçlarına veya halkın ibadet hizmetlerine adanmış bir nesne düşüncesini taşımaktadır.*”²

Osmanlı sisteminde Müslüman ibadethanelerinin yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan kurum vakıflardır. Benzer şekilde gayr-ı Müslimlerin ibadethanelerinin ayakta kalmasını sağlayan hukuksal ve ekonomik kurum da vakıftır. Hukuksal zeminde oldukça detaylandırılan Müslüman vakıflarına karşın gayr-ı Müslim vakıfları hukuksal açıdan ve pratik yaşam açısından bünyesinde oldukça belirsizlikler barındırmıştır. Çalışmamızda, gayr-ı Müslim vakıflarına örnek oluşturabilecek Girit Resmo’daki Manastır vakıfları incelenmiştir. Resmo dışındaki gayr-ı Müslim vakıflarına ilişkin verimli çalışmalar yapılmış olması, bize bulgularımızı sınama ve örneklerimizi bu coğrafyalardaki yapılarla karşılaştırma olanağı da sunmuştur.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir, bütün Osmanlı için tek bir vakıf argümanı veya hukuk mekanizması çizmek oldukça yanıltıcı olacaktır.³ Bu açıdan bakıldığında özellikle

* Bu yazı, 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihinde, Yunanistan Rethymno’da düzenlenen “20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*,” de “Şeriye Sicilleri Çerçevesinde XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo Manastır Vakıfları” başlığı ile bildiri olarak sunulmuş ve genişletilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, nuriadiycke@deu.edu.tr

¹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s.7-9.

² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003, s. 8.

³ Eugenia Kermeli, “Ebû’s-Suûd’s Definitions of Church Vakfs: Teori and Practice in Ottoman Law”, *Islamic Law Theory and Practice, I*, (Ed: R. Gleave, E. Kermeli), B. Tauris, London, 1997, ss. 141-156. Makalenin Türkçesi, “Ebû’s-Suûd’a Göre Kilise Vakıfları ve Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği”, (Çev:

gayr-ı Müslimlerin vakıfları daha da karışık ve muğlaktır.⁴ Genel itibarıyla İslam hukukunda zimmilerin vakıf kurmaları serbesttir, ancak bu vakıfların amacı tartışma konusudur. Özellikle kilise ve manastırlara vakfın caiz olup olmadığı bir sonuca bağlanamamış, doğrudan manastır ve kiliselere vakıf yapılamayacağı uygulamada genel olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle kiliselere ve havralara yapılan vakıfların, ‘Hıristiyan fakirlere ve fakir din adamlarına yardım amacıyla kurulan vakıf’ olarak tanımlanması benimsenmiştir.⁵ Gayr-ı Müslim tebaanın kiliseye vakfettiği mülkün beytü’l-mala alınabileceği fakat fakir ve hastalar için vakfedilmiş emlak vakfının sahih olduğu hatta manastır fakirlerine vakfedilen paranın dahi varisleri tarafından bozulamayacağı kabul edilmiştir.⁶

Kilise ve manastır vakıflarının teorik kaynağı İslam hukuku çerçevesinde tartışmalı olmakla birlikte, Balkanlarda Osmanlı döneminden önce manastır vakıflarının yaygın bir uygulama alanına sahip olduğu bilinmektedir. Balkanlarda birçok konuda olduğu gibi manastır vakıfları da Osmanlılara bir selef mirası olarak kalmıştır.⁷ Bu noktadan hareketle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ortodoks vakıfların oluşumunu iki grupta düşünebiliriz. Bunlardan ilki, Osmanlı’nın kendisinden önceki yönetimlerden devraldığı gayr-ı Müslim vakıfları, ikincisi ise Osmanlı tebaası olan Ortodoksların İslam hukuku çerçevesinde ve Osmanlı egemenliği döneminde oluşturdukları gayr-ı Müslim vakıflarıdır.

Müslüman vakıfları söz konusu olduğunda en önemli kaynaklardan biri Kadı sicilleridir. Vakfiyenin tescilinden periyodik tefüslere, karşılaşılan sorunların çözümünden diğer işlemlere kadar birçok kayıt kadı sicillerinde mevcuttur. Ne var ki manastır vakıflarıyla ilgili kayıtlar kadı sicillerinde bu kadar sistematik ve sayıca fazla değildir. Dolayısı ile ma-

Ö. Özcan), *Vakıflar Dergisi*, sayı. 34 (2010), ss.165-175. (Çalışmamızda makalenin Türkçesi kullanılmıştır.) Keza Osmanlı sisteminde manastır ve kilise vakıflarının da tek tip olmadığına dair, Aleksandar Fotić, “Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2005, s. 726.

⁴ Sophia Laiou, “Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Turkish Historical Review*, v.3, (2012), s. 7. Laiou, Hristiyan vakıflarından rahiplerin anladığı şey ile devlet yöneticilerinin anladığı şeyin de aynı olmadığını vurgulamaktadır. s. 18.

⁵ Akgündüz, a.g.e., s.173-174. Vakıf doğrudan kilise veya manastıra yapılmış ise feshedilmesi ancak fakir rahipler veya yolcular için vakfın sahih olabileceğine dair. Aleksandar Fotić, “The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II”, *Turcica (Revue d’Études Turques)*, Tome XXVI, (1994), s.36, 46, 53; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 722.

⁶ Salih bin Ahmed El-Kelevi, *Şeyhülislam Ali Efendi Fetvaları*, (Sadeleştirilen: Nevfel Dinç), Kit-San Matbaacılık, İstanbul, 1985, s. 279.

⁷ Balkanlardaki manastırların, Osmanlıların Balkanları almasından sonra Bizans ve diğer Balkan uygulamalarını devam ettirdiklerine dair, Aleksandar Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts (Môlaviya, Medieval Charters): Examples from the Archive of the Hilandar Monastery (15th-18th C.)”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, vol.II*, (Edit: Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey), London-New York, 2005, s. 68; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 727.

nastır vakıfları hakkında birçok soru yanıtız kalmaktadır. Yine de elimizdeki parçalı veriler, bir takım teoriler ileri sürmemize veya önceden söylenmiş olanları sınamaya imkan sağlamaktadır.⁸

Osmanlı sistemi içinde manastır vakfının hukuksal kişiliği üzerinde ciddi bir duraksama kendisini göstermektedir. Müslüman vakıflarındaki her türlü detayın en küçük ayrıntısıyla kurgulandığı şekillenmeye karşın Ortodoks vakıfları böylesine detaylı örgülerle hayat bulmamış, tam tersine adeta tolere edilmiş düzenlemeler olarak kalmıştır. Müslüman vakıflarıyla ilgili resmi belgelerde Müslüman vakfin adı ve kurumsal bir muhatap kişilik olduğu net bir şekilde yazılırken manastır vakıflarında birçok kez “*vakıf*” tabirinin kullanılmasından imtina edildiği görülmektedir. Kadı sicillerinde birçok kez vakıfnamelerin, vakfiye olarak değil hüccet olarak yazıldığı görülmektedir.⁹ Mülk sahibi olarak da vakıf değil, manastır zikredilmekte, “... *manastırı emlakı*” terimi kullanılmaktadır. Kayıtlarda bu tür emlaktan bazen de “*manastır rahiplerinin tasarrufunda olan emlak*” olarak söz edilmektedir.¹⁰ Manastırlara vakfedilen emlakın çoğunlukla “... *vasiyet-i sahiha ile vasiyet*” edildiği yazılmaktadır.¹¹ Buradan anlaşıldığına göre emlakın sahibi kimi zaman manastır, kimi zaman manastır rahipleri olarak kabul edilmektedir. Mülkün devri ise (az sayıda tersi örneğe rastlanırsa da) vakıf olarak değil, çoğunlukla vasiyet olarak isimlendirilmektedir.¹²

Manastır vakıflarındaki belirsizlikle ilgili bir başka problem manastırların tamirleri sırasında yaşanmaktadır. Müslüman ibadethanelerinde tamir işlemlerinde vakıflar devrede iken ileride üzerinde durulacak olan manastırların tamiri sürecinde vakıfların hiçbir şekilde isimlerinin anılmaması, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu durumda yönetim vakıflar yerine rahipleri, adeta bir aile, kolektif bir tüzel kişilik gibi ikame ettiğini ve

⁸ Manastırların kendi arşivlerinin yanı sıra Osmanlı hukuk sistemine göre düzenlenmiş farklı belgeler de mevcuttur. Örnekler için, Fotić, “The Official Explanations...”, s. 43, 48; Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts ...”, s. 64, 69. Özellikle Yunanistan’daki manastır arşivleri için bkz.: John C. Alexander, “The Turkish Documents the Orthodox Christian Monasteries as sources for the study of the Ottoman Period in Greece” *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri, (16-17 Kasım 2000)*, Türk Tarih Kurumu, 2003 Ankara, ss. 1-7.

⁹ Laiou, a.g.m., s. 6.

¹⁰ RŞS., no: 98, s.87, 90. (Resmo Şeriye Sicili; Burada, Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü eski arşiv numaraları kullanılmıştır. Bu defterler Vakıflar Genel Müdürlüğü merkezi Ankara’ya taşınmış ve yeni bir kataloglama çalışması başlatılmıştır.)

¹¹ RŞS., no: 57 s.18; RŞS., no: 413, s. 28; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 722. Vakıf tabirinin Balkanlarda açıkça kullanıldığı örnekler için, Aleksandar Fotić, “The Metochion of the Chilandar Monastery in Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)”, *The Otoman Empire, The Balkans, The Grek Lands: Toward a Social and Economic History, (Studies in Honor of John C. Alexander)*, (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, s. 109; Fotić, “The Official Explanations...”, s. 43, 53; Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts ...”, s. 69.

¹² Roma ve Bizans’ta bu tür vakıfların “*tahsis*” yolu ile yapıldığına dair bkz.: Akgündüz, a.g.e., s. 12. Ne var ki tersi örneklerde, “*vakıf*” teriminin açıkça kullanıldığı örneklerde de rastlanılmaktadır. RŞS, no: 413, s. 28.

onlara topluluk temsilcisi sıfatı yüklemiştir.¹³ Bunun sonucunda da vakıfları değil bu kişileri muhatap almıştır.¹⁴ Bu şekilde Müslüman vakıflarında olduğu gibi Osmanlı idaresinin dinsel kurumların kontrolünü sağladığı ve dini elit ile işbirliği oluşturulduğu da söylenebilir.¹⁵ Ne var ki bu durumda vakıf tüzel kişiliğinin yerini rahip veya rahiplerin özel kişiliğinin aldığı görülmektedir.

Manastır vakıflarındaki görevliler de bir başka tartışma konusudur. Balkanlardaki vakıflarda mütevellilerden açıkça bazen söz edilmekte¹⁶ bazen edilmemektedir. Mütevellilerden söz edilmeyen durumlarda, manastırın yöneticisinin veya bir piskoposun vakfın yönetiminden de sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Her ne kadar İslam hukukuna göre müteveli tayininin zorunlu bir durum olduğu düşünülse de¹⁸ Resmo manastır vakıflarının hukuksal işlemlerine ait kayıtlarda mütevellilere rastlanılmamaktadır.¹⁹ Genel olarak vakıf görevleri arasında, manastır gelirlerini toplayan vakıf zabiti²⁰ veya nezaretçi olarak adlandırılan bir görevli daha vardı.²¹

Müslümanlar gibi Ortodoks tebaayı malını manastırlara vakfetmeye yönelten başlıca nedenin öncelikle hayır yapmak olduğunu düşünebiliriz. Diğer bir etken ise ileride üzerinde durulacağı üzere bir takım vergi, işletme avantajları ile mallarını bağışlayan zengin bağışçıların kısa veya uzun süreliğine, hatta ömür boyu manastırlarda yaşamlarını idame

¹³ Kermeli, a.g.m., s. 167, 172, 174.

¹⁴ Andrea Kopasi, “mezkur manastırlara vakfedilmiş pek çok emlak ve akar olup bunlar manastırların rahipleri tarafından idare olunagelmış olduğu halde manastırların pek külliyetli düyuna düşar olmuş olduğu görüldüğünden emlak ve akar-ı mezkurenin idaresi [*XX. yüzyılın ortasında*] rahiplerin elinden alınarak dimaoyerandıyalara verilmiş” demektedir. “Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-yı Ebu’z-Züya*, sayı 24, (1315), s. 1581.

¹⁵ Victor Roudometof-Michaelis N. Michael, “Economic Functions of Monasticism in Cyprus: The Case of the Kykkos Monastery”, *Religions*, 2010/ 1, s. 60.

¹⁶ Aleksandar Fotić, “Kassandra in the Ottoman documents from Hilandar Monastery (Mount Athos) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Balkanica*, XI,7 2009 [2010], s.60; Fotić, “Concealed Donation ...”, s.726.

¹⁷ Roudometof-Michael, a.g.m., s. 60.

¹⁸ Laiou, a.g.m., s. 6.

¹⁹ Kandiye sicillerindeki tek manastır vakfiyesinde ise açıkça müteveli tabiri yazılıdır. Bu kayıтта Aya Mina manastırın mütevellisi olarak Rizo nahiyesi Piskoposu Mesodiye veled-i Manol olduğu yazılıdır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou-Pinelopi Fotinou, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio, 2003, s. 454, belge 901; Keza Girit'teki manastırların ekonomik açıdan mütevellilerce korunduğuna dair. *The Monasteries of Crete*, (Text: Nikos Psilakis, Introduction: Theocharis Detorakis, Translated: John Leatham), A Publication of the Bank of Crete, Athens, 1988. s.7.

²⁰ Fotić, “Kassandra in the Ottoman ...”, s. 65.

²¹ Randolph, Giritli bir vakıf nezaretçisinin manastır vakfına ait para ile kaçarken yakalandığını anlatmaktadır. Bernard Randolph, *Ege Takamadalari Arşipelago*, (Çev: Ümit Koçer), Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 70.

ettirmeleri imkanı idi.²² Böylece mülklerin güvenliği bu vakıflar sayesinde hem mirasçılardan gelebilecek, hem de devletten gelebilecek problemlere karşı korunmuş oluyordu.²³

Mülkünü manastır vakfına hibe eden kişi bu mülkünü manastır ile anlaştıkları küçük bir kira karşılığında ömrünün sonuna kadar işletiyordu. Ne var ki vakıf işleminden çok yıllar sonra mülk sahiplerinin mirasçıları ile manastır vakıfları arasında önemli sorunların yaşandığı da görülmektedir.

Girit'i XVII. yüzyılın ortalarında topraklarına katan Osmanlı yönetimi yukarıda çerçevelenmeye çalıştığımız dinsel ve hukuksal evreni adada yaratmaya çalıştı. Osmanlı yönetimi Ortodoks hamiliği çerçevesinde, adada kilise ve manastırların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli gördüğü kollayıcılık görevlerini yaptı. Ne var ki Girit yarım bin yıldır Latinlerin egemenliği altındaydı, dolayısıyla adadaki Latin gücünün dönüştürülmesi öyle kolay olmadı.²⁴

Girit'in Osmanlı idaresine geçişinden kısa bir süre sonra Ege Adaları'nı ziyaret eden Bernard Randolph gezi notlarında, "*Resmo'da dağlarda birkaç tane manastır vardı*" ifadesine yer verse de²⁵ bu sayının çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Gülsoy, 1650 yılı tahririnde Resmo'da kaç adet manastır kayıtlı olduğunu belirtmemekte,²⁶ 1670 sayımlarına göre sancakta 24 manastır olduğunu söylemektedir.²⁷ Balta ve Oğuz ise 1670 sayımlarında Resmo'da 26 manastırın isimlerini saymaktadırlar.²⁸

²² Fotić, "Kassandra in the Ottoman ...", s. 71; Fotić, "Concealed Donation ...", s. 722-723.

²³ Laiou, a.g.m., s. 4, 11, 16.

²⁴ Molly Green, *A Shared World (Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, Princeton University Press, 2000, s. 175; Girit adası alındıktan sonra Ortodoks Hristiyanların durumu ile ilgili olarak bkz: Rositta Gradeva, "Orthodox Christians and the Ottoman Authority in late-Seventeenth Century Crete", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss. 177-201.

²⁵ Randolph, *a.g.e.*, s. 80. Yazar, Girit'e seyahatini 1682-83 yıllarında yapmış, kitabını da 1687'de bastırmıştır. Detorakis ise Türklerin merkezdeki manastırların bir kısmını koruyup bir kısmını cami, askeri kışla, cephane ve hamama dönüştürdüklerini söylemektedir. *The Monasteries of Crete*, s. 7.

²⁶ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004. Bütün Girit'in kırsal kesiminde toplam 33 tane Manastırın olduğu. s. 301, dipnot 290, 291.

²⁷ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 302, dipnot 295.

²⁸ Evangelia Balta- Mustafa Oğuz, *Livâ-i Resmo (Tahrir Defteri)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009. Resmo kazası manastırları (8 manastır) ; Hristo Arkadi, Ayo Yorgi Miludri, Ayo Yorgi Arsani, Ayo Nikola Heropule, Aya İrini, Aya İlyâ Ayo Yani Mirodi ve Ayo Pandelimo, ss. 207-215; Milapotama Kazası manastırları (8 manastır); İstavromenu Vosaka, Ayo Pandelimo, Ayo Yani Atali, Panaya Fokazena, Ayo İstefano Veryokari, Hristu Elefterna, Aya Kiryaki ve Hristu Murizyana Protimo, ss. 352-357; Amari kazası manastırları (7 manastır) Ayo Yorgi Moşkoti, Ayo Yorgi İlyâ, Aya Andoni, Asomatos, Hristu Kaloyidena, Ayo Yani Kefala, Aya İrini Gremu, ss. 434-438, Ayvasil kazası manastırları (3 manastır); Ayo Plevma Kisu, Ayo Yani Vergi ve Ayo Yani Seologo Lavrota manastırları, ss. 517-520. Bu kayıtlarda Ayo Yani Mirodi ve Ayo Pandelimo manastır, Ayo Yani Kefala ve Aya İrini Gremu manastırları tek kayıta belirtildiği için, Gülsoy bunları birer manastır olarak kabul etmiştir. Manastır sayısındaki iki fark bu kayıtların tek manastır imiş gibi sayılmasından kaynaklanmaktadır.

Kayıtlarda Resmo manastırlarının farklı isimlerle anıldığına sıkça rastlanılıyordu. Örneğin Arkadi Manastırı, Arkadya ve Çanlı Manastır olarak, Ayo Yorgi Miludi Manastırı Ayo Yorgi Pervoli Manastırı olarak karşımıza çıkmaktadır. Atali Manastırı bazen Ayo Yorgi Atali veya sadece Ayo Yorgi ismi ile anılmakta Ayo Andrea Manastırı ise Ayandra olarak isimlendirilmektedir. Bazı manastırlarının isimleri İncelenen kaynakların sadece birinde geçmektedir. Örneğin Haziran 1658 tarihli bir kayıтта Ayvasil kazasındaki Ayo Seleme Manastırı ismi geçmektedir²⁹ ki başka hiç kaynakta bu isimli bir manastır görülmemektedir.

Yukarıda da açıklandığı gibi Resmo'daki manastır vakıflarını kuruluş olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi; seleften intikal eden eski vakıflardır. Bu vakıflar Venedik döneminde de Ortodoks ibadethaneleri için hapsedilmiş mülklerdir. Osmanlı bu emlak ve serveti manastırların vakfı/mülkü olarak kabul etmiş, onlara dokunmamıştır. Nitekim Venedik yönetimi sırasında adanın başpiskoposluğuna, diğer piskoposluklara ve bazı manastırlara tahsis edilen ruhban tumarları vardı.³⁰

Venedik döneminde, manastırlara bırakılan devlet topraklarının dışında bazı özel kişilerin de mallarını manastırlara vakfettikleri anlaşılmaktadır. 1654 yılı Eylül başlarında, Vakro köyü sakinlerinden Yani Polodaki dedesinin kardeşinin Papa Nikola'ya vakfettiği tarla ve zeytinliklerin vakfını feshetmek için dava açmıştır. Fakat dava vakıf keyfiyetinin üzerinden 31 sene geçtiği için reddedilmiştir.³¹ Bu bilgiden hareketle vakıf işleminin 1623 yılında yapıldığı görülmektedir. Bu durumu destekler nitelikte Zinkeisen, Hanya'nın devredilmesi ile ilgili teslim belgesinde Osmanlı yönetiminin kilise, manastır ve keşişlerin gelirlerinin tamamının kendilerine bırakılmasını kabul ettiğini yazmaktadır.³²

İkinci tür manastır vakıfları; Osmanlı idaresi altında bazı Ortodoks reyanın mallarını manastırlara vakfedip bu işlemi kadı mahkemesince onaylatmaları suretiyle yeni oluşan vakıflardır.³³ Bu manastır vakıfları İslam hukukuna uygun kuruluyor ve çalışıyordu. Süre-

²⁹ Iraklion Vikele Kütüphanesi (Grece) Şeriyecileri Koleksiyonu, RŞS., no: 1, s. 37.

³⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, (Çev: Nilüfer Epeçeli), Yeditepe Yayını, İstanbul, 2011, s. 442. Bu mülklerin Katolik ibadethanelerine mi, Ortodoks ibadethanelerine mi ait olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Çünkü Girit'te Ortodoks ibadethaneleri vakıflarından başka da Hristiyan vakıfları mevcuttu. Bkz. Marinos Sariyannis, "Le Fonds Ottoman du *metochion* Sinaitique à Candie", *Documents de Travail du Cetobac, No 1*, (Edit: Nicolas Vatin, Gilles Veinstein), Janvier 2010, ss. 28-32.

³¹ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194. Buradaki vakıf keyfiyeti de ilginçtir. Zira mahkeme kaydında mülklerin "Papa Nikola'ya vakfedildiği" yazılıdır.

³² Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 519, dip not: 8. Nitekim adanın Osmanlı yönetimine girişinden sonra da bir takım Katolik manastırlarına ait mülkler bulunmaktadır. Bu emlak kayıtlarının XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği de görülmektedir. Nikolas Vatin, Gilles Veinstein et Elizabeth Zachariadou, *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos*, Athenes, 2011, s. 309, 402, 412, 551, 559, 561.

³³ Balkanlardaki örnekler için; Aleksandar Fotić, "The Metochion of the Chilandar Monastery in

cin işletilmesinde öncelikli öneme sahip husus şudur, kişi miri araziye vakfedemez, vakıf kurucusu ancak özel mülkünü vakfedebilir. Girit'te de özel mülkiyetin oldukça yaygın olduğu göz önünde tutulursa³⁴ bu açıdan rahat bir hareket alanı olduğu görülür.

Resmo kadı sicillerinde malını mülkünü çeşitli manastırlara bağışlayan çok sayıda kişiye rastlanmaktadır.³⁵ Kıryana köyü sakinlerinden Papa Adreya ölmeden önce tek varisi olan kardeşi Yakumi Bida'nın da rızası ile mal ve mülkünün *üçte birini* Arkadi Manastırı gumenosu³⁶ ve diğer ruhbanlara vasiyet etmiştir.³⁷ Burada anılan üçte bir önemlidir. Zira Ebu Suud Efendi'nin bir fetvasında vasiyet eden kişinin varisi varsa malının "*sülüsdan maa-dasının*" vakfedilmesini mirasçının reddedebileceği yazılıdır.³⁸ Keza mülk sahibinin kardeşinin rızasının alınması keyfiyeti de dikkat çekici başka bir olgudur. Bu durumun yaygın bir işlem olduğunu düşündürecek kadar veriye rastlamadık. Bu vasiyet/vakfetme işlemleri sırasında şahitlerin hepsinin Müslüman olması zorunluluğunun da olmadığı anlaşılmaktadır.³⁹

Bu çerçevede Osmanlı yönetiminden önce kilise ve manastır olup da Osmanlı yönetimi tarafında camiye dönüştürülen ibadethanelerin vakıf emlakı konusunda kayıtlar tamamen suskun kalmaktadır. Bu konuda ancak bir fikir yürüterek camiye çevrilen bu binaların daha önceden var olan vakıf emlakının yeni statülerine uygun bir şekilde Müslüman ibadethanelerine uygun vakıflara dönüştürüldüğünü düşünmekteyiz.⁴⁰

Mülkün manastıra devredilmesinde ilgi çeken bir olgu, devir işleminin Müslüman devir işlemlerinde olduğu gibi "*vakıf*" terimi ile her zaman tanımlanmamasıdır. Vakıf teri-

Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History, (Studies in Honor of John C. Alexander)*, (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, s. 111; Fotić, "Concealed Donation ...", s. 722, 724.

³⁴ Ayşe Nükhet Adıyke, "XVIII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax-Ottomana Studies In Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek) Sota&Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, s. 87 vd.; Ayrıca Gülsoy, *a.g.e.*, s. 285 vd.

³⁵ RŞS., no:415, s. 28, 85, 91.

³⁶ Gumeno veya gomeno: Yunanca *igumenos*, manastır baş keşişi. Balta-Oğuz, *a.g.e.*, s. 523.

³⁷ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194.

³⁸ Kermeli, *a.g.m.*, s.172. Keza İslam hukukuna göre bir kişinin malının en fazla üçte birini vasiyet edebileceğine dair. Haseneyn Muhammed Mahluf, *İslamda Miras Hukuku*, (Çeviren: Ali Hastaoğlu, H. Tahsin Feyizli), Nur Yayınları, Ankara, (basım yılı yok), s. 23.

³⁹ Kandiyeli sicillerindeki tek manastır vakfiyesinde isimleri zikredilen 20 tane şahidin 9 tanesi Müslüman 11 tanesi Hristiyandır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 454, belge no: 901; Tersini bir önerme için, Elif Bayraktar, *The Implementation of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith as Actors in the Kadı Court*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2005, s. 101.

⁴⁰ Bu konuya dikkatimizi çeken hocam sayın Prof. Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür ederim.

minden imtina edilip “vasiyet” tabirinin kullanılması yukarıda da tartışıldığı gibi Osmanlı yönetiminin bu dönemde gayr-ı Müslim vakıflarının tüzel kişilikleri ile ilgili hukuksal zemini henüz oluşturmadığını veya özellikle oluşturmadığını düşündürmektedir. Fakat az sayıdaki kayıta vakıf tabiri açıklıkla kullanılmıştır. Nitekim, Şubat 1698 tarihli bir davadan vakfın bu vasiyet işlemini “*hul-i hayatında ve kemal-i akl-ı sıhhatinde iken ... vakf-ı sahih ile vakf ve teslim*” ettiği yazılıdır.⁴¹ Yukarıda da anıldığı gibi manastırlara yapılan bu vakıf keyfiyetinde vakfedilen mülk ibadethaneye değil de burada yaşayan “fukara”ya vakfedilmiş olduğu kaydedilmiştir.

Manastırlara yapılan vakıf/vasiyet işleminin detayları hakkında yeteri kadar bilgimiz yoktur. Manastıra vakıf yapma işleminin detaylandırıldığı tek örnek Kandiye sicillerinde okunmaktadır. Margarita Yorgo Topuklu kızı, evini Aya Mina Manastırı’na vakfetmiştir. Bu işlem Kandiye divanında Hacı Mehmet Paşa, Rizo kazası episkosu Manoli oğlu Metodi, Aya Mina Manastırı mütevellisi ve camiler mütevellisi huzurunda gerçekleştirilmiştir. Metodios’un bu vakfı kabul ettiği kayda geçmiş ve keyfiyet tamamlanmıştır.⁴² Bu seremoninin detaylıca aktarıldığı bir örneğe Resmo sicillerinde rastlayamadık.

Manastır vakıf mülklerinin esasını, mülk sahibi Hristiyanların bağışladıkları emlak oluşturmaktadı idi. Bazı yerlerde manastır vakıflarının topraklar satın aldıkları bilirse de⁴³ Resmo sicillerinde bu tür bir işleme rastlanmamıştır. Dolayısıyla tersi bir bulguya rastla-

⁴¹ RŞS, no: 413, s. 28.

⁴² “... manastır-ı mezkûrun fukarâsına bi’t-teve’r-rızâ vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-ı sarîh-i mühelled ile vakf ve habs edüb şöyle şart eyledim ki manastır-ı mezkûrda sâir fukarâ-i nasârî ile taraf-ı vakfdan infâk ve iksâ oluna ve menzil-i mevkûf-u mezkûr taraf-ı vakfdan zabt ve icâr-ı sahih-i şer’ ile icâr olunub evlâdım ve akrabam tarafından ve taraf-ı âherden bi vech-i mine’l-vücûh müdâbele olunmaya deyü şürûtnu bade’t-tayîn menzil-i mezkûru fâriğen mütevellî-i mesfûra teslim eyledim ol dahi vakfiyyet üzere zabt ve tesellüm eyledi dedikde gibbe’t-tasdikü’ş-şer’ vâkife-i mersûme Margarita nasrâniye cânib-i vifâkdan semt-i şikâka atf-ı inân edüb vakf-ı akâr inde’l-imâmeh’l-azam lüzümü olmamağla vakf-ı mezkûrdan rücu ve mülküne istirdâda şürû edtikde mütevellî-i mersûm Mesodiyo nâm râhib cevâb-ı bâ sevâba tasaddi edüb lede’ş-şerû’l-enver müterâfiân ve fasl u hasma tâlibân olduklarında hâkim-i mevki sadr-ı kitâb tûbâ leh ve hüsn-meâb efendi hazretleri dahi alâ kavîl man yarâha vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm etmeğîn vakf-ı mezkûr vakf-ı sahih-i lâzım ve habs-ı sarîh-i mutahattem olmağîn mâ vaka abi’t-taleb ketb olundu.” *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 454, belge no: 901. (Kandiye Ş.S., No:3, s. 403. Bu belgenin aslını kullanmamıza imkan sağlayan Marinos Sariyannis’e teşekkür ederim.)

⁴³ Kıbrıs Kykkos manastırının toprak satın aldığına dair, Roudometof - Michael, a.g.m. s. 62. Brumfield, Girit’teki Fameromi manastırının topraklarını nasıl parça parça topladığını anlatırken bunun yöntemini bildirmemektedir. Allaire Brumfield, “Osmanlı Girit’inde Tarım ve Kırsal Yerleşme 1669-1898”, *Osmanlı Arkeolojisi*, (Edit: Uzi Baram Lynda Carroll), (Çev: Bilgi Altınok), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 66. Keza Kandiye sicillerinde manastırlara ait emlak satın alma işlemleri mevcuttur. *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674)*, (*Meros B 1683-1686*), Gülsün Ayvalı - Fotini Hayreti - Pinelopi Fotinou - Marinos Sariyannis, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010. M.A, s. 282, 283 belge no: 444.

yıncaya kadar Resmo manastırlarının mülk edinme biçimini Venedik döneminden kalan mülkler ve yeni hibeler olarak sınırlandıracağız. Nitekim Kolovos'da manastır vakıflarının zengin Ortodoks Hristiyanların verdikleri bağışlar sayesinde gösterişli bir hale geldiklerini belirtmektedir.⁴⁴

Manastırlara çoğunlukla ev, tarla, bağ ve zeytin ağacı gibi emlak bağışlansa da kimi zaman farklı servetlerin de vakfedildiği oluyordu. Örneğin 1654 yılı yaz aylarında, Kirya köyü sakinlerinden Papa Andrey'a birçok gayrimenkulün yanı sıra, bir kara sığır, on adet kovan, on koyun, bir fiçı hamr, üç buçuk Riyali kuruş, on muzur buğday, iki fiçı, on küp ve bir çift incili küpesini Arkadi Manastırı'na bağışlamıştır.⁴⁵

Manastırların Servetleri

Manastırların sadece kendi bölgelerinde değil, çok farklı köylerde ve kazalarda emlakı vardı. Randolph'a göre Girit'teki bazı manastırların Rodos adasında dahi toprakları vardı.⁴⁶ Girit gibi bir adada Resmo manastırlarının Kandiyeye veya Hanya'da topraklarının olması akla yakın gelmektedir.

1650 yılında yapılan tahrir çerçevesindeki manastır emlakına ait veriler oldukça dağınık ve sistemsizdir. 1650 yılının son günlerine ait bir kayıta; Arkadi Manastırı, Ayo İlyaki Dosiya, Ayo Andoni Masoveni manastırlarının eskiden beri sınırları içinde mevkuf 10 çiftlik yeri, 50 muzur bağ, 2 adet bahçe, 5 adet su değirmeni, 300 kovan, 100 zeytin ağacı servete sahip olduğu yazılıdır.⁴⁷ Bu kayıttan birkaç hafta sonraya tarihlenen bir başka kayıta da Resmo ve Milapotamo nahiyelerinde, Aya Yorgi Arsani, Ayo Andoni, Astekli, Panaisto Yermano, Metoh-u Mudo Corozi⁴⁸, Ayo Sava İstarko, metoh-u İsnok Fahrula adlı manastırların kadimden manastırlar olup sınırları dahilinde 200 muzur tarla, 30 muzur bağ, 500 zeytin ağacı, 1 su değirmeni ve 1 adet yağ değirmeni olduğu yazılmaktadır.⁴⁹ Bu mal dökümlerinin hangi malın hangi manastıra ait olduğu belirtilmeksizin toptan bir rakam olduğunu vurgulamamız gerekir.

⁴⁴ Elias Kolovos, "Christian Orthodox Monasteries and Muslim Tekkes in the Ottoman Society: Toward a Comparative Approach", The 12 th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOHES), 11-15 July 2011 Retz, Basılmamış daktilo metin, s. 7. (Makaleyi kullanmama müsaade eden Elias Kolovos'a teşekkür ederim.)

⁴⁵ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194.

⁴⁶ Randolph, *a.g.e.*, s. 69; Resmo sicillerinde bu konuda bir bilgi yoktur. Fakat, Osmanlı döneminde Kıbrıs'daki Kykkos Manastırı'nın imparatorluğun bir çok yerinde emlakının olması (Roudometof-Michael, *a.g.m.*, s.61) Resmo için de böyle emlakın olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁷ RŞS., no: 56, s. 77.

⁴⁸ Metoh; Yunanca *metohi* köyaltı yerleşimi. Venedik dönemi metohisi Osmanlı mezrasına tekabül eder. Balta-Oğuz, *a.g.e.*, s. 524-525.

⁴⁹ RŞS., no: 56, s. 63.

Manastırlara ait emlak ile ilgili en önemli ve detaylı veri 1670 tahriri çerçevesinde sunulmaktadır. 1670 tarihli Tapu Tahrir defterindeki manastırların servetlerine ait veriler bazı küçük değişikliklerle kadı siciline işlenmiştir.⁵⁰ Bu kayıtlarda Resmo'daki Hristu Arkadi, Ayo Yorgi Arsani, Ayo Yorgi Milodi, Kristo Kalayona, Aya İrini ve Ayo Nikola Harapola manastırlarına ait veriler mevcuttur. Sadece bu altı manastıra ait kayıtlarda manastırların köy köy bütün mal varlıkları, buradan elde ettikleri gelirleri ve rahiplerin isimleri tek tek verilmiştir. Buna göre manastırların toplam emlak dökümleri tablo 1'deki gibidir.

Manastır-ı Hristu Arkadi Emlakı						
Bağlı olduğu yer/ köy	Arazi (cerib/dönüm/aded)				Ağaç (Aded)	
	Tarla	Bağ	Bahçe	Bostan	Zeytin	Meyve
Manastır civarı	139,0	40,0	-	-	-	30
Karye-i manastır-ı mezbur	22,0	-	1,5	-	-	15
Amnato	2,0	-	1,5	-	-	-
Karye-i manastır-ı mezbur	4,5	3,5	1,0		15	-
Amnato	48,0	18,0	1,5	0,5	400	-
Pikri	28,0	5,5	-	-	370	-
Hamalevri	9,0	10,0	-	-	56	-
Aşteri	3,0	5,0	-	-	77	-
Lutra	-	-	-	-	15	-
İlyaniz	1,0	-	-	-	20	-
Kiryano	4,0	1,0	-	-	200	-
Kavusi Kato	7,0	4,5	-	-	13	-
Kavusi Apano	2,5	-	-	-	20	-
Aya Triyanda	2,5	-	-	-	10	-
Piki? (Mişi)	-	2,0	-	-	-	-
Prases	20,0	16,0			217	
Martazo Menufaç Hlaro (Milapotama)	25,0	6,5	-	-	140	-
Kalandarya	3,0	-	-	-	-	-
Kalama	8,0	-	-	-	8	-
Alfa	18,0	-	-	-	-	-

⁵⁰ RŞS, no: 98, ss. 86-91; Bu tahrir çerçevesinde Resmo sancağı manastırlarına ait kayıtlar için yukarıda dipnot 28.

Lanka	28,0	5,0	1,0	-	18	-
Dalabelo (Dolablu)	17,0	-	-	-	30	-
Angelyana	2,0	1,5	-	-	26	-
Nefs-i Milopotama	7,0	-	-	-	-	-
Melidon	10,0	4,0			17	
Ahladya	18,5	6,0	-	-	50	-
Rupes	3,0	1,0	-	-	56	-
İspilufya	4,0	12,0	-	-	130	-
Prino	44,0	17,0	-	-	100	-
Piskopi	35,0	-	-	-	-	-
Ayo İliya Keforya	40,0	8,0	7,0	-	10	-
[Toplam]	553,0	164,5	9,5	0,5	2 195	45
Manastır-ı Ayo Yorgi Arsani Emlakı						
Manastır civarı	44,0	31,0	3,0	1,0	255	-
Hamalevri	45,0	1,5	-	-	133	-
Hamalevri	45,0	-	-	-	44	-
Asteri	7,0	4,0	-	-	40	-
Lutra	-	-	-	-	22	-
Alyakes	-	-	-	-	8	-
Adele	9,5	-	-	-	32	-
Ayo Dimitri	1,5	-	-	-	7	-
Kiryana	-	-	-	-	12	-
Pangalohori	20,0	13,0	-	-	230	-
Marula	3,5	-	-	-	45	-
Aya Praski	6,5	-	-	-	52	-
Ayo Yani	6,0	7,5	0,5	-	43	-
Metoh-u Aya Yorgi	11,5	5,0	-	0,5	87	-
Sebi ?	3,0	1,5	-	-	35	-
Yanudi	14,0		-	-	90	-
Amnato	3,0	2,5	-	-	41	-
Aksu (Milapodamo)	19,5	3,0	-	-	9	-
Prino	10,0	10,0	-	-	50	-
İskolofya	1,0	-	-	-	20	-
Piskopi Erfu	21,5	-	-	-	15	-

Nefs-i Milapotama	25,0	-	-	-	-	-
Lanka	11,0	-	-	-	7	-
[Toplam]	328,5	79,0	3,5	1,5	1312	0
Manastır-1 Ayo Yorgi Milodi Emlakı						
Yanodi	7,0	-	-	-	29	-
Ekser Horyo	-	-	-	-	25	-
Marola	1,5	-	-	-	10	-
Adela	-	2,5	-	-	-	-
[Toplam]	8,5	2,5	0	0	61	0
Manastır-1 Kristo Kalayona Emlakı						
Manastır içinde	6,0	3,0	-	-	5	-
Karye-i Menoh Ayo Pavlo	9,0	1,5	2,0	-	16	-
[Toplam]	15,0	4,5	2,0	0	21	0
Manastır-1 Aya İrini Emlakı						
Aya İrini	4,0	3,0	0	0	37	0
Manastır-1 Ayo Nikola Harapola Emlakı						
Marola	0,5	0,5	-	-	31	-
Manodi	11,5	5,5	-	-	119	-
Prasis	1,0	-	-	-	-	-
Galı	4,0	-	-	-	-	-
[Toplam]	17,0	6,0	0	0	140	0

Tablo 1 : 1670 Tahrirlerine Göre Resmo Manastırları Emlak ve Arazi Miktarları.

Bu emlaktan elde edilen manastırlara ait toplam gelirler de tablo 2'deki gibidir.

Manastır İsmi	Geliri (Akçe)
Hristu Arkadi	40 000
Ayo Yorgi Arsani	22 000
Ayo Yorgi Milodi	1 200
Kristo Kalayona	2 500
Aya İrini	900
Ayo Nikola Harapola	2 100
Genel Toplam	68 700

Tablo 2: 1670 yılı Resmo Manastırları Toplam Maktu Gelirleri

Tablodan izleneceği üzere Hristu Arkadi ve Ayo Yorgi Arsani Manastırı adı geçen altı manastır içinde oldukça zengin manastırlardır. 68700 akçelik toplam gelirin %58,2'lik kısmı Arkadi Manastırı'nın, %32'lik kısmı da Arsani Manastırı'nın gelirlerini oluşturmaktadır. Toplam gelirin % 10'luk bir bölümü ise diğer dört manastır tarafından paylaşılmaktadır. Bu durum daha sonraki tarihlerde de bu şekilde devam etmiştir. 1650 yılına ait kayıtlarda adı geçen 7 değirmenin 1670 defterlerinde olmaması, bu değirmenlerin 1670 tahririnde ismi yer almayan manastırlara ait olduğunu düşündürmektedir.

Resmo manastırlarına ait 68700 akçelik gelir, bütün Girit adası manastırlarına ait 508229 akçelik manastır mukataanın⁵¹ % 13,5 kısmın isabet etmektedir. Bu kayıttaki Resmo'ya ait altı tane manastır kaydı vardır ki bu altı manastır içinde sancağın en zengin manastırlarının ismi de bulunmaktadır. Yukarıda da açıklandığı gibi Resmo sancağında varlığını bildiğimiz ama bu kayıtlara girmeyen ve zengin olmadığını düşündüğümüz yirmi manastır da sayılara eklersek, Resmo manastır vakıflarına ait %13,5 oranının biraz daha yüksek bir orana ulaşacağını söyleyebiliriz.

1670 tahririnde Ayo Yorgi Milodi, Kristo Kalayona, Aya İri ve Ayo Nikola Harapola manastırlarının eski sayımlarına yani 1650 yılına ait bilgileri yoktur. "*Defter-i atik*"te sadece Arkadi ve Arsani manastırlarına ait bilgiler mevcuttur.⁵² Yirmi yıllık süre içinde her iki manastırın gelirlerinde, Tablo 3'te görüldüğü gibi çok büyük bir artış göze çarpmaktadır. Böylesine büyük bir gelir artışının sebebi ise 1650 yazımının yapıldığı tarihlerde adanın bir kısmında savaşın devam etmesi; 1669 sonbaharında ise savaşın nihayetlenmesidir.

Manastır ismi	1650 yazımı (akçe)	1670 yazımı (akçe)	Fark (akçe)	Artış Oranı %
Hristu Arkadi	5 600	40 000	34 400	714
Ayo Yorgi Arsani	4 000	22 000	18 000	550

Tablo 3: Arkadi ve Arsani Manastırlarının 1650 ve 1670 Tarihli Gelirleri ve Artış Miktarı

1670 yılından XIX. yüzyılın başına değin manastırların mülkleriyle ilgili ne gibi değişimler yaşandığı konusunda 1801 tarihli bir belge bazı ipuçları vermektedir.⁵³ Vergilerle ilgili yapılan bir şikayet neticesinde eski maliye defterlerine⁵⁴ başvurularak açıklanan manastır emlakı verileri, bu hususta bazı tespitler yapma imkanı sunmaktadır. Buna göre kayda geçen manastır emlakı gelirleri tablo 4'teki gibidir.

⁵¹ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s. 38, 39, belge no: 5.

⁵² RŞS., no: 98, s. 87, 89.

⁵³ BOA., Cevdet Adliye, no: 3565.

⁵⁴ Belgedeki Defterhane defterine ait kayıt, H. 14 Şevval 1206, M. 5 Haziran 1792 tarihlidir.

Manastır adı	Tarla		Bağ, Bahçe Bostan	Arz-ı hali	Zeytin ağacı	Meyve ağacı	Dut ağacı	Genel Toplam
	Ala	Vasat						
Ayo Yorgi Arsani	9 300	3 314	8 695	-	4 743	177	225	26 454
Hristu Arkadi	9 000	2 250	17 493	3 600	7 896	315	513	41 067
Ayo Anadi	1 928	482	2 103	-	1 584	9	243	6 349
Ayo Nikola	235	53	969	-	246	-	-	1 503

Tablo 4 : 1792 Yılı Resmo Manastırları Gelirleri (Akçe)

Yukarıdaki dört manastırın Ayo Anadi hariç diğer üç tanesinin 1670 yılına ait bilgiler elde mevcuttur. Geçen 120 yıllık süre içinde Arkadi ve Arsani manastırlarının mülklerinde önemli bir artış oluşmuştur. Tablo 5'te de görüleceği üzere mülk toprakları olarak bağ, bahçe ve bostanda bir artış olmamakla birlikte tarla ve zeytin ağacı sayısında önemli bir artış vücuda gelmiştir.

Manastır ismi	Tarla (dönüm, cerib)			Bağ, bahçe, bostan (aded, dönüm)		
	1670	1792	Fark	1670	1792	Fark
Arkadi	553	930*	+377	174,5	171,5	-3
Arsani	328,5	650	+321,5	84	85,75	+ 1,75
Ayo Nikola	17	16	-1	6	5	-1

* Bu sayının 300 dönümlük kısmı 'arz-ı hali'dir.

Tablo 5/A: 120 Yıl İçinde Manastır Emlakında Tespit Edilebilen Değişiklikler

Manastır ismi	Zeytin ağacı (aded)			Meyve ağacı (aded)		
	1670	1792	Fark	1670	1792**	Fark
Arkadi	2195	3685	+1490	45	162	+117
Arsani	1312	2214	+902	0	84	+84
Ayo Nikola	140	110	-30	0	0	-

** Bu ağaçların Arkadi Manastırı için 57, Arsani Manastırı için 25 tanesi, 1670 sayımlarında hiç olmayan dut ağaçlarıdır.

Tablo 5/B: 120 Yıl İçinde Manastır Ağaç Sayısında Tespit Edilebilen Değişiklikler

Tablo 5'te ortaya çıkan bir başka nokta da Arkadi ve Arsani manasturları emlakında gözle görülür bir artış söz konusu iken Ayo Nikola manastırı emlakında az da olsa bir azalma olduğudur. Mülkiyette ortaya çıkan bu durum, manasturların toplam gelirlerine de aynen yansımıştır. Nitekim 6 numaralı tablo bu üç manastırın gelirlerindeki 120 yıllık değişimin de aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir.

Manastır ismi	1670 Geliri (akçe)	1792 Geliri (akçe)	Fark (akçe)
Hristu Arkadi	40 000	41 067	+ 1 067
Ayo Yorgi Arsani	22 000	26 454	+ 4 454
Ayo Nikola Harapola	2 100	1 503	-597

Tablo 6: 120 Yıl İçinde Manastır Gelirlerinde Tespit Edilebilen Değişiklikler

1745 yılında Rus rahip Plakas'ın bildirdiğine göre Arsani Manastırı müstemilatında şarap mahzeni, tahıl ambarı, mutfak ve bir de aşevi vardı.⁵⁵ Pasley'de bu manastırla ilgili olarak, XIX yüzyılın başlarında önemsiz bir değirmenin yanı sıra 1800 civarında zeytin ağacının olduğunu belirtir. Ayrıca, manastırda oldukça kaliteli şarap ve zeytin yağı üretildiğini de söylemektedir. Ayrıca manastır işletmesinin piyasa ile önemli bir borç-alacak ilişkisi içinde olduğunu da belirtir.⁵⁶

Arsani manastırı için anlatılan bu tür bilgiler diğer manastırlar için de teyit edilebilmektedir. Randolph, Estiye'nin doğusundaki St. Isidora'ya ithaf edilmiş bir manastırın büyük bir zenginliğe sahip olduğunu ve manastırın gösterişli avizeleri, gümüş ve altın süs eşyalarının göz kamaştırıcı olduğundan söz etmektedir.⁵⁷ Keza Tournefort Arkadi manastırını anlatırken; bu manastırın adanın en güzel ve zengin manastırı olduğunu, topraklarının Resmo yönünde deniz kıyısına, güney yönünde ise İda dağına tepesine kadar uzandığını söyledikten sonra "*Strabon'un tanımladığı antik Girit'i orada bulmak mümkün*" değerlendirmesine yer vermektedir.⁵⁸

Yukarıda aktarılanlardan sonra artık şunu söyleyebiliriz. Belki birçok yerde olduğu gibi Resmo'da da manastırları zenginlikleri açısından iki grupta düşünmek gerekir. Birinci grupta Arkadi, Arsani gibi oldukça zengin manastırlar, ikinci grupta ise ancak kendilerini idame ettirebilen fakir manastırlar bulunmaktadır. Bu durumda, Kermeli ve Kolovos'un "Osmanlı döneminde bazı manastırların ciddi anlamda zenginleşip geliştiği" teorisi,⁵⁹ önceden de zengin olan manastırlar için doğrulanmış oluyordu.

⁵⁵ *The Monasteries of Crete*, s. 121.

⁵⁶ Robert Pashley, *Travels in Crete*, v.I, London, 1837, s.122. Manastır yönetiminin bir kısmı ödenmiş olan %15 ile alınan 15.000 kuruş borçlu olduğuna dair.

⁵⁷ Randolph, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁸ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap, (Çev: Ali Berkay), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 75, 76.

⁵⁹ Kermeli, s.167; Kolovos, s. 6.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda manastırların gelişip zenginleşmesine rağmen XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren özellikle 1821-1830 Yunan ayaklanması sonrasında manastırların ekonomik durumlarında ve sosyal hayatlarında önemli bir gerilemenin yaşandığı görülmüştür. Örneğin Pashley, Arkadi manastırının Yunan ayaklanmasından önce 20 rahip, 30 görevli/katip ve 50 çalışmanı olduğunu, sonrasında ise 6 rahip, 2 görevli/katip ve sadece 2 çalışmanı kaldığını söylemektedir.⁶⁰ Manastırların parlak dönemlerinin bitmesinin bir sebebi onların ayaklanmalar sırasındaki tutumları Kopasi'ye göre diğer bir sebebi de rahiplerin manastır servetini işletmelerindeki başarısızlıklarıdır.⁶¹

Manastır Emlakının İşletilmesi

Fizyokrat iktisadi sistemin hayat bulduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, zenginliğin esası olan toprak ve tarımsal işletmeler manastır vakıfları için de temel servet kaynağıydı. Manastırlar vakıflarının sahip oldukları bu tarımsal mülk ve servetin gelire dönüştürülmesi gerekmekte idi. Manastırların ellerinde olan emlak verimli bir şekilde işletilmeliydi.

Manastır emlakının işletme biçimlerinden birisi, rahiplerin araziye doğrudan işletmesi idi. Küçük araziye sahip manastırlarda rahiplerin bir şekilde toprağı işlediği görülmektedir. Rahiplerin doğrudan işlettikleri arazi işletmesi uygulamasına büyük manastırlarda da rastlandığı görülmektedir. 1670 yazımında kayda giren manastırlardaki tüm rahiplerin isim isim deftere kaydedilmesinin nedenlerinden biri de bu durumdur. Bu çerçevede manastırların rahipleri Tablo 7'deki gibidir.

Hristu Arkadi Manastırı 24 Nefer	Ayo Yorgi Arsani Manastırı 20 Nefer	Kristo Kalayona Manastırı 6 Nefer
Yerasimo Vlasto Gumeno	Yona Varuha Agumeno	Makaryo Vruha Avmanu
Maksimo Manol İstefanu Yorgi	Yoravase Yorgi Kavlaro Manoli	Milatapo Papa Miheli Yano Manol
Merkuriyo Miheli Trulino Yani	Yaniki Yani Kladiiti Aleks	Grigor Yokorikini Yorgi Papa Yani
Akakiyo Andon Mavrika Manoli	Nikiforo Nikola Kaladiçe Cani	Kasto Kostantin Ayo İstefani Yani
Yaniki Yani Polimili Kostantin	Atanaş Aleks Akeli Yani	Duyonisi Papa Dimitri Pero
Kostadiyo Kostantin Manol Matyo	Nikodimo Nikola Taverinaki Yani	Brasimo Papa Yorgi Varoha Toma

⁶⁰ Pashley, *a.g.e.*, s. 229. XIX. yüzyılda manastır vakıflarının küçüldüğüne dair. Brumfield, *a.g.m.* s. 67.

⁶¹ Kopasi, *a.g.m.*, s. 1581.

Kostadiyo Kostantin Papadopulo Yorgi	Yerasimo Papa Yorgi İskula Papa Yani	Ayo Yorgi Milodi Manastırı 3 nefer
Mikodimo Manol Milati Milyo	Meletiyoy Mihali Playiti Yorgi	Atanaş Andoni Corci
Mikodimo İstefanu Yani	Akakiyo Andriya Paterno Nikola	Pertoni Yorgi Milişoryo Bihari
Kostadiyo Konstantin maderi Yorgi	Yerasimo Yorgi Brusari Papa Nikola	Milatyo Minoli Bihari Yorgi
Malacaki Manoli Yerasimu veled-i Yorgi	Makariyo Papa Manol Mecuyani Papa Matyo	Ayo Nikola Harapola Manastırı 3 Nefer
Akakiyo Andon Aspayu veled-i Vasil	Kostantiyo Kostantin Praki	Prasimo Yorgi Dalasiyo Mihali
Atanas Ayurno Posino	Nikiforo Nikola Kursari Yorgi	Asabya Yani Balasir Kostantin
Kostadiyo Kostantin Davari Yani	Makariyo Manoli Mosko Miheli	Yaremiya Cani Prayoki Mavalyo
Neofatu Nikola Peraki veled-i Papamanoli	Eftimiyo Papa İstayi Arhavalu Papa Cani	Aya İrini Manastırı 1 Nefer
Makariyo Manoli Mermiyani	Vitalyo İstavriyano Mesandir Yani	Matyo Mabi? Manola Modi
Yenadiyo Yani Dafnomili Papayorgi	Parsaniyo Pero Kalo Yereya Yorgi	
Biyatani Yani Drakonyo Yorgi	Yerasimo Yorgi İzmirliyu Nikola	
Lavrandiyo Elikorako veled-i Manol	Nikodimo Nikola Todoraki Yani	
Makariyo Manoli veled-i Konstantin	Meletiyoy Mihali Kaloyeropulo Yani	
Mitrofani Manoli İsteraki		
Atanaş Andriya Maroce Yorgi		
Yerasimo Yorgi		
Bayataki Yorgi Begatari Nikola		

Tablo 7: 1670 Tahririnde Kayıtlı Manastır Rahipleri

Manastır emlakının doğrudan rahiplerce işletilmesi çerçevesinde bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. 1699 yılı Ekim ayına tarihlenen bir belgeye göre Arsani manastırı gomenosu mahkemeye başvurmuş ve manastıra ait bazı emlakın tahrir-i ceditten beri üzerine yazılı olduğunu fakat kendisinin, bu emlaki doğru dürüst işletemediği için emlak ve akarın harap olduğunu bildirmiştir. Bu tarihten itibaren bu emlaki manastırda sakin diğer ruhbanların işleteceği sicile kaydedtirilmiştir.⁶²

Manastırlara ait küçük arazi parçalarını ya rahipler bizzat işletmekte veya bir aileye kiraya vermekteydiler. Bu tarlalar adeta aile işletmesi gibi hayat bulmaktaydı.⁶³ Toprağı manastır vakfından kiralayan kişi de kimi zaman bu toprağı başkasına icara verebiliyordu. 1658 tarihli bir davadan, Hro Manastırı karyesi sakinlerinden Sofya binti Yanni adı geçen köyde Hristo manastırı ismindeki manastırın evkafından Ligarya adı verilen bölgedeki bahçeyi başkasına kiraya verdiği anlaşılmaktadır. Ne var ki yönetimin bu tür işlemlere sahih bir uygulama olarak bakmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Büyük araziler içinde birçok çalışan insan barındırmakta idi. Bu tür büyük Ortodoks manastırlarında tarım çalışanları için manastır tarafından kalacak yerlerin yapıldığı da bilinmektedir.⁶⁵

İkinci modelde manastır rahipleri emlakı bir başka kişi ile ortak işleyebiliyordu. Nitekim Ayo Yorgi Milodi manastırına ait Yanodi köyündeki emlak, 1670 yılında manastır rahipleri ve Andon Bataları ile birlikte işletiliyordu.⁶⁶ Bu ortaklığın koşulları hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.

Manastırların mülklerini bir diğer işletme biçimi de, mülkün bir başka kişiye yıllık kiraya verilmesi şeklindedir. Arkadi Manastırı'na ait Melidon köyündeki emlak Papadya Dafnapula'ya, Arsani Manastırı'na ait Panaya metohunun Aksu köyü sınırlarında kalan emlakı Petara İskulu'ya kiralanmıştır.⁶⁷ Bu işlem sırasındaki icar fiyatı bilinmemekle birlikte 1654 tarihli bir başka kayda göre, Corci, Ayo Manastırına ait Mihali Bahçesi'ni yıllık 4,5 riyali kuruşa kiralamıştır.⁶⁸

⁶² RŞS., no: 413, s. 91.

⁶³ Kandiye Maleviz nahiyesinde Aya İrini Manastırı gumenosu Akako veled-i Yani ile manastır toprağını kiralayan Andruli veled-i Vasil arasında yapılan sözleşme kayıtlara geçmiştir. Adı geçen Andruli tarif edilen manastırın 70 ırgatlık bağımlı 82 kuruşa kiralamış ve papas da bu parayı "manastır-ı mezburun fukarası" için almıştır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 302, belge no: 617.

⁶⁴ RŞS., no: 1, s. 54.

⁶⁵ Kolovos, a.g.m., s. 6.

⁶⁶ RŞS., no: 98, s. 89.

⁶⁷ RŞS., no: 98, s. 87, 88.

⁶⁸ RŞS., no: 57, s. 43; Oğuz, *a.g.t.*, s. 260.

Manastır topraklarında çalışan özgür köylülerle ilgili en ilginç bilgiyi müstehzi bir şekilde Tournefort vermektedir. Ona göre, saf çiftçiler eşlerinin ölümünden sonra mallarını manastırlara bağışlarlar ve yaşamlarının geri kalan bölümünü bu manastırlarda bağışladıkları toprağı işleyerek geçirirlerdi.⁶⁹ Bu durum yukarıda da açıklandığı üzere mülk toprakların ilk bağışlayıcısının çok az bir kira karşılığında kendi toprağını ölene kadar işletmesine olanak sağlıyordu. Çünkü vakıf keyfiyeti *vasiyet* işlemi olarak yapılıyor ve mülkiyetin sahipliği vâkıfın ölümü ile gerçekleşiyordu. Brumfield, bu kira bedelini ürünün % 0,04'ü üzerinden hesaplanan simgesel bir kira olarak nitelendirmektedir.⁷⁰

Tarımsal üretimin dışında emeği ile geçinen manastır çalışanlarından bir başka grup çobanlar idi. Bu çobanların doğrudan manastıra bağlı oldukları anlaşılmaktadır. 1658 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığına göre, Ayvasıl kazası Ayo Seleme Manastırı çobanı Mihali idi.⁷¹ Ortakçı, kiracı ve tarım işçilerinden başka şüphesiz bu vakıflardan gelir temin eden farklı mürtezikalı da bulunmaktadır.

Manastır emlakının işletilmesinde kayıtlarda ortaya çıkan en önemli husus mülkün verimli bir şekilde işletilmesidir. Bu konuda ciddi sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. 6 Haziran 1666 tarihli mahkeme kaydı bir suistimal davasıdır. Bağçelik köyü Ayo Yorgi Flodi Manastırı gumenosu, Atanas ve Corci adlı rahipler hakkında dava açmıştır. Gumeno davasında, rahip Atanas'ın, adı geçen manastır fukaraları için tescillenmiş olan emlakdan Resmo'ya bağlı Anuya köyündeki içinde 14 ağaç zeytin olan 1 muzurluk tarlayı 13 kuruşa, Aya İrini köyü sınırlarında içinde 16 dip zeytin ağacı olan 1 muzurluk tarlayı 5 kuruşa "*bila vech-i şer*" sattığını ileri sürmüştür. Buna ek olarak Atanas'ın bu emlakın gelirini de şahsi borcuna karşılık kullandığını bildirmiştir. Bu durum rahip Atanas'a sorulduğunda kendisinin malı sattığını kabul etmiş, ancak o ana kadar olan gelirini kullandığını inkar etmiştir. Sonuçta mahkeme bu satışın geçersiz olduğunu karar altına almıştır.⁷² Benzeri bir öyküyü Randolph da anlatmakta, Girit'in bir manastırına ait bir nezaretçinin manastır vakfına ait para ile kaçarken yakalandığını söylemektedir.⁷³

Suistimalin ötesinde manastır emlakında kimi zaman fuzuli işgal de yaşanabiliyordu. 1698 tarihli bir dava kaydındaki öykü şöyledir; bir buçuk sene önce ölen Nikola adlı zımmi, Rustima köyündeki, içinde 13 ağaç zeytin ile yarım muzurluk tarlasını Çanlı manas-

⁶⁹ Tornefort, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁰ Brumfield, *a.g.m.*, s. 67.

⁷¹ Adı geçen çoban manastırdaki dut ağacından düşüp ölmüştür. RŞS., no: 1, s. 37. Keza, başka bir bölgede Ayo Pnevma manastırı çobanı Mihali'nin ölüm kaydı. Balta-Oğuz., *a.g.e.*, s. 517, dipnot, 110.

⁷² RŞS., no: 87, s. 25.

⁷³ Randolph, *a.g.e.*, s. 70.

tura vakfetmişse de Nikola'nın oğlu Yani, tarlanın manastır tarafından işletilmesine mani olmaktadır. Mahkeme gerekli incelemenin tamamlanmasından sonra adı geçen emlakın vakfedildiğine hükmederek Yani'nin mülkten uzaklaştırılmasına karar vermiştir.⁷⁴

Şüphesiz bu öyküler manastır vakıflarının işletilmesinde boyutlarını kestiremeyeceğimiz önemli kaçığın olduğunu göstermektedir. Bunun karşısında Osmanlı yönetiminin de manastır emlakını korumak gibi bir pozisyon aldığı da görülmektedir.

Manastırların Resmî Kurumlar İle İlişkileri

Osmanlılardan önce manastır cemaatlerinin sahip olduğu mülklerin statüsü ve imtiyazları manastırlar ile yerel ve merkezi otorite arasında tartışılan bir mesele idi.⁷⁵ Öte yandan manastırlar ekonomik stratejileri ve hayatlarını devam ettirebilmek için Osmanlı otoriteleri ile iyi geçinmek durumundaydılar.⁷⁶ Burada geçen Osmanlı otoriteleri kavramı içinde hem merkezi yönetimi, hem de yerel yönetimi düşünmek gerekmektedir. Manastırların Osmanlı yönetimi ile ilişkilerinde birçok konuda olduğu gibi kimi zaman doğrudan merkezi yönetim kimi zaman da yerel yönetimler muhatap alınıyordu. Burada ayrıcalıklı ilişki biçimi her halde merkezi bir Osmanlı kurumu olan Patrikhane ile manastırların ilişkisidir. Patrikhane ile manastırlar arasındaki ilişki her ne kadar konumuzun dışında kalsa da nikah vergisi gibi bazı vergilerin, rahip ve papasların terekelerinin patrikhane tarafından alınmasının düzenlenmesi⁷⁷ gibi uygulamalar manastırları bir şekilde ilgilendiriyordu. Hele bazı manastırların vergilerinin doğrudan İstanbul patrikliğine bağlı olması,⁷⁸ taşradaki manastırlarla Patrikhane ilişkileri açısından önemli idi.

Girit'te Osmanlı idaresinin oluşturulması açısından 1670 tahrirlerinin çok önemli olduğu bilinir. Bu tarih manastır vakıfları açısından bir genel uygulanma çerçevesinde de önemlidir. Zira manastırlarla ilgili sorunlar önceleri patrikler tarafından çözüme kavuşturulurken 1671'den sonra devlet artık bu işi doğrudan eline almıştır.⁷⁹ Bu tarihten sonra manastırlarla ilgili her türlü hukuksal problemin devlet katına veya kadı mahkemesine götürüldüğü söylenebilir.

Manastır vakıflarının devlet yönetimi ile en önemli çatışma alanı vergi konusunda olmuştur. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Resmo manastır emlakının hepsi, *harac-ı mukataa* olup padişah hasası olarak kaydedilmiştir. Bu arazi üzerinde, *ber vech-i maktu canib-i miriye*

⁷⁴ RŞS., 413, s. 28.

⁷⁵ Kermeli, a.g.m., s. 166.

⁷⁶ Kolovos, a.g.m., s. 5.

⁷⁷ Vefat eden rahip ve papasların nakid ve mallarının patrikhane tarafından ahz ü kabzına memur olan *yoğmenos* tabir edilen memurlara müdahale edilmemesi konusunda 1721 tarihinde birçok yere ferman gönderilmiştir. (BOA., Cevdet Adliye, no: 53-3217) 1678 tarihli bir kayıta da Patrik adına Girit'te bu işi Yorgaki adlı zimminin yaptığı anlaşılmaktadır. (RŞS., no:85, s. 72)

⁷⁸ Resmo kazası Magaritos köyündeki Acipupla manastırı mahsulat-ı rüsumatı 1678 yılında doğrudan İstanbul Patriğine bağlıdır. (RŞS., no: 85, s. 72)

⁷⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 213.

ödenen öşür ve diğer vergilerin alınıp bunun dışında evkaf ve umar subaşlarının ve diğer görevlilerin bunlara müdahale etmemesi merkezden emredilmiştir.⁸⁰ XVIII. yüzyılda Resmo manastırlarının zirai vergilerinin bazen iskele gümrüğü resmi ile birleştirilerek mukataaya verildiği de oluyordu.⁸¹ İster cizye, ister diğer gelirler olsun Girit'teki bütün manastır mukataalarının tek kişiye verildiği anlaşılmaktadır.⁸²

Vakıf mülklerinin ve işletmelerinin vergilendirilmeye karşı korunuyor olması manastır emlakinin değeri açısından önemli bir dayanak idi.⁸³ Yapılan tahrirlerde ve yerel kayıtlarda sipahilerin, subaşların, hisar neferlerinin ve benzeri görevlilerin, manastırların bedel-i öşr ve ödemekle mükellef oldukları vergilerin dışında onlara müdahale etmemeleri emrediliyordu.⁸⁴ Ne var ki bu konuda çatışmalar da eksik olmuyordu. 1670 tahriri sonrasında, Girit adasındaki manastır rahipleri merkeze bir arzuhal göndermişler, tahrirden sonra bazı sipahilerin kendilerinden fazladan vergi istemelerinden şikayet etmişlerdir. Merkezden gelen emirnamede sipahilerin defterde yazılı olandan fazla vergi almamaları, ilgili rahiplerin rahatsız edilmemesi şiddetle hatırlatılmıştır.⁸⁵ 1658 tarihli bir başka kayıta bu konuda sert bir dil kullanılarak aynen şu ifadeler yer almıştır. “*İzzetlü İbrahim Paşa hazretleri ve Resmo kadısı zide fazlehu ve alay beğisi Musa Ağa kala-yn cedid[de] niza olan yerler manastırın temessüküdür miridir hin-i fetihden berü rencide olunmamışdır mezbur Osman'ı ihza ve şer edüp zeameli eyüdüür kanaat eylesün muhkem tenbih idüb hilaf-ı şer manastırın ve ruhbanların rencide eylemesün yohsa kendinin muhkem hakkından gelindikden gayrı zeameli elinden gider vebalı kendi boynuna kendüsü bilir.*”⁸⁶

Bu uygulamanın ve hatırlatmaların uzun süre gündemde kaldığını söyleyebiliriz. Bu konudaki önemli bir tartışma XIX. yüzyılın başlarında yaşanmıştır. Resmo sancağında ki Arkadi, Arsani, Rustika ve Prevali manastırlarıyla onlara bağlı diğer küçük manastır çiftliklerinin adanın fethinden beri tekalif-i şakka, örfiye, ceraim ve kudumiyeden muaf olduklarına dair ellerinde berat olduğu ve bu vergiler alınmadığı halde bir önceki yıl Hakkı Paşa'nın bu manastır çiftliklerinden bargir baha ve kudumiye talep ettiği, bunun da hem manastırları zor durumda bırakacağı hem de çiftliklerde yaşayan reaya üzerinde önemli bir mali yük getireceğinden yakınılmıştır. Bunun için bu manastırların rahipleri adına

⁸⁰ Eylül 1705 tarihli bir örnek için; RŞS, no: 55, s. 13; Keza Gülsoy, *a.g.e.*, s. 280. vd.

⁸¹ Aynı yer.

⁸² *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s.37, belge no:1; s. 38, belge no: 4.

⁸³ Roudometof - Michael, a.g.m., s. 69. Buradaki korunmayı diğer Müslüman vakıflarında olduğu gibi ödemeleri gereken vergileri de ödemeleri gerekliliği olarak düşünmek gereklidir. Bu vakıfların ödemek zorunda oldukları vergiler için; Fotiç, “Kassandra in the Ottoman documents ...”, s. 65; Fotiç, “The Official Explanations...”, s. 53; Fotiç, “Concealed Donation ...”, s. 726.

⁸⁴ Örnek için; RŞS., no: 56, s.63, 77; RŞS., no: 98, s. 86.

⁸⁵ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s.39, belge no: 6; s. 44, belge no: 17. Bu kayıtlar 1670 ve 1672 tarihlidir.

⁸⁶ RŞS., no:1, s. 148.

merkeze yazılan arzuhalde eskiden beri yapılan uygulama çerçevesinde kendilerinden bu vergilerin alınmaması istenmiştir. Defterdarlık incelemesinde adı geçen manastırların maktu senelik 79500 kuruş ve 7500 kuruş muaccele ile Tahir Ağazade Seyid Mehmed Şakir Ağa'nın malikane uhdesinde olduğu, manastırların muafiyetine ilişkin defterhane-yi amire der kenarında bir açıklama olmadığı bunun için de tevzi defterlerinde hisselerine isabet eden vergiyi diğerleri gibi ödemeleri bildirilmiştir. Ayrıca eskiden olageldiği şekle aykırı olmadan ve müdahale ve baskı oluşmasının engellenmesi için emir gönderilmiştir.⁸⁷

Gerçekten de 14 Mart 1722 tarihli bir kayıt 79500 kuruşluk bu vergi kaydının üç çeyrek asırdır aynen kaldığını teyit etmektedir. Resmo'da bulunan 7 manastırın senelik toplam vergisi 1722 yılında İnce Kara Mustafa Ağa'ya malikane olarak verilmiştir. Bu manastırların rahipleri kayıtlı olan mal-ı miriyi her sene Girit hazinesine tamamen eda ve teslim ettikten sonra Mustafa Ağa'ya da senelik 600 kuruş faiz vermek üzere mukavele yapmışlardır. Ne var ki bu faizin ödenmesi konusunda sorunlar yaşanmıştır. Bu yedi manastırın isimleri ve vergileri Tablo 8'deki gibidir.⁸⁸

Manastır İsmi	Vergisi (Kuruş)
Hristu Arkadi	41 067
Ayo Yorgi Arsani	26 454
Ayo Yorgi Milodi	904
Ayo Nikola	1 503
Ayo İliya Rustika	6 349
Ayo Yani Mirudi	2 199
Ayo İrini	457
Toplam	78 933
Kalan	567
Genel Toplam	79 500

Tablo 8: 1722 Yılı Resmo Manastırları Vergi Matrahları

Bütün bunlardan anlaşılın şudur ki devlet bu manastırların vermeye mükellef oldukları vergileri bihakkin alıp onun ötesinde onlara devlet görevlilerinden gelebilecek müdahalelere karşı manastırları koruyordu.

Manastır vakıflarında yaşanan bir sorun da Girit'in fethinden sonra gerçekleşen haraci toprağın, emlakını terk edip darü'l-harbe firar edenlerin mülklerinin, Müslüman ga-

⁸⁷ BOA., Cevdet Adliye, no: 3565.

⁸⁸ BOA., D. BŞM. GRH. no: 9/8.

zilere satışı çerçevesinde yaşanmıştır.⁸⁹ Bu çerçevede Kandiye'deki birçok köy ve manastır ahalisi bölgeyi terk etmiş toprak hali ve harap kalınca buralar Rumeli Alay Beyi Mustafa Bey ve Sipahiyan Ağası Mehmed Ağa'ya her sene bin akçe mukataa vermek üzere kaydedilmiştir. Bu durum yöneticiler ve manastırlar arasında bir takım sorunlar doğurmuştur.⁹⁰

Bu konu ile ilgili bir başka olay, 1658 yılı Mayıs'ında yaşanmıştır. Ayvasil kazası, Lofna köyü zimmilerinden Papa Nikola, Resmo'daki Camii şerif ve tekke vakfı mütevellisi olan Hüseyin Ağa'ya karşı dava açmıştır. İrine köyünden olup daha önce vefat eden Floro adlı nasraniyye, Kemorya ve Langiri adlı köylerde olan tarlaları, 50 dip zeytin ağacı, 2 dip dut ağacı ve içinde ürünlü ve ürünsüz ağaçlar olan bahçesini ve sınırları bilinen bağlarını ve harap olmuş evlerini ve bir göz su değirmenini bundan önce Maksurime ismindeki manastırda yaşayanlara vakf ettiğini fakat Hüseyin Ağa'nın bu malları zaptedip tasarrufuna mani olduğunu beyan etmiştir. Papa Nikoli "*ben hakkımı isterim*" diye dava açınca, durum Hüseyin Ağa'ya sorulmuş ve o da fetihten sonra cizye vermeyi kabul etmeyip darü'l-harbe firar edenlerin tasarrufunda olan emlak ve arazileri canib-i miriden İslam gazilerine değerleri çerçevesinde satılmaları için merkezden hatı hümayun geldiğini ve bu işlemin de Girit defterdarı Mehmed Paşa kontrolünde gerçekleştiğini, kendisinin de bu emlakı bu minval üzere yüz küsur riyalı guruşa satın aldığı söylemiştir. Sonradan bu mülkü kasabada inşa ettirdiği bir cami ve Abdülkadir Geylani için bina ettirdiği zaviyeye vakf ve tescil ettirmiştir. Sonuçta, Nikola iddiasını ispatlayamamış ve davası düşmüştür.⁹¹

Mülkiyetin sahibinin tespiti açısından çok önemli bir dava Kandiye, Temnos'da yaşanmıştır. Aralık 1763 tarihli kayıta, Finika köyünde El-hac Mehmet bin Mustafa ve Mustafa beşe ibn Mehmet nahiye piskoposu Yerasimoz veled-i Mihali'yi dava etmiştir. Bir ev ve bir kilise binasını, Resmo'daki Gazi Hüseyin Paşa vakfı binaları diye tasarruf ederken adı geçen rahibin gelip kendilerine engel olmaya çalıştığını ve bu mülkün kilisenin olduğunu söylemiştir. Sorulduğunda rahip bu mülkün yetmiş seksen senedir bu kiliseye ait ve buna dair ellerinde bir de fetva-yı şerife olduğunu belirtip hilaf-ı şer olan bu müdahaleden kurtulmak istediklerini söylemiştir. Rahibin gösterdiği fetva incelenmiş ve aynen kayda geçmiştir. Kayıtta; "*bir karyede vakı bir bab vakf manastırı rahibi Amr ü Zeyd'in hayatında kefereye vakf olunma üzere senin-i kesire zabt ve zeyd-i mezbur bila gadr sükut ve dava eylemeyüb badehu Amr fevt olub oğlu Pelid kark seneden müteceviz Zeyd-i mezburin ve bade-vefatihü oğlu Beşer'in muvacehelerinde vakfiyyet üzere zabt cemen seksen seneden müteceviz zaman mürurundan sonra Zeyd-i müteveffanın oğlu Beşer ol manastır babam Zeyd'in mülkü idi mülk-ü mevrusumdur deyu dava eylese davası mesmu olur mu [?] Cevab ba-sevablarında olmaz deyu tasrih olunmuş*" olduğu yazılmıştır. Davanın sonunda ise

⁸⁹ Bu konuda geniş bilgi için; Mehmet Ali Demirbaş, "Fetih Sonrası Resmo'da Mülkiyet Değişimi Hakkında Gözlemler", 13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 1-5 October 2013, Alcalá de Henares (Spain) (Basılmamış daktilo metin)

⁹⁰ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kōdikas*, M.A. s. 53,53, belge no:98.

⁹¹ RŞS., no:1, s. 32.

binanın kilisenin mülkü olduğuna karar verilmiştir.⁹² Görüleceği gibi, Osmanlı Girit’inde birçok manastır toprağının Türk ağaların mülkü haline geldiği tezi⁹³ gerçek değildir.

Osmanlı yönetimi kimi zaman Hristiyan tebaaya ait mülkleri manastırlara karşı da koruyordu. Kandiye’ye bağlı Maleviz nahiyesine bağlı Sarho köyünde Yorgi adlı zimmi ölünce karısı Kali ve oğlu Andoni mahkemeye başvurmuşlardır. Yorgi’den miras bir buçuk dönümlük bağa Panaya Manastır rahiplerinden Patera Neyofito el koymaya kalkmış, bu durum kendisine sorulunca da “*marü’z-zıkr bağı mezbur Yorgi hayatında manastır fukarasına vak-fetti*” demiştir. Ne var ki mahkeme kendisinden ilgili belgeleri, istemiş rahip Patera belgeleri ibraz edemeyince mahkeme mülkün anne ve oğlu üzerine mülkiyetine karar vermiştir.⁹⁴

Manastırlarda vergi konusunda ortaya çıkan bir başka sorun da rahiplerin cizye ödemelerine ilişkin olmuştur.⁹⁵ Girit’teki manastır rahipleri de genelde olduğu gibi cizyelerini mali durumlarına göre, ala/zengin evsat/orta ve edna/fakir üç grupta ödüyorlardı. Arkadi Manastırı rahipleri, “manastırımız yol üzerindedir bizler fakiriz” diye cizyelerini edna/alt seviye ödemek üzere bir ferman elde etmişlerdi. Buna gerekçe olarak, manastırın yol üzerinde olduğu, çok sayıda ziyaretçinin ve gelip geçenin burada konakladığı, bunun da masrafları artırmaması gösterilmişti. Fakat bazı kişiler bu manastırın yollardan uzak, emlak ve arazilerinin diğer manastırlardan daha çok olduğu ve rahiplerinin de zengin olduğunu merkeze bildirmişler, bu durumun diğerlerini “*ihtilale düşüreceği için*” rahiplerin de diğer reayadan istisna tutulmayıp, ellerindeki fermana itibar edilmeden durumlarına göre cizye alınması emredilmiştir.⁹⁶

Manastırların züema ve erbab-ı tumar ile yaşadıkları bir başka sorun da reayanın statüleri ile ilgilidir. Nitekim 1651 yılında Arkadi Manastırı rahipleri tumar erbabının manastıra rahip olmaya gelenlere, “*siz bizim kadimi defterli reayamızsınız*” diyerek engellediklerinden şikayet etmişlerdir. Manastır yönetimi, tumar sahiplerinin bu tutumlarının önlenmesini istemişler ve bu yönde bir karar da aldırılmışlardır.⁹⁷

⁹² *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 459, belge no: 909. (Kandiye ŞS., no:3 s. 409)

⁹³ Detorakis, *The Monasteries of Crete*, s. 7.

⁹⁴ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s. 221, belge no: 342.

⁹⁵ Rahiplerin cizye yükümlülükleri ile ilgili; A. Nühket Adıyeke, “18. Yüzyılda Girit’te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, 20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*, 27 June – 1 July 2012, Rethymno, Crete, Greece. (Basılmamış daktilo metin)

⁹⁶ BOA., Cevdet Maliye, no: 31868, 3 Mart 1719.

⁹⁷ RŞS., no: 56, s. 75. Benzeri bir problemin XVIII. Yüzyılda da yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı memurlarının Hristiyan rahiplere öğretmenlik yapmalarına izin vermedikleri için (yukarıdaki sebeple olsa gerek) Ortodoks çocukların Faneromini manastırında gizlice öğrenim gördüklerine dair. Brumfield, a.g.m., s. 66.

Manastırların idare ile karşı karşıya kaldığı önemli bir başka sorun da manastırların tamiri konusudur. Kilise ve manastırların tamiri konusu Osmanlı hukuk pratiğinde de tartışmalı konulardan birisidir. Genel olarak merkezi yönetimce Gayr-ı Müslim ibadethanelerinin tamirine “*eskisini aşmadan*” müsaade ediliyordu. Nitekim Resmo manastırları ile ilgili birçok tamir kaydında adı geçen binanın fetih sırasındaki haline göre inşası izni veriliyordu.⁹⁸ Manastır tamirlerinde genellikle manastırın gumenosu veya bir veya birkaç papas kişisel olarak başvuruda bulunuyordu. Bu başvuru sırasında binanın genel durumu harap olan yerleri tanımlanarak yapılacak olanlar anlatılıyor, başvuru konusu tayin edilen bir görevli tarafından incelenerek uygun bulunduğu takdirde inşaat izni veriliyordu.⁹⁹ İzinsiz yapılan tamir ve inşaatlar da sonradan kovuşturulabiliyordu. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir kayıta Çanlı Manastırı’nda izinsiz yapılan manastır tamiri ve manastır dışında yapılan bir adet misafir odasının incelenmesi,¹⁰⁰ Aya İrini köyündeki eski kilisenin izinsiz bir şekilde yirmi sene önce Papa Kirlo isimli rahip tarafından tamir edildiği şikayet üzerine durumun incelenmesi emrediliyordu.¹⁰¹

Manastırların tamiri ile ilgili en dikkat çekici özellik şudur; Müslüman ibadethaneleri tamirinde mütevellisi eliyle de olsa vakıf, inşa işleminin ve olayın hukuksal ve mali süreçlerinde muhataptır. Manastır vakıflarında bu tamir süreçlerinde vakfın ismi hiçbir şekilde geçmemektedir. Tamir için bazen bir veya birkaç papas başvurmakta, olayın hukuksal ve mali boyutunda da bu papaz veya rahipler muhatap kabul edilmektedir. Genellikle de manastırların gomenoları bu durumda muhatap olarak görülmektedir. Nitekim 1658 Temmuz’unda Çanlı Manastırı’nda yapılan tamir ve bakım çerçevesinde hukuksal işlemlerde sadece manastır gomenosu Papa Yerasimo muhatap alınmış işlemler onun üzerinden yürütülmüştür.¹⁰² Eğer bu tamirler sırasında bir ölüm veya yaralanma söz konusu olursa¹⁰³ adli inceleme başlamakta ve hukuksal muhatap olarak da yine rahipler söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu hususta da manastır vakıflarının resmi hüviyeti devlet katında belirsizliğini korumaktadır.

⁹⁸ RŞS., no: 60, s. 6; RŞS., no: 416, s. 38.

⁹⁹ Bağçelik köyünde Ayo Yorgi Flodi Manastırı’nın, 6 Haziran 1666 tarihli tamiri prosedürü için; RŞS., no: 87, s. 25; Ağustos 1674 tarihinde Galos Manastırı’nın tamiri için manastır mütemekkinlerinden Papa Yanni’nin mahkemeye müracaatı, RŞS., no: 85, s. 16; Bir başka örnek için RŞS., no: 60, s. 415.

¹⁰⁰ RŞS., no: 60, s. 340.

¹⁰¹ 1763 Haziran ve Temmuz tarihli hükümler RŞS., no: 3112, s. 10 ve 66. Manastır tamirleri ile ilgili ayrıca bkz: Gradevas, a.g.m., s. 198,200.

¹⁰² RŞS., no: 1, s. 39, 119.

¹⁰³ 1652 yılı Eylül’ünde Arkadi Manastırı’nın tamiri sırasında mimar Nikola Menginari’nin ölümü (RŞS., no: 56, s. 76), aynı manastırda 1665 yılı ilkbaharında da neccar Korki’nin inşaat sırasında ölümü. (RŞS., no: 90, s. 4)

Sonuç olarak; kendisini tebaası olan Ortodoks cemaatinin hamisi olarak gören Osmanlı yönetimi, bunun gerekliliklerini de hayata geçirmiştir. Tarihsel Ortodoks kilise örgütlenmesi ve cemaat yaşantısı idarece korunmuş ve hukuksal bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, egemen güç olan Osmanlı yönetimince tek taraflı olarak verilen imtiyaz belgeleri, tarihsel bir sürece dayandığından ve dahili kamu hukukunu düzenledikleri için değiştirilmemiş ve cemaatlerin lehine bazı hakların tanınmasını da sağlamıştır.¹⁰⁴ Bu hakların başında da Ortodoks ibadethanelerinin hayatlarını devam ettirmesi ve sürekliliklerinin sağlanması organizasyonu gelmektedir.

Resmo'daki manastır vakıf mülkleri ile ilgili bulgular, az sayıdaki farklı coğrafyalara ilişkin çalışmalarda ortaya konan sonuçlarla örtüşmektedir. Öncelikle manastırlara ait mülkiyetin hukuksal temelleri oldukça karışıktır. Manastırlara ait mülkiyetin kabul edilir pratik bir gerçek olmasına karşın vakıflarının mevcudiyeti net olmayan bir hukuksal belirsizliktir.

Tanınan, ancak bu tanınmanın hukuksal boyutlarının netleştirilmediği sistemde, devletin bu vakıfları muhatap alması esnasında da bir başka sorun ortaya çıkmaktadır. Bu sorun, vakfın yönetim şemasıdır. Müslüman vakıflarında çok açık olan bu şema manastır vakıflarında belirsizdir.

Osmanlı yönetimi, kendi resmi dinlerinin ibadethanelerini koruma ve kollama misyonu çerçevesinde, manastırların hayatlarını sürdürebilmeleri için formatı çok belirgin olmayan manastır vakıflarına hayatın pratiği içinde devam etme olanağını sağlamış bu amacında Resmo örneğinde başarıya da ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA., Cevdet Adliye, no: 3565, 53-3217.

BOA., Cevdet Maliye, no: 31868.

BOA., D. BŞM. GRH., no: 9/8.

Iraklion Vikelea Kütüphanesi Şeriye Sicilleri Koleksiyonu

Resmo Şeriye Sicili, (RSS.) no: 1.

Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi

Resmo Şeriye Sicili, (RSS.) no: 55, 56, 60, 85, 87, 90, 98, 413, 415, 416, 3112.

¹⁰⁴ N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1967, s. 4.

Araştırma Eserler

- Adıyke, A. Nühket, “18. Yüzyılda Girit’te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, 20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*, 27 June – 1 July 2012, Rethymno, Crete, Greece. (Basılmamış daktilo metin)
- _____, “XVIII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları”, *Pax-Ottomana Studies In Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek) Sota&Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, ss. 77-95.
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Talbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- Alexander, John C., “The Turkish Documents the Orthodox Christian Monasteries as sources for the study of the Ottoman Period in Greece” *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, (16-17 Kasım 2000), Türk Tarih Kurumu, 2003 Ankara, ss. 1-7.
- Andrea, Kopasi, “Girit’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmuu-yl Ebu’z-Zîya*, sayı 24, (1315), ss.1578-1585.
- Balta, Evangelia - Oğuz, Mustafa, *Livâ-i Resmo (Tahrir Defteri)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009.
- Bayraktar, Elif, *The Implementation of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith as Actors in the Kadı Court*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2005.
- Brumfield, Allaire, “Osmanlı Girit’inde Tarım ve Kırsal Yerleşme 1669-1898”, *Osmanlı Arkeolojisi*, (Edit: Uzi Baram-Lynda Carrol), (Çev: Bilgi Altunok), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, ss. 49-89.
- Demirbaş, Mehmet Ali, “Fetih Sonrası Resmo’da Mülkiyet Değişimi Hakkında Gözlemler”, 13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 1-5 October 2013, Alcalá de Henares (Spain) (Basılmamış daktilo metin).
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- Fotic, Aleksandar, “The Official Explanations fort he Confiscationand Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II”, *Turcica (Revue d’Études Turques)*, Tome XXVI, (1994), ss. 33-54.
- _____, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts (Môlaviya, Medieval Charters): Examples from the Archive of the Hilandar Monastery (15th-18th C.)”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, vol.II*, (Edit: Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey), London-New York, 2005, ss. 63-73.
- _____, “Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)”, *XIV Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2005, ss. 721-727.
- _____, “The Metochion of the Chilandar Monastery in Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)”, *The Otoman Empire, The Balkans, The Grek Lands: Toward a Social and Economic History*,

- (*Studies in Honor of John C. Alexander*), (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, ss. 109-114.
- _____, “Kassandra in the Ottoman documents from Hilandar Monastery (Mount Athos) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Balkanica*, XI,7 2009 [2010], ss. 57-73.
- Gradeva, Rossitsa, “Orthodox Christians and the Ottoman Authority in late-Seventeenth Century Crete”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss.177-201.
- Green, Molly, *A Shared World (Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, Princiton University Press, 2000.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004.
- Ierodikeio, Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou - Pinelopi Fotinou, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2003.
- Ierodikeio, Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674), (Meros B 1683-1686)*, Gülsün Ayvalı - Fotini Hayreti - Pinelopi Fotinou - Marinos Sariyannis, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010.
- El-Kefevi Salih bin Ahmed, *Şeyhülislam Ali Efendi Fetvaları*, (Sadeleştirilen: Nevfel Dinç), Kit-San Matbaacılık, İstanbul, 1985.
- Kermeli, Eugenia, “Ebû's-Suûd's Definitions of Church Vakfs: Teori and Practice in Ottoman Law”, *Islamic Law Theory and Practice, I*, (Ed: R. Gleave, E. Kermeli), B. Tauris, London, 1997, ss.141-156; Türkçesi, “Ebû's-Suûd'a Göre Kilise Vakıfları ve Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği”, (Çev: Ö. Özcan), *Vakıflar Dergisi*, sayı. 34 (2010), ss.165-175.
- Kolovos, Elias, “Christian Ortodox Monasteries and Muslim Tekkes in the Ottoman Society: Toward a Comparative Approach”, The 12th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOHES), 11-15 July 2011, Retz. (Basılmamış daktilo metin)
- Laiou, Sophia, “Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Turkish Historical Review*, v.3, (2012), ss.1-18.
- Mahluf, Haseneyn Muhammed, *İslamda Miras Hukuku*, (Çeviren: Ali Hastaoğlu, H. Tahsin Feyizli), Nur Yayınları, Ankara, (basım yılı yok)
- Oğuz, Mustafa, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2002.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1967.
- Pashley, Robert, *Travels in Crete*, v.I, London, 1837.
- Randolph, Bernard, *Ege Takımadaları Arşipelago*, (Çev: Ümit Koçer), Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998.

- Roudometof, Victor - Michael, Michalis N., "Economic Functions of Monasticism in Cyprus: The Case of the Kykkos Monastery", *Religions*, 2010/1, ss. 54-77.
- Sariyannis, Marinos, "Le Fonds Ottoman du *metochion* Sinaitique à Candie", *Documents de Travail du Cretobac, No 1*, (Edit: Nicolas Vatin , Gilles Veinstein), Janvier 2010, ss.28-32.
- The Monasteries of Crete*, (Text: Nikos Psilakis, Introduction: Theocharis Detorakis, Translated:John Leatham), A Publication of the Bank of Crete, Athens, 1988.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap, (Çev: Ali Berkay), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Vatin, Nikolas, Veinstein Gilles et Zachariadou Elizabeth, *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos*, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique Institut de Recherches Byzantines, Athenes, 2011.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, (Bir Sosyal Tarih İncelemesi)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayını, İstanbul, 2011.

SULTAN BİRİNCİ MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ*

UĞUR KURTARAN**

GİRİŞ

Tarih sahnesine ilk çıkışında Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç beyliği iken zamanla bağımsız bir devlet hâline gelen Osmanlı Devleti, çevresindeki irili ufaklı beylikleri hâkimiyet altına alırken, diğer yandan da batı istikametinde fetih politikası izlemeye başladı. Batı yönünde genişleyen devletin henüz büyüme aşamasında karşısına Altınordu Devleti'nin siyasî nüfuzu altında hayat süren küçük bir devletçik olan Moskova Knezliği rakip olarak ortaya çıktı¹. XV. yüzyılın ortalarına kadar dağıntık bir şekilde yaşayan Ruslar, 1462'de Moskova Knezi (Prensi) olan III. İvan'ın etrafında toplanarak, devletleşmeye başladılar².

Bu tarihten sonra, Anadolu'nun jeopolitik durumu ve Rusya'nın özellikle Büyük Petro'dan itibaren izlediği genişleme ve fütûhat siyaseti tarih boyunca iki devlet arasında başta askerî olmak üzere, çok çeşitli karşılaşmalara neden oldu³. Tarih boyunca devam eden bu Türk-Rus münasebetlerinin temel sebebi Rusya'nın kuruluşundan beri izlediği güneye sarmak ve sıcak denizlere inmek istemesi sebebiyle Türklerle sürekli çatışmasıdır. Rusya'nın bu arzusu Doğu Anadolu, Balkanlar ve Boğazlar olmak üzere başlıca üç bölgede toplandı. Bunlardan her birine çeşitli yollardan ulaşmayı deneyen Rusların en ağır baskıları Boğazlar üzerinde oldu ve bir zamanlar Osmanlı padişahlarının "hareminden farksız" saydıkları Karadeniz'in kapısını Ruslar, daha Çar I. Petro zamanından beri zor-

* Bu makale Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'na sunduğum "Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi" adlı doktora tezinin bazı bölümlerinin genişletilmesinden oluşmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/TÜRKİYE, ukrtrn@hotmail.com.

¹ Osman Köse, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Osmanlı*, I, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 536.

² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 1948, s. 107-115.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s. VII.

ladılar⁴. Bu çerçevede Türk tarihinin son üç yüz yıl içindeki devrinin siyasî, diplomatik ve askeri yönlerden en önemli kısmını Ruslar ile olan münasebetleri teşkil etmiştir⁵.

Belirtilen bu süre içerisinde iki devlet arasında pek çok savaş ve bunlara bağlı olarak çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır. İlişkilerin başladığı ilk yıllarda Ruslara göre siyasî ve askeri açıdan üstün durumda olan Osmanlı Devleti bu üstünlüğünü yaptığı antlaşmalara da yansımış ve buna uygun bir diplomatik tavır içerisinde olmuştur. Ancak özellikle XVI-II. yüzyıla gelindiğinde 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile ilk toprak kayıplarını yaşayan Osmanlı Devleti, hemen arkasından Ruslar ile imzaladığı İstanbul Antlaşması (1700) ile Azak Kalesi'ni Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Yine bu antlaşmayla tarihinde ilk kez Moskof prensi olarak geçen Rus Çarı'nın "Çarlık" unvanı kabul edilmiştir. Bu şekilde XVIII. yüzyılın başlarında askeri ve siyasî alanda yaşanan başarısızlık, diplomatik alana da kaymış ve Osmanlı-Rus ilişkilerinde Rusların üstün olmaya başladığı yeni bir döneme girilmiştir. Osmanlı Devleti, Prut Antlaşması'yla (1711) kayıplarını kısmen telafi edebilmişse de bu yüzyılda Ruslara karşı asıl önemli başarısını Sultan Birinci Mahmud'un 24 yıllık saltanatı (1730-1754) döneminde göstermiştir. 1736-1739 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları olarak tarihe geçen savaşlar, taraflar arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıdır. Savaşlar sonrasında imzalanan Belgrad Antlaşması (1739) iki devlet arasında 1768 yılına kadar 29 yıl sürecek uzun bir barış dönemini başlatmıştır.

Osmanlı-Rus ilişkileri ile ilgili günümüze kadar pek çok yerli ve yabancı araştırmacı tarafından değişik çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların başında ana kaynak olarak nitelendirilebileceğimiz Akdes Nimet Kurat'ın eserleri gelmektedir. Yine Osmanlı-Rus ilişkilerinin genel seyri ile ilgili Adnan Baycar tarafından hazırlanan Ahmed Cavid Bey'in Müntetab'ı ile Haluk Gürsoy, Süleyman Kocabaş, Tahir Kumkale ve Ali Kemal Meram'ın çalışmaları bulunmaktadır. Cevat Erbakan, Dukakin-zâde Feridun ve Fevzi Kurtoglu ise eserlerinde Osmanlı-Rus ilişkilerini 1736-1739 savaşları çerçevesinde incelemişlerdir. Konuyla ilgili olarak Hayri Çapraz, İlhami Daniş ve Hakan Karagöz tarafından yapılmış yüksek lisans ve doktora çalışmalarının da daha ziyade 1736-1739 savaşları üzerinde durulmuştur. Dönemi inceleyen yabancı kaynakların başında ise Albert Vandal ve Robert L. Daubor'un çalışmaları sayılabilir. Bunların dışında genel ve özel mahiyette çeşitli çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan en önemlileri; Halil İnalçık, Şapı Kazıyev, Osman Köse, Svetlana Oreshkova, İlber Ortaylı, Ali İbrahim Savaş ve Mustafa Güler'in konuyu ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri etrafında inceledikleri makaleleridir. Tüm bu yönleriyle Sultan Birinci Mahmud dönemi Osmanlı-Rus ilişkileri ve bu ilişkiler sırasında uygulanan diplomatik kurallar XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma bu öneme binaen hazırlanmıştır.

⁴ Haluk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul 1968, s. 21-22.

⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. VII; Tarihsel Osmanlı Rus ilişkileri ve temel sebepleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 136-142.

Çalışmamızda “Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri” adı altında daraltmak suretiyle, Osmanlı-Rus ilişkilerini I. Mahmud’un saltanat yıllarını (1730-1754) kapsayacak şekilde incelemeye aldık. Bu açıdan incelediğimiz dönem Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-Rus ilişkilerinin tamamını değil, sadece siyasi ilişkiler ve bunun sonucunda taraflar arasında yaşanan diplomatik gelişmeler ile antlaşma sonrası yaşanan barış sürecini içermektedir. Bu noktada araştırmamızın temel amacı; Sultan Birinci Mahmud ile Rus Çariçesi Anna ve Çariçe Elizaveta döneminde taraflar arasında yaşanan siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerin tespitini yapmaktır. Yine taraflar arasındaki bu ilişkilerin iki devletin siyasi ve diplomatik ilişkileri üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmak ve yeni kaynakların ışığında konuya farklı bir bakış açısı kazandırmak amaçlanmaktadır. Bunun için döneme ait arşiv vesikalari, kronikler ve yazma eserler ile diğer araştırma eserlerinden faydalanılmıştır.

1. SULTAN BİRİNCİ MAHMUD DÖNEMİNE KADAR OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk siyasi münasebetler XV. yüzyılın başlarında III. İvan zamanında ve Kırım Hanı Mengliçiray’ın tavassutu ile 1492 yılında ticarî nedenlerle başladı⁶. Bu tarihten sonra giderek güçlenmeye başlayan Rusya, Osmanlı Devleti ile münasebetlerini Kırım Hanlığı ve Kefe Beyliği aracılığıyla yürüttü. Ayrıca Rusya, ilişkilerini bozmamak için Osmanlı Devleti’ne mektup ve elçiler göndermeye başladı⁷.

XVI. yüzyıla gelindiğinde Moskova Büyük Knezi III. İvan’ın Bizans Prensesi Sofya Paleolog ile evlenmesi üzerine, Moskova Knezi çevrelerinde Moskova’nın Bizans’a “halef” olacağı görüşü ortaya çıktı. Ardından bu görüş “Moskova Üçüncü Roma” tarzında tamamen siyasi bir inanç haline geldi⁸. “Moskova Üçüncü Roma” görüşü dinî kaynaklıydı ve daha sonra Rusya’nın siyasi ve ekonomik hedefleriyle birleştirilerek Türk-Rus ilişkilerinin odak noktası haline geldi⁹.

⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 4; Abdurrahim Özer, “The Ottoman-Russian Relations Between The Years 1774-1787”, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2008, s. 4; Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul 1969, s. 23; Halil İnalçık, “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK. Yayınları, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 25-26.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK. Yayınları, Ankara 1983, s. 476-477; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s. 78.

⁸ Uğur Kurtaran, “Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Konya 2012, s. 215.

⁹ Tahir Tamer Kumkale, *Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1997, s. 23; Oktay Berber, *Rusya’nın Balkan Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 21.

Kuruluşundan beri Baltık ve Karadeniz'e çıkmak isteyen Ruslar, IV. İvan zamanında 1552'de Astrahan ve 1556'da Kazan hanlıklarını topraklarına kattı¹⁰. Yaşanan bu durum 1569'da Ejderhan Seferi adı verilen ilk Rus-Türk savaşına neden oldu¹¹. Ancak kötü organize edilen bu seferde Osmanlı orduları yenildi¹².

XVII. yüzyıla gelindiğindeyse Rusya'nın izlediği politikalar sonucunda Osmanlı kuvvetleri tarafından Çehrin'e iki sefer düzenlendi¹³. Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü ile neticelenen bu seferlerin ardından 11 Şubat 1681 tarihinde ilk Türk-Rus barışı olan Bahçesaray / Edirne Antlaşması imzalandı¹⁴. Bu antlaşma ile ilk kez Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ortak bir sınır oluşturuldu¹⁵. Ancak Viyana bozgunundan (1683) sonra Lehlerle 1687'de "ebedi barış" imzalayan Ruslar 26 Temmuz 1696'da Azak kalesini aldılar¹⁶. Fakat Venedik, Avusturya ve Lehistan'ın Osmanlı Devleti ile barış için müzakereye başlamaları Rusların plânlarını bozdu¹⁷.

Karlofça'da Osmanlı Devleti ile iki yıllık bir mütareke imzalayan, ancak daha sonra yalnız kalan Rusya 13 Haziran 1700 tarihinde 14 maddelik İstanbul Antlaşması'nı imzaladı¹⁸. Antlaşma ile Azak'ı Osmanlı'dan alan Ruslar Karadeniz'e açılma imkânı bula-

¹⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 78; Rusların Kazan ve Astrahan topraklarını işgali ile ilgili geniş bilgi için bk. Kadir Şihverdiyev, "II. Katherina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları", *Basılmamış Tüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006, s. 15-22.

¹¹ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 216.

¹² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 33-34; Gürsel, *a.g.e.*, s. 40-41; Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş 1683-1703", *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 755; Ayrıntılı bilgi için bk. Aynı müellif, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII, No. 46, Ankara 1948, s. 349-402.

¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 429; Süleyman Kocabaş, *Küzyden Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 1989, s. 57-58.

¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 433; Nicolai Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 162; Ahmed Cavid Bey, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, (Haz. Adnan Baycar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004, s. 165.

¹⁵ Svetlana Oreshkova, "1683-1737 Yılları Arasında Rus-Türk İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK. Yayınları, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 556.

¹⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 582-583; Jorga, *a.g.e.*, s. 229; B. H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. E. Bengi Özbilen), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul 1993, s. 14; Ahmed Cavid Bey, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁷ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 219.

¹⁸ BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 1, s. 6-9; nr. 5, s. 491-502; BOA. A. DVNS. DVE. d. *Rusya Ahidnâme Defterleri*, nr. 83-1, s. 1-4; *Muahedat Mecmuası*, III, İstanbul 1294, s. 209; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 593; Jorga, *a.g.e.*, s. 237-238; J. V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, *Üçüncü Neşriyat*, İstanbul 1991, s. 23; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, TTK. Yayınları, Ankara 1953, s. 37-47; İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK. Yayınları, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 125.

mayınca Baltık Denizi için çalışmalara başladılar. Rus nüfuzunun Lehistan'a uzanmasını istemeyen İsveç Kralı XII. Karl (Demirbaş Şarl), Ruslarla giriştiği mücadele sonucunda (Paltova Meydan Muharebesi) yenilerek Osmanlı Devleti'ne sığındı¹⁹. Bu durum Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasının yeniden açılmasına neden oldu.

1710 yılında taraflar arasında yeni bir savaş başladı. Rus ordusu, Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı orduları tarafından Prut boyundaki bataklıkta kuşatıldı²⁰. Ancak yapılan stratejik hatalar sebebiyle 21 Temmuz 1711 tarihinde Prut Antlaşması imzalandı²¹ ve Çar I. Petro ordusuyla birlikte serbest bırakıldı²². Rusya'nın antlaşma şartlarını yerine getirmemesi üzerine tekrar harp ilanına karar verildi ise de İngiliz ve Felemenk elçilerinin araya girmeleri sonucunda Ruslarla 1713 yılında 11 maddelik Edirne Antlaşması imzalandı²³. Ardından bu antlaşma 16 Aralık 1720 tarihinde tekrar yenilendi²⁴.

1720 tarihinde imzalanan bu antlaşmadan sonra Rusya Hazar boyunca güneye inerken, Osmanlı Devleti de Gürcistan'da başlattığı askerî hareketi genişletti. Osmanlı'nın ilerlemesi karşısında Avusturya'ya karşı Osmanlı-Rus-Fransız ittifakını hazırlamak için Fransa elçisinin tavassutu ile 1724 yılında altı maddelik İran Mukasnamesi imzalandı²⁵. 24 Haziran 1724 yılında yapılan Rusya ile İran topraklarının bölüşümü anlaşmasından sonra Osmanlı-İran savaşları aralıklarla devam etti²⁶. Dönemin sadrazamı Nevşehirli Da-

¹⁹ BOA, A. DVNS. NMH. d. nr. 6, s.183; Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, I, İstanbul 1282, 259; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 61-63; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 256-258; Jorga, *a.g.e.*, s. 250-251; Norman Itzkowitz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, I, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 19-24.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Prut Savaşı ve Barışı*, II, TTK. Yayınları, Ankara 1953, s. 11-13; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 78-80; Jorga, *a.g.e.*, s. 260-261; Ayrıca Prut seferi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Yıldız, *Prut Seferi'nde Lojistik ve Organizasyon*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

²¹ BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 9, s. 306-309; Erim, *a.g.e.*, s. 48-52; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 84-85; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 259; Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008, s. 10.

²² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 20; Jorga, *a.g.e.*, s. 261; Aydın Mertayak, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Seferi ve Sefaretnamesi (1722-1723)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2005, s. 46.

²³ BOA. A. DVNS. DVE. d. nr. 83-1, s. 32-106; BOA. BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 6, s. 218-219; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 56; Erim, *a.g.e.*, s. 53-59.

²⁴ Edirne Antlaşması'nın teccid edilmiş sureti (1 Zilhicce 1133), BOA. A. DVNS. DVE. *Rusya Ahidnâme Defteri*, nr. 83-1, s. 58-112.

²⁵ Antlaşma şartları için bk. BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 7, s. 78; Karagöz, *a.g.t.*, s. 12.

²⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, Türkiye Yayınları, İstanbul 1971, s. 20; Metin Kunt, "Siyasi Tarih (1600-1789)", *Çirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*, II, Milliyet Kitaplığı, İstanbul t.y. s. 60-61.

mat İbrahim Paşa'nın oluşturmaya çalıştığı sulh ve sükûn devri bu savaşlar nedeniyle halk arasında büyük hoşnutsuzluklara neden oldu. Osmanlı Devleti'nde "Lale Devri" olarak adlandırılan bu dönem 1730 tarihindeki Patrona Halil İsyanı ile neticelenirken dönemin padişahı III. Ahmed tahttan indirildi ve yerine I. Mahmud getirildi²⁷.

2. SULTAN BİRİNCİ MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ

1730 yılında Patrona Halil Ayaklanması ile amcası III. Ahmed'in yerine tahta geçen Sultan Birinci Mahmud tahta çıktıktan sonra ilk iş olarak tahta çıkmasına vesile olan Patrona Halil ve yandaşlarını ortadan kaldırarak, siyasi istikrarı yeniden sağladı. Ardından ıslahat hareketlerine yönelen padişah, bir yandan Batı tarzı ıslahatlar yapmak için Avrupa'dan teknik ve askerî uzmanlar getirirken, diğer yandan da cephelerde meydana gelen yeni gelişmeler ve savaşlarla ilgilenmeye başladı²⁸.

Osmanlı Devleti'nde I. Mahmud'un tahta çıktığı bu sıralarda Ruslarda 1730 yılında ölen II. Petro'nun kızı Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) tahta geçti²⁹. Rusya Anna'nın saltanat yıllarında, dış politikada Büyük Petro'nun siyasetine devam etti. Bu çerçevede Lehistan'daki Rus nüfuzu güçlendirilirken, Karadeniz'e ulaşmak politikasını yeniden ele aldı³⁰. Rusya bu amaçla, 1724 antlaşması ile İran'dan aldığı yerleri geri vererek, İran ile dostluk kurdu³¹.

1731'de yeniden başlayan İran savaşlarına 1736 yılında yapılan antlaşmayla son veren ve doğudaki sorunları bertaraf eden Osmanlı Devleti, Birinci Mahmud döneminde Batı ile herhangi bir şekilde çatışmaya girmek istememesine rağmen, 1736 yılında İran savaşlarının durakladığı sırada Avusturya ve Rusya ile yeni bir savaşa girmek zorunda kaldı³².

a. 1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı

XVIII. yüzyıla ait bu ilk Osmanlı-Rusya harbinin temel sebebi Rusya'nın uyguladığı tarihsel politikalar³³. Rusya Osmanlı Devleti'nin İran seferleriyle meşgul olduğu

²⁷ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 222.

²⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 215.

²⁹ Özer, *a.g.t.*, s. 6.

³⁰ Şihverdiyev, *a.g.t.*, s. 33.

³¹ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 232.

³² M. Alaadin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Genel Türk Tarihi*, VII, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 83.

³³ Avrupalı bir devlet olabilmek için çevresindeki açık denizlere inmek amacıyla XV. yüzyılın ikinci yarısından beri gayret eden Rusya, Ocak 1736 yılında Osmanlı Devleti'ne savaşa açtı. Savaşın temel sebebi,

dönemlerde mevcut politikalarının gerçekleştirmek amacıyla Avusturya İmparatoru VI. Şarl arasında gizli bir antlaşma imzaladı³⁴. Bu şekilde Avusturya ile birleşen Rusya, Prut ve Edirne muahedelerine uymayarak Lehistan Krallığı meselesine askerî müdahalede bulundu³⁵ ve Mareşal Münnich³⁶ komutasındaki ordularını Lehistan'a sokarak kendi adayı olan III. Oğüst (Augustos)'u kral olarak seçti³⁷. Ayrıca Rusların Azak kalesine taarruzları ve Don nehrinde asker bulundurmaları ve yine İran savaşları sırasında Osmanlı kuvvetlerinin Rusların protestosu üzerine geri dönmek zorunda kalması iki devlet arasındaki gerginliği daha da artırdı³⁸. Ruslar bir müddet sonra bu hedeflerini gerçekleştirmek için Or-kapu'yu teslim alarak, Kırım'a saldırdılar. Rusların Kırım ve Azak'a saldırılarının gerekçesi, Kırım kuvvetlerinin İran üzerine sefere çıkan Osmanlı ordusuna yardıma giderken Kuban ve Terek bölgelerini geçmelerini savaş sebebi saymalarıdır³⁹. Ardından Rusların Bahçesaray'ı yakmaları ve Azak'ı almaları üzerine durumdan istifade eden Fransa'nın İstanbul sefiri Marguis de Vilenuvve'nin teşvikleri sonucunda Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş açtı (2 Mayıs 1736)⁴⁰. Bu arada İran ile halen devam eden savaşlarda barış yapılarak, doğu cephesindeki kuvvetler Kırım üzerine gönderildi⁴¹. Padişah I. Mahmud İstanbul'da ka-

1720 yılında Çerkez ve Nogayları kendine tabi kılması ve İsveç Devleti ile yaptığı savaşta galip çıkarak, 1721'de Nişat Barışı'yla Kuzey Avrupa'da hâkimiyet kurup, yönünü güneye çevirmesidir, Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 21-22; 1736-1739 Osmanlı-Avusturya ve Rusya savaşları ile ilgili bk. Robert L. Daubar, *Die Malteser Ordans-Marineim Türkankrieg 1736-1739 an der Donau*, Wien 2002; Albert Vandal, *Une Ambassade Française en Orient Sous Louis XV. La Mission du Marguise de Villeneuve 1728-1741*, Paris 1887.

³⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 252; Şihverdiyev, *a.g.t.*, s. 33; Yapılan bu gizli antlaşmaya göre; Rusya savaş sebebi sayacağı bir bahane ile Kırım ve çevresindeki Osmanlı topraklarına saldıracaktı. Bu sırada Avusturya arabulucu rolü üstlenerek, Osmanlı Devleti'ni oyalayacak ve her iki devlet hazırlıklarını tamamladıktan sonra harekete geçeceklerdi, Mustafa Güler, "1737 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Özi'nin Elden Çıkması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, XXIII, İzmir 2008, s. 141.

³⁵ Rus Çarı I. Petro "Lehistan'ın üzerine binip düşmanlarıma yürüyecek bir sal olarak istiyorum" demiştir; Karagöz, *a.g.t.*, s. 16.

³⁶ Münnich (1683-1767) aslı Alman olan bir Rus mareşalidir. Oldenburg'da doğmuş ve Leningrat'ta ölmüştür. Önce Fransa ve Almanya ordularında çalışan Münnich, daha sonra Rusya hizmetine girmiş ve Anna İvanovna'nın gözdesi olarak mareşalliğe kadar yükselmiştir; Cevat Erbakan, *1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1862, s. 4.

³⁷ Dukakin-zâde Feridun, *1736-1739 Türk-Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1278, s. 1; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 251; Karagöz, *a.g.t.*, s. 19.

³⁸ Şemdanizâde Fındıklı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevarih*, I, (Haz. M. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 40-41; Erbakan, *a.g.e.*, s. 5.

³⁹ Güler, *a.g.m.*, s. 141.

⁴⁰ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *Suphi Tarihi*, (Haz. Mesut Aydıner), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 299-300; Danişmend, *a.g.e.*, s. 24; Güler, *a.g.m.*, s. 142; Bu harp Ruslarla yaptığımız dördüncü harb olup (1148 H.-1736 M.)'den (1152H. -1739 M.) senesine kadar üç sene sürmüştür, Fevzi Kurtoglu, *1736-1737 Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizcisinin Hatıraları*, Deniz Matbaası, İstanbul 1935, s. 5.

⁴¹ Güler, *a.g.m.*, s. 142.

lip, Silahdar Mehmed Paşa'yı serdar-ı ekrem tayin ederek, cepheye gönderdi⁴². Ardından Rusların antlaşma şartlarını bozmalarından dolayı savaş düzeninin alınması ile ilgili fetva alındı⁴³. Yine Bâb-ı âli Rusların saldırıları karşısında (1736) yılında Karadeniz'e Canım Mehmed Paşa komutasında bir donanma gönderdi⁴⁴. 16 Haziran 1736 tarihinde Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa maiyetindeki Osmanlı ordusu Davutpaşa'dan hareket ederek, 22 Haziran 1736'da Edirne'ye ulaştı⁴⁵. Bu arada Avusturya elçisi Ludving von Talman Bâb-ı âli'yi çeşitli bahanelerle oyalarken⁴⁶, yapılan plâna göre, Osmanlı ordusu karadan ve denizden Ruslar üzerine saldırıya geçtiği sırada daha önce anlaşılan iki devletten önce Rusya daha sonra da Avusturya savaşa girecekti⁴⁷. Aradan geçen bu süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayan Avusturya ordusu üç koldan taarruza geçti⁴⁸. Buna göre Banyaluka, İzvornik ve Eflâk tarafları Avusturya kuvvetlerince zapt edilirken, Ruslar da Özi'ye saldırdı⁴⁹. Bu durum üzerine Nisan 1736'da Trabzon valisi olan Hatıpzâde Yahya Paşa Özi Muhafızlığı'na atandı⁵⁰. Osmanlı kuvvetleri 7 Temmuz 1737 tarihinde Özi kalesine ulaşan General Münnich kuvvetleri ile karşılaştılar. Yahya Paşa barış olacak diye Osmanlı hükümetinden gerekli desteği alamadı⁵¹. Yapılan savaş sonucunda Osmanlı kuvvetleri yenildi ve Özi kalesi düştü. Ardından Yahya Paşa başta olmak üzere ileri gelen kişiler esir edildi

⁴² İlhami Daniş, *1736-1739 Savaşlarında Karadeniz'de Osmanlı Donanması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 20.

⁴³ BOA. C. AS. nr. 567/ 23834.

⁴⁴ Daniş, *a.g.t.*, s. 39-40; BOA. C. ML. nr. 441/ 17787.

⁴⁵ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 235-236.

⁴⁶ BOA. AE. SMHD. I. nr. 52/ 3157; Vandal, *a.g.e.*, s. 264; Avusturya Rusya ile yaptığı antlaşma gereğince Osmanlı Devleti ile Rusların arasını bulmak üzere Talman'ı görevlendirdi. Osmanlı ordugahına gelen Avusturya elçisi imparatorunun ve Rusların isteklerini ilettiler. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kırm ve Azak'taki istilalara son verme taleplerini imparatoruna danışma bahanesiyle Ruslara zaman kazandırdı. Taraflar arasındaki görüşmelerin uzaması üzerine Avusturya elçisi Osmanlı, Avusturya, Rusya, İngiltere ve Hollandalıların katılacağı bir barış toplantısı önerdi. Osmanlı Devleti'nin kabulü ile görüşmeler Lehistan'daki Niyemirov'da başladı. Ancak bu görüşmeler sürerken 9 Ocak 1737'de Rusya ve Avusturya taarruz antlaşması yaparak saldırıya geçtiler, Karagöz, *a.g.t.*, s. 29-30; Güler, *a.g.m.*, s. 144.

⁴⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 259; Avusturya'nın XVIII. yüzyıl başlarından itibaren askeri ve siyasi politikalarına yön veren başlıca üç gelişme vardı. Birincisi, Osmanlıları Avrupa'dan uzaklaştırmak ve Balkan topraklarını paylaşmak için Rusya ile bir ittifak yapmak; ikincisi, Osmanlı'nın sahip olduğu Avrupa topraklarına hâkim olmak; Rusya'nın mevcut durumu kabul etmesiyle, Balkanlardan uzak durmasını sağlamaktır, Karagöz, *a.g.t.*, s. 21.

⁴⁸ Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 109.

⁴⁹ Dukakin-zâde, *a.g.e.*, s. 8; Erbakan, *a.g.e.*, s. 27-28; Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, İstanbul 1962, s. 2494.

⁵⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. nr. 142, s. 81; Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 43.

⁵¹ Karagöz, *a.g.t.*, s. 32.

ve Osmanlı'nın bütün savunma mühimmatı, tamamen Rusların eline geçti⁵². Rusların bu taarruzları ve Özi kalesinin düşmesi Sultan Mahmud'u son derece üzdü ve hadiselerde ihmali görülen Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'yı azlederek, Bender muhafızı Abdullah Paşa'yı sadarete getirdi⁵³.

Avusturya kuvvetleri 12 Temmuz'da hududu geçerek, Niş kalesini muhasara ettiler ve kısa sürede teslim aldılar⁵⁴. Avusturya ve Rusya'nın bu saldırılarına karşı harekete geçen Osmanlı Devleti'nde Vezir Köprülü-zâde Ahmed Paşa komutasındaki ordular Niş'i geri alırken⁵⁵, İvaz Mehmed Paşa'da Vidin civarında başka bir Avusturya ordusunu⁵⁶ yenilgiye uğrattı⁵⁷. Ardından Bosna valisi Hekimoğlu Ali Paşa Avusturya kuvvetlerini Banyaluka Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı⁵⁸. 1738'de Adakale ve Belgrad'ı zapt etmek için yola çıkan Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa Avusturya kuvvetlerinin Temeşvar tarafına saldırıları üzerine istikametini değiştirerek, Sebeş ve Lugoş kalelerini zapt etti ve Belgrad'a akınlar yaptı⁵⁹. Daha sonra Toz Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Kornia muharebesinde Avusturya kuvvetlerini mağlup etti (4 Temmuz 1738)⁶⁰.

Bu şekilde özellikle Avusturya cephesindeki büyük başarılarından sonra Osmanlılar, 1738 ve 1739 yıllarında Tuna boyunca ilerleyerek, Belgrad, Semendire, Orsova ve diğer şehir, kasaba ve kaleleri aldılar⁶¹. Bu arada Avusturya cephesinde bu başarılar yaşanırken, Rusya cephesinde ise Bender seraskeri Numan Paşa, Kırım kuvvetleri ile birleşerek Aksu (Bug) ve Turla (Dinyester) boylarında çarpışıp Rusların ilerlemesini engelledi⁶². Karadaki bu başarının yanı sıra Rus donanmasının da Kaptan-ı derya Süleyman Paşa tarafından saf dışı bırakılması sonucunda, Özi ve Kılburun kaleleri istirdat edilerek, bazı yerlerde başarılar elde edildi⁶³.

⁵² Güler, a.g.m., s. 144.

⁵³ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 235-236; Karagöz, *a.g.t.*, s. 32.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 270.

⁵⁵ Erbakan, *a.g.e.*, s. 1.

⁵⁶ Avusturya ordusunun genel durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Karagöz, *a.g.t.*, s. 32-34, 102-104.

⁵⁷ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2499-2500.

⁵⁸ Vakaniüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 389-391; Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 72; Danişmend, *a.g.e.*, s. 25-26; Erbakan, *a.g.e.*, s. 34-35; Karagöz, *a.g.t.*, s. 45.

⁵⁹ Dukakin-zâde, *a.g.e.*, s. 18-21; Hammer, *a.g.e.*, s. 506-507; Yalçınkaya, a.g.m., s. 84.

⁶⁰ Kurtaran, *a.g.t.* s. 236.

⁶¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 256; Erbakan, *a.g.e.*, s. 42; M. Münir Aktepe" Mahmud I", *İA*, VII, İstanbul 1989, s. 162-163.

⁶² Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 84; Yaşar Yücel- Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, IV, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 13; Erbakan, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁶³ BOA. C. AS. nr. 115/ 49413; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 263; Ebu Schl Numan Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 7.

Bu arada İvaz Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerine Vali Hekimoğlu Ali Paşa komutasındaki Bosna kuvvetlerinin katılımıyla güçlenen Osmanlı ordusu Avusturya'ya doğru harekete geçti. Osmanlı ordularının Niş'e gelmesi ile müzakereler yapılarak, Belgrad üzerine gidilmesine karar verildi. Osmanlı ordusuna mukavemet için Hisarcık önlerine gelen Avusturya ordusu ile yapılan savaşta Avusturya orduları mağlup edilerek, Belgrad kuşatıldı ve uzun süren bir muhasaradan sonra Belgrad kale komutanı Vallis, İmparatora mukavemet edemeyeceğini bildirdi⁶⁴. Bu durum üzerine taraflar arasında barış müzakereleri yeniden başladı⁶⁵.

Barış görüşmeleri için İmparator General Kont Neipperg'i murahhas olarak gönderdi. İki taraf arasında arabuluculuk yapmakla görevlendirilen Fransız elçisi Marki dö Vile-nuvve de orduya davet edildi. Ardından Fransız elçisi Avusturya delegesi Kont Neipperg ile Osmanlı Devleti temsilcileri Reisülküttap Mustafa Efendi, ordu kadısı Esat Efendi ve mektupçu Ragıp (Koca Ragıp Paşa) Efendi ile heyete sonradan katılan Bosna valisi Hekimoğlu Ali Paşa arasında görüşmeler başladı⁶⁶.

Görüşmelerde, Avusturya delegesi İmparator'dan aldığı talimatlar gereğince Küçük Eflâk ve Sırbistan'ı terk edeceklerini, karşılığında ise Belgrad'ın kendilerinde kalmasını Sava ve Tuna nehirlerinin ise iki taraf arasında sınır olmasını teklif etti. Avusturya isteklerinin Osmanlılar tarafından kabul edilmemesine rağmen, Fransız elçisinin çabaları ile uzlaşma sağlandı⁶⁷.

b. Belgrad Antlaşması (1739)

Osmanlı orduları son iki yıl boyunca Avusturya cephesinde savaştığı için, Ruslara fazla önem verilmediğinden Kırım başta olmak üzere Eflâk ve Boğdan Ruslara karşı savunmasız bırakılmıştı. Ruslar 1738'de önce Balkan Ortodoksları yoluyla daha sonra da Lehistan'la yaptıkları bir antlaşmaya dayanarak, Polonya topraklarından geçip, Hotin, Bender ve arkasından da Boğdan'ın merkezi Yaş'ı işgal ettiler. Eflâk'a saldırmayı planladıkları sırada Avusturya ile yapılan Belgrad Antlaşması⁶⁸ Rusların bütün plânlarını bozdu⁶⁹.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 291; Karagöz, *a.g.t.*, s. 240.

⁶⁵ Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 90-91; R. Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934, s. 51; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2513; Ayrıntılı bilgi için bk. Ragıp Paşa, *Fethiye-i Belgrad*, Süleymaniye Ktph. Esad Efendi Ksm. nr. 365512, Var. 11a-25b.

⁶⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. nr. 147, S. 50-53; Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁶⁷ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 238.

⁶⁸ BOA. A. DVNS. *Nemçelî Ahidnamesi*, nr. 59/3, s. 185-191; Antlaşmanın tasdiki, mibadelesi ve tahlili hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nurgül Bozkurt, "Osmanlı-Avusturya Münasebetleri (1740-1780), *Basılmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2000, s. 26-31.

⁶⁹ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 84.

Hedeflerinden vazgeçmeyen Ruslar Osmanlılarla yaptıkları Stavucan Meydan Muharebesi'nde Osmanlıları yenilgiye uğratmalarına rağmen 1 Eylül 1737'de Neipperg'in Vezir-i azam ile sulh antlaşması yapması sonucu, savaş alanında müttefiksiz kaldılar. Bu durum üzerine Ruslar, çaresiz kalarak Fransa'nın arabuluculuğu ve Avusturya'nın da telkinleri ile barışı kabul etti⁷⁰. Ardından Vilenuvve'ün yanında bulunan Rus murahhası Cagnoni (Kaynini) ile Vezir-i azam arasında on beş madde ve bir sonuçtan oluşan Osmanlı-Rus Antlaşması imzalandı (H. 1152/M. 1739)⁷¹.

Sultan I. Mahmud ile Rus İmparatoriçesi Anna arasında imzalanan bu ikinci Belgrad Antlaşması'nda Ruslar bütün isteklerinden vazgeçtiler. Antlaşmaya göre;⁷²

1. Azak kalesi yıkılacak ve o bölge iki devlet arasında boş bırakılacak (3. Madde)⁷³.
2. Ruslar, Don ırmağı üzerinde Çerkaski adası karşısında, Osmanlı İmparatorluğu da Kaban eyaletinin Azak semti hududunda yeni bir kale yapabilecek (3. Madde).
3. Rusya Azak denizinde ve Karadeniz'de ticaret ve harp gemisi bulundurmayacak (3. Madde).
4. Her iki devlet hudutların emniyet ve asayişine azami dikkat edecek (4. Madde)⁷⁴.

⁷⁰ Dukakinzâde, *a.ge.*, s. 41; Erbakan, *a.ge.*, s. 59-62.

⁷¹ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 85.

⁷² BOA. A. DVNS. DVE. d. *Rusya Ahidnâme Defteri*, nr. 83/ 1, s. 82-118; BOA. HH. nr. 1428/ 58455; Uzunçarşılı, *a.ge.*, s. 293; Danişmend, *a.ge.*, s. 29; Hari Çapraz, "1740 -1792 Osmanlı-Rus Münasebetleri (Siyasî ve Ticarî), *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997, s. 22; Yine Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Eylül 1739 tarihinde Belgrad' ta akdedilen on beş maddelik musalahanın İmparatoriçe Anna tarafından gelen 16 Teşrin-i Evvel 1739 tarihli tasdiknamesinin Türkçe tercümesi için bk. BOA. HH. nr. 1428/ 58456; Antlaşmaya ait I. Mahmud tarafından Evasıt-ı Ramazan 1152 tarihli tasdikname-i hümayunu için bk. BOA. HH. nr. 1428/ 58456/ A.

⁷³ "Azak kal'ası bi'l-külliyeye hedm olunub tarafeynden murad olunan sulh müebbeden nizam ü takrir için bin yediyüz yağni on üç tarihinde olan hudud ile tarafeynin tasarrufundan ihrac ve haliyetü'l-haliya beyne'd-devleteyn fasıla kala ve bunun mukabili kadimden Moskov devleti'nin hududu olup Ton suyunda olan Çerkaski adası kurbundaki Azak semtinde olan mahallindir ve müceddeden bir kala binası caiz oldukları devlet-i aliyyem tarafından dahi Kuban hududunun Azak semtinde olan mahallinde müceddeden kala binası caiz ola ve işbu kal'aların bina olunacak münasip mahalleri ta'yini tarafeynden ta'yin olunan muhadditler adl ü insafına havale oluna ve mukaddema hedm olunan Taygan kalası dahi bina olunmaya ve Moskov Devleti tarafından Azak denizinde ve Karadeniz'de sefayin ve cenk gemileri ihdas ve icra olunmaya", bk. BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84.

⁷⁴ "Karar-dade olunacak hududlardan tarafeyn reâyası gereği gibi habir-i agâh olmaları için işbu akd olunan mevaddın te'kidinden sonra iki devlet tarafından ruhsat-ı kâmile ve kifayet edecek siparişler ile bir dürlü su'ûbet hüddüs itmeksizin muhadditler ta'yin ve irsal ve mülâki olduklarında bu def'a akd olunan mevadd mucibince bu iki devlet beyninde olan hududları bilâ te'hir ta'yin ve bundan sonra ale'd-devam mu'ayyen olmak için münasib olan mahallere alaim vaz' olunub hududların tafsilince dair tasdiknâmelerinin mübadelesinden sonra altı ay müddete degin tekmil olunmak üzere mutad olduğu vechle hudud nizamını müşir temessükler tahrir oluna", bk. BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84; 1739 tarihli Osmanlı-Rus Antlaşması'na göre Osmanlı-Rus sınır haritası için bk. BOA. HRT. H. nr. 190.

5. Küçük ve büyük Kabartaylar, ne Rusya'ya ve ne de Osmanlı İmparatorluğu'na tabi sayılacak ve iki devlet arasında serbest kalacaklar (6. Madde)⁷⁵.

6. Bundan böyle Bâb-ı âli, Rus hükümdarına “İmparator” veya “İmparatoriçe” diyecek (12. Madde)⁷⁶.

7. İki taraftan da askeri ve sivil esirler serbest bırakılacak (7. Madde)⁷⁷.

8. Kırım Tatarları ile Ruslara tabi Kazak ve Kalmukların mücadelelerine son verileceği gibi, Kırımlılar Rus topraklarına akın yapıp şehir ve kaleleri vurmuyacaklar (5. Madde)⁷⁸.

⁷⁵ “Küçük ve büyük Kabarte ahali için tarafeynden münasib görülmüştür ki zikir olunan Kabarteler serbest kalalar yani gerek devlet-i aliyyemin ve gerek Moskov devletinin zir-i hükmünde olmayub iki devlet beyninde fasıla olalar ve devlet-i aliyyemin askeri ve Tatar taifesi zikir olunan Kabartlere hanel virmeyüb ve karışmayalar ve kezalik Moskov devleti tarafından dahi hanel virilmeyüb karışılmaya ve lakin mu'tâd-ı kadim üzere zikir olunan Kabartelerden rahat-ı tahsil için Moskov devleti tarafından rehiner alınmak ve bu husus için devlet-i aliyye tarafından dahi rehiner alınması caiz ola ve zikir olunan Kabartelerden iki devletden birine şikâyete mebnî halet oldukda gerek devlet-i aliyyem ve gerek Moskov devleti te'tüb ve haklarından gelinmesi caiz ola”, BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84.

⁷⁶ “Haşmetlü Moskov Çariçesinden imparator elkabı için dostâne ve ale't-tevabi müzakere olunub çasarîçe-i mümâileyhanın şân ve miknetine müvafık ve münasib olduğu vechle tarafeynin tatyibikarar virile”, BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84.

⁷⁷ “Gerek bu cenkte ve gerek bundan akdem tarafeynden ahz olunan esirleri bir takririyile alikonulan gerek askeri ve gerek sairlerden her kimler olurlar ise Moskov devletinde tanassur devlet-i aliyyemde İslâma gelenlerden ma'ada işbu hayırlı olan sulh u salahın tasdiknâmesi ve reddinden sonra bi'l-cümle mevcut olan ve bundan sonra tahsil olunanlar bilâ-te'hir beha ve mübadele istisna ve azad olunub avdetleri hususunda murahhas ve me'zun olalar ve bu makule üseranın ıtlaklarını müş'ir müekked emr ü tenbihler iki tarafın memaliklerine ve şehirlerine şuyu' bulaki bilâ-te'hir ve su'ûbet emr ü tenbihleri icra oluna ve işbu mevadd akd olunduktan sonra sulh esasında Moskov devletinden istirkak olunmuş üsera-yı Kırım ve Bucak ve Kuban ve Osmanlı ve tatar ve devlet-i aliyyemin sair re 'ayasında bulunduklarından bilâ beha olunalara binaen alâ zalik bu makule üseranın ıtlakı için Moskov devleti tarafından yol kâğıtlarıyla kendü hallerinde mürûr ve ubûr iden adamlara bir dürlü teaddi olunmayub şer'-i şerîfe mugayir bu gune adamlara te 'addi ve ziyân idenler var ise haklarından geline”, BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84.

⁷⁸ “Devlet-i aliyyeme tabi Kırım Tatarları vesair tevaif-i Tatar ve cinslerine ve tabi'lerine Moskov devletine tabi' Kazak ve Kalmuk vesair ecnasdan bir dürlü te'addi ve husumet ve zarar olunmayub ve kendü hallerinde olub işbu müsâlaha-i mübarekenin bir dürlü hilafında olmayalar ve tarafeynden te'addiye cesaret idenlerin muhkem haklarından geline kezalik devlet-i aliye-i Osmaniyye'nin reayası ve Kırım Tatarları ve ale'l-ıtlak ve ana tabi' her kimler olurlar ise Moskov Çariçesinin zir-i hükmünde olan şehir ve kura ve mahallere büyük küçük Rusda vaki' olan re'ayasına kendüye tabi ' olan Kazak şehirlerine ve meskenlerine ve nehr-i Özi ve nehr-i Ten'de vaki' sevahilinin limanlarında ve küçük kal'a ve anlarda sakin olanlara ve ale'l-ıtlak Moskov devletinin ve kezalik devlet-i aliyyemin müte'ayyin olacak hududlarına aşikâr ve gizlüce bir dürlü te'addi ve husumet olunmayacağından ma'ada esir itmek ve hayvanları gasb ve bir vechle re'ayalarına hanel virmeye cevaz virilmeye ve te'addi iden var ise bu makulelere sahip çıkılmayub şer'an ve kanunen töhmetlerine göre muhkem haklarından geline ve tarafeynden ahz u gasb olunan her ne ise teftiş ve tafahhus ile tahsil olunub ashabına red oluna”, BOA. ADV. DVE. D. nr. 81/1, s. 84.

9. Antlaşma imzalandıktan sonra en geç üç ay içerisinde taraflarca tasdik edilip Fransa elçisi aracılığıyla mübadele olunacak.

Ayrıca Ruslar, Asya ve Avrupa'daki sınırlarının bir komisyonla tayin edilmesini vaat etmiş ve yapılan antlaşmanın 1711 Prut Antlaşması'nda olduğu gibi süresi belirtilmemiştir⁷⁹. Bu durum Osmanlı diplomasisinin bir üstünlüğü olup, klâsik dönemde yapılan antlaşmalarda süre tespiti yapılmayarak, antlaşmanın süresini Osmanlı Devleti belirlemiştir. Belgrad Antlaşmaları'yla Osmanlılar 1699'daki Karlofça sonrası ilk defa iki güçlü devletle başa çıkabildi ve onları geri çekilmeye mecbur etti. Rusya ve Avusturya ile ayrı ayrı imzalanan Belgrad Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Karlofça ve Pasarofça'da imzaladığı antlaşmalara nispeten en kârlı olanıdır⁸⁰. Osmanlı Devleti, bu antlaşma ile daha önce uğradığı zararlarının ve toprak kayıplarının bir kısmını telâfi ederken, uluslararası siyasi platformda dönemin önemli sayılan iki devletine karşı aynı anda karşı koyabileceğini de gösterdi.

Belgrad'tan sonra Avusturya ve Rusya muahedelerinin kesin bir şekilde sonuçlandırılması ve dostluk gösterisi için karşılıklı elçilerin gönderilmesi kararı alındı. Bu münasebetle yapılan antlaşmalar gereğince dostluk münasebetlerini pekiştirmek amacıyla 1740 yılında Cânibî Ali Efendi⁸¹ Viyana'ya ve Mehmed Emni Efendi de Petersburg'a gönderildi⁸². Mehmed Emni Efendi'nin Rusya'ya gönderilmesinin temel sebebi; Belgrad antlaşmasının imzalanmasından sonra iki devlet arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi ve özellikle esirlerin geciktirilmeden mübadele edilmesidir. Yine antlaşmada belirtilen Rus çarlarına imparator unvanının verilmesi ve Azak kalesinin yıkılması gibi konuların görüşülerek, antlaşma metinlerinin değiştirilmesi de amaçlanmıştır⁸³. Anadolu payesi ve mir-i miran (beylerbeyi) rütbesiyle 11 Mayıs 1740 yılında Petersburg'a gönderilen Emni Efendi, Haziran 1741'de şehre ulaştı. Elçiye Rus Çariçesi Anna'nın vefatı ve yerine iki yaşındaki İvan'ın hükümdar tayin edildiğinin bildirilmesi üzerine Anna'ya hitaben gönderilen nâme-i hümayun değiştirilerek, İvan adına yeniden yollandı⁸⁴. Mehmed Emni Efendi, sefaretı sırasında iki ülke arasındaki meseleleri müzakereler yoluyla giderdi. Buna göre;

⁷⁹ Karagöz, *a.g.t.*, s. 288.

⁸⁰ Köse, *a.g.m.*, s. 542.

⁸¹ Cânibî Ali Efendi: Tersane'de yetişerek Cânib olmuştur. Ardından bu görevde senelerce kaldıktan sonra 1732'de Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel ve Defter Emni ve sonra Rûznâme-i Evvel, 1740 yılında Rumeli payesiyle Viyana elçisi olup, döndükten sonra 1741'de Tersane Emni ve 1742'de ikinci kez Defterdâr-ı Şikk-ı Evvel olmuş, 1743 yılında vefat etmiştir, Şemdanizâde, *a.g.e.*, s. 95-96; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, İstanbul 1996, s. 257.

⁸² M. M. Aktepe, *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaretnâmesi*, Ankara 1989, s. 10-12; Sefaretle Rusya'ya gidecek olan Ümmeti Mehmed Paşa'ya İstanbul'dan Bender'e kadar uğrayacağı kazalarda verilecek tayinat ve diğer ihtiyaçlarının tedariki ile ilgili hükümler gönderildi, BOA. C. HR. nr. 72/ 3593; nr. 59/ 2906.

⁸³ Çapraz, *a.g.t.*, s. 25.

⁸⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 185.

Azak kalesi yıkılacak, esirler mübadele olunacaktı. Yine Osmanlı Devleti Rus Çarlarına İmparator unvanı ile hitap edecekti⁸⁵ Mehmed Emnî Efendi'ye karşılık Rusya tarafından Alexander Romonzoff isimli bir elçi İstanbul'a gönderildi⁸⁶.

Bu şekilde XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, dış politikasında önemli bir başarı kazandı ve 1739 tarihli Belgrad Antlaşması ile 22 sene Avusturya'nın elinde kalan Belgrad Kalesi tekrar alındı. Böylece Osmanlı Devleti barışa sebep olan savaflara katılan Rusya'ya karşı askerî operasyonlarında başarılı olamamışsa da, Avusturya'yı barışa zorlayarak, müttefik Rusya'ya da aynı barışı imzalattı ve Rus cephesinde aleyhine olan durumu kendi lehine çevirdi⁸⁷. Bu şekilde Rusya ile 1711 Prut Antlaşması'ndan sonra onun temdidî niteliğindeki 1713 ve 1720 tarihli antlaşmalardan sonra XVIII. yüzyıla ait dördüncü antlaşma olan 1739 tarihli Belgrad Antlaşması ile taraflar arasında 1768 yılına kadar sürecek olan bir barış dönemi başladı.

Bu çerçevede I. Mahmud'un son yılları ile II. Mustafa'nın oğlu III. Osman (1754-1757) ve III. Ahmed'in oğlu III. Mustafa (1757-1774)'nin hükümdarlık dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en uzun kesintisiz barış dönemini yaşadı. Taraflar arasındaki bu barışın önemli bir sebebi de Avrupa'nın 1740-1748 yılları arasındaki Avusturya Veraset Savaşları ve yine 1756-1763 yılları arasındaki Yedi Yıl Savaşları ile meşgul olmasıdır. Yine dönemin padişah ve sadrazamlarının da barışçıl tutumu etkili olmuştur⁸⁸. Aynı zamanda bu tarihler iki ülke arasındaki XVIII. yüzyıla ait en uzun barış dönemini oluşturmuştur. Bu barış döneminin 1740-1754 yıllarını kapsayan I. Mahmud döneminde özellikle antlaşmanın esirler ile ilgili bölümleri ile diğer bazı problemleri konuları halledilerek yeni bir savaşın çıkması engellenmiştir. Yine aynı tarihlerde Fransa elçisinin girişimleri sonucunda İspanya ile de bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında bir denge ortamı kurularak, 1182 (1768)'e kadar sürecek olan bir barış devri başlamıştır⁸⁹. Bu durum Osmanlı diplomasi anlayışında XVIII. yüzyılda yaşanan değişimlerin de önemli bir göstergesidir. Nitekim klâsik dönemde kendisini Batılı devletlerden üstün gören ve hiçbir Avrupalı devleti kendisiyle eşit şartlarda görmeyen Osmanlı Devleti, onlarla uzun süreli barış antlaşmaları yapmamıştır.

⁸⁵ Çapraz, *a.g.t.*, s. 26.

⁸⁶ Elçinin İstanbul'a gelmesi için arabalarına koşulmak üzere mekkârî beygirleri ve eşyalarının taşınması için öküz arabalarının tedârîki ve tayin edilen menzillerden yiyecekleri için tayinatlar verildi, BOA. C. HR. nr. 66/ 3765; nr. 167/ 8329; Yine Rus elçisine dört yüz kuruş yevmiye tahsis edilerek, teşrifat kuralları gereğince ziyafet verildi, BOA. C. HR. nr. 59 / 2910; nr. 174/ 8667.

⁸⁷ Ali İbrahim Savaş, "Tahrir-i Ahmed Merami Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merami Efendi)'nin 1740-1741 Sınır Tespit Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, XVI, Sayı 20'den ayrı basım, Ankara 1996, s. 219-253.

⁸⁸ Stanford Shaw- J. Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul 1962, s. 334.

⁸⁹ Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA*, XXVII, İstanbul 2000, s. 351.

c. Belgrad Antlaşması'ndan Sonraki Gelişmeler

1739-1768 yıllarını kapsayan bu barış döneminin ilk yılları olan 1740-1754 arası Sultan I. Mahmud'un iktidar olup, döneme ait arşiv vesikalarından Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye Defterleri 83/ 1 Rusya Ahidnâme defterleri ile diğer arşiv vesikalarında önemli bilgiler yer almaktadır.

Belgelere belirtilen antlaşma maddeleri gereğince sınırlardaki asayiş ve güvenliğin sağlanması ve antlaşma sonucu oluşan aksaklıkların giderilmesi gibi konular yer almaktadır. Yine bu dönem içerisinde sınırların tespiti ile ilgili sınır tahdit raporları ve bu çerçevede yapılan barış antlaşmasının uzatılması ile taraflar arasındaki ticarî ilişkilere dair durumlar dikkat çekmektedir.

Sınırların Tespiti İle İlgili Çalışmalar

Osmanlı sadrazamı 18 Eylül 1739'da ordugâhını kaldırdıktan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki yeni sınırın tespiti ile ilgili antlaşmanın imzalanması için Niş'e hareket etti. Buna göre Ruslarla sınır tespiti için yapılan antlaşma 3 Ekim 1739'da imzalandı. Üç maddeden oluşan antlaşma 1705 tarihli antlaşmadaki sınırlar üzerine inşa edildi. Buna göre; Osmanlı-Rus sınırı olarak Dinyeper nehrinin batısındaki Berda ve Mius nehirleri arasındaki bölgeler tespit edildi⁹⁰.

Ancak birkaç sene sonra Osmanlı-Rus sınır görüşmelerini müzakere etmek için Mevkûfâtı Ahmed Merâmî Efendi⁹¹ birinci muhaddid ve Kethüda Bey Kâtib Hattı Mustafa Efendi⁹² de ikinci muhaddid olarak tayin olunmuşlar ve ikinci muhaddid Mustafa Hattı Efendi taraflar arasında yapılan sınır görüşmelerini rapor etmiştir⁹³. Buna göre 1740/1741

⁹⁰ Karagöz, *a.g.t.*, s. 288.

⁹¹ Ahmed Merâmî Efendi: Vüzera kethüdalarından Yakup Ağa'nın oğludur. Enderunda ve kiler-i hassada eğitim görerek, küçük evkâf muhasebeciliği ile çırak oldu. Daha sonra Revan ordusuna defterdar, ardından 1138 yılı Zi'l-kade ayında (Temmuz 1726) Mısır'a memur olarak tayin olundu. Bu görevden döndükten sonra 1145 (1732/33) yılında Cizye muhasebecisi; 1148 yılı şevvâl ayında (Şubat 1736) piyade mukabelecisi oldu. Uzun yıllar bu görevi yaptıktan sonra mevkûfatçı iken 1153 (1740) yılında birinci muhaddid olarak Taman'a (Rusya) gönderildi. 1155 (1742)'de Anadolu muhasebecisi 1156 (1743) yılında şikk-ı sâlis defterdarı olan Ahmed Efendi 1157 (1744) yılında vefat etti. Eğri Kapı'da defnedilen Ahmed Merâmî Efendi şair olup, Nakşibendi tarikatinde halifelik makamına sahiptir; Savaş, a.g.m., s. 154.

⁹² Mustafa Hattı Efendi (1680?-1760): Urfa'lıdır.1702 yılında Rakka valisi Çerkes Osman Paşa'ya divan kâtipliği yapmış ve daha sonra şair Nabi'nin kethüdası olmuştur. 1739 Belgrad barışından sonra mevkûfatı olmuş ve bir yıl sonra Rusya'ya ikinci muhaddid olarak vazifelendirilmiştir. 1742'de kalyonlar kâtibi ve 1748 yılında Avusturya'ya nişancılık pâyesi ile orta elçi olarak gönderilmiştir. Bu sefaret görevini tamamladıktan sonra önce Muhasebe-i Evvel, daha sonra Şikk-ı Sâni olarak memuriyet hayatına devam etmiş ve ölüncüye kadar bu görevde kalmıştır. 1757 yılında Sultan III. Mustafa'nın cülûsundan sonra vefât etmiştir; Mustafa Hattı Efendi, *Viyana Sefaretnâmesi*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), Ankara 1999, s. 1-2.

⁹³ Kurtaran, *a.g.t.*, s. 243.

yılında sınır tespiti ile görevlendirilen Ahmed Meramî Efendi'nin tahririnde taraflar arasında yapılan uzun görüşmelerden sonra Timurlenk Deresi bir tarafa ve Kuban-Salgan tepesinin de diğer tarafta hudut olması kabul edilmiştir. Yine Kuban tarafından 1701 senesinde Azak mutasarrıfı olan Hasan Paşa'ya verilen Moskov'lu muhaddid Tolsim'in sınır olarak tespit ettikleri iki tepenin sınır olarak yenilenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca işbu hudutların dahilinde olan bütün topraklar ile Don nehrinin Azak Denizi'ne döküldüğü yere kadar olan bölgenin tarafsız olması, her iki tarafça da taahhüt ve kabul olunmuştur 1154 (1741)⁹⁴.

Belgrad Antlaşması'nın Yenilenmesi

Döneme ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye Defterleri 83/1 numaralı Rusya Ahidnâme defterlerine göre, 1739 tarihli Belgrad Antlaşması'ndan sonra Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sorun oluşturan konular üzerine görüşmeler yapıldı. Buna göre taraflar arasındaki savaş esirleri ile ilgili durumlar 6 Eylül 1741 tarihinde 3 madde üzerinde toplanarak karşılıklı temessükler halinde imzalandı⁹⁵. 1739 tarihli antlaşmanın 3, 7 ve 13. maddelerini içeren bu 3 yeni madde esirlerin serbest bırakılmaları ile ilgili olup, bunun için taraflar ülkelerinin her tarafına emirler ve münadiler gönderecekti⁹⁶. Ardından bu üç madde 1741 yılında tahta geçen Çariçe Elizaveta tarafından gönderilen elçiler aracılığıyla⁹⁷ 10 Nisan 1747 tarihinde hiçbir maddesi değiştirilmeden tekrar karşılıklı olarak onaylanarak yenilendi⁹⁸. Bu durum dönemin padişahı Sultan I. Mahmud'un barışçıl kişiliğini yansıtmaktadır. Nitekim Sultan Mahmud benzer bir davranışı İran'da Nadir Şah'ın ölümünden sonra da göstermiştir. Buna göre 1747 yılında Nadir'in ölümüyle başlayan karşılıklıklardan faydalanmayan Osmanlı padişahı, İran ile 1746'da yapılan antlaşmayı yenilemiştir. Sultan I. Mahmud benzer bir politikayı 1740 yılında Avusturya'da VI. Karl'ın ölümünden sonra başlayan Veraset Savaşları döneminde de uygulamıştır. Fransa'nın bütün kıskırtmalarına rağmen, Avusturya'ya savaş açmamış ve 1739 tarihli Belgrad Antlaşması yeni Avusturya

⁹⁴ Savaş, a.g.m., s. 166; Ahmed Merâmî Efendi'nin Osmanlı-Rus sınır görüşmelerinin seyri ve ortaya çıkan antlaşmazlıkları ve müzakerelerde iddia ve itiraza sebep olan noktaları ayrıntılı bir şekilde açıkladığı sınır tespit raporu ile ilgili bk. *Tahrir-i Merâmî Efendi Muhaddid-i be-Câmb-i Azak*, İstanbul Üniv. TY. nr. 270, Var. 244-275.

⁹⁵ Bununla ilgili olarak bk. "Belgrad Antlaşması'na ait maddelerle ilgili 6 Eylül 1741 tarihli temessük sureti", BOA. A. DVNS. DVE. d. *Rusya Ahidnâme Defteri*, nr. 83/1, s. 94-122

⁹⁶ Köse, a.g.m., s. 351.

⁹⁷ BOA. C. HR. nr. 157/ 7823; Elçinin masraflarının karşılanması için bölge kadılarına yazılan hükümler için bk. BOA. C. HR. nr. 6/ 291; nr. 44/ 2192; nr. 157/ 2825.

⁹⁸ "1741 tarihli üç maddenin 10 Nisan 1747 tarihinde teccid edilmiş temessük sureti", BOA. A. DVNS. DVE. d. *Rusya Ahidnâme Defteri*, nr. 83/1, s. 112-131; Bununla ilgili Rusya Devleti Başvekili Kont Akleksiyeve Litanev'in sadrazama gönderdiği 14 Rebiyülevvel 1160 tarihli mektupta Rusya ile Devlet-i Aliyye arasında mevalat ve dostluğun devamından ve Devlet-i Aliyye tebaasından memnun kaldığını bildirmiştir; BOA. HH. nr. 1428/ 58473; Yine Rusya İmparatoriçesi Birinci Elizabeth tarafından 14 Rebiyülevvel 1160 tarihli tasdikname tercümesi için bk. BOA. HH. nr. 1415/ 57843.

kraliçesi Maria Theresia ile yenilenmiştir. 1747 yılında yenilenen bu antlaşma taraflar arasında “müddet-i memdude ile ber-karar olunmuştur”, yani süresiz bir barış imzalanmıştır. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı ile Avusturya arasında 1787 yılına kadar sürecek olan bir barışın temelleri atılmıştır. Bu arada 13 Aralık 1754 yılında Sultan I. Mahmud’un ölümünün ardından yerine geçen III. Osman’ın cülüsü Derviş Mehmed Efendi tarafından Rusya’ya bildirildi⁹⁹. Yeni dönemde de Rusya ile barış süreci devam ettirildi.

Böylece Ruslarla yapılan 1739 Belgrad Antlaşması’nın 1741 ve 1747 tarihlerinde tekrar yenilenmesi suretiyle I. Mahmud döneminde taraflar arasında yeni bir savaş yaşanmamış ve barış süreci 1768 yılına kadar devam etmiştir.

SONUÇ

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin gelişip büyümesiyle birlikte karşısına çıkan en önemli rakiplerden birisi olan Rusya ile olan münasebetleri Osmanlı tarihinin uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Rusların tarihi politikası olan güneye inerek sıcak denizlere hâkim olma iddiasıyla başlayan Osmanlı-Rus ilişkilerinin başlangıcı 1492 tarihidir. Ruslar ilk ilişkilerin başladığı bu yıllarda kendilerinden üstün durumda olduklarını bildiklerini Osmanlılara karşı iyi görünerek mektup ve elçiler gönderirler. Osmanlı Devleti ise bu dönemlerde Rusları pek ciddiye almamıştır. Osmanlılar ilk kez Rusların IV. İvan zamanında Kazan ve Astrahan hanlarının topraklarını ele geçirmelerinden rahatsız oldular ve onları durdurmaya yönelik faaliyetlere başladılar. Bu şekilde gerçekleşen 1569 tarihli ilk Osmanlı-Rus mücadelesinde Osmanlılar yenildi.

XVII. yüzyılda gelindiğinde Ruslar Lehistan’a karşı ittifak için Osmanlılara müracaat ettilerse de bu talepleri Osmanlılar tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Rusların Lehlere karşı ayaklanan Ukraynalı Kazakları desteklemesi Osmanlı-Rus ilişkilerini tekrar bozdu ve yeni bir savaşa neden oldu. 1677-1678’de yaşanan bu yeni Osmanlı-Rus savaşında Çehrin’de Ruslar yenilerek, 1681’de ilk Osmanlı-Rus antlaşması olan Bahçesaray Antlaşması’nı imzaladılar. Antlaşmayla ilk kez Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ortak bir sınır oluşturuldu. İlerleyen dönemlerde Osmanlıların 1683 yılında Viyana’da yenilmesinin ardından cesaret bulan Ruslar, Kutsal İttifak’a katılarak Azak Kalesi’ni aldılar. Ancak bununla yetinmeyen Ruslar Karadeniz’e açılmak istedilerse de diğer devletlerin antlaşma imzalamasıyla mecburen 1700 yılında İstanbul Antlaşması’nı imzaladılar. Bu antlaşmayla Çar Petro Osmanlı padişahıyla eşit bir hükümdar olduğunu kabul ettirdi. Yine antlaşma ile XV. yüzyıldan beri devam eden Osmanlı üstünlüğünün sona ermesine neden oldu.

⁹⁹ Çapraz, *a.g.t.*, s. 28.

XVIII. yüzyıla girilen bu yeni dönemde Ruslar İstanbul'da elçi bulundurma hakkı elde ederek, diplomatik ilişkilerin de temelini attular. Bu yüzyılda Rusya ile Osmanlı Devleti'nin arası İsveç kralı (Demirbaş Şarl) sebebiyle yeniden bozuldu ve bu durum Prut Savaşı'na neden oldu. Savaş sonunda yenilen Rusya ile 1711 yılında Prut Antlaşması imzalanarak, Azak Kalesi geri alındı ve Lehistan Rus baskısından kurtarıldı. Antlaşma 1713 ve 1720 yıllarında yenilendi.

1724 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında İran topraklarının paylaşılmasını içeren İran Mukasenamesi adlı yeni bir antlaşma imzalandı. Osmanlı Devleti'nde yaşanan Patrona Halil İsyanı ile III. Ahmed'in tahttan indirilerek, yerine I. Mahmud'un geçtiği yıllarda Rus tahtına Çariçe Anna geçti. İki hükümdar döneminde 1736-1739 yıllarını kapsayan yeni bir Osmanlı-Rus savaşı meydana geldi. Bu savaşta Avusturya ile birleşen Ruslar, savaş sırasında Osmanlı kuvvetlerini yenmelerine rağmen müttefikleri Avusturya'nın antlaşma imzalaması üzerine 1739'da Belgrad Antlaşması'nı imzaladılar. Antlaşmayla Ruslar Karadeniz sahillerinden olduğu gibi Kafkasya eteklerinden de geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yine bu antlaşmayla Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1768 yılına kadar sürecek olan 30 yıllık bir barış dönemi başladı. Bu barış döneminde taraflar arasındaki sınırların tespiti yeniden yapılırken, antlaşma 1741 ve 1747 yıllarında yenilendi. Bu durumun yaşanmasında Sultan I. Mahmud'un barışçıl politikasının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin özellikle 1699 tarihli Karlofça Barış Antlaşması'ndan sonra uyguladığı dış politika ve diplomasi anlayışının da önemli bir etkisi vardır. Buna göre XVIII. yüzyılda Karlofça ile başlayan Osmanlı Devleti dış politikasında savaşın yerini diplomasi almıştır. Yine bu dönemden itibaren yapılan antlaşmalarda tavassut kullanılmaya başlanmış ve antlaşmalarda süre tespiti yapılmıştır. Sultan I. Mahmud döneminde Rusya ile yapılan Belgrad Antlaşması da bu anlayışa göre imzalanmış olup, arabuluculuk yapan Fransa'ya verilen kapitülasyonlar süresiz hale getirilmiştir. Bu durum da daha önceki dönemlerde yaşanmamış bir uygulama olup, önceki kapitülasyonlar belirli bir süreliğine verilmiştir. Yine antlaşmanın iki kez temdidini yapılmak suretiyle uzun bir barış döneminin yaşanması sağlanmıştır. Ayrıca Sultan Mahmud'un 1736-1739 savaşları ile Avusturya ve Rusya gibi iki önemli rakibi yenmesi, Osmanlı Devleti'nin halen devam eden askeri gücünü göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Yine bu zaferlerin kazanılmasında Sultan I. Mahmud'un Lale Devri ile başlayan Batı tarzındaki ıslahatları devam ettirmesinin büyük rolü olmuştur. Buna göre göreve getirilen Kont De Bonneval (Humabaraç Ahmed Paşa) sayesinde Osmanlı askeriyesi ıslah edilmiş ve modern bir görünüm kazanmıştır. Bu durum bize Sultan Mahmud'un döneminin şartlarını iyi tetkik ettiğini ve başarılı bir yönetim anlayışı sergilediğini göstermektedir. Nitekim döneminde üç cephede (Rusya, Avusturya ve İran) birden yapılan savaşlarda başarılar kazanılmış ve devlet önemli bir toparlanma süreci geçirmiştir. Tüm bu yönleriyle Sultan I. Mahmud dönemi gerek Osmanlı-Rus siyasi ilişkileri gerek Osmanlı diplomasi anlayışının değişimi, gerekse taraflar arasında bundan sonra yaşanacak yeni durumların şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Name-i Hümayûn Defterleri (BOA. A. DVNS. NMH. d.)

nr. 1, 5, 6, 7, 9.

b. Ahidnâme-i Hümayûn Defterleri (BOA. A. DVNS. DVE. d.)

Rusya Ahidnâme Defteri, nr. 83/1.

Nemçelü Ahidnâme Defteri, nr. 59/ 3.

c. Mühimme Defterleri (BOA. MHM. d.)

nr. 142, 147.

d. Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HH).

nr. 1428 /58456; 1428/ 58456-A; 1428/ 58473; 1415/ 57843; 1428/58455.

e. Cevdet Tasnifi (C)

e. 1. Askeriye (C. AS)

nr. 115/49413.

e. 2. Hariciye (C. HR.)

nr. 72/ 3593; 59/ 2906; 66/ 3775; 167/ 8329; 59/ 2910; 174/ 8667; 157/ 7823; 44/ 2192; 157/ 2825.

e. 3. Maliye (C. ML.)

nr. 441/ 17787.

f. Ali Emiri Tasnifi (BOA. AE. SMHD. I), nr. 52/3157.

B. KİTAPLAR

Ahmed Cavid Bey, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi*, (Haz. Adnan Baycar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

Aktepe, M. Münir, *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nin Rusya Seferati ve Sefaretnâmesi*, TTK. Yayınları, Ankara 1989.

Berber, Oktay, *Rusya'nın Balkan Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Çapraz, Hayri, *1740-1792 Osmanlı-Rus Münasebeleri (Siyasî ve Ticarî)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997.

- Daniş, İhlami, *1736-1739 Savaşlarında Karadeniz’de Osmanlı Donanması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II-IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Dukakin-Zâde Feridun, *1736-1739 Türk-Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1278.
- Ebu Sehl Numan Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Erbakan, Cevat, *1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1862.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, TTK. Yayınları, Ankara 1953.
- Gürsel, Halûk F., *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul 1968.
- Hammer, J. V., *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1991.
- Jorga, Nicolai, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Karagöz, Hakan, “1737-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008.
- Kocabaş, Süleyman, *Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 1989.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapütülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- Kumkale, Tahir Tamer, *Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1997.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 1948.
- _____, *Prut Savaşı ve Barışı*, II, TTK. Yayınları, Ankara 1953.
- _____, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- _____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- Kurtaran, Uğur, “Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- Kurtoğlu, Fevzi, *1736-1737 Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizcisinin Hatıraları*, Deniz Matbaası, İstanbul 1935.
- Meram, Ali Kemal, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitay Yayınları, İstanbul 1969.
- Mertayak, Aydın, “Nişli Mehmed Ağa’nın Rusya Sefareti ve Sefaretnâmesi (1722-1723)”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2005.
- Muahadat Mecmuası*, III, İstanbul 1297.
- Mustafa Hattı Efendi, *Viyana Sefaretnâmesi*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Özer, Abdurrahim, “The Ottoman-Russian Relations Between The Years 1774-1787”, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2008.

Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, I, İstanbul 1282.

Sertoğlu, Mithat, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, V, Güven Yayınevi, İstanbul 1962.

Stanford Show-J. Ezel Kural Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, (Çev. Mehmet Harman-çı), TTK. Yayınları, İstanbul 1962.

Summer, B. H., *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. E. Bengi Özbilen), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul 1993.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, III, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Miir'it-Tevarih*, I, (Haz. M. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.

Şihverdiyev, Kadir, *II. Katerina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II-V, TTK. Yayınları, Ankara 1983.

Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *Suphi Tarihi*, (Haz. Mesut Aydınır), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Vandal, Albert, *Une Ambassade Française en Orient Sous Louis XV La Mission du Marguise de Villeneuve 1728-1741*, Paris 1887.

Yücel, Yaşar - Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, IV, TTK. Yayınları, Ankara 1989.

Yılmaz, Ömer Faruk, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, Osmanlı Yayınevi, III, İstanbul 1999.

C. Makaleler

Aktepe, M. Münir, “Mahmud I”, *İA*, VII, İstanbul 1989, s. 162-163.

Çiçek, Kemal, “II. Viyana Kuşatması ve Avrupa’dan Dönüş 1683-1703”, *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 746-764.

Güler, Mustafa, “1737 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Özi’nin Elden Çıkması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, XXIII, İzmir 2008, s. 137-156.

Iitzkowitz, Norman, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı*, I, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 519-527.

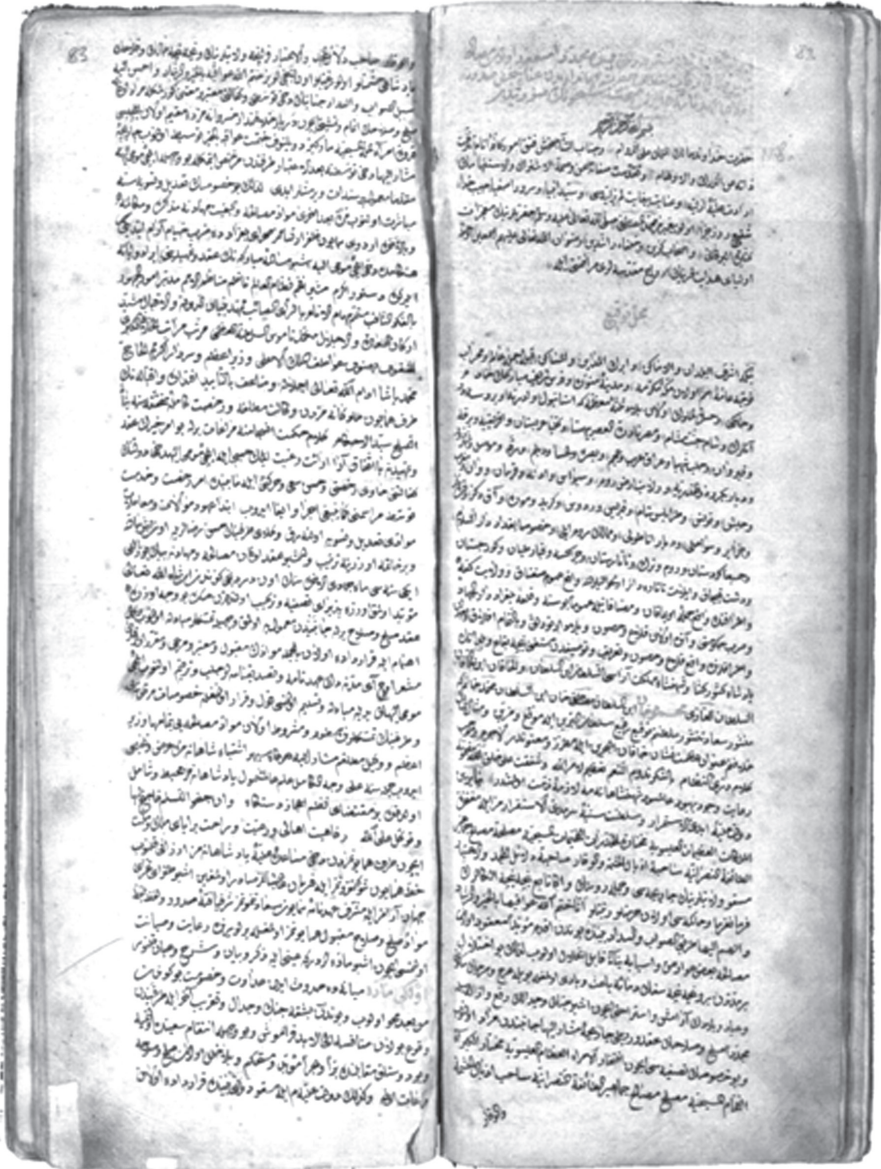
İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK. Yayınları, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 25-39.

Kazıyev, Şapı, “Ekonomik Çekişmenin Neticesi Olarak Türk-Rus Savaşları”, *Osmanlı*, I, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77-98.

- Köse, Osman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Osmanlı*, I, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.256-265.
- , “XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Esir Mübadelesi”, *XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK. Yayınları, Ankara 2002, s. 536-549.
- Kunt, Metin, “Siyasi Tarih (1600-1789)”, *Şirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*, II, Milliyet Kitaplığı, İstanbul t.y., s. 101-156.
- Ortaylı, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK. Yayınları, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 25-39.
- Özcan, Abdülkadir, “Mahmud I”, *DİA*, XXVII, İstanbul 2000, s. 348-352.
- Savaş, Ali İbrahim, “Tahrir-i Ahmed Merami Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merami Efendi’nin 1740-1741 Sınır Tespit Çalışmaları)”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, XVI, Sayı 20’den ayrı basım, Ankara 1996, s. 219-253.
- Yalçınkaya, Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Genel Türk Tarihi*, VII, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 479-511.

EK 1: 1739 Tarihli Belgrad Barış Antlaşması, Rusya Ahidnâme Defteri (BOA. A. DVN. DVE), Defter nr. 83/1, s. 83-87.

BAŞKARLIK İSHANLI ARŞIVİ DAVRE BAŞKANLIĞI (BOA)

BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK AÇIDAN
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA XVIII. YÜZYILDAN
XIX. YÜZYILA ÇİÇEK AŞISI VE KUDUZ AŞISI

İRFAN ELMACI*

GİRİŞ

Türkiye’de bulaşıcı hastalıklara karşı uygulanan tedavi yöntemleri ve aşı hususu eski tarihlere götürülebilir. Lakin Dünya’da ve Türkiye’de aşı alanındaki gelişmeler dikkate alındığında konunun XIX. yüzyıl merkezinde tetkik edilmesi gerekir. Zira bu yüzyıl ile beraber başta mikrobiyoloji bilim dalı olmak üzere bilimde ve teknolojiye yaşanan gelişmeler neticesinde önceki dönemlerdeki bulaşıcı hastalıklardan korunma yöntemleri birer birer terk edilmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında Edward Jenner (1749-1823) tarafından çiçek aşısının, XIX. yüzyılda Louis Pasteur (1822-1895) tarafından kuduz aşısının ve benzeri keşiflerin bilim ve teknolojinin nimetleri olarak insanlığın hizmetine sunulması ile hastalıkların sebebine olan bakış değişmeye başlamıştır.

Dünya’da aşı alanında XIX. yüzyılda yaşanan ilmî gelişmelere paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda da kayda değer ilerlemeler gerçekleşmiştir. Öyle ki, Jenner’in çiçek aşısı ve Pasteur’un kuduz aşısı bu keşiflerin hemen akabinde Türkiye’de hazırlanmıştır. Yapılan bu ve benzeri girişimler Batı’daki mikrobiyoloji çalışmalarının yakından takip edilmesine zemin oluşturmuş, Osmanlı bilimine katkı sağlamıştır. Kurulan üretim ve araştırma kurumları ile bu alanda birçok Türk bilim insanı yetişmiştir.

Diğer yandan, XIX. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda gerek diğer ülkelerde gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nda aşı alanında yaşanan ilerlemeleri yalnızca mikrobiyoloji özelinde değerlendirmek olası değildir. Zira James E. McClellan ve Harold Dorn tarafından XIX. yüzyılda yaşandığı söylenen ikinci bilimsel devrim¹ içinde/sırasında farklı bilim disiplinleri birbirlerinden ve teknolojiden istifade etmişlerdir. Bu bağlamda bilim ve teknolojiyi birlikte düşünmek gerekir. Mesela önemli sayıda aşının

* Dr., Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE, irfanelmaci@yahoo.com

¹ James E. McClellan III, Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 3. Baskı, Çeviri: Haydar Yalçın, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2013, s. 343.

keşfedildiği XIX. yüzyıldaki mikrobiyoloji çalışmalarında mikroskobun işlevini göz ardı etmek, teknolojinin kazanımlarını dikkate almamak bilimsel gelişimin belirli yönlerden ortaya konulamamasına bile sebebiyet verebilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla çiçek aşısının ve kuduz aşısının mahiyetinde dikkate değer değişimler olmuştur. Bu değişim ile birlikte örneğin çiçek aşısı hususunda XIX. yüzyıla değin Batı'ya nazaran daha iyi bir konumda bulunduğu söylenebilecek Osmanlılar bahsedilen yüzyıl sonunda Batı'nın gelişmelerini takip eder hale gelmişlerdir. Öyle ki, Batı'da keşfedilen aşılardan Osmanlılarca kabul görmesiyle birlikte önceki uygulamalar birer birer terk edilmiştir. Ancak bu durum Osmanlıların bu alandaki bilimsel gelişmelere kayıtsız kaldığı şeklinde de anlaşılmalıdır. Zira Osmanlı Devleti aşı alanında Batı'da yaşanan ilmi gelişmeleri yakından takip etmiş, önce çiçek ve kuduz aşılı olmak üzere aşı üretimine özel üretim ve araştırma kurumları bile kurmuştur.

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA ÇİÇEK AŞISI

Çiçek aşısı mevzuunda dikkat çeken önemli isim bu aşının mucidi sayılan Edward Jenner'dir. Bu konuda Ömer Ertürk ve Mustafa Arda, Jenner'in immünolojinin babası kabul edilen bir araştırmacı olarak hastalıklara karşı sistematik aşılamayı yerleştirdiğini ifade etmişlerdir. Zira Jenner sığır çiçeği alan şahsın insan çiçeğine karşı mukavim olduğu noktasından hareket ederek insan çiçeğine karşı sığır çiçeği ile aşılama yöntemini bulmuştur.² Buna karşın, çiçek aşısı üzerine yapılan araştırmalar bu aşının yalnızca Jenner ile özdeşleştirilemeyeceğini göstermektedir. Çünkü aşı hususunun da içerisinde yer aldığı ve bilhassa son birkaç asırdır yazılmış eserlerde çiçek salgınları sebebiyle bu hastalığa karşı korunma yöntemlerinin Türklerin de aralarında bulunduğu birçok toplumda Jenner'in buluşu öncesi tatbik alanına konulduğu bilgisine rastlanmaktadır.

Çiçek hastalığı eski bir hastalıktır. Bu düşünceden yola çıkılacak olursa bu hastalık hakkında eski tarihli eserlerde kayıtlara rast gelmek beklenir. Ancak, çiçek aşısı konusunda önemli çalışmaları bulunan A. Süheyl Ünver; bu hastalıkla alakalı en eski ve müstakil eserin *Kütübülhasbetü vel Cüdarî* adıyla 854-932 yılları arasında Rey'li Ebubekir Razi tarafından kaleme alındığını yazmıştır.³ Anlaşıldığına göre bahse konu bu eser bile Eski Mısır Uygar-

² Ömer Ertürk, Mustafa Arda, *Genel Bakteriyoloji*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 240 Ders Kitabı: 142, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s. 4.

³ A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No:38, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 5.

lığına kadar gerilere giden kayıtlara sahip kuduz hastalığı⁴ ile karşılaştırıldığında oldukça geç tarihlidir.

Rey’li Ebubekir’in bahsedilen eserinden sonra yazılmış, çiçek hastalığı ve çiçek aşısı mevzularında malumat veren çeşitli kaynaklara ulaşmak mümkündür. Fakat bu alanda önemli yenilik Jenner’in buluşu olmuştur ki çiçek aşısı bu gelişme sonrası farklı bir mahiyet kazanmıştır. Bu nedenle Osmanlılarda çiçek aşısındaki⁵ değişimi daha net görebilmek için konuyu Jenner’in buluşunu merkeze koyarak XIX. Yüzyıl Öncesi ile XIX. Yüzyıl ve Sonrası olmak üzere iki kısımda tetkik etmek uygun görülmektedir. Böyle bir tasnif ele alınan düşüncenin bilim ve teknoloji merkezinde ve Osmanlı İmparatorluğu özelinde de değerlendirilebilmesine olanak sağlayacaktır.

a. XIX. Yüzyıl Öncesi

Çiçek hastalığına karşı aşılama yöntemleri XIX. yüzyıl öncesinde toplumlara göre farklılık göstermiş, hatta aynı toplumda farklı yöntemler bile kullanılmıştır ki bunun bir örneği Türklerde görülmektedir. Örneğin *Tarihi Cevdet*’de Türkler tarafından tatbik edilen yöntem ile hafif çiçek çıkarmış olan çocuklardan alınan çiçek suyunun, henüz çiçek çıkarmamış çocuğun kolunun üzerine çizilen çizik üzerine sürülerek çiçek nöbetinin hafif şekilde savuşturduğu anlatılmıştır.⁶ Türkler tarafından uygulanan bir diğer çiçek aşısı yöntemine ise XVIII. yüzyılda Türkiye’deki İngiliz Büyükelçisinin eşi Bayan Mary Wortley Montegue’nun mektubunda rastlanmaktadır. Bayan Montegue, 1 Nisan 1717 tarihinde Sarah Chiswell’e yazdığı bu mektubunda Türkiye’deki çiçek aşısı uygulamalarını şu şekilde tarif etmiştir:

“Bizde çok yaygın ve çok zalimane olan çiçek hastalığını burada keşfettikleri bir aşı ile önüyorlar. Birçok kocakarının san’atları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşılama için en uygun zaman sıcakların sonu, sonbaharın başlangıcı. O zaman aile reisleri ailelerinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını öğreniyor ve birkaç aile toplanıyorlar. Sayıları on beş on altıyı bulan aile toplulukları bu aşıcı kocakarlardan birini çağırıyorlar ve ceviz kabuğu içine doldurulmuş çiçek hastalığı aşısını hangi damardan açılmasını isterlerse, o damarı büyük bir iğne ile açıktan ve iğnenin ucu kadar aşığı buraya koyduktan sonra yarayı bağlıyor ve üzerine bir ceviz kabuğu yapıyorlar. Her sene binlerce çocuğa aynı ameliye yapıyor. Aşıdan kimse ölmüyor.

⁴ Yusuf Erdoğan, “Konyalı Hekim Hacı Paşa’ya Göre: Kuduz Hastalığı ve Tedavisi”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa 1335-1423*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No:3, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1986, s. 33.

⁵ Jenner’in buluşu öncesindeki dönemde çiçek hastalığının hafif şekilde atılmasına yönelik olarak çiçek mikrobinun hasta olmayan insanlara bulaştırılması yöntemi bu çalışmada aşı olarak isimlendirilmiştir.

⁶ Osman Şevki Uludağ, “Tıp İlimi ve Osmanlı Türkleri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, ss. 2-3.

Aşının faydasına inandığım için sevgili yavruma da yaptırmaya karar verdim. Vatanimi çok sevdiğim için aşının oraya da girmesini çok isterim.⁷

Bayan Montegue'nun mektubundan; XVIII. yüzyılda çiçek aşısının Türkiye'de uygulandığı, yönteminin *Tarihi Cevdet*'de belirtilen yöntemden farklı olduğu ve bu uygulamanın da oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca görülüyor ki bahsedilen dönemde çiçek hastalığı İngiltere'de yaygın olmasına rağmen bu hastalığa karşı Türkler tarafından uygulanan aşı benzeri bir aşı bu ülkede tatbik edilmemektedir.

Birçok kaynakta Türklerdeki çiçek aşısının Bayan Montegue'nun öncülük ettiği çabaların etkisiyle Avrupa'da yayılmaya başladığı söylemlerine tesadüf edilmektedir. Dr. Şevki Uludağ bu mevzuda; XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Batı Avrupa'nın artık Türk malı olan çiçek aşısına yabancı olmadığını, hatta İstanbul'dan kalkan, Londra'ya yerleşen ve oradan da bütün Avrupa'ya yayılan çiçek aşısının daha sonra Amerika'ya bile taşıdığını yazmıştır.⁸ Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk da çiçek aşısının Türkiye'den İngiltere'ye götürüldüğü görüşünü desteklemiştir. Uzluk, Türkiye'den Nisan 1717'de İngiltere'ye giden çiçek aşısının Jenner tarafından hümanize edilerek "İnek Çiçek Aşısı" olarak ortaya atıldığını vurgulamıştır.⁹

Bununla birlikte, A. Süheyl Ünver Osmanlı İmparatorluğu'nda çiçek aşısının Bayan Montegue'nun 1717 yılında Edirne'den İngiltere'ye yazdığı bahse konu mektuptaki dönemle birlikte başlamadığına değinmiştir. Zira 1845-1846 yıllarında "Mektebi Tıbbiye-i Adliye" matbaasında taş baskısı ile basılan *Menafiül Etfal* risalesinden öğrenildiğine göre 1679'da Anadolu'dan çiçek aşısını bilen bir adam İstanbul'a gelerek 5-6 çocuğa bu aşığı yapmıştır. Ünver ayrıca, Anadolu'da Yörüklerin Jenner gibi yani inek çiçeğinden aşı yaptıklarını Cevdet Paşa'nın rivayet şeklinde kaynak göstermeden bildirdiğini, çiçek aşısı hakkında 1679 öncesini ise bilemediğimizi yazmıştır.¹⁰

b. XIX. Yüzyıl ve Sonrası

Osmanlılarda XIX. yüzyıl başlarından itibaren tatbik edilen çiçek aşısının mahiyeti önceki dönemlerdeki çiçek aşılara göre değişiktir. Öyle anlaşılıyor ki bu değişim XVIII. yüzyıl sonlarında Jenner'in inek çiçeğinin insana tatbiki yöntemiyle bulduğu çiçek aşısının

⁷ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser 12, Kervan Kitapçılık A.Ş., İstanbul 1973, ss. 66-67.

⁸ Osman Şevki Uludağ, "Tıp İlimi ve Osmanlı Türkleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, ss. 19-20.

⁹ Feridun Nafiz Uzluk, *Aşılar-Serumlar*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1948, s. I.

¹⁰ Süheyl Ünver, "Türkiye'de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No:38, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 6.

ve bunun da Osmanlı hekimleri tarafından kolayca benimsenmesinin sonucu olmuştur. XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında çiçek aşısı alanında öne çıkan iki Osmanlı hekimi Mustafa Behçet Efendi ve Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi'dir. Behçet Efendi, Jenner'in buluşunu Dünya'ya tanıttığından üç sene sonra İtalyan Guisepe Marshall'ın çiçek aşısı konusundaki eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Şanizâde ise Baron von Stoerck'in *Avusturya Memlekelleri Asker ve Köy Hekimleri İçin Pratik Tıbbî Öğretim* isimli kitabının İtalyanca-sından çevirdiği *Miyârü'l-Elîbbâ* adlı eserini kaleme almıştır. Baron von Stoerck 1776'da yazdığı bu kitabında eski çiçek aşısı bahsine yer verirken, Şanizâde çeviri eserinde eski çiçek bahsi yerine Jenner'in inekten insana aşı (vaccination) usulüne yer vermiştir.¹¹

Buradan çıkan sonuç şudur ki Osmanlı hekimleri yeni çiçek aşısını kolayca benimsemişlerdir. Bu konuda süreci hızlandıran farklı sebeplerden söz edilebilir. Örneğin Şanizâde evvelce insandan insana uygulanan aşı (variolisation) yerine vaccination yapılmasını, variolisation yönteminin bazen tehlikeli olmasından dolayı uygun bularak¹² yeni aşıya geçişi hızlandırma yönünde sürece katkı sağlamıştır. Neticede geçmişten beri süregelen çiçek aşısı ve uygulamaları yerini Jenner metodu ile üretilmiş aşıya bırakmaya başlamıştır. Ancak ilk zamanlarda aşılardan hâriçten tedarik edilmiştir.

Jenner'in keşfettiği çiçek aşısının Osmanlı hekimlerince tercih edilmesi yurt dışından çiçek aşılı getirilmesi sürecini hızlandırmıştır. Fakat zamanla aşı tedarikinde sorunlarla karşılaşmış, bu nedenle aşının ülkede üretilmesi çalışmalarına girişilmiştir. Mesela, hâriçten gelen çiçek aşısının azlığı, pahalı olması ve kolayca bozulması nedeniyle Şanizâde aşığı Türkiye'de hazırlamak için 1811 yılında araştırmalar gerçekleştirmiş, deneyler yapmıştır.¹³ Ayrıca aşının ülkede üretilmesi yönünde de önerilerde bulunmuştur.¹⁴ Çiçek aşısı mevzuundaki çalışmalar bu biçimde artarak devam ederken, 1830'lu yıllara gelindiğinde aşının caiz olup olmadığı tartışmaları ortaya çıkmıştır. Önceki dönemlerle tezatlık gösteren bu gelişme hakkında Cevdet Paşa, XVIII. yüzyılda çiçek aşısı fikrini Avrupa'nın Türkiye'den aldığı halde bir yüzyıl sonra bu aşının uygulanmasına "mutaassıplar görüşü"

¹¹ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Tababetinde Garphlaşma Cereyanları", İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Çalışmalarından, *Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt:19, Sayı:2, 1956 sayısından ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, s. 178.

¹² Esin Kâhya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 44, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi:34, Ankara 1997, s. 25.

¹³ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970, s. 128.

¹⁴ Esin Kâhya, "Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi", *Erdem Dergisi*, Cilt:5/15 Eylül 1989 Sayı:15, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayrıbasım, Ankara 1991, ss. 853-855.

tarafından karşı gelindiğini yazmıştır. Bu tartışmalar Sultan II. Mahmut'un bir iradesiyle sonlandırılmış ve çiçek aşısı tatbik edilmiştir.¹⁵

Çiçek aşısı hususunda XIX. yüzyılda Şanizâde beraberinde süreci etkileyen farklı Osmanlı hekimlerinden bahsedilebilir. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896), "Mektebi Tıbbiye" de verdiği dersler, bu alandaki eserleri ve çalışmalarıyla bunlar arasından öne çıkanlardandır. İlk Türk mikrobiyologlarından olan Hüseyin Remzi çiçek aşısı enspektörlüğü yanında bulaşıcı hastalıklar konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Öyle ki, 1943 Tıbbiyeliler Bayramı'nda "XIX. yüzyılın ünlü hekimi Evliya" diye adlandırılmıştır.¹⁶ Kuduz tedavisi hakkında bilgi edinmek üzere Paris'e gönderilen ekip içinde yer almış olan Hüseyin Remzi'nin farklı konularda 58 kadar kitabı bulunmaktadır.¹⁷

Hüseyin Remzi Bey, 1895'de faaliyete geçen ve ülkenin ilk telkikhânesi olan "Telkikhâne-i Şahane (Aşihane)" nin kuruluşunda kayda değer sorumluluk yüklenmiştir. Bu durum Türk Bilim Tarihi açısından önemlidir. Çünkü Osmanlı çiçek aşısı hususunda bu tecrübeli Türk bilim adamına ve artık bir aşihaneye sahiptir. Dolayısıyla bu safhada teknolojinin özümseme geliştirilebilmesi aşamasına erişilmiştir. Zira Hüseyin Remzi kuduz aşısını öğrenmek amacıyla 1886'da Muallim Dr. Aleksandr Zoeros Paşa (1842-1917) ile birlikte Paris'e gönderilen ekipte yer almıştır ve yıllardan beri çiçek aşısı enspektörüdür. Böylece, XIX. yüzyılda hazırlanan çiçek aşısının yeni yöntem ile geniş ölçüde üretimi "Telkikhâne-i Şahane" de tahakkuk etmiş ve gelişmiştir.¹⁸ Sonuçta Türkiye'de ilk telkikhânenin kuruluşu Şanizâde'nin benzer önerilerinden yaklaşık yüz sene sonra gerçekleşmiştir.¹⁹

c. XIX. Yüzyıl Öncesi ve XIX. Yüzyıl ve Sonrası Çiçek Aşılarının Karşılaştırılması

Osmanlılardaki çiçek aşısı mahiyetinde XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dikkate değer değişiklikler yaşanmıştır.²⁰ Öyle ki, XVIII. yüzyıl ve öncesinde Osmanlılarca uzun dönem kullanılmış çiçek aşısı ve aşılama yöntemleri XIX. yüzyılda yerini Jenner metoduyla üre-

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 189.

¹⁶ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Ufuk Kitapları:8, İstanbul 2000, ss. 286-287.

¹⁷ Esin Kâhya, "18. ve 19. Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim", *Erdem Dergisi*, Cilt:3 Mayıs 1987 Sayı:8, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayırbaşım, Ankara 1987, s. 516.

¹⁸ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970, s. 20.

¹⁹ Esin Kâhya, "Şanizâde Mehmed Atallah Efendi", *Erdem Dergisi*, Cilt:5/15 Eylül 1989 Sayı:15, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayırbaşım, Ankara 1991, s. 855.

²⁰ Çalışma sırasında Jenner'in buluşundan önce Osmanlılarda inek çiçeğinin insanlara uygulandığı söylemlerine rastlanmıştır. Bu söylemleri doğrulayacak eslere ulaşılabilsen bu ifade tartışılabilir.

tilmiş ve Türkiye’de zamanla tatbiki yaygınlaşmış çiçek aşısına bırakmıştır. Neticede çiçek aşısında XVIII. yüzyılda Batı’ya örnek olan Osmanlılar XIX. yüzyılda Batı’yı örnek alır hale gelmişlerdir.

A. Süheyl Ünver bu konuyla alakalı olarak Türkiye’de XVIII. yüzyılda tatbik edilen çiçek aşısıyla XIX. yüzyılda tatbik edilen çiçek aşısı arasında çok fark olduğunu vurgulamıştır. Zira XVIII. yüzyılda hazırlanan çiçek aşısında kullanılan yöntem insandan insana, yani hafif çiçek çıkaran insandan alınan cerahatle korunmak istenenlerin aşılandığı yöntemdir. Bu yöntem aşılananlarda bazen az leke bırakmakla birlikte çoğunlukla hastalığa sebep olmaktadır. Buna karşın XIX. yüzyılla birlikte Türkiye’de tatbik edilmeye başlanan ve yaygınlaşan çiçek aşısı Jenner’in bulduğu, inek çiçeğinden insana yapılan aşıdır. Bu aşı tamamen modern ve fennî esaslara dayanmaktadır ve önceden tatbik edilen usullerle yapılan aşılarla karşılaşılan sorunlara Jenner’in aşısında rastlanmamaktadır.²¹ Ünver’in ifadesinden, XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlılarca hazırlanıp tatbik edilmiş çiçek aşısının fennî esaslara dayanıp dayanmadığı sorusu akla gelebilmektedir ki bu tartışılabilir bir konudur. Ancak, Jenner’in çiçek aşısını bulması akabinde aşının kısa sürede Osmanlı hekimlerince kabul görüp üretilme çabaları içerisine girilmesi, Osmanlı hekimlerinin buna aşına olup olmadığı düşüncesini olanaklı kılmaktadır. Bu düşünce çerçevesinde şu soru akla gelmektedir ki; Acaba Jenner’in keşfini Osmanlı hekimleri gerçekleştirebilir miydi?.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA KUDUZ AŞISI

Bilim ve teknoloji bağlamında özellikle XIX. yüzyılda Osmanlıların faaliyetleri ve ortaya koyduğu sonuçlar bakımından göze çarpan bir diğer aşı kuduz aşısıdır. Geçmişe eskiye giden bu hususta XIX. yüzyılda Pasteur’ün kuduz virüsüne karşı aşı geliştirmesinden evvel Türklerin de aralarında bulunduğu farklı toplumlar tarafından koruyucu yöntemler uygulandığı bilinmektedir. Fakat öldürücü bu hastalığa karşı Pasteur öncesi maddi ve manevi, faydalı ve faydasız başvurulan çarelerin hiçbiri hastalık üzerinde Pasteur’ün keşfi derecesinde etkili olmamıştır. Bu nedenle kuduz aşısı temasını bu aşığı Pasteur’ün ilk defa 6 Temmuz 1885 tarihinde insana tatbik etmesi²² merkezinde 1885 Öncesi Dönem ve 1885 Sonrası Dönem olmak üzere iki başlık altında tetkik etmek uygun görülmektedir.

²¹ Süheyl Ünver, “Türkiye’de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış”, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No:38, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 6.

²² Nafiz Körez, “İstanbul Kuduz Müessesesinin Kuruluşunun 70’inci Yıl Dönümü Münasebetiyle İstanbul’da Toplanan Beynelmül Kuduz Sempozyumunu Açılış Hitabesi”, *Milletlerarası Mikrobiyoloji Cemiyetleri Avrupa Seksiyonu Tarafından Tertiplenen Symposium’lar*, Editör: Dr. Zekâi Muammer Tunçman, TC Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstanbul Kuduz Tedavi Enstitüsü Neşriyatı, Kader Basımevi, İstanbul 1959, s. X.

a. 1885 Öncesi Dönem

Kuduz hastalığı MÖ 2300 yılından beri bilinmektedir. Mısır Papirüslerinde; İsraililer, Hintliler, Yunanlılar ve Romalıları ait eserlerde bu hastalık yer almaktadır. MS ise Celcus ve Galenos'un hakkında bilgiler verdiği bu hastalığın, XIII. yüzyılda Doğu Avrupa ve Fransa'daki kurtlar arasında yaygın olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır.²³ Bununla birlikte, kuduz hastalığı konusunda geçmişte Türkler tarafından da eserler verilmiştir. A. Süheyl Ünver bunlardan en esaslı malumat veren kaynaklardan birinin Konyalı Hacı Paşa'nın XV. yüzyıl başında yazdığı *Müntahabı Şifâ* olduğunu belirtmiştir. Hacı Paşa bu eserinde kuduz mikrobu bulaşmış insanda ortaya çıkan belirtileri, hastalığın geldiği safha-yaya göre kullanılmasını gerekli gördüğü ilacı ayrıntılı biçimde tasvir etmiştir.²⁴

Hacı Paşa'nın eserine benzer biçimde kuduz hastalığı ve tedavi usulleri hakkında malumat veren örnekler çoğaltılabilir. Fakat burada öne çıkan nokta öldürücü bu hastalığa karşı başvuru yöntemlerinin hastalığa çare olup olmadığı meselesidir. Buna verilecek cevap ise ancak bu usullerin tedavi başarısının Pasteur'ün kuduz aşısının tedavi başarısı ile karşılaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. Böyle bir karşılaştırmaya gidilebilmesi için öncelikle Pasteur'ün keşfinin Dünya'da oluşturduğu etkiyi dikkate almak gerekir. Öyle ki, Pasteur'ün buluşu öylesine büyük etki yaratmıştır ki bu yöntem kısa sürede Dünya'ya yayılmıştır. Konu ile ilgili olarak Cemal Yıldırım kuduz virüsünü ayırt etme ile ilgili olarak Pasteur'ün o zamana kadar kurtuluşu olmayan hastalığa karşı aşı yöntemi geliştirdiğini yazmıştır.²⁵ Öyle anlaşılıyor ki Pasteur'ün buluşu öncesi dönemlerde diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlılarca da başvuru yöntemleri bu öldürücü hastalığa deva olmamıştır.

b. 1885 Sonrası Dönem

Kuduz aşısı Pasteur tarafından 1885 yılında keşfedilmiştir. Anlaşıldığına göre fiziki şartların uygun olması bu keşfe zemin hazırlamıştır. Öyle ki, önceki asırlara kıyasla bilimdeki artan kurumsallaşma Pasteur'ün başarısına müspet etki yapmıştır. Mesela teknik olarak bilimin merkezi haline gelmiş Ecole Polytechnique ve Normale Supérieure Fransa'da bu konuda adı öne çıkan kurumlardır.²⁶ Kuduz aşısının mucidi Pasteur de 1857 yılında bun-

²³ Yusuf Erdoğan, "Konyalı Hekim Hacı Paşa'ya Göre: Kuduz Hastalığı ve Tedavisi", *Konyalı Hekim Hacı Paşa 1335-1423*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No:3, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1986, ss. 33-34.

²⁴ Süheyl Ünver, "Tarihimizde «Pasteur» den Önce Kuduz Karşı Başvuru Maddesi ve Manevi Çareler Üzerine Bir Toplama ve Kuduz Müessesesi Tarihi", *Milletlerarası Mikrobiyoloji Cemiyetleri Avrupa Sektörünü Tarafından Tertiplenen Symposium'lar*, Editör: Dr. Zekâi Muammer Tunçman, TC Sağlık ve İhtimâ Muavenet Vekâleti İstanbul Kuduz Tedavi Enstitüsü Neşriyatı, Kader Basımevi, İstanbul 1959, ss. 10-12.

²⁵ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 14. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 141.

²⁶ Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, I. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2008, s. 283.

lardan Ecole Normale’de bilimsel araştırmalar direktörlüğüne getirilmiştir ki bu durum Pasteur için önemli avantajlar sağlamıştır.²⁷

XIX. yüzyılda Batı’da bilimi destekleyen bu ve benzeri kurumlara karşın, Osmanlılarda yeter sayıda ve teknolojik donanımda benzer oluşumlardan bahsedebilmek nispeten zor görölmektedir. Siyasi, ekonomik ve diğer açılardan farklı nedenlere dayandırılabilcek bu konuda Reşit Aşçıoğlu Osmanlılarca aynı dönemde bir Pasteur ya da bir Röntgen yetiştirecek fizik ve kimya laboratuvarı kurulmayışını anlamanın zor olduğunu, ölkede kimya çalışmalarının anılan dönemde cılız olduğunu ifade etmiştir.²⁸

Pasteur’ün kuduz aşısı keşfini bilimsel açıdan mikrobiyoloji alanındaki gelişmeler temelinde dikkate almak uygun görölmektedir. Zira McClellan ve Dorn, 1870’lerde Robert Koch ve Louis Pasteur’ün geliştirdikleri Mikrop Kuramını XIX. yüzyılda gerçekleşen ikinci bilimsel devrim içinde değerlendirmişler, bu kuram ile diğer rakip açıklamaların geri dönölmek üzere ortadan kalktığını belirtmişlerdir.²⁹ Dolayısıyla McClellan ve Dorn Pasteur’ün kuduz aşısı keşfini XIX. yüzyıl bilimsel devriminin bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. Pasteur’ün başarısında bilim yanında sürece etkisi bağlamında adı zikredilmesi gereken bir diğer olgu teknolojidir. Mesela mikrobiyoloji çalışmalarında mikroskobun ehemmiyeti yadsınamaz. Zira XVIII. yüzyılda ve özellikle mikrobiyoloji çalışmalarının yoğun olduğu XIX. yüzyılda mikroskopla yapılan çalışmalar oldukça artmıřtır³⁰ ki neticede bu alet birçok bilimsel araştırmanın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Merdivenci’nin Başvekâlet arşivi belgelerinde yaptığu araştırmalara göre Türkiye’ye ilk mikroskoplar 1840-1842 yıllarında gelmiş, özellikle mikrobiyolojinin gelişmesi ile XIX. yüzyıl sonlarına doğru ölkeye getirilen mikroskopların sayısı artmıştır.³¹ Merdivenci ayrıca, Türkiye’de mikroskobun kullanıldığı bilim alanlarında yayın sayılarının 1850-1923 yılları arasında yok denecek kadar az olduğunu yazmıştır.³² Buna ilaveten,

²⁷ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 14. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 264.

²⁸ Reşit Aşçıoğlu, *Işık ve Işımdan Biyüyük Buluşlara Ulaşan Pasteur ve Röntgen*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s. 142.

²⁹ James E. McClellan III, Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 3. Baskı, Çeviri: Haydar Yalçın, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2013, s. 356.

³⁰ Esin Kâhya, “D. Karasszon, A Concise History of Veterinary Medicine”, *Erdem Dergisi*, Cilt:7 Ocak 1991 Sayı:19, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayrıbasım, Ankara 1993, s. 308.

³¹ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Ufuk Kitapları:8, İstanbul 2000, s. 301.

³² Mikroskop ile yapılan çalışmaların az olması ölkeye mikroskop getirilmediği şeklinde algılanmamalıdır. Zira Prof. Dr. Ahmet Merdivenci yaptığu araştırma neticesinde Başbakanlık Arşivindeki 2206, 2217, 2840, 3777, 5198 arşiv kayıt sayılarındaki bilgilerde 1840-1842 yıllarında ölkemize hurdebin mikroskobunun getirilmiş olduğunu bulmuştur. Bu açıdan, aşı alanındaki araştırmalarda Batı ile bir karşılaştırmada bu dönemde istenen sonuçlara ulaşılamamış olmasını ölkede mikroskop bulunmadığı nedenine dayandırmak olası görölmemektedir.

aynı dönemde zooloji, botanik, tıbbi zooloji, parazitoloji, bakteriyoloji, viroloji ile ilgili alanlarda mikroskop ile yapılmış yayınların sayısı da oldukça azdır.³³ Ortaya çıkan bu tabloya rağmen Pasteur'un kuduz aşısını insana tatbik etmesi sonrasında bu aşının ve alandaki bilimsel gelişmelerin öğrenilmesi amacıyla Osmanlılarca dikkate değer faaliyetlere girildiği görülmektedir. Bu süreçte II. Abdülhamit'in de büyük gayretleri dikkat çeker³⁴ ki bu kapsamda Pasteur Türkiye'ye davet edilmiş, davete olumlu yanıt alınamaması üzerine Paris'e bir ekip gönderilmiştir.

Bu kapsamda, mikrobiyoloji alanında Fransa'da eğitim almış Zoeros Paşa başkanlığında üç kişiden oluşan bir ekip II. Abdülhamit tarafından 1886'da Pasteur'un yanına gönderilmiştir. Bu ziyaretle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda bakteriyoloji ve viroloji alanlarında yeni bir döneme girilmiştir. Ziyaret, ileriki dönemde aşı konusunda kurulan "Kuduz Müessesesi (Daülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi)", "Çiçek Aşısı Merkezi (Telkihâne-i Şahane)" ve her türlü araştırmanın yapıldığı bir merkez olan "Bakteriyolojihane-i Osmani" nin³⁵ bir bakıma temelini atmıştır.

Paris'e gönderilen ekipte "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane" hocalarından seririyat-ı dâhiliye muallimi olan Zoeros Paşa yanında, ilm-i hayvanat muallimi Kaymakam Dr. Hüseyin Remzi Bey ve fenn-i cerrahi-i baytarî ve teksir-i hayvanat-ı ehliye muallimi, İstanbul sıhhiye müfettişi Kaymakam Baytar Hüseyin Hüsnü Bey yer almıştır.³⁶ Ekip, II. Abdülhamit'in gönderdiği birinci rütbeyi Mecidiye nişanı beratıyla birlikte kısa bir hitabe takdim ederek Pasteur'e sunmuştur. Pasteur buna teşekkür etmiş ve kendi basit telkih usulünün iyi anlaşılması için bir takım ilmi detaya ihtiyaç olduğunu ve bunlar hakkında derin düşünmenin gerektiğini söylemiştir. Ekip Pasteur'un yanında eğitim görmüş, Zoeros Paşa ile birlikte Pasteur'un mikrobiyoloji dersini alan Hüseyin Remzi de mikrobiyolojiyi iyice öğrenmiştir.³⁷

Paris'te altı ayda kuduz aşısının hazırlanmasını ve tatbik edilmesini öğrenen ekip, bakteriyoloji ve viroloji alanındaki yenilikleri de takip etmiştir. Ekip kuduz virüsü ile aşı-

³³ Ahmet Merdivenci, *Türkiye'de Mikroskop ve Tarihi*, Hilâl Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1975, s. 36.

³⁴ Süheyl Ünver, B. Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da Louis Pasteur'un İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri", İstanbul Üniversitesi *Tıp Fakültesi Mecmuası'nın Ayrı Baskı*, Cilt:27, Sayı:2, Senc:1964, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1964, ss. 99-100.

³⁵ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Ufuk Kitapları:8, İstanbul 2000, s. 277, 298.

³⁶ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970, s. 5.

³⁷ Süheyl Ünver, B. Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da Louis Pasteur'un İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri", İstanbul Üniversitesi *Tıp Fakültesi Mecmuası'nın Ayrı Baskı*, Cilt:27, Sayı:2, Senc:1964, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1964, ss. 100-101.

lanmış iki tavşanla Türkiye'ye dönmüştür. Ülkede “Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane” bünyesinde aşı tatbikatını yürüten Zoeros Paşa, 1887'de İstanbul'da “Daülkelb ve Bakterioloji Ameliyathanesi” ismiyle açılan laboratuvarın müdürlüğüne atanmış, burada kendisine tahsis edilen teşkilatla çalışmaya başlamıştır. Zoeros Paşa ilk kuduz aşısını laboratuvarında Pasteur metoduyla 3 Haziran 1887'de hazırlamıştır. Pasteur'un bir mektubundan, İstanbul'da açılan bu laboratuvarın kendi laboratuvarından sonra Dünya'da aynı maksatla açılan üçüncü laboratuvar olduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Bahsedildiği üzere aşı sahasındaki bilim merkezleri eksikliği yanında, ekonomik zorluklar da bu alanda çalışan Türk bilim insanlarına engel teşkil etmiştir. Ekrem Kadri Unat bu konuda Paris'ten üç hocanın dönmesinden sonra Türkiye'de bakteriyolojinin önem kazanmaya başladığını, salgın hastalıkların yaygın olduğu bu dönemde bakteriyologların en basit eşyayı en mükemmel aletlerin yerine kullanarak vazifelerini yapmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.³⁹ Bu hususa Esin Kâhya da benzer yaklaşım göstermiştir. Kâhya, XIX. yüzyılda devletin kurum, kuruluş, okul ve askeri organizasyonları destekleme konusunda büyük sıkıntılar içerisinde olmasına karşın aşının da içerisinde değerlendirilebileceği Osmanlı tıbbi bilimlerinin çok geliştiğini belirtmiştir.⁴⁰

Bu imkânsızlıklara rağmen İstanbul'da açılan “Daülkelb ve Bakterioloji Ameliyathanesi” başarılı olmuş, İmparatorluğun diğer şehirlerinde de benzerlerinin açılması yoluna gidilmiştir. Böylece ülkede kuduz aşısı üretimi ve araştırmaları yaygınlaşmıştır.⁴¹ Sonuçta XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu aşı konusunda araştırma ve üretim yapılabilecek kurumlara sahip hale gelmiştir. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarına doğru kolera, veba gibi hastalıkların sıkça görülmesi üzerine Pasteur Enstitüsü'nden bir mütihassis istenmesi için irade çıkmıştır.

Bu enstitüden gelen Dr. Maurice Nicolle (1862-1932) “Bakteriyolojihane-i Osmani” adıyla kurulan müessesenin müdürlüğüne atanmış ve önceden bu alanda çalışan müesseseler bu kurum altında toplanmıştır. Türkiye'de bakteriyolojinin gelişiminde önemli rolü bulunan ve “Bakteriyolojihane-i Osmani” müdürlüğü de yapmış olan Ord. Prof. Dr. Ahmet Refik Güran (1873-1963) bu konuyla alakalı olarak Türkiye'de hakiki bakteriyoloji

³⁸ Muzaffer Bekman, *Türkiye'de Bakterioloji'nin Başlangıç Tarihi ve Ordinaryüs Profesör Bakteriolog Dr. Ahmet Refik Güran*, Hüsnüabat Basımevi, İstanbul 1948, s. 8.

³⁹ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970, s. 6.

⁴⁰ Esin Kâhya, Ayşegül D. Erdemir, *Medical Studies and Institutions in the Ottoman Empire*, 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım A.Ş., Ankara 2008, s. 147.

⁴¹ Esin Kâhya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 302, Yayın No:302, Osmanlı Serisi:1, Ankara 2000, s. 247.

fenninin kurulan bu müessesese ile başladığı ve başına da Nicolle'ün getirilmesiyle hakiki bakteriyoloji fenninin ülkede kurulduğunu, gelişip yayıldığını yazmıştır. Müessesede önceleri difteri serumu hazırlanırken, zamanla dizanteri, tetanos, meningokok ve veba serumları ile diğer serumlar ve her çeşit aşılar çok miktarlarda hazırlanmıştır.⁴²

c. 1885 Öncesi ve Sonrası Dönemlerde Kuduz Tedavilerinin ve Aşısının Karşılaştırılması

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuduz aşısı ve tedavisi yönüyle 1885 yılı dönüm noktası olmuştur. Ülkede bu tarihten evvel kuduzun tedavisine yönelik farklı yöntemlere başvurulmuş, ancak anlaşıldığına göre bunlar hastalığın iyileştirilmesi için çare olmamıştır. Bu bağlamda, 1885 öncesi kuduz hastalığına karşı gösterilen tedaviler birer çaba şeklinde kalmıştır, denilebilir.

Pasteur'ün kuduz aşısı keşfinden sonra Osmanlı Devleti bu alandaki ilmî gelişmelerin edinilmesi amacıyla Batı'ya yönelmiştir. Bu kapsamda Batı'daki kuduz aşısı üreten kurumların benzerlerinin Türkiye'de de açılması yoluna gidilmiş, hatta bunların başına Batı'dan getirilen uzmanlar bile atanmıştır. Neticede 1885 öncesindeki Osmanlı kuduz tedavi yöntemleri terk edilmiştir. Böylece ilmî gelişmeler ülkeye gelmiş, araştırmalar yapılmış, üretilen kuduz aşısı da giderek artmıştır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII ile XIX. yüzyıllarda tatbik edilen çiçek aşısı ve kuduz aşısı ve tedavi yöntemleri arasında kayda değer farklılıklar ortaya çıkmıştır. Anlaşıldığına göre bu farklılıklar bahse konu dönemde Batı'da yaşanan bilimsel gelişmelerin sonucu olmuştur ki Osmanlı anılan bilimsel sıçrama içinde yer alamamış, neticesinde çiçek aşısı ve kuduz aşısında Batı'nın gerisine düşmüştür. Buna karşın bunlardan çiçek aşısı hususunda Jenner'in buluşundan önce Osmanlı-Batı karşılaştırması bunun tam tersi bir görüntü ortaya çıkarır. Zira mevcut kaynaklar dâhilindeki bilgiler ışığında önceleri Batı'da bu aşıya rastlanılmamaktadır. Bu bağlamda, Batı'da olmadığı anlaşılan çiçek aşısının Osmanlılarda XVIII. yüzyılda insandan insana tatbik ediliyor olması bilim ve teknoloji bağlamında dikkate değerdir. Hatta Cevdet Paşa'nın bildirdiği Anadolu'da Yörüklerin inek çiçeklerinden aşı yaptıkları hususu kabul edilecek olursa, Jenner'in Dünya Bilim Tarihindeki yerinin tekrar irdelenmesi bile gündeme gelebilecektir.

Çiçek aşısı konusunda İngiliz büyükelçisinin eşi Bayan Montegue'nun XVIII. yüzyıl başlarında arkadaşına yazdığı mektup ehemmiyetlidir. Zira mektup Osmanlılarda önemli

⁴² Refik Güran, "İstanbul'da ilk Bakteriolojihane tarihi hakkında", Tıp Dünyası No:2 1947'den ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü 10-1947, Kader Basımevi, İstanbul 1947, ss. 3-10.

geçmiş olan ve insandan insana tatbik edilen çiçek aşısının bu aşığı keşfettiği kabul gören Jenner'in ülkesinde bile XVIII. yüzyıl başlarında tatbik edilmediğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, çiçek aşısı yönüyle anılan yüzyılda Osmanlı'nın Batı'dan daha ileri konumda olduğu sonucuna varılabilir. Fakat bu durum XIX. yüzyılda tersine dönmüştür.

Kuduz aşısı konusunda ise Pasteur'ün keşfettiği kuduz aşısını ilk defa insana tatbik ettiği 1885 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda da diğer memleketlerde olduğu gibi bu hastalıktan kurtulma yönünde yeterli bir çare bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kuduz hastalığının tedavisinde 1885 öncesinde Osmanlılarda kayda değer bir başarıdan söz edilebilmesi mevcut kaynaklar ışığında olası görülmemektedir.

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu'nda çiçek aşısıyla başlayan, kuduz ve diğer aşılarda devam eden önemli gelişmeler XIX. yüzyılda yaşanmıştır ki bilim ve teknoloji bağlamında irdelenmesi gerekli durum budur. Fakat McClellan ve Dorn tarafından ifade edildiği üzere bu yüzyıldaki ikinci bilimsel devrim olarak adlandırılacak sürece dâhil olamayan Osmanlı, çiçek aşısında Batı'ya örnek olma konumundan Batı'yı örnek alma konumuna gerilemiştir. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı bakteriyologlarının bakteriyoloji ve virolojinin ilerlemelerini takip eder durumda kaldıkları söylenebilir. Ancak sonradan bu alanlarda bilime katkı sağlamaya başlamışlardır. Mesela Dr. İbrahim Bey ve Dr. Fuat Bey 1894'de Bonn Üniversitesi Hijyen ve Bakteriyoloji Laboratuvarında Prof. Dr. Finkler ve Prof. Kruse yanında çalışırken iki yeni bakteri bulmuşlardır.⁴³

Ancak, burada dikkat edilmesi gerekli nokta hekimlerin bakterileri buldukları ülkedir. Zira burası Almanya'dır ve bu durum dönemin Osmanlı hekimlerinin ülkelerinde aynı araştırmaları yapma imkânlarının olup olmadığı konusunu gündeme getirmektedir. Bu konuda Ekrem Kadri Unat'ın değindiği gibi Osmanlı bakteriyologlarının XIX. yüzyılda en basit eşyayı en mükemmel aletlerin yerine kullanarak vazifelerini yapmaya çalışmaları, Esin Kâhya'nın bahsettiği gibi devletin aşı alanında faaliyet gösteren kurumları destekleme yönüyle içerisinde bulunduğu sıkıntılı ekonomik vaziyet dikkate alındığında Türk bilim insanlarının içerisinde buldukları durumu anlamak daha kolay olacaktır.

Bu nedenle Dr. İbrahim Bey ve Dr. Fuat Bey'in kendi ülkeleri yerine Almanya'da iki yeni bakteri bulmalarını olağan karşılamak gerekir. Zira Fransa'daki bilim kurumlarının Pasteur'ün kuduz aşısı keşfindeki fiziki ortamı sağladığı ölçüde Osmanlı topraklarında da Dr. İbrahim Bey ve Dr. Fuat Bey'e benzeri fiziksel koşullar sağlanabilseydi bu bilim adamlarından aynı başarıyı ülkelerinde gerçekleştirmelerini beklemek mümkün olabilecekti. Bu açıdan, Batı'da ekonomik koşulların XIX. yüzyılda nispeten daha uygun ve yapılan araştırmaların da eğitim kurumlarınca desteklediği dikkate alındığında Osmanlı İmparator-

⁴³ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970, s. 129.

luğu ile Batı'nın aşı hususunda aynı zeminde karşılaştırılmasının güç olduğu söylenebilir. Bu zor şartlar altında gösterilen çabalar sonucu kuduz aşısı, çiçek aşısı ve diğer aşılar için açılan üretim ve araştırma merkezlerinin kısa sürede gösterdiği başarı dikkate değerdir. Bu merkezlerde kullanılan teknoloji ve çalışan uzmanlar yönü ile dış desteğin etkisi yadsınmaz olarak değerlendirilse de, kısa dönemde kurulan bilimsel altyapı önemlidir.

Aşı hususunda bilimsel gelişmeden söz edilmesi durumunda bahsedilmesi gereken olgu teknoloji ve teknolojinin kullanımudur. Aşı araştırmalarındaki önemli teknolojik gereçlerden biri ise mikroskoptur. Mikroskop XIX. yüzyıl öncesi saklı kalmış ve bilinmeyen çok küçüklerin dünyasının keşfi yönündeki çalışmaların merkezi haline gelerek Batı'da XIX. yüzyılda standart bir laboratuvar gereci konumuna erişmiştir.⁴⁴ Mikroskopun Batı'da standart bir laboratuvar gereci haline geldiği dönemde benzer sürecin Türkiye'de yaşandığını söyleyebilmek zordur. Zira Prof. Dr. Ahmet Merdivenci Türkiye'de 1850-1923 yılları arasında mikroskop kullanılarak yapılan araştırmalar neticesindeki yayınların sayısının yok denecek kadar az olduğunu yazmıştır. Bu netice bir bakıma XIX. yüzyılda aşı konusunda Osmanlıların Batı karşısındaki durumunu ortaya koyar niteliktedir. Çalışmaların sayısının yetersizliği yanında bir diğer öne çıkan husus ise kullanılan mikroskopların Batı ülkelerindeki çağdaşlarıyla olan teknolojik gelişmişlik dereceleridir.

XIX. yüzyılda Osmanlı'da aşı mevzuunda üzerinde durulması gereken bir diğer nokta Pasteur Enstitüsü'nün sürece olan müspet etkisi, siyasi otoritenin ise bunu destekleyici yaklaşımıdır ki bu konu Türk Bilim Tarihi ve Türk Teknoloji Tarihi açısından mühimdir. Öyle ki, bu yaklaşım aşı alanındaki bilimsel yöntemlerin ülkeye getirilmesi beraberinde Türk uzmanların yetişmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Aşçıoğlu, Reşit, *Işık ve Işımdan Büyük Buluşlara Ulaşan Pasteur ve Röntgen*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997.
- Bekman, Muzaffer, *Türkiye'de Bakterioloji'nin Başlangıç Tarihi ve Ordinaryüs Profesör Bakteriolog Dr. Ahmet Refik Güran*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1948.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Erdoğan, Yusuf, "Konyalı Hekim Hacı Paşa'ya Göre: Kuduz Hastalığı ve Tedavisi", *Konyalı Hekim Hacı Paşa 1335-1423*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No:3, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1986, ss. 33-38.
- Ertürk, Ömer-Arda, Mustafa, *Genel Bakterioloji*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 240 Ders Kitabı: 142, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

⁴⁴ James E. McClellan III, Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Çeviri: Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 287.

- Güran, Refik, “İstanbul’da ilk Bakteriolojihane tarihi hakkında”, *Tıp Dünyası* No:2 1947’den ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü 10-1947, Kader Basımevi, İstanbul 1947, ss. 3-10.
- Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Ufuk Kitapları:8, İstanbul 2000.
- Kâhya, Esin, “D. Karasszon, A Concise History of Veterinary Medicine”, *Erdem Dergisi*, Cilt:7 Ocak 1991 Sayı:19, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayrıbasım, Ankara 1993, ss. 307-309.
- _____, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 44, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi:34, Ankara 1997.
- _____, “Şanizâde Mehmed Atallah Efendi”, *Erdem Dergisi*, Cilt:5/15 Eylül 1989 Sayı:15, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayrıbasım, Ankara 1991, ss. 847-861.
- _____, “18. ve 19. Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim”, *Erdem Dergisi*, Cilt:3 Mayıs 1987 Sayı:8, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ayrıbasım, Ankara 1987, ss. 491-525.
- Kâhya, Esin, Erdemir, Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 302, Yayın No:302, Osmanlı Serisi:1, Ankara 2000.
- _____, *Medical Studies and Institutions in the Ottoman Empire*, 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım A.Ş., Ankara 2008.
- Körez, Nafiz, “İstanbul Kuduz Müessesesinin Kuruluşunun 70 inci Yıl Dönümü Münasebetiyle İstanbul’da Toplanan Beynelmîlel Kuduz Sempozyumunu Açılış Hitabesi”, *Milletlerarası Mikrobiyoloji Cemiyetleri Avrupa Seksiyonu Tarafından Tertiplenen Symposium’lar*, Editör: Dr. Zekâi Muammer Tunçman, TC Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstanbul Kuduz Tedavi Enstitüsü Neşriyatı, Kader Basımevi, İstanbul 1959, s. X.
- Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser 12, Kervan Kitapçılık A.Ş., İstanbul 1973.
- Mcclellan III, James E., Dorn, Harold, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 2. Baskı, Çeviri: Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008.
- _____, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, 3. Baskı, Çeviri: Haydar Yalçın, Akılcıelen Kitaplar, Ankara 2013.
- Merdivenci, Ahmet, *Türkiye’de Mikroskop ve Tarihi*, Hilâl Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1975.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Osmanlı Tababetinde Garphlaşma Cereyanları”, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Çalışmalarından, *Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt:19, Sayı:2, 1956 sayısından ayrı basım, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, ss. 168-183.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, Unat, Yavuz, *Bilim Tarihi*, I. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2008.
- Uludağ, Osman Şevki, “Tıp İlmi ve Osmanlı Türkleri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Kolektif Şirketi, İstanbul 1970.

Uzluk, Feridun Nafiz, *Aşılar-Serumlar*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1948.

Ünver, A. Süheyl, “Tarihimizde «Pasteur» den Önce Kuduzla Karşı Başvurulan Maddî ve Manevî Çareler Üzerine Bir Toplama ve Kuduz Müessesesi Tarihi”, *Milletlerarası Mikrobiyoloji Cemiyetleri Avrupa Şeksiyonu Tarafından Tertiplenen Symposium’lar*, Editör: Dr. Zekâi Muammer Tunçman, TC Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti İstanbul Kuduz Tedavi Enstitüsü Neşriyatı, Kader Basımevi, İstanbul 1959, ss. 1-28.

_____, “Türkiye’de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış”, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No:38, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, ss. 5-15.

Ünver, A. Süheyl, Şehsuvaroğlu, B., “İstanbul’da Louis Pasteur’ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası’nın Aynı Baskı*, Cilt:27, Sayı:2, Sene:1964, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1964, ss. 100-101.

Yıldırım, Cemal, *Bilim Tarihi*, 14. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

LONDRA YAHUDİLER CEMİYETİ İSTANBUL MİSYONU VE HASKÖY İNGİLİZ OKULU

MUSTAFA KAAAN SAĞ*

Londra Yahudiler Cemiyeti (London Jews Society)¹, Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacıyla kurulmuş İngiltere merkezli bir cemiyettir. Cemiyet, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve özellikle başkent İstanbul'da da faaliyet göstermiş, kentnin birçok yerinde amaçlarına yönelik hizmet veren okul, şapel, enstitü, tıp merkezi ve depolar kurmuştur. İstanbul'da açmış oldukları okullar arasında en uzun süre hizmet vereni, cemiyetin 19. yüzyıl sonunda İstanbul'daki merkezi haline gelen Hasköy'deki Londra Yahudiler Cemiyeti İngiliz okuludur. Bugün okulun bulunduğu arazide Hasköy İlköğretim Okulu yükselmektedir. Cemiyetin faaliyetlerini ve Hasköy İngiliz okulunu analiz etmeden önce özellikle İngiltere'de, Yahudilere yönelik misyoner faaliyetlere göz atmak gerekmektedir. Ardından Londra Yahudiler Cemiyeti'nin genel tarihi gözden geçirilecek ve İstanbul'daki faaliyetlerine odaklanılacaktır.

1. İNGİLTERE'DEKİ YAHUDİLERİN HİRİSTİYANLIĞA DÖNDÜRÜLMESİ

Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülme çabaları Hıristiyanlık ilk ortaya çıktığından beri süregelmiştir. M.S. 500 senesine kadar Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülmesi ile ilgili birçok eser yazılmıştır.² Reformasyon'a kadar olan süre boyunca Yahudiler Hıristiyanlığın düşmanları olarak görülmüş ve Hz. İsa'nın katilleri olarak suçlanmıştır. 1078 tarihinde Papa, hiçbir Yahudi'nin Hıristiyan ülkelerde önemli pozisyonlara getirilmemesi gerektiğini ve hiçbirinin Hıristiyanlardan üstün olamayacağını açıklamıştır.³

* Araş. Gör., İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, sag@itu.edu.tr

¹ Cemiyet günümüzde "Church's Ministry among Jewish People (CMJ)" ismiyle faaliyetlerine devam etmektedir. Kuruluş aşamasındaki bir diğer ismi de "Lonton Society for Promoting Christianity amongst the Jews"tir.

² Bahsedilen eserlerin başlıcaları için bakınız: Justin Martyr, *Dialogue with Trypho (Selections from the Fathers of the Church)*, M.S. 165. çev. Thomas B. Falls, The Catholic University of America Press, Washington D.C. 2003; Eusebius Pamphilus, *Eusebius's Ecclesiastical History*, çev. C. F. Cruse, Merchant Books, 2011.

³ Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991, s. 3.

Reformasyon döneminde ise Yahudilere karşı tekrar olumlu yaklaşılmaya çalışılmıştır. Martin Luther (1483-1546), 1523 senesinde “Hz. İsa bir Yahudi olarak doğmuştur” (That Jesus Christ Was Born A Jew) adlı bir çalışma hazırlamıştır. Ona göre, Yahudilere nazikçe davranılırsa ve İncil hakkında bilgilendirilirse, samimi bir Hıristiyan olmamaları için hiçbir sebep yoktur. 1543’te hazırladığı “Yahudiler ve Yalanları” (On the Jews and their Lies) adlı bir başka geç dönem çalışmasında ise Martin Luther, Yahudiler hakkındaki olumlu fikirlerinden vazgeçmiş ve özetle Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülmesinin imkansız olduğunu belirtmiştir.⁴ Luther’e göre “bir Hıristiyan’ın, “şeytandan sonraki en büyük düşmanı” inançlı bir Yahudi’dir”. Luther’in ölümünden yaklaşık 50 sene sonra Yeni Ahit, 1599’da ilk defa Nürnberg’de Alman İbranice uzmanı Elias Hutter tarafından İbranice’ye çevrilmiş ve Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülme uğraşında önemli bir adım atılmıştır.⁵

İngiltere’de Yahudilere dair bilinen ilk anlatılardan biri York Başpiskoposu Egbert’in 740 senesinde Hıristiyanların Yahudi bayramlarına katılmasını yasaklamasıdır.⁶ 11. yüzyıl öncesinde İngiltere’de Yahudilerin büyük gruplar halinde yaşadığına dair kesin bir bilgi yoktur.⁷ Yahudilerin İngiltere’ye topluca gelişleri, ekonominin canlandırılması amacıyla ilk olarak Kral I. William (1066-1087) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak I. Richard (1189-1199) yönetiminde Yahudilerle ilgili ilk sorunlar ortaya çıkmıştır. Richard’ın Westminster Abbey’de tahta çıkış törenine Yahudilerin girmesi yasaklanmış, bu olay büyüyerek tüm İngiltere’de Yahudilere karşı bir harekete dönüşmüştür. Yahudilerin, ticaretle uğraşması ve halka faiz karşılığı borç para vermesi zaman içerisinde tepki çeken bir topluluk haline gelmelerine yol açmıştır. Yahudilere karşı duruş, Kral John (1199-1216) döneminde de devam etmiş, Magna Carta’ya dahi Yahudi karşıtı maddeler eklenmiştir. Önceleri Yahudilerin İngiltere’ye yerleşmesini teşvik eden Kral John, yönetiminin ilerleyen döneminde Yahudileri cezalandırmaya başlamıştır.⁸ Yahudilere yönelik suçlamalar III. Henry döneminde (1216-1272) devam etmiştir. Kral I. Edward ise çıkardığı “Sınır Dışı Etme Bildirisi” (Edict of Expulsion) ile 1290 senesinde, Hıristiyanlığı kabul etmeyen hiçbir

⁴ Rev. W. T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809 to 1908*, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra 1908, ss. 1-7.

⁵ Charles Henry Robinson, *The Conversion of Europe*, Longmans, Green and Co., Londra 1917, ss. 539-541.

⁶ Robinson, *a.g.e.*, s. 115.

⁷ Albert M. Hyamson, *A History of the Jews in England*, Jewish Historical Society of England, Chatto and Windus, Londra 1908, ss. 1-7.

⁸ Robinson, *a.g.e.*, s. 558.

Yahudi'nin İngiltere'de kalamayacağını açıklamış ve İngiltere'de yaşayan tüm Yahudileri İngiltere'den uzaklaştırmıştır. Yahudilerin İngiltere'ye tekrar kabul edilmeleri ancak 1657 senesinde Oliver Cromwell'in⁹ izniyle gerçekleşmiştir.¹⁰

İngiltere'de Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülmeleri ile ilgili çalışmalar Yahudilerin 11. yüzyıldan 13. yüzyıla dek İngiltere'de geçirdikleri ilk zaman diliminde başlamıştır. Özellikle 1221'de Oxford'a gelen Dominikenler¹¹, Oxford'da Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacıyla "Domus Conversorum" adında bir ev kurmuşlardır. 1232 senesinde III. Henry (1216-1272), Londra'da daha büyük bir "Domus Conversorum" kurmuştur. Burası 1290'dan sonra da 18. yüzyıla dek hizmet vermeye devam etmiştir.¹² 1290'da yaşanan sınır dışı etme sürecinde, özellikle bir kısım fakir Yahudi, Londra'daki "Domus Conversorum"da vaftiz olarak Hıristiyanlığa geçmiştir.¹³

Cromwell'in davetiyle İngiltere'ye dönen Yahudiler, öncelikle Londra'da mütevazı bir sinagog ve bir Yahudi mezarlığı edinmişlerdir.¹⁴ Yahudi nüfusunun artmasına paralel olarak İngiltere ve özellikle Londra'da bulunan sinagog sayısı da çoğalmıştır.¹⁵ 1753 senesinde Parlamento Yahudilerin İngiliz vatandaşı olarak kabul edilmesine yönelik bir yasa taslağı çıkarmıştır, ancak halk ve rahipler sınıfı bu yasaı protesto etmiş, bir sene sonra yasa parlamento tarafından reddedilmiştir.¹⁶

19. yüzyılın başında İngiltere'de bulunan Yahudiler, hala bir takım politik ve sosyal sorunlarla karşı karşıyadır. Birçok iş sahasında çalışmaları ve İngiliz Avam Kamarası'na

⁹ Kısa bir süre için (1653-1661) İngiltere'nin yönetim biçimini krallıktan cumhuriyete çeviren İngiliz siyasetçi Oliver Cromwell'in (1599-1658) en büyük destekçileri Püritenlerdir. Radikal Püritenlerin inancına göre Tanrı İngiltere'yi Yahudileri Hıristiyanlığa çevirmekle görevlendirmiştir ve kıyamet yaklaşmaktadır. Dolayısıyla Yahudilerin İngiltere'ye gelmeleri ve Protestan İngiltere tarafından dinlerinin değiştirilmesi gerekmektedir (Todd M. Engelmann, *Jews of Modern Britain, 1656-2000*, University of California Press, Berkeley 2002, s. 19).

¹⁰ H. P. Stokes, *A Short History of the Jews in England*, London Central Board of Missions and Society for promoting Christian Knowledge, The Macmillan Co., New York 1921, ss. 3-7; Hyamson, *a.g.e.*, ss. 125-133.

¹¹ Dominikenler, Aziz Dominicus tarafından "Vaiz Papazlar" resmi adıyla kurulmuş (1215) bir Hıristiyan tarikatıdır.

¹² Stokes, *a.g.e.*, ss. 36-39, 49-53.

¹³ Engelmann, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁴ James Picciotto, *Sketches of Anglo-Jewish History*. Trübner and Co., Londra 1875, s. 30. King Street Aldgate'te bulunan sinagog, konuttan bozma, geçici olarak düzenlenmiş bir yapıdan ibarettir.

¹⁵ Engelmann, *a.g.e.*, ss. 41-77. 17. yüzyılda Sefarad ağırlıklı olan Yahudi nüfusu, 18. yüzyılda Aşkenazlar'ın yoğunluğuna bağlı olarak değişmiştir.

¹⁶ Robinson, *a.g.e.*, ss. 559-560; G. F. Abbott, *Israel in Europe*. Macmillan and Co., Londra 1907, ss. 284-285.

alınmaları yasaktır. Kraliçe Viktorya döneminde (1837-1901) ise İngiltere’de yaşayan Yahudiler birçok alanda özgürlüklerine kavuşmuştur. Bu dönemde Yahudiler artık yabancı sayılmamaktadır ve İngiltere’nin bir parçası olmuşlardır.¹⁷ Özellikle fakir Yahudi ailelerinin çocuklarının Anglikanlaşmasında bu dönemde Yahudilere yönelik geliştirilen eğitim sisteminin büyük etkisi olmuştur.¹⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında, iş sahalarında, üniversite-lerde ve parlamentoda önlerindeki engeller adım adım kalkmıştır.¹⁹

Bu gelişmelerin yanı sıra, 19. yüzyılın başlarında Anglikan Kilisesi’nin kurumlarna sızıp orta sınıf üzerinden topluma yayılarak İngiltere’de büyük bir güç haline gelen Evangelikalizm²⁰, Yahudilerin Hıristiyanlığa döndürülme çalışmalarına hız vermiştir. Evangelikaller, Hıristiyanlığa dönmeyenleri koruma misyonuna sahiptir ve bu amaç doğrultusunda hizmet vermişlerdir. Özellikle Britanya’nın, Yahudileri “Kutsal Topraklar”a geri döndürme konusunda özel bir rolü olduğuna inanmışlardır. Yahudilerin “Kutsal Topraklar”a geri dönüşü, İncil’e göre Hz. İsa’nın yeryüzüne tekrar dönüşü için gereken ön şartlardan biridir. Bu şart, Evangelikal eskatolojisinin²¹ önemli bir parçasıdır.²²

¹⁷ Herman Adler, *The Jews during the Victorian Era: a sermon preached at the North London Synagogue on Sabbath, June 26th, 5657-1897*, Alfred J. Isaacs and Sons, Londra 1897, s. 6. 1837’de Londra’da sadece altı sinagog bulunurken, 1897’de bu sayı elliye aşmıştır.

¹⁸ Sara Abosch, ““Good Jews and Civilized, Self Reliant Englishmen” Crafting Anglo-Jewish Education in the 19th Century”, *New Directions in Anglo-Jewish History*, ed. Geoffrey Alderman, Academic Studies Press. Boston 2010, ss. 49-72.

¹⁹ Stokes, *a.g.e.*, ss. 84-90. 1830 senesinde İngiliz politikacı ve avukat Robert Grant, Avam Kamarası’na Yahudilerle ilgili engelleri kaldıran bir yasa tasarısı sunmuştur. Grant, daha sonra Londra Yahudiler Cemiyeti’nin aktif bir üyesi olmuştur. Yahudiler, 1858 senesinde resmi olarak Parlamento üyesi olma hakkını kazanmıştır.

²⁰ Evangelikalizm, Protestanlık için kullanılan Evangelikal Hıristiyanlık ile karıştırılmamalıdır. 18. Yüzyılın ortasında İngiltere’de güçlenen Evangelikal hareket, Amerika ve İngiltere’de dini hayatı tekrar canlandırmış, yeni program ve metodlar aracılığıyla dinsel aktiviteleri artırmıştır (Elbert Russell, *The History of Quakerism*, Macmillan, New York 1942, ss. 287-288).

²¹ Eskatoloji, teolojinin, insanlık ve dünya tarihinin sonunda gerçekleşecek olaylarla ilgilenen bir alt branşdır.

²² Mark Crinson, *Empire Building Orientalism and Victorian Architecture*, Routledge, Londra 1996, s. 200. Londra Yahudiler Cemiyeti’nin mimarlarından biri olan Matthew Habershon’un yazmış olduğu 1834 tarihli “Kehanet Metinleri Üzerine Bir Bilimsel İnceleme” (A Dissertation on the Prophetic Scriptures) adlı eseri, bu inancı yansıtan önemli çalışmalardan biridir. Habershon, cemiyet tarafından Kudüs’te inşa edilen Anglikan Kilisesi’nin inşasında da büyük rol oynamıştır. Eserinde Hz. İsa’nın tekrar dünyaya gelişinin nasıl kesin olarak tarihlendirebileceğini yorumlamış ve bu süreci hızlandırmak için Yahudilerin Hıristiyanlığa çevrilmesi gerektiğini açıklamıştır. Habershon’a göre Yahudilerin Hıristiyanlığa çevrilmesi, “Kutsal Topraklar”a dönüş ön şartının yanında Hz. İsa’nın tekrar dünyaya dönüşü için gereken ön şartlardan bir diğeridir.

2. LONDRA YAHUDİLER CEMİYETİ'NİN TARİHSEL ARKA PLANI

Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacıyla kurulan ilk iki İngiliz cemiyeti, 1698'de kurulan "The Society for Promoting Christian Knowledge" (Hıristiyan Bilgisini Tanıtma Cemiyeti) ve 1701'de kurulan "The Society for the Propagation of the Gospel" (İncil'i Yayma Cemiyeti) dir. Bu iki cemiyet ağırlıklı olarak İngiliz kolonilerinde ve İngiltere'ye bağlı ülkelerde yaklaşık yüz sene boyunca misyoner faaliyetlerini sürdürmüştür. 1792'de "Baptist Missionary Society" (Baptist Misyoner Cemiyeti), 1795 senesinde "The Missionary Society" (Misyoner Cemiyeti) kurulmuştur. Bahsedilen cemiyetin ismi daha sonra Londra Misyoner Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. 1799'da "The Church Missionary Society" (Kilise Misyoner Cemiyeti) ve "The Religious Tract Society" (Dini Yayın Cemiyeti) kurulmuştur. 1804'te ise "The British and Foreign Bible Society" (Britanyalı ve Yabancı İncil Cemiyeti) hizmet vermeye başlamıştır. 1809'da kurulan "London Jews Society" (Londra Yahudiler Cemiyeti) ise, 19. yüzyılın başında, dünyadaki en yaygın Yahudilere yönelik misyoner cemiyetidir ve sayılan bu cemiyetlerin arasında başta gelir.²³ Bahsedilen cemiyetler özellikle çocuklar ve fakirlere yönelik hizmet vermiştir. Çoğunlukla bedava eğitim, para ödülü gibi yollarla öğrenci kazandıkları için İngiltere'de yaşayan birçok Yahudi tarafından eleştirilmişlerdir.²⁴

1908 senesinde Londra Yahudiler Cemiyeti'nin o dönemki sekreteri Papaz W. T. Gidney, cemiyetin kuruluşunun 100. yıldönümü (15 Şubat 1908) sebebiyle cemiyetin yüzyıllık tarihi gelişimini sunan bir kitap (The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809 to 1908) hazırlamıştır. Bu kitap, cemiyetin 1908'e dek yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin bir kaydı niteliğindedir. Cemiyetin o dönemki başkanı John H. Kennaway, bu kitap için kaleme aldığı 29 Temmuz 1908 tarihli ön yazısında cemiyetin çeşitli yerlerde kurduğu hastaneler, endüstriyel atölyeler ve misyon okulları sayesinde İncil'i İbraniye'ye çevirdiklerini ve hem Yeni Ahit'in hem de Eski Ahit'in milyonlarca kopyasını çoğaltarak bunları Yahudiler arasında dağıttıklarını, bu sayede de cemiyetin 1809'daki kuruluşundan beri 150-200 arasında Yahudi'nin Hıristiyanlığa döndürüldüğünü ve Anglikan Kilisesi'nin liturjisi hakkında bilgilendirildiğini aktarmaktadır. Kennaway'e göre bahsedilen Yahudiler ve birçoğunun çocukları, Anglikan Kilisesi'nde rahip olarak göreve atanmıştır. Yazar Gidney, 9 Ekim 1908 tarihli ön yazısında, kendisinin bu araştırmada cemiyetin 1809'dan beri çıkardığı yıllık raporlarından, dergilerinden²⁵ ve diğer yayınlarından²⁶ faydalandığını belirtmektedir.

²³ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 12.

²⁴ Stokes, *a.g.e.*, s. 101.

²⁵ The Instructor, The Jewish repository or monthly communications respecting the Jews, and the proceedings of the London Society, The Jewish Expositor and Friend of Israel, Monthly Intelligence, Jewish Intelligence, The Jewish Expositor.

²⁶ Sites and Scenes, At Home and Abroad.

Gidney, hazırlamış olduğu kitapta cemiyetin tarihini on ana bölüme ayırmıştır. İlk dönem (1809-1815) cemiyetin kuruluşu, ikinci dönem cemiyetin yapılandırılması (1815-1819), üçüncü dönem (1820-29) ise genişleme sürecini ortaya koymaktadır. Cemiyet bu dönemde Avrupa'nın birçok ülkesinde, Orta Doğu'da, Hindistan'da ve özellikle Kudüs'te misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Dördüncü dönem (1830-1840) yazar tarafından "kurucu neslin sona erışı" olarak adlandırılmıştır. Yazar bu dönemi cemiyet adına "çocukluktan gençliğe geçiş" olarak tanımlamaktadır. Bu dönemde, cemiyetin bütçesinde artış gerçekleşmiş ve bu sayede 1830 senesinde Eski Ahit, Aşkenaz Yahudilerinin kullandığı dil olan Yidiş'e çevrilmiş, 1837-38'de ise Yeni Ahit'in İbranice baskısı ve Süryanice Yeni Ahit'in İbrani karakterlerle hazırlanmış baskısı tamamlanmıştır.²⁷ (Gidney 1908: 143-151). İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı da bu döneme denk gelmektedir. Yine bu dönemde cemiyet, misyonerlik faaliyetlerini Orta Asya'ya kadar genişletmiştir. Beşinci dönem (1841-1849) cemiyetin piskoposluk himayesi altına girdiği dönemdir. İlk defa bu dönemde cemiyetin yönetici ve yardımcı yardımcısı kadrolarına İngiltere piskoposları atanmıştır. Yine bu dönemde dönemin Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'in desteği ve cemiyetin önderliğinde Kudüs'te bir Protestan Kilisesi inşa edilmiş ve Kudüs Anglikan Piskoposluğu kurulmuştur. Aynı dönemde "The Church of Scotland Jewish Mission", "The Free Church of Scotland Mission", "The Presbyterian Church in Ireland Mission" ve "The British Society for the propagation of the Gospel among the Jews" gibi Yahudilere yönelik İngiliz cemiyetleri faaliyet göstermeye başlamıştır.²⁸ Altıncı dönem (1850-59) cemiyetin kuruluşunun 50. yıldönümü kutlamalarını içermektedir. Yedinci dönem (1860-1874) "ilerleme dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Avrupa ve Doğu'daki faaliyetlere Kanada ve Amerika gibi merkezler eklenmiştir. Sekizinci dönem (1875-1890) ardı ardına vefat eden cemiyet başkanları sebebiyle bunalım dönemi olarak adlandırılmıştır. Dokuzuncu dönemde (1891-1900) cemiyetin ilerleme süreci devam etmiştir. Onuncu ve son dönem ise (1901-1908) "son birkaç sene" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemin en etkili olayı Kraliçe Viktorya'nın ölümüdür.²⁹ (Gidney 1908: XIII-XXX).

4 Ağustos 1808 senesinde bir Yahudi dönmesi olan Joseph Samuel Christian Frederick Frey, önceden hizmet verdiği "The Missionary Society"den (Misyoner Cemiyeti) ayrılarak "Başta Yahudiler olmak üzere Hasta ve Yoksullara Ziyaret, Yardım ve Bilgilendirme amaçlı Londra Cemiyeti"ni (The London Society for the purpose of visiting and relieving the sick and distressed, and instructing the ignorant, especially such as are of the Jewish Nation) kurmuştur. 15 Şubat 1809 tarihiyle ise cemiyetin adı resmen "Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Londra Cemiyeti" (London Society for promoting Christianity

²⁷ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 143-151.

²⁸ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 214.

²⁹ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. XIII-XXX.

amongst the Jews) olarak değiştirilmiş ve hem Anglikan Kilisesi hem de Nonkonformistleri (Anglikan Kilisesi'ne bağlı olmayanlar) içerecek şekilde yapılandırılmıştır.³⁰ Kraliçe Viktorya'nın babası, Kent Dükü Prens Edward'ın himayesinde ve Evangelikal canlanma etkisiyle kurulan cemiyetin temelleri, özellikle 19. yüzyılın başında hayırseverliği ile ün kazanmış din adamı Lewis Way'in³¹ çabaları sonucunda atılmıştır. Cemiyet kuruluş aşamasında bir hami, bir başkan, başkan yardımcıları, hazine sorumlusu, sekreter, hayat boyu ve senelik üyelerden oluşmaktadır. Cemiyet komitesi, din adamları ve sivillerden oluşan 36 kişilik bir gruptur.³² 1815'te ise cemiyet, tamamen Anglikan Kilisesi'ne bağlanarak Nonkonformistlerden uzaklaşmıştır.³³

Cemiyetin öncelikli amacı, hem İngiltere'de hem de yurtdışında İncil'i mümkün olduğunca Yahudiler arasında yaymak ve onları Hıristiyan ve Yahudilere ait kutsal metinleri okumaya teşvik etmektir. Ayrıca kiliseler kurarak Yahudilere özel vaazlar düzenlemek ve okullar kurarak genç, yetişkin tüm Yahudileri eğitmek amaçlanmıştır. Cemiyetin üstlendiği bir diğer görev de Yeni Ahit'in İbranice'ye çevrilmesi olmuştur.³⁴ Özetle cemiyetin çalışmaları yedi başlık altında toplanmıştır: 1- Evangelist faaliyet (Hıristiyanlığı yaymak) 2- Eğitim 3- İncil Dağıtımı 4- Dua Kitabı Dağıtımı 5- Tanıtıcı Kitapçık Dağıtımı 6- Üretime yönelik faaliyet 7- Tıbbi yardım.³⁵

Londra Yahudiler Cemiyeti'nin İngiltere'deki merkezinin temelleri, Londra'nın doğusunda Bethnal Green'de 7 Nisan 1813 tarihinde Kent Dükü'nün hazır bulunduğu ve yaklaşık 20.000 kişinin katıldığı bir törenle atılmıştır. Öncelikle inşa edilmesi planlanan yapılar bir Piskoposluk Kilisesi, bir okul ve bir barmaktır.³⁶ Beş dönümlük bir arazide kurulan merkez, "Palestine Place" (Filistin Evi) olarak adlandırılmıştır. Burası yaklaşık 80 sene boyunca cemiyetin merkezi olarak hizmet vermiştir (Şekil 1). Aynı zamanda Piskoposluk Kilisesi olan İngiltere'nin Hıristiyan Yahudileri için planlanmış ilk kilisesi 1814'te burada açılmıştır. Merkezin ana giriş kapısı Cambridge Road tarafındadır. Bu kapıdan girildikten sonra merkezin ana eksenini oluşturan ağaçlı uzun bir yolun sol tarafında Misyoner Koleji, Papaz Evi, birkaç özel konut, sağ tarafında ise Yahudi Enstitüsü ve birkaç özel konut

³⁰ Stokes, *a.g.e.*, s. 100.

³¹ Lewis Way (1772-1840), Yahudi Ansiklopedisi'nde cemiyetin kurucusu olarak tanıtılmaktadır (Joseph Jacobs, *Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls, New York ve Londra 1906).

³² Cecil Roth, *A History of the Jews in England*, Clarendon Press, Oxford 1941, s. 242; Hannah Adams, *A concise account of the London Society for Promoting Christianity among the Jews*, John Eliot, Boston 1816, ss. 3-5.

³³ Stokes, *a.g.e.*, s. 100.

³⁴ Adams, *a.g.e.*, ss. 3-5.

³⁵ Rev. W. T. Gidney, *Missions to Jews, A Handbook of Reasons, Facts and Figures for the Pulpit and Platform and for all interested in Church Missions to Jews*, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra 1912, s. 66.

³⁶ Adams, *a.g.e.*, s. 6.

daha inşa edilmiştir. Yolun sonunda Piskoposluk Kilisesi, Piskoposluk Kilisesi'nin sağında 1819'da açılan Erkekler Okulu, solunda ise 1821'de açılan Kızlar Okulu bulunmaktadır. Bu okullar, cemiyetin en öncelikli yaklaşımlarından biri olan Yahudi çocuklarına Hıristiyanlık inancı doğrultusunda eğitim vermek amacıyla kurulmuştur.³⁷

3. LONDRA YAHUDİLER CEMİYETİ İSTANBUL MİSYONU

a. İstanbul'da Yahudiler

Yahudilerin Roma Dönemi'nden itibaren İstanbul'da yaşadığı bilinmektedir. Eğitimi ve tarihçi Avram Galante'ye (1873-1961) göre M.S. 31 senesinden itibaren İstanbul'da bir Yahudi cemaati bulunmaktadır.³⁸ Bizans döneminde zaman zaman din değiştirilmeye zorlandılarsa da, 1176 senesinde kenti ziyaret eden Yahudi gezgin Benjamin de Tudela'ya göre, 12. yüzyılın sonunda şehirde yaklaşık 2555 Yahudi bulunmaktadır ve çoğu İstanbul'un Pera kısmında yaşamaya zorunlu kılınmıştır.³⁹ 1203'te İstanbul'a gelen Haçlılar, aynı sene Pera'da oturan Yahudileri yağmalamış ve çoğunu katletmiştir.⁴⁰

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Yahudilerin sur içine yerleşmesini teşvik etmiş ve İstanbul'da hahambaşılık kurumunu kurmuştur.⁴¹ Osmanlı döneminin ilk Yahudi yerleşmelerinden biri Eminönü-Sirkeci bölgesi olmuştur. Bizans döneminde Pera'da yaşayan Yahudiler de, bu dönemde Sirkeci civarına yerleşmiştir. Buradaki Yahudi nüfusu, Müslümanlara ait dini yerlerin yakınında Yahudilerin yaşamasının yasak olması sebebiyle, eski bir Karaim Sinagogunun yerine inşa edilen Yeni Cami'nin inşası ile birlikte yer değiştirmiş ve Hasköy'e taşınmıştır.⁴²

³⁷ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 33-51, 59.

³⁸ Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayın, İstanbul 1999, s. 17; Avram Galante, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik A.Ş., İstanbul 1995, ss. 16-21.

³⁹ Ilan Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century*, Isis Press, İstanbul 1996, s. 1; Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 19. Bunlardan Bizans dönemi Yahudileri olarak tanınan ve Yunanca konuşan Romaniotlar, yüzyıllardır İstanbul'da yaşamaktadır. Geriye kalan Yahudilerin bir kısmı İtalya'dan ticaretle uğraşmak amacıyla gelen İtalyan Yahudileri, yaklaşık 500 kadarı ise Karaim Yahudisidir. Karaim Yahudileri, M.S. 8. yüzyıldan itibaren kendi cemaatlerini oluşturmuş bir Yahudi mezhebidir. İstanbul'daki nüfusları Osmanlı Dönemi'nde artış göstermiştir. Çoğunlukla Hasköy ve Karaköy'de ikamet etmişlerdir. Özellikle Rusların 18. Yüzyılda Kırım'ı ele geçirmeleri sonucunda birçok Karaim Yahudisi İstanbul'a yerleşmiştir. Karaimlerin İstanbul'daki nüfusu hiçbir zaman 1000'i aşmamıştır (İlan Karmi, *Jewish Sites of Istanbul*, Isis Press, İstanbul 1992, ss. 28-29).

⁴⁰ Besalel, *a.g.e.*, s. 231.

⁴¹ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 4-13; Besalel, *a.g.e.*, s. 232.

⁴² Besalel, *a.g.e.*, s. 232; Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 122.

12. ve 13. yüzyıllarda Haçlıların günümüz Almanya topraklarında yaşayan Yahudilere uyguladıkları işkenceler sonucunda bir kısım Aşkenaz Yahudisi, Bizans yönetimindeki İstanbul'a yerleşmek zorunda kaldıysa da İstanbul'a yaşanan en büyük Yahudi göçü 15. yüzyılda gerçekleşmiştir.⁴³ İspanya'da Endülüs Emevileri'nin hakimiyeti sona erdikten sonra, yaklaşık 1000 senedir burada yerleşik olan 50.000 kadar Sefarad Yahudisi, 1492'de Hıristiyanlar tarafından İber Yarımadası'ndan zorla çıkartılmış ve çoğu dönemin Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in davetiyle Osmanlı Devleti'ne yerleşmiştir. Yahudiler ve Müslümanlar arasında katı bir tektanrı inancı ve Hıristiyanlığa karşı duruş gibi dinsel açıdan birçok ortak özelliğin bulunması, Osmanlı Devleti'ne yerleşen Sefarad Yahudilerinin⁴⁴, Müslümanlarla birlikte yaşamalarını kolaylaştırmıştır.⁴⁵

15. ve 16. yüzyılda İstanbul'daki Yahudi nüfusu gitgide artmıştır.⁴⁶ Özellikle 16. yüzyıl boyunca ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Yahudileri, Osmanlı Devleti'nde en zengin oldukları dönemi yaşamıştır.⁴⁷ Bu dönemde İstanbul Yahudileri çoğunlukla Balat, Hasköy ve kısmen de Kuzguncuk'ta ikamet etmiştir ve sayılan semtler Yahudi Mahallesi olarak tanınmıştır.⁴⁸

Osmanlı Yahudilerinin 15. ve 16. yüzyılda sahip olduğu zenginlik, 17. ve 18. yüzyıllarda büyük oranda yok olmuştur.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin bu dönemde ekonomisinin zayıflamaya başlaması, İstanbul Yahudilerinin, Avrupa'dan destek gören Osmanlı Hıristiyanlarıyla (Rum ve Ermeniler) aralarındaki ekonomik yarış daha da kızıştırmıştır.⁵⁰

⁴³ N. Mayer, *The Jews of Turkey: Lecture*, A. J. Isaacs, Londra 1913, s. 6; Esther Benbassa; Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. yüzyıllar)*, çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, ss. 25-71.

⁴⁴ Sefarad Yahudileri, Osmanlı Devleti'ndeki en kalabalık Yahudi cemaatini oluşturmuştur. Sefaradlar, 20. yüzyılın başında İstanbul'da bulunan yaklaşık 60.000 Yahudinin 7/8'ini ve tüm Osmanlı topraklarında yaşayan yaklaşık 280.000 Yahudi'nin 3/4'ünü oluşturmaktadır. Kullandıkları dil İspanyolca ve İbranice'nin karışımından meydana gelen Judeo-İspanyol (Ladino)'dur. Sefaradlardan sonra en kalabalık olan diğer Yahudi cemaati Aşkenaz Yahudileridir. 20. Yüzyılın başında daha çok Galata kısmında yoğunlaşan Aşkenazlar İstanbul Yahudi nüfusunun yüzde onunu oluşturmuşlardır. Kullandıkları dil Almanca ve İbranice karışımı olan Yidiş'tir (Besalel, *a.g.e.*, s. 151; Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 25-27; Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 171-174).

⁴⁵ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 171-174.

⁴⁶ Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 3. 16. yüzyılda İstanbul, oransal olarak Selanik'ten sonra Osmanlı Devleti'ndeki en kalabalık Yahudi nüfusunu barındıran ikinci kent haline gelmiştir.

⁴⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 36. Sefarad Yahudilerinin ticaretteki rolleri 16. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Benbassa, *a.g.e.*, ss. 77, 134.

⁴⁸ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 34-42. Özellikle 16. yüzyılda Balat ve Hasköy, Haliç'teki karşılıklı konumlarıyla İstanbul Yahudi yaşamının merkezi haline gelmiştir.

⁴⁹ Shaw, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁰ Çelik, *a.g.e.*, ss. 5-7.

Ayrıca 17. yüzyılın sonlarında Yahudi mahallelerinde yaşanan yangınlar, İstanbul Yahudilerinin Balat ve Hasköy'den zorunlu olarak Beyoğlu ve Boğaz kıyılarına göç etmelerine yol açmıştır. Bunun sonucunda da yerel Yahudi topluluğunun ana birimi olan geleneksel Yahudi mahallesi ortadan kalkmış⁵¹, sadece Hasköy 20. yüzyılın ortasına kadar bir Yahudi mahallesi olarak varlığını sürdürebilmiştir.⁵²

İki yüzyıllık bir gerileme döneminden sonra 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl Osmanlı Yahudileri için yeniden bir canlanma dönemi olmuştur.⁵³ 1885 sayımında İstanbul'da yaşayan Osmanlı nüfusunun milletlere göre dağılımına bakıldığında Yahudilerin yaklaşık yüzde beşlik bir nüfus dilimine sahip oldukları görülmektedir.⁵⁴

Oluşturulması aşamasında kendilerinin de aktif olarak içinde bulunduğu reform süreci ve Tanzimatın ilanı ile birlikte, İstanbul Yahudileri bir Osmanlı vatandaşı olarak, Müslümanlarla birçok konuda eşit hakları elde etmişlerdir. Reformlarla birlikte kendilerine ait okul, sinagog ve hastane gibi kamusal binaları tamir etme ve yeniden inşa etme hakkını kazanmışlardır.⁵⁵ Yine bu dönemde Yahudilerin Osmanlı politik yaşamına katılımları da artış göstermiş ve Dışişleri, Eğitim, Hazine gibi bakanlıklarda, ayrıca güvenlik ve haberleşme birimlerinde görev almışlardır.⁵⁶ Kentin önde gelen bir topluluğu haline gelen Yahudi milletinin⁵⁷, 1834'te yeniden düzenlenen İstanbul Hahambaşılığı ile örgütlenmesi, topluluğu daha da güçlü hale getirmiştir.⁵⁸

19. yüzyılda İstanbul'da Yahudiler tarafından oluşturulan matbaa ve yayınlarda büyük bir artış olmuştur. İstanbul'da Yahudilere ait matbaalar daha 15. yüzyılda İspanya'dan

⁵¹ Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 4.

⁵² Benbassa, *a.g.e.*, s. 82.

⁵³ Shaw, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁴ Çelik, *a.g.e.*, s. 34. Bu sayıma göre kentte 384.910 Müslüman Osmanlı, 359.412 gayrimüslim Osmanlı ve çoğu gayrimüslim olan 129.243 yabancı yaşamaktadır. Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985, s. 208. Bunların arasında yaklaşık 60.000 Yahudi bulunmaktadır ve şehirde 40 adet aktif sinagogları vardır. Nüfusun artışında Doğu Avrupa'da yaşanan pogromlardan kaçan binlerce Yahudi mültecinin Osmanlı Devleti'ne yerleşmiş olmasının da etkisi olmuştur. Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 24.

⁵⁵ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 21-22.

⁵⁶ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 79, 85.

⁵⁷ Millet kavramı, Osmanlı Devleti'nde yaşayan kısmen otonom Yahudi, Protestan, Katolik, Ortodoks, Gregoryen gibi dini topluluklar için kullanılmıştır. Müslüman milleti, bunlar arasında en baskın olanıdır. Detaylı bilgi için bakınız: (Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, sy. LIX (Nisan 1954), ss. 844-864; Benjamin Brude; Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier, New York ve Londra 1982.

⁵⁸ Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 6.

gelen Sefarad Yahudileri tarafından kurulmaya başlamış, ancak okur-yazar sayısındaki yetersizlik sebebiyle artış gösterememiştir. 19. yüzyıl İstanbul’unda Ladino ve İbranice dilinde yaklaşık 200 yayın basılmıştır. Ayrıca Hıristiyan misyonerler de bu iki dilde birçok kitap yayınlamıştır.⁵⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen yeniden canlanma döneminde Yahudiler çoğunlukla Hasköy ve Galata’da yaşamışlardır.⁶⁰ Galata ve Pera’ya doğru başlayan göç ve Hahamlık merkezinin burada açılması, Galata’yı 19. yüzyılın sonunda Yahudi topluluğunun merkezi haline getirmiştir.⁶¹ Bu dönemde Galata, İstanbul’un modern yüzü olarak şekillenmiş, Hasköy, Balat gibi semtler eski önemini kaybetmiştir.⁶² Yahudiler özellikle 1857’de kurulan Beyoğlu Belediyesi (6. Daire) idaresindeki Galata, Karaköy, Şişhane, Tünel, İstiklal Caddesi civarına yerleşmeye başlamıştır. 1839 tarihli Tanzimat reformlarından sonra, Beyoğlu İmparatorluğun kültürel ve diplomatik merkezi haline gelmiştir. Yabancı konsolosluklar, eğitim merkezleri, finans merkezleri buraya taşınmıştır. Bu dönemde açılan birçok ticaret merkezi ve banka Yahudiler tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Önde gelen Yahudi aileleri birçok bina ve hana sahiplik yapmış, birçok sinagog ve okul yapısı yine bu dönemde Beyoğlu’nda hizmet vermeye başlamıştır.⁶³

Değişen Yahudi eğitim sistemi, İstanbul Yahudi yaşamında 19. yüzyılda yaşanan canlanmanın temelini oluşturmuştur.⁶⁴ Modern bir eğitim sistemine geçen Yahudiler ve özellikle Alliance Israélite Universelle gibi prestijli okullardan mezun olanlar, sadece İstanbul Yahudi komünü içinde değil, genel olarak devletin birçok yüksek makamında görev almaya başlamıştır.⁶⁵

19. yüzyıl öncesinde Yahudiler İstanbul’da çoğunlukla Yeshivot denen dini okullarda eğitimlerini almışlardır. 19. yüzyılda ise Yahudi eğitim sisteminde önemli reformlar gerçekleşmiştir. Fransa merkezli Alliance Israélite Universelle⁶⁶ gibi yabancı organizasyonlar

⁵⁹ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 58-61. Bu dönemde yayınlarda ve günlük kullanımda baskın olarak kullanılan Yahudi dili Ladino olmuştur. Osmanlı yönetimi yine bu dönemde Yahudiler arasında Türkçe’nin de yaygınlaşması için, fakir Yahudi çocuklarına yönelik Hasköy’de bir okul açmıştır.

⁶⁰ Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 6.

⁶¹ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 34-42.

⁶² Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 7-9.

⁶³ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 68-76.

⁶⁴ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 57-70.

⁶⁵ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 7-9. Örnek olarak, bir politikacı, finansör ve hayırsever olan Ortaköy doğumlu Abraham Camondo, hem Alliance Israélite Universelle yerel yönetiminin başkanı, hem Beyoğlu Belediyesi’nin bir üyesi, hem de Camondo Enstitüsü’nün kurucusu olarak hizmet vermiştir.

⁶⁶ Alliance Israélite Universelle (Evrensel Musevi Birliği), 1860 senesinde Paris’te Fransız Yahudileri tarafından kurulmuştur. Kuruluşun dünya çapındaki amacı Yahudi toplulukların özgürleştirilmesi ve

ve Abraham Camondo gibi yerel girişimciler sayesinde eğitim batılı tarzda modernleştirilmiş ve bu sayede Yahudi kızlar da eğitimden faydalanmıştır. Ayrıca Yahudiler kendilerine yönelik eğitim dışında Galatasaray Lisesi gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni açılan okullarda da eğitim görmeye başlamıştır. Bir yandan da Yahudileri kendi dinlerine döndürmek isteyen misyoner okulları büyük bir çabayla öğrenci kazanma yarışına girmiştir. Bu yarışta sundukları ücretsiz eğitim ve kozmopolit atmosfer, kendi kurumlarında öğrenim görmeleri konusunda öğrencileri ikna etmede etkili olmuştur. Yahudi aileleri ise geleneksel dini değerlerin ön planda tutulduğu eğitimle, modern batılı eğitim arasında kalmışlar ve okul seçimi konusunda zorluk yaşamışlardır.⁶⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Yahudilerinin önünde beş farklı modern eğitim seçeneği oluşmuştur: 1- Yerli Yahudiler tarafından açılan modern Yahudi okulları; 2- Yahudi olmayanlar tarafından kurulup yönetilen Yahudi okulları; 3- Hıristiyan misyonerler tarafından açılan okullar; 4- Müslüman ve Müslüman olmayanların gittiği modern devlet okulları ve 5- askeri okullar. Diğer yandan Yeshivot olarak bilinen ve geleneksel dini eğitim veren okullar hizmet vermeye devam etmiştir.⁶⁸

Bu dönemde özellikle Protestan misyonerler, Osmanlı Yahudileri arasında güç kazanmıştır. Osmanlı Yahudilerini Hıristiyanlığa çevirmek için uğraş veren kuruluşlar arasında “The Church of Scotland” (İskoç Kilisesi), “The Free Church of Scotland” (Bağımsız İskoç Kilisesi), “London Jews Society” (Londra Yahudiler Cemiyeti) ve ABCFM (American Board) sayılabilir. Bu amaçla İstanbul ve diğer Yahudi nüfusu yoğun kentlerde çocuklar için okullar açılmıştır.⁶⁹ İspanyolca konuşan Yahudiler arasında “Lonra Yahudiler Cemiyeti” ve “İskoç Kilisesi”, Almanca konuşan Yahudiler arasında “Bağımsız İskoç Kilisesi” cemiyeti faaliyet göstermiştir.⁷⁰ Misyoner okulları ücretsiz modern eğitim sunmuşlar, ancak öğrencileri Hıristiyanlığa döndürme çabaları modernist ya da muhafazakar tüm

Yahudi ayrımcılığının engellenmesidir. Bu amaçla, İstanbul’da kronolojik sırayla Balat, Galata, Kuzguncuk, Hasköy ve Ortaköy’de toplam beş erkek beş kız olmak üzere on adet okul açmıştır. Bu sayede 19 ve 20. yüzyılda Yahudi eğitiminin önde gelen kurumu haline gelmiştir (Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 57-70, Shaw, *a.g.e.*, ss. 163-166, Benbassa, *a.g.e.*, ss. 210-221; Henri Nahum, İzmir Yahudileri 19.-20. *Yüzyıl*, çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, ss. 102-104). Alyans Okulları ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews, The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Indiana University Press, Indianapolis 1990.

⁶⁷ Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 20-21.

⁶⁸ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 62-63.

⁶⁹ Karmi, *a.g.e.*, 1996, s. 20.

⁷⁰ *Proceedings of the Conference on Foreign Missions held at the Conference Hall, Mildway Park, London, October 5th to 7th 1886*, John F. Shaw & Co., Londra 1886, ss. 167-173.

Yahudi çevreler tarafından kınanmıştır. Protestan misyonerlerden önce İstanbul'da bazı Katolik grupların Yahudilerin dinini çevirmeye çalıştığı bilinmektedir. İlk defa 17. yüzyılda İstanbul'a gelen Cizvitler Katolik-Cizvit okulları kurmuş, 19. yüzyılda ise faaliyetlerini çoğunlukla Yahudiler arasında sürdürmüştür. Ancak asıl olarak Britanyalı ve Amerikan Protestan misyonerler Yahudileri Hıristiyanlığa döndürme konusunda başarı elde etmiştir. Amerikan misyonerler İbranice gramer, aritmetik ve coğrafya kitapları basmıştır. Londra Yahudiler Cemiyeti ise Hasköy'de yaşayan Yahudiler için bir Protestan okulu açmıştır. Okulun müdürü tarafından Londra'daki merkeze gönderilen bir raporda okulun oldukça canlı ve başarılı olduğu görülmektedir. Öğrencilere Hz. İsa sevgisinin aşılması amacıyla okulda İngilizce eğitiminin yanı sıra hem Yeni Ahit, hem de Eski Ahit dersleri okutulmuştur.⁷¹

Hasköy, belirtildiği gibi Osmanlı erken döneminde Balat'la birlikte İstanbul'un geleneksel iki Yahudi mahallesini oluşturmuş ve zaman içerisinde Balat'a göre karakterini daha çok korumuştur. Bunun sebebi burada daha varlıklı ailelerin yaşamış olması ve eğitim kurumlarının daha çok burada gelişmiş olmasıdır. 20. yüzyılın başında 80.000'e çıkan Yahudi nüfusunun 20.000'i Hasköy'dedir ve İstanbul'un başka hiçbir semtinde olmadığı kadar sayıda Yahudilere yönelik eğitim kurumu Hasköy'de kurulmuştur. Bu sebeple ilk İbranice baskı yapan matbaalar da Hasköy'de açılmıştır. Hasköy'de açılan en önemli eğitim kurumlarından biri, aynı zamanda İstanbul'un en iyi Yahudi okulu olarak ün salan Camondo Enstitüsü'dür (1858-1889). Abraham Camondo, aynı zamanda Alliance Israélite Universelle'in onursal başkanı olarak AIU okullarının Hasköy'de kurulmasında rol üstlenmiştir.⁷²

b. Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu Tarihsel Arka Planı

Londra Yahudiler Cemiyeti'nin İstanbul Yahudilerine olan ilgisi 1826'da başlamıştır. Bu ilgiyi yönlendiren ilk olay 1826'da İstanbul'da yaklaşık 200 Yahudi'nin haham öğretisinin eğitim alanında getirdiği kısıtlamalara baş kaldırmaları olmuştur. Bu kısıtlamalar arasında Yeni Ahit'in okunması da bulunmaktadır ve olasılıkla bahsedilen grup tüm getirilen kısıtlamalara rağmen Yeni Ahit'i okumuştur. Ayrıca bazı Yahudiler o dönem İstanbul'da yaşayan Hartley ve H. D. Leeves adlı iki papazın öğretilerine katılmış ve vaftiz edilmiştir. Bunu duyan hahamlar bahsedilen kişileri yakalamış ve cezalandırmıştır. Cezalandırılanlar arasında bulunan Jacob Levi adlı Musevi, hapse atılarak falakaya yatırılmıştır.⁷³

⁷¹ Karmi, *a.g.e.*, 1996, ss. 71-72; Rodrigue, *a.g.e.*, s. 54.

⁷² Karmi, *a.g.e.*, 1992, ss. 55-61. Hasköy'deki AIU okullarından ilki 1899'da inşa edilmiştir. Yine Hasköy'de bulunan ikinci bir AIU okulu ise, günümüzde "İhtiyarlara Yardım Derneği" olarak kullanılmaktadır.

⁷³ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 173.

Cemiyet, İstanbul'daki misyoner faaliyetlerine resmen 1835 senesinde başlamıştır.⁷⁴ 1835'te İstanbul'a yerleşen Peder S. Farman, cemiyet için hazırladığı ilk raporda İstanbul'da bulunan bazı Yahudilerin Hıristiyanlığa dönmesi sebebiyle İstanbul Yahudileri arasında hiçbir kentte olmadığı kadar büyük bir çalkantı olduğunu, topluluğun liderleri arasında sürekli bir telaş ve alarm durumu olduğunu bildirmiştir. Bu dönemde İstanbul Yahudileri arasında sık sık vaftizler gerçekleşmektedir. Farman, Hıristiyanlığa dönen Yahudileri "Vaftizci" ve "Evangelist" olarak da tanınan İzmirli John Cohen'in yardımıyla tanımıştır. Farman bir süre İzmir'i de ziyaret etmiş ve burada İncil'i Ladino'ya çevirmiştir. İstanbul'a dönüşünde Galata'ya yerleşen Farman Yahudiler arasındaki çalışmalarına hızla devam etmiştir. İbranice İncil'i Yahudiler arasında yaymış ve bu sayede üç Yahudi'yi vaftiz etmeyi başarmıştır.⁷⁵

Farman, 1840'ta Galata'da bir misyon evi kurmuş ve aynı sene misyona katılan A. Gerstmann yardımıyla misyon evi bünyesinde bir dispanser ve bir de Yahudi okulu açmıştır.⁷⁶ Okulun kurulduğu ilk senesinde 29 öğrencisi vardır. Gerstmann, 1841'de Farman görevini bıraktıktan sonra İstanbul Misyonu'nun başkanı olarak Farman'ın yerini almış, ancak bir sene sonra ölmüştür. 1842'de misyonun başına Londra Piskoposu tarafından papazlığa atanan ve Berlin Üniversitesi'nde görev yapan Peder C. Schwartz getirilmiştir. Yanına bir tercüman atanmış, ancak Schwartz'ın İstanbul'daki kalışı da çok kısa ömürlü olmuş ve Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu 1851 senesine dek faaliyet göstermemiştir.⁷⁷

Bir süredir Selanik'te görevlerini sürdüren cemiyet üyeleri Papaz J. O. Lord ve J. B. Goldberg 1851'de Selanik'ten İstanbul'a alınmış ve İstanbul Misyonu tekrar hayata geçirilmiştir. Londra Yahudi Cemiyeti, birkaç yıldır İstanbul'da faaliyet göstermemesine rağmen, "The Church of Scotland" (İskoç Kilisesi) burada özellikle Aşkenazlar arasında misyoner faaliyetler sürdürmeye başlamış ve Londra Yahudi Cemiyeti'nin İstanbul'da yürüteceği çalışmalar Sefarad Yahudileri ile kısıtlanmak durumunda kalmıştır. Cemiyet ilk olarak Ortaköy'de birkaç Yahudi öğrencinin öğrenim gördüğü bir okul açmıştır. 1853 senesinde Papaz Lord İngiltere'ye dönmeye karar vermiş ve yerine bir başka cemiyet üyesi Papaz Henry Aaron Stern İstanbul Misyonu başkanı olarak atanmıştır. Aynı sene Dr.

⁷⁴ Gidney, *a.g.e.*, 1912, s. 66.

⁷⁵ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 173-174.

⁷⁶ Jewish Intelligence and Monthly Account of Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra Haziran 1840, s. 160; Şubat 1841, s. 45; Mart 1841, s. 69; Temmuz 1841, ss. 238-240.

⁷⁷ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 174.

M. Leitner⁷⁸ İstanbul Misyonu'na tıbbi misyoner olarak atanmış ve Balat'ta bir dispanser açmıştır.⁷⁹

Daha önce Bağdat ve İsfahan gibi Orta Doğu'nun birçok farklı yerinde görev almış olan Papaz Stern 19 Mayıs 1853'te eşiyile birlikte İstanbul'a varmıştır. Stern'in göreve başladığı dönemde James Haldane Stewart adında bir papaz, yaklaşık olarak günümüz Türkiye sınırları içerisinde kalan tüm Protestan cemaatlerin sözcüsü olarak görev yapmaktadır ve bu cemaatleri ortak ayine çağırmıştır. Aynı dönemde Stewart'ın önderliğinde bölgede bir Evangelikal İttifak (The Evangelical Alliance) kurulmuştur.⁸⁰ Bu oluşum Stern'in yanı sıra İstanbul'da bulunan tüm İngiliz ve Amerikan misyonerleri ve İstanbul'da yaşayan İngiliz ve Amerikan sakinleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bunun dışında Rumların Yahudilere yönelik uyguladığı aşağılayıcı davranışlar, Stern tarafından üzüntüyle takip edilmiş ve durum kendisi tarafından bir dilekçeyle dönemin İngiliz Elçisi Lord Stratford de Redcliffe'e şikayet edilmiştir. Stern'in İstanbul'da karşılaştığı sorunlardan biri de kentte sık sık çıkan yangınlardır. Ortaköy'de çıkan büyük bir yangın sonucunda tüm semt etkilenmiş; sinagoglar, okullar ve evler yanmış, yaklaşık 1300 Yahudi evini kaybetmiştir.⁸¹

Ortaköy'de bulunan cemiyet okulunun öğrenci sayısı 1855'te 18'den 47'ye çıkmış, aynı zamanda Balat'ta yeni bir cemiyet okulu daha açılmış ve bu okula 90 öğrenci kayıt olmuştur. Balat ve Ortaköy dışında, cemiyet Piri Paşa ve Tatavla'da (Kurtuluş) da iki okul açmıştır. Hahambaşı, bu okullara çocuklarını gönderenleri sürgün ve hapis cezası ile tehdit etmiştir. Ancak uyarılara rağmen Hıristiyanlığa geçmek amacıyla Yahudiler arasında 1854'te 16, 1855'te 13 başvuru olmuş ve bunlardan beşi cemiyet tarafından vaftiz edilmiştir. İstanbul Misyonu Başkanı Stern 1856'da İstanbul Misyonu'nu bırakarak Arabistan'a gitmiş ve 1857'de İstanbul'a geri dönmüştür.⁸²

⁷⁸ Papaz Stern'e göre Dr. Leitner 1800 senesinde Macaristan'ın bir köyünde dünyaya gelmiştir. Zengin bir adam olan babası, onu Hahamlığa yönelmiş ancak kendisi tıp mesleğini seçerek Pesth'te 8 senelik bir eğitimin ardından diplomasını almış ve Avusturya Hükümeti tarafından askeri doktor olarak görevlendirilmiştir. Gelişen olaylar kendisinin İstanbul'a yolculuk etmesine yol açmış ve burada bir Yahudi arkadaşının evinde İncil'den etkilenmiştir. 1853'te Bursa'da çok karlı bir işten istifa etmiş ve Londra Yahudi Cemiyeti İstanbul Misyonu'nda tıp misyoneri olarak çalışmaya başlamış, aynı görevi öldüğü sene olan 1861'e dek sürdürmüştür (Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 363-364).

⁷⁹ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 294.

⁸⁰ Detaylı bilgi için bakınız: First Annual Report of the Turkey Branch of the Evangelical Alliance: Presented before a meeting held in Constantinople May 23, 1856 with a list of officers and members 1856.

⁸¹ Albert Augustus Isaacs, *Biography of the Rev. Henry Aaron Stern, D. D., For More Than Forty Years A Missionary Amongst the Jews: Containing an Account of His Labours and Travels in Mesopotamia, Persia, Arabia, Turkey, Abyssinia, and England*, James Nisbet and Co., Londra 1886, ss. 72-84.

⁸² Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 295.

1856 senesinde İslahat Fermanı'nın yayınlanmasının ardından, bazı yabancı Yahudilerden ve varlıklı yerli Yahudilerden oluşan bir komite, Hahambaşı'nın önderliğinde yeni yerli okullar kurmaya karar vermiş ve bu doğrultuda planlar önermiştir. İnşa edilecek yeni binalar yeterli sayıda öğrenciyi barındırabileceği için misyoner okulları bu gelişmenin ardından Hahamlık tarafından tamamen dışlanmış. Hahamlık, özellikle kendi himayesinden çıkan öğrenci ve ailelere yönelik tehditlerde bulunmuştur.⁸³

1857'de misyona, Londra'daki cemiyet kolejinde yeni mezun olan C. S. Newman ve 1858'de daha sonra üçüncü Kudüs Anglikan Piskoposu olacak olan Papaz J. Barclay katılmıştır. C. S. Newman, misyona katıldıktan altı sene sonra 1863'te İstanbul Misyonu'nun başına geçmiştir.⁸⁴ Bir önceki misyon başkanı Stern, İstanbul'un farklı semtlerindeki girişimlerinden sonra misyonun uzun yıllar hizmet verecek olan asıl okulunu 5 Temmuz 1862'de Hasköy'de ahşap bir konak içerisinde açmış ve burayı cemiyetin yeni misyon evi haline getirmiştir (Şekil 12). Newman, misyon başkanlığı görevine Hasköy'deki bu evde başlamıştır.⁸⁵ J. Zabanski adlı cemiyet üyesi Newman'a yardım için aynı sene İstanbul'a gönderilmiştir. Bu dönemde din değiştirenlere karşı cezalar azalmıştır. Sabahları Ladino ve öğleden sonra Almanca olmak üzere her pazar iki kez ve bazen cumartesileri de Yahudiler için halka açık vaaz düzenlenmeye başlamıştır. Ayrıca hafta içinde dersler ve toplantılar yürütülmüştür. Bunun yanı sıra çok sayıda Yeni Ahit satılmıştır.⁸⁶

Okul çalışmaları C. S. Newman'ın önderliğinde gelişmeye devam etmiştir. Hasköy'de bulunan misyon evinin yanına bir şapel, bir de kız ve erkeklere yönelik okul yapısı inşa edilmiştir. Okul, 1864 Şubatında tamamlanarak açılmıştır ve Newman'ın öldüğü sene olan 1881'in sonuna dek 3.219 Yahudi çocuk mezun vermiştir. Burada verilen eğitim, 44 sene boyunca aynı çizgide devam etmiş ve cemiyet sekreteri Gidney'e göre cemiyetin kuruluşunun 100. yıldönümü olan 1908 senesinde de hala devam etmektedir.⁸⁷ 1912'de burada 350 öğrenci okumaktadır.⁸⁸

⁸³ Isaacs, *a.g.e.*, ss. 141-142.

⁸⁴ Bu altı senelik süre içerisinde İstanbul Misyonu Başkanı Papaz Stern sık sık yurt dışına çıkmıştır. 1859'da Londra'daki cemiyet kolejinde yeni mezun olan S. H. Bronkhorst misyona katılmış, kısa süre burada kalan Bronkhorst daha sonra Stern'le beraber Etiyopya'ya gitmiştir. Papaz Stern'in İstanbul dışında olduğu süre boyunca Papaz J. Barclay İstanbul Misyonu'nun başında görev almıştır. 1861'de Papaz J. Barclay Kudüs Misyonu'na katılınca, Papaz H. A. Stern, 1861'de Etiyopya'dan İstanbul'a dönmüş ve 1862'de tekrar Etiyopya'ya gitmiştir. Bu arada 1861 senesinde Balat'taki Medikal Misyonda görevli olan Dr. Leitner ölmüştür (Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 363).

⁸⁵ *Jewish Intelligence: A Monthly Register of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra Kasım 1878, s. 265.

⁸⁶ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 364.

⁸⁷ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 364.

⁸⁸ Gidney, *a.g.e.*, 1912, s. 91.

Okul yapılarının yanı sıra Hasköy’de bir adet de enstitü kurulmuştur. Burası öncelikle 1870’lerdeki Bulgar ulusal kurtuluş hareketi sırasında yetim kalan çocuklar için açılmıştır. Daha sonra cemiyet misyonerlerinin eşleri Bayan Newman⁸⁹ ve daha sonra Bayan Crighton-Ginsburg tarafından uzun yıllar boyunca Yahudi kızlarına eğitim veren bir kurum olarak idare edilmiştir. İlk açıldığında sadece iki öğrencisi olan enstitü, 1887’de Ortaköy’e taşınmış ve zaman içerisinde çoğunluğu Yahudi kızlarından oluşmak üzere elliye aşkın öğrenciye eğitim vermiştir. Aynı zamanda bir Eğitim Evi (Training Home) olarak da anılan enstitünün adı “Feed My Lambs”dir (Kuzularımı Besle) ve Türkçe olarak da kısaca “Kuzularım” olarak tanınmıştır. Burası cemiyetin diğer çalışmalarına da finansal yönden destek olmuştur. Yüzlerce genç Yahudi kızı, bahsedilen enstitüde Hıristiyan eğitimi almıştır.⁹⁰

1876’da Balkanlarda başlayan Bulgar isyanları ve Osmanlı Devleti’nin 1877-78’de içinde bulunduğu Osmanlı Rus Savaşı, Papaz C. S. Newman idaresinde Hasköy’de yeni kurulmuş olan okul ve enstitünün idaresinde zorluklara sebebiyet vermiştir. Papaz C. S. Newman, cemiyetin dergisi “Jewish Intelligence”da Haziran 1877’de yayınlanan mektubunda İstanbul’daki sıkıntının her geçen gün daha da arttığını bildirmektedir. Newman’a göre İstanbul’da ticaret hareketsiz ve insanlar açtır. Newman, “İsrail’in Dostları”nın İstanbul’da bulunan merkeze para ve kıyafet yardımı göndermesini dilemektedir. Newman bu belirsiz ortamda dahi Anadolu’ya misyoner yolculuklar yapıldığını ve bunun sonucunda Hasköy’de bulunan şapeli İstanbul dışından dahi birçok Yahudi’nin ziyaret ettiğini bildirmektedir. Newman’a göre ziyaretçiler özellikle misyon şapelinde haç veya ikonalar yerine Büyük İbrani karakterlerle Musa’nın 10 emrini⁹¹ gördükleri zaman heyecanlarını saklayamamıştır.⁹²

Papaz Newman’ın ölümünden sonra misyon geçici olarak (1883-84) Papaz J. Segall ve (1884-85) Papaz J. Mühlenbruch yönetiminde hizmet vermiştir. 1886 Mayısında ise İstanbul Misyonu’nun yeni başkanı Papaz J. B. Crighton-Ginsburg olmuştur. Crighton-

⁸⁹ Daha önce Kudüs Yahudi Kız Enstitüsü’nde de hocalık yapmış olan Bayan Newman İstanbul’daki çalışmalarına 1885’teki ölümüne dek devam etmiştir. Papaz C. S. Newman’la olan 1863’teki evliliğinden beri İstanbul’da bulunan Bayan Newman, cemiyete öncelikle kocasının yardımcıları olarak, kocası öldükten sonra da vekili olarak hizmet vermiştir (Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 448).

⁹⁰ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 364-365.

⁹¹ Londra Yahudileri Cemiyeti’nin Kudüs’te inşa ettiği ve 1849’da açılan Anglikan Kilisesi’nin içerisinde de haç yerine iki adet siyah mermerden tablet ve üzerlerinde İbranice Hz. Musa’nın 10 Emri’nin yer aldığı bilinmektedir. Kilise, 1899’a dek Kudüs’teki Anglikan Piskoposluğu’nun merkezi olmuştur (Crimson, *a.g.e.*, s. 216).

⁹² *The Jewish Intelligence*, James Nisbet and Co., Londra Haziran 1877, ss. 120, 162-163.

Ginsburg yönetiminde cumartesi günleri Hasköy Misyon Merkezi'ndeki "demir kilise"de⁹³ İbranice ve Fransızca ayinler düzenlenmeye başlamış ve bu ayinlere çok miktarda Yahudi katılmıştır. Pazar sabahları ise aynı yerde misyon asistanı J. S. Querub tarafından İspanyolca ayin düzenlenmiştir. Ayrıca yine her pazar Ortaköy'deki enstitüde İngilizce ayin düzenlenmiştir. Sur içi İstanbul'unda bulunan ve kutsal metinlerin dağıtılması amacıyla hizmet veren bir dükkanın yanı sıra Alman Yahudilerinin yoğun olduğu Galata'da metinlerin depolanması amacıyla bir de depo açılmıştır. Bu sayede kutsal metinler Yahudiler arasında hızla dağıtılmıştır.⁹⁴ Papaz Crighton-Ginsburg misyonerlik çerçevesinde çok sayıda kişiyi Hıristiyanlık hakkında bilgilendirmiştir. Eşi Bayan Crighton-Ginsburg ise 1886'da Bayan Newman'in yerine "Feed My Lambs" Enstitüsü'nün başına geçmiştir.⁹⁵

1896 senesinde yaşanan Ermeni olayları, Papaz Crighton-Ginsburg yönetimindeki İstanbul Misyonu'nun faaliyetlerinde aksaklıklara sebebiyet vermiştir. Cemiyetin aylık dergisi "Jewish Intelligence"ın Ocak 1896 sayısında cemiyetin Londra'daki merkezi, İstanbul Misyonu hakkında şunları dile getirmiştir: "Osmanlı İmparatorluğu'nda dinmeyen olaylar İstanbul, İzmir, Şam, Safed, Kudüs ve genel olarak kutsal topraklarda bulunan cemiyetimize bağlı misyonerlerin güvenliği konusunda endişe yaratmaktadır. Geçen ay da bahsedildiği üzere, içinde buldukları tehlike sebebiyle görevlerine son verme konusunda özgürdürler. Onları Tanrı'ya emanet ediyoruz. Tanrı onların ebedi sığınağı olsun".⁹⁶ Derginin 1896 Şubat sayısında Papaz Crighton-Ginsburg'ın sağlığının geçici olarak bozulduğu, bu süre boyunca misyona ait vaftiz işlemlerinin Pera Kırım Kilisesi'nde Papaz Canon Curtis tarafından yürütüldüğü bildirilmektedir.⁹⁷ Yine bu süre boyunca kısa süreliğine cemiyetin başına Papaz J. Mühlenbruch geçmiştir.⁹⁸

Papaz J. B. Crighton-Ginsburg "Jewish Intelligence"ın Kasım 1896 sayısında yayınlanan, 28 Eylül tarihli yazısında ise zor bir ay geçirdiklerini, özellikle 2 Eylül'de Ortaköy'ün

⁹³ Misyon Merkezi'nde yer alan şapel demir bir strüktüre sahip olduğu için "demir kilise" olarak anılmıştır.

⁹⁴ Müslüman topraklarda yaşayan Yahudiler arasında İncil dağıtımı cemiyet çalışmasının en temel vazifelerinden birisini oluşturmuştur. Bahsedilen faaliyetin Müslüman bir ülkede yürütülmesi Hıristiyan ülkelere göre daha zor olmuştur. Bu yüzden cemiyet, Osmanlı Devleti gibi Müslüman ülkelerde seyyar kitap satıcılığına (colportage) ağırlık vermiştir. İzmir'de vaftiz olan İstanbul doğumlu Sefarad Yahudisi Mose Behar Paulo, 19. yüzyıl sonunda cemiyet adına uzun seneler İstanbul Yahudileri arasında seyyar kitap satıcılığı görevini üstlenmiştir. 20 seneyi aşkın bir süre İstanbul'da kalan Paulo, daha sonra Bükreş ve İzmir'de de çalışmış, 35 senelik çalışmasından sonra 1897'de İzmir'de vefat etmiştir.

⁹⁵ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 448-449.

⁹⁶ *The Jewish Intelligence*, James Nisbet and Co., Londra Ocak 1896, s. 3.

⁹⁷ *The Jewish Intelligence*, James Nisbet and Co., Londra Şubat 1896, s. 21.

⁹⁸ *The Jewish Intelligence*, James Nisbet and Co., Londra Mart 1896, s. 37.

Arnavutlar tarafından talan edildiğini ve kendilerinin de kaçmaları konusunda uyarı almalarına rağmen buldukları yerde kalarak zarar görmeden kurtulduklarını belirtmektedir.⁹⁹

Papaz Crighton-Ginsburg 1898 Mart'ında ölene dek İstanbul Misyonu başkanı olarak görevini sürdürmüştür. İstanbul'da kaldığı süre boyunca 99 Yahudi'yi vaftiz etmiştir. Yerine Ekim 1898'de İstanbul'a gelen Papaz A. G. S. Biddulph geçmiştir. Biddulph'un yönetiminde Ortaköy'deki enstitü kapatılmış ve İstanbul'daki cemiyet faaliyetleri Hasköy'le sınırlandırılmıştır. Burada cemiyetin kilisesi, okulu ve misyon evi bulunmaktadır. Bunların yanında Ortaköy ve Galata'da, aynı zamanda bilgilendirme merkezi olarak hizmet veren depolar açık tutulmaya devam edilmiştir. Biddulph kendini kız ve erkek okulunun gelişimine adanmış ve Hasköy'de çok yakında "Alliance Israélite" ve "İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu" okulları bulunmasına rağmen öğrenci sayısını arttırmayı başarmıştır. Biddulph döneminde Hasköy'deki merkezde her pazar sabahı İspanyolca, pazar ve çarşamba akşamları ise İngilizce ayin düzenlenmiştir. Bu arada misyon asistanı J. S. Querub, Hıristiyanlık hakkında bilgi soranları bilgilendirmeye devam etmiştir. Papaz Biddulph'un İstanbul'daki görevi sadece iki sene sürmüştür, 1900'de ölmüştür.¹⁰⁰

Mart 1901'de İstanbul Misyonu'nun başına Papaz A. P. Weinberger geçmiştir. 1902'de J. S. Querub Kudüs'e atanmıştır. Okul ve kilise hizmeti devam etmiş, İstanbul

⁹⁹ *The Jewish Intelligence*, James Nisbet and Co., Londra Kasım 1896, ss. 178-179. Yazı özetle şöyle devam etmektedir: "Ortaköy ve Hasköy'de bulunan okul hizmeti, pazar günleri iki kez olmak üzere kilise ayinleri ve her gün düzenlenen toplu dua hizmeti devam etmektedir. Bu hizmetler bazen Osmanlı askerinin duyacağı derecede yüksek sesli olmasına rağmen son 10 senedir hiçbir zaman bir müdahale gerçekleşmemiştir. Hiçbir zaman bir Türk, misyona ait okul ve kilise hizmetlerine karşı değildir. Aslına bakılırsa "Korkunç Türk"e iftira edilmektedir. Genel olarak Türk erkeği kadınlara karşı kibar, çocuklarına düşkün ve naziktir. Son zamanlarda vaftiz olmak için çok başvuru olmuştur ancak ben yatalak durumda olduğum için başvuru tetkiklerini takip edemedim. Birçok Yahudi, içlerinden bazılarının sokaklarda ölmek üzere yatan Ermenilerin saat ve kıyafetlerini çalmasından dolayı Yahudi olmaktan utandığını söylemeye başlamıştır. Bazılarına göre bu kadar uğraş ve eğitime rağmen Yahudiler doğru ve yanlış ayıramamaktadır. Ermeni ve Rumlar arasında Yahudilere yönelik intikam fısıltıları dolaşmaktadır ve Yahudilerin uyguladığı katliam ve zulmü görünce buna şaşırılmak gerekir. Endüstri Evi (The Industrial Home) komiteden gelecek bir sonraki işarete dek faaliyetlerini sürdürmeye devam etmektedir. İskoç Misyon Evi (The Scotch Mission Home), dolu olduğu için hiçbir kız öğrenciyi kabul edememektedir ve bu katliam günlerinde biz de hiçbir çocuğu dışarı bırakamıyoruz. Dua ederek birinin bize doğru yolu göstermesini bekliyoruz. Cemiyetimize sığınan iki Ermeni kızı ve bir de yetişkin erkek var. Bizde bulunmaları çok riskli olmakla beraber korku içerisinde bekledikleri için onları da dışarı bırakamıyoruz. Türkler bize bir koruma ayarlamıştır. Misyoneriniz, yani ben çok zayıf hissetmekle beraber iyiyim, ancak genç arkadaşımız Nathaniel Darmon ölümün eşliğindedir."

¹⁰⁰ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 546.

Misyonu'na ait mülkler çoğaltılmıştır. Aralık 1904'te Hasköy Okulu Müdüresi Bayan Tucker baş müdirelik görevini bırakmış, yerine Bayan M. H. Krollmann geçmiştir.¹⁰¹ Ayrıca Bayan M. L. Clark, Bayan B. A. Doughty ve Bayan Olive Clark okul işlerine iki asistan öğretmenle birlikte yardım etmişlerdir. Galata'da bulunan bilgilendirme merkezi ve depo, her sene daha da çok Yahudi'nin cemiyete yönelik ilgisini çekmeye başlamıştır. Weinberger, misyonun başında bulunduğu süre boyunca dokuz kişiyi ve İbrani Hıristiyan aileye ait dört çocuğu vaftiz etmiştir.¹⁰² I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla ise misyon çalışmaları aniden durmuştur. Weinberger 1911'de genişleterek yeniden inşa ettirdiği Hasköy Okulu'nu kapatmış ve misyon çalışanlarıyla İstanbul'u terk etmiştir.¹⁰³

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında, İstanbul Misyonu tarafından yürütülen faaliyetlerdeki artış, cemiyetin bu dönemde dünya çapında yürüttüğü faaliyetlerdeki artışla paralellik göstermektedir. 1865'te Yahudiler arasında aktif olan dünya çapında 33 misyonerlik cemiyeti vardır. Bu cemiyetlere bağlı 200 temsilciden 126'sı Londra Yahudiler Cemiyeti için çalışmaktadır.¹⁰⁴ 1890'da dünya çapında 37 farklı merkezde cemiyete bağlı 130 misyoner bulunurken, 1900'da 52 merkezde 23'ü onursal çalışan olmak üzere toplam 199 Londra Yahudi Cemiyeti misyoneri hizmet vermektedir.¹⁰⁵

Aynı dönemde cemiyete ait yayınlarda da büyük bir artış görülmektedir. 1880 senesinde üç ayda bir "Jewish Advocate" dergisi yayımlanmaya başlanmıştır. 1885 senesinde, 1835'ten beri aylık olarak basılan "Jewish Intelligence" dergisinin formatı değiştirilmiş ve görsel malzeme ağırlıklı bir hale getirilmiştir. Mart 1891'de cemiyetin İngiltere ve yurtdışındaki çalışmalarına yer veren "Monthly Cycle of Prayer" adlı bir dergi daha çıkartılmaya başlanmıştır. 1893'te "Jewish Intelligence"ın adı "Jewish Missionary Intelligence" olarak değiştirilmiştir. 1894'te cemiyet "Jews and Christians" adlı bir dergi çıkarmaya başlamış, ancak yayını sadece iki yıl sürmüştür. 1897'de S.P.C.K. (Society for Promoting Christian Knowledge), A. Lukyn Williams'ın "Missions to Jews, an Historical Retrospect" adlı kitabını basmıştır. 1897-1900 arasında ise Papaz W. T. Gidney'in dört adet kitabı basılmıştır: "Missions to Jews, Sites and Scenes" (2 cilt), "At Home and Abroad" ve "The Jews and

¹⁰¹ Bayan Tucker baş müdirelik görevinde 25 sene boyunca kalmıştır.

¹⁰² Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 604.

¹⁰³ *Jewish Missionary Intelligence*, Londra Eylül 1917, s. 95.

¹⁰⁴ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 323-325.

¹⁰⁵ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 500-534. 1890-1900 arası dönemde ise cemiyetin yıllık bütçesi sürekli artış göstermiş ve 1900 senesinde yüzyılın rekorunu kırmıştır. Cemiyetin 1897'deki yıllık bütçesi, 1837'deki bütçesinin yaklaşık iki katıdır. 1907'de ise yıllık gelir 1900'deki yüzyılın rekorunu da geçerek yaklaşık 51.000 Sterlini bulmuştur.

Their Evangelization". 1899'da cemiyetin kurucu misyonerlerinden Rev. J. F. De le Roi, "Jewish Baptisms in the Nineteenth Century" adlı kitabını yayınlamıştır. Cemiyet, 1901-08 arasında Quarterly Notes adlı bir dergi daha çıkarmıştır.¹⁰⁶

4. LONDRA YAHUDİLER CEMİYETİ HASKÖY İNGİLİZ OKULU

Londra Yahudiler Cemiyeti'nin Hasköy'de kurmuş olduğu, şapel, misyon evi, okul ve yardımcı birimlerden oluşan misyon merkezine Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında göz atmadan önce merkezin günümüzdeki durumu hakkında bilgi vermekte fayda vardır. Okul yapısını da barındıran Hasköy Londra Yahudiler Cemiyeti misyon merkezinin bulunduğu yerde günümüzde Hasköy İlköğretim Okulu yükselmektedir. Hasköy İlköğretim Okulu, Hasköy'e taşınmadan önce Beyoğlu İlçesi'nin 21. İlkokulu olarak "Kasımpaşa Zincirlikuyu Kaptan Piyale Caddesi'nde 17 numaralı evde 1200 lira yıllık kira ile" Eylül 1929 tarihinde açılmıştır. 1938 yılına kadar eğitim bu binada devam etmiştir. Londra Yahudi Cemiyeti tarafından Hasköy Misyon Merkezi'nde inşa edilmiş olan şapelin Belediye tarafından 7500 lira karşılığında satın alınması ile Hasköy İlköğretim Okulu 4 Ocak 1938 tarihinden itibaren Hasköy Londra Yahudiler Cemiyeti'nin o tarihte artık işlevini kaybetmiş olan merkezinde eğitim ve öğretime başlamıştır. Şapelin bitişiğinde bulunan misyon okulunun önceden İngilizler tarafından Protestan eğitimi amaçlı olarak kullanıldığı bilinmektedir. 1976 yılında şapelin çan kulesi yıkılmış ve araziye ek bir bina inşa edilmiştir. 1985 yılında ise okul bahçesi içerisinde kalan eski binalar yıktırılarak yerine bugünkü yeni okul binası yaptırılmıştır (Şekil 2). 1986-87 yılında aynı bina içerisinde Hasköy Ortaokulu açılmış ve 1990-91 yılından itibaren de İlköğretim Okulu olarak eğitime devam etmektedir. Farklı tarihlerde yapılan ek binalarla meydana gelen betonarme yapı 1100 metrekairelik kullanılır bir alana sahiptir.¹⁰⁷

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan biri 1906¹⁰⁸, biri de 1910¹⁰⁹ tarihli iki dosya Londra Yahudiler Cemiyeti'nin İstanbul Hasköy'de 1911'de yeniden inşa ettirdiği okulun çizimlerini içermesi açısından önem taşımaktadır. Londra Yahudiler Cemiyeti, 20. yüzyılın başında Hasköy'deki okul yapısını büyüterek tekrar inşa etmek istemektedir. Bu sebeple İngiliz Sefareti, Osmanlı yönetiminden okulun bitişiğinde bulunan ve okul arazisine dahil

¹⁰⁶ Gidney, *a.g.e.*, 1908, ss. 413, 496, 520, 589.

¹⁰⁷ Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Tarihte Hasköy: Hasköy, Sülüce ve Halıcıoğlu Semtleri Monografisi*, SİNPAŞ Yapı Endüstrisi, İstanbul 2005, s. 163.

¹⁰⁸ BOA, Yıldız Resmî Maruzat, 139/2, Hicri 01/Şaban/1324, Miladi 20 Eylül 1906.

¹⁰⁹ BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910.

edilen arazinin İngiliz Sefareti adına icra kaydını ve eklenen arazi üzerinde inşaat yapılabilmesi için gerekli işlemlerin tamamlanmasını talep etmiştir. 1906 senesine ait dosyada konuya ilişkin biri vaziyet planı olmak üzere üç adet belge yer almaktadır. Belgelerden ilki Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela üyelerinin, okulun bitişiğinde bulunan arazinin okul arazisine dahil edilmesi konusunda çıkardığı kararnameyi içermektedir. İkinci belgede ise ek arazinin İngiliz Sefareti adına icra kaydı konusundaki talep, bu konuda son kararın verilmesi adına Sadrazam Ferit Paşa¹¹⁰ tarafından dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit'e iletilmiştir.

Bahsedilen belgelere göre okul yapısı Hasköy Aynalıkavak'ta Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'nde Ayazma Sokağı'nda bulunmaktadır ve "London Jews Society" isimli İngiliz cemiyetine aittir. İngiliz Sefareti, okul binasına bitişik olan ve önceden Sultan III. Selim Han'ın vakfına ait olan "180 zira 23 parmak dikdörtgen bir arsa üzerine" inşa edilmiş başka bir bahçeli yapının yıkılarak okula eklenmesini talep etmiştir. Bitişikte yer alan arsanın cemiyet merkezi arazisine dahil edilmesiyle, okul yapısı bu arsaya doğru genişletilerek ve daha yüksek katlı olarak yeniden inşa edilecektir. Gerekçe olarak okul binasının mevcut öğrenci sayısını karşılamadığı belirtilmiştir. Eski okulun üzerine "185 arşınlık bir alanda, 20 zira genişlik, 9 zira 18 parmak uzunluk ve 12 zira yüksekliğinde ve dörtgen formunda" iki kattan oluşan ek bir yapı inşa edilecektir. Böylece zemin ve birinci katıyla iki katlı olan okul yapısı, ikinci kat ve çatı katıyla dört katlı bir yapı haline gelecek ve genişleyecektir.

1910 tarihli dosyada, genişletilen arazi üzerinde erkeklere ve kızlara eğitim veren okulun yeniden inşasına ruhsat verilmesi ile inşaat için yurtdışından getirilen malzemenin gümrükten muaf tutulmasına ilişkin ikisi çizim olmak üzere dört adet belge yer almaktadır. Belgelerde okul müdürü olarak İngiliz "Reverane Vapizekir"¹¹¹ ismi belirtilmiştir. Bu planlardan biri yine okulun eski durumunu gösteren vaziyet planı, diğeri ise yeniden inşa edilmek istenen okul yapısının kat planlarını ve görünüşünü gösteren çizim paftasıdır. Belgelerden ilki bahsedilen konuda Şura-yı Devlet tarafından çıkarılan kararnameyi içermektedir. İkinci belgede ise dönemin Sadrazamı, Sultan II. Abdülhamit'e inşa ruhsatı verilmesi ve inşaat için yurtdışından getirilen malzemenin gümrükten muaf tutulması konusunda bir engel olmadığını bildirmektedir.

¹¹⁰ Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa 15 Ocak 1903-22 Temmuz 1908 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır.

¹¹¹ "Reverane Vapizekir", İngilizce ismin Osmanlıca okunuşudur. İsmi orijinal hali bilinmemekle beraber Reverane'nin İngilizce'de papaz anlamına gelen "Reverend" için kullanılmış olması akla yatkın gelmektedir.

Londra Yahudiler Cemiyeti'nin bir yapı kompleksinden oluşan Hasköy'deki merkeze ait 1906 tarihli vaziyet planında tüm yapılar ve mekanların isimleri Mimar Burness tarafından hem Osmanlıca hem de İngilizce olarak belirtilmiştir (Şekil 3). Okul yapısı bu kompleks içerisinde yer almaktadır. Bu kompleks içerisinde ayrıca şapel, misyon evi, mutfak ve depodan oluşan dört adet daha yapı bulunmaktadır. Tüm kompleks yaklaşık "30 arşın eninde 40 arşın uzunluğunda" bir araziye kaplamaktadır. Arazinin doğu bitişiğinde bahçeli bir konut yer alırken batı bitişiğinde "180 zira 23 parmaklık" ek arsa bulunmaktadır. Burası planda "yeni edinilmiş arazi" olarak belirtilmiştir. Planda özellikle okul arazisinin eski sınırları ve yeni sınırları vurgulanarak gösterilmiştir. Kompleksin kuzeyde Okmeydanı Caddesi'ne ve güneyde Ayazma Sokağı'na bakan iki ana girişi vardır. Mevcut okul yapısı kuzey girişinin batısında kalan köşede yaklaşık 10'a 10 arşınlık kare bir alan üzerine oturmaktadır. Kuzey girişinin doğu tarafında ise yine caddeye bitişik olarak yerleştirilmiş şapel yapısı bulunmaktadır. Kompleksin güneye bakan tarafında ise batıdan doğuya sırayla depo, güney girişi, mutfak ve misyon evi yer almaktadır. Arazinin ortası geniş bir bahçe olarak değerlendirilmiştir.

1910 tarihli dosyanın içerisinde yer alan vaziyet planı, yine Londra Yahudiler Cemiyeti'nin bir yapı kompleksinden oluşan Hasköy'deki merkezini ve dolayısıyla da mevcut okul yapısını yansıtmaktadır (Şekil 4). 10 Teşrin-i evvel 1325 (10 Ekim 1907) tarihli çizimin altında mühendis ve mühendis-i evvel namına iki adet mühür yer almaktadır. Çizim, mühendisler tarafından "Hasköy Kiremitçi Mahallesi'nde Ayazma Sokağı'nda 1 ile numaralandırılmış İngiliz cemiyetinden London Jews Society adına erkek ve kız okulu ile bitişiğinde ve Okmeydanı Caddesi'nde 42 ile numaralandırılmış bu kez bahsedilen mektebe eklenecek yıkılmış hane arsasının durumunu gösteren harita" olarak adlandırılmıştır. Okula ilave edilen arsa 42 numara ile işaretlenmiş, komplekse ait beş yapının ortasındaki boş alan ise "gezinti mahali" olarak belirtilmiştir. Kompleksin kuzey doğusunda bir meydan ve kuzeyinde dükkan ve konaklar yer almaktadır.

Bahsedilen vaziyet planında merkezin bulunduğu yapı adasına ait sınır izleri, Alman Mavileri Hasköy haritası ile karşılaştırıldığında merkezin bulunmuş olduğu arazinin günümüzdeki konumu net olarak anlaşılmaktadır (Şekil 5, 6). Ancak merkeze bağlı yapılar ve cemiyetin ismi Alman Mavileri Hasköy haritasında belirtilmemiştir.¹¹² Arsa günümüzde Okmeydanı Caddesi ve Çakırgöz Sokak (eski adıyla Ayazma Sokak) arasında yer almaktadır.

¹¹² Pervitçh ve GOAD haritalarında Hasköy semti yer almadığı için cemiyet merkezinin konumu ancak Alman Mavileri haritasından takip edilebilmektedir.

1910 tarihli dosyaya ait bir başka belge ise, inşa edilmesi istenen yeni okul binasının kat planlarını ve görünüşünü gösteren bir çizim paftasıdır. Paftanın altında Haziran 1909 tarihi ve projenin mimar/çizeri N. Burness'in imzası yer almaktadır. Çizimin altında yer alan notta, siyahla çizilen bölümlerin hali hazırda ayakta olan eski okul binasına ait olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla kırmızı ile çizilen bölümler, okul binasının yeni bölümlerini göstermektedir. Paftanın altına hem İngilizlerin kullandığı ayak ölçüsü (feet) ile hem de arşın ile ölçek verilmiştir. İnşaat alanının yaklaşık olarak 350 arşın olacağı belirtilmiş ve çizim "Londra Yahudiler Cemiyeti Misyonu Kızlar Okulu için aynı yerde apartman olarak önerilen eklentinin planı" olarak adlandırılmıştır. Burness, paftadaki bilgileri hem İngilizce hem de Osmanlıca yazmıştır. Zemin kat, 1. kat, 2. kat ve çatı katı planlarını gösteren çizimlerde odaların işlevleri ayrıca belirtilmemiş, sadece çatı katında bir teras olduğu eklenmiştir.

Zemin kat planında, duvarları siyahla belirtilmiş eski okul yapısının, kuzey ve güney cephelerine dönük birer oda ve üst kat merdivenlerini de içeren bir antreden ibaret olduğu görülmektedir (Şekil 7). Okulun yeni halinde ise, kat güney ve batı yönünde genişletilmiştir. Katın güneydoğu köşesine giriş kapısı yerleştirilmiş, güneye bakan oda daha güneye kaydırılarak, kuzey ve güneye dönük iki oda arasına antre ve koridor eklenmiştir. Ayrıca zemin katın batı kısmında, hem kuzey hem güney cephesine bitişik büyük bir oda tasarlanmıştır.

Birinci kat planında siyahla belirtilmiş eski okul yapısının merdiven kısmı dışında üç adet odadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu odalardan güneye bakan ikisi daha hacimli olmaları sebebiyle sınıf olarak, kuzeye bakan oda ise ıslak hacim olarak kullanılmış olmalıdır. Okulun yeni haline ait birinci kat planında ise üçü kuzey cephesine bitişik ikisi güney cephesine bitişik beş oda ve doğu cephesine bitişik bir de küçük oda yer almaktadır (Şekil 8). Bu odalardan güneye bakan iki oda ve kuzeybatıda yer alan oda yapının genişletilmiş hali için düşünülen yeni birimlerdir. Kat merdivenleri, zemin katta girişe denk gelen güneydoğu köşesinde yer almaktadır ve tüm katlarda aynı köşede bulunmaktadır.

İkinci kat planında ikisi kuzey cephesine bitişik, ikisi güney cephesine bitişik dört oda, kuzey cephesine bitişik bir mutfak ve doğu cephesine bitişik ıslak hacimler yer almaktadır (Şekil 9). Bu kat tamamen yeni inşa edilecektir ve planda kırmızıyla belirtilmiştir. Çatı katı planında ise üçü kuzey cephesine, biri doğu cephesine ve biri de güney cephesine bitişik beş adet oda ve güneybatı köşesinde bir adet teras yer almaktadır (Şekil 10). Bu kat da, ikinci kat gibi tamamen yeni inşa edileceği için planda kırmızıyla çizilmiştir.

Okulun Okmeydanı Caddesi'ne dönük olan kuzey cephesi çiziminde yapının çatı katı ile birlikte dört katlı olduğu okunmaktadır (Şekil 11). Zemin kat, zemin seviyesinden bir miktar yükseltilmiştir. Dolayısıyla yapının planlarda belirtilmemiş bir bodrum katı da olabileceği ihtimal dahilindedir. Çatı katı dışında her katta beşer pencere bulunmaktadır.

Zemin kat ve birinci katta bahsedilen pencerelerin üstü yarım daire formunda kemerlerle geçilmiştir. İkinci kattaki pencerelerin üstü ise basık kemerlerle geçilmiştir. Tüm kemerler sade profilli bir söve ile çerçevelenmiş ve üzengi taşı hizasında bu profiller silme halinde cepheyi enlemesine kat etmektedir. Yine tüm pencerelerin alt hizasında sade profilli birer silme daha cepheyi sarmaktadır. Silmeler, cephenin köşelerinde ve ortasında yer alan pilasterlerle temas ettiği bölümlerde kesilmektedir. Bu dört pilaster, zemin kattan çatıya dek uzanmaktadır. Her biri, tepe noktalarında sütun başlığını andıran bir biçimde profillendirilmiş ve bu profil yatay bir silme halinde tüm cepheyi enlemesine kat etmektedir. Bahsedilen silme ve çatı arasında ise bir attika yüzeyi oluşturulmuştur. Yapının çatısı kırmadır ve kiremitle kaplıdır. Çatı katında kuzeye bakan iki adet küçük pencere daha bulunmaktadır. Okulun girişi ise doğu cephesinde yer almaktadır. Giriş sundurmasının kuzeye ve güneye dönük yan cepheleri, zeminde yarım daire kemerli birer açıklığa sahipken, sundurmanın üstü kuzey, güney ve doğu yönlerinde birer penceresi olan ve merdiven sahanlığıyla ilişkili bir çıkma olarak çizilmiştir.

Mimari Değerlendirme

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çizimlerde görüldüğü üzere, 20. yüzyılın başında tasarlanarak yeniden inşa edilen Londra Yahudiler Cemiyeti Hasköy Okulu, klasisist cephe elemanlarına sahip, çok katlı kağır bir yapıdır. Okulun kuzey cephesinde görülen pilaster ve profilli silme gibi elemanlar binanın klasisist üslupta tasarlandığını göstermektedir. Cephede karşılaşılan batılı mimari yaklaşım, kat planlarına da yansımaktadır. Katlarda, geleneksel Osmanlı plan şemasından uzak, Avrupa mimarisinin bir ürünü olan apartmanlarda karşılaşılan, orta sofanın yerini koridorların aldığı bir plan şeması uygulanmıştır.¹¹³

Yapı, yansıttığı klasisist üslupla Hasköy'de ve şehrin birçok başka semtinde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yaygın olan Avrupa kaynaklı mimari anlayışa uymaktadır. Hasköy'de, bu dönemde çoğunlukla kağır yapılar dikilmiş ve bunların çoğu bodrum kat ve zemin kat üzerine bir ya da iki katlı olarak, anıtsal olanlar dışında genellikle de tuğladan inşa edilmiştir. Bu örneklerde cepheler kat silmesi ya da kirpi saçakla hareketlendirilmiş, girişler genellikle cephenin simetri ekseninde dışınde yerleştirilmiştir. Kütleleri tamamlayan çatılar beşik çatı olarak düzenlenmiş ve Marsilya kiremiyle kaplanmıştır.¹¹⁴ Önceleri ah-

¹¹³ Koridorlu plan şemasının geç Osmanlı mimarlığında kullanımı için bakınız: Abdullah Alp Sunalp, *19. Yüzyıl Galata ve Pera Apartman-Konullarında Orta Sofu-Hol Tipolojisinin Gelişimi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1999; Ayşe Derin Öncel, *Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

¹¹⁴ Özge Açıan, *Hasköy'de Tarihi Çevre Koruma ve Sthileştirme Önerileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, ss. 77-78.

şap evlerden oluşan bir yerleşim dokusuna sahip birçok Osmanlı semti, 19. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan ebniye nizamnameleriyle kağır bir görünüm almıştır. Bahsedilen değişim sonucunda geniş bahçeler içerisinde yer alan ahşap konaklar yerini dar parselasyon üzerinde iki, üç ya da dört katlı, çıkmalı, küçük arka bahçeli ya da taşlıklık kağır yapılara ve bunların oluşturduğu sıra evlere bırakmıştır. Özellikle Kumkapı ve Hasköy gibi gayrimüslim ağırlıklı nüfusa sahip olan semtlerde inşa edilen kağır yapılar, dönemin batılı mimari bezeme anlayışını yansıtan söve, pilaster, silme ve korkuluk gibi öğelerle dekore edilmiştir.¹¹⁵

1853'te İstanbul'a gelerek, yaklaşık on sene boyunca İstanbul Misyonu'nun başkanlığı üstlenen Papaz Henry Aaron Stern'in biyografisinde yer alan Hasköy Misyon Merkezi çiziminde, merkezin okul ve kilise yapıları inşa edilmenden önceki hali görülmektedir (Şekil 12). Çizim "Hasköy, İstanbul Misyon Evi'nin Görüntüsü" olarak adlandırılmıştır. 20. yüzyılın başına tarihlenen okul cephesi çiziminde karşılaşılan klasisist üslubun aksine, misyon evi geniş bir bahçe içerisinde yer alan iki-üç katlı ahşap bir konak içerisinde yer almaktadır. Asimetrik bir biçimde yerleştirilmiş konsollu cumbası, kiremit kaplı kırma çatısı, ahşap dikme ve hatılları ve dolgu malzemesiyle yapı, geleneksel Osmanlı evinin özelliklerini yansıtmaktadır.

İçinde misyon evinin yer aldığı bu ahşap konağın görüntüsü, Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl Hasköy'ünü anlatırken betimlediği mimariyi hatırlatmaktadır. Çelebi semtte bulunan ahşap konakları şöyle tasvir etmektedir: "Önce bu belde Hasköy namıyla bilinin ancak süslü bir şehir gibidir, zira 3000 adet kat kat bağlı bahçeli güzel evleri vardır. Bazı bağlarında limon, turunc ve kebbât yetişir. Suyu ve havası tatlıdır. Denize karşı kurulmuş kat kat evleri vardır. Özellikle, Küpeliogulları Murdehay, Nesim ve Kemal adlı Yahudilerin hanelerinin imarı, bağ ve bahçelerinin baharı, çeşit çeşit limonu ve ekşi narı var ki bir bağda yoktur..."¹¹⁶ Ancak Hasköy'deki bu mimarinin izleri zaman içerisinde silinmiştir.¹¹⁷

Hasköy Okulu ilk defa, Papaz Henry Aaron Stern'in İstanbul Misyonu başkanlığını üstlendiği yıllarda bahsi geçen ve semtte önceden var olan bu geleneksel Osmanlı konağı içerisinde açılmıştır. Papaz C. S. Newman'ın İstanbul Misyonu başkanlığı üstlendiği 1860'lı yıllarda ise Hasköy'de bulunan bu evin yanına kızlar ve erkekler için kağır bir okul

¹¹⁵ *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5., "Kumkapı" (Nur Akın), Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1993, ss. 120-121.

¹¹⁶ Seyit Ali Kahraman; Dağlı Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 374.

¹¹⁷ *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4., "Hasköy", Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1993, ss. 10-11.

binası inşa edilmiştir.¹¹⁸ Aynı okul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde karşılaşılan yenileme çalışmalarının ardından hizmet vermeye devam etmiş, 1. Dünya Savaşı sırasında kapanmıştır.¹¹⁹ Dolayısıyla Hasköy Misyon Merkezi ve okulun geleneksel ahşap Osmanlı mimarisinden batılı bir anlayışa sahip kagir mimariye geçişi Islahat Fermanı ardından gerçekleşmiştir.¹²⁰

Hasköy’de yaşanan değişimler ve doğal afetler de Hasköy’ün mimari çehresinin batılı tarza dönmesini hızlandırmıştır. Hasköy’de 17. yüzyıl sonlarından itibaren küçük çaplı tersane ve atölyeler inşa edilmeye başlamış, özellikle Sultan III. Ahmed döneminden itibaren ise semt Haliç’te bir sanayi bölgesi haline gelmiştir. Ayrıca tarih boyunca meydana gelen yangın ve salgınlar, Hasköy’deki nüfusun büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında çıkan yangınlar, kolera ve veba salgınları sonucunda, Yahudi nüfusunun bir kısmı Galata’ya ve İstanbul’un çeşitli semtlerine göç etmek zorunda kalmıştır.¹²¹

Sonuç olarak, Hasköy Londra Yahudi Cemiyeti İngiliz Okulu’nun zaman içerisinde değişen görsel kimliği, Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan sosyo-politik gelişmeler ışığında şekil almıştır. 20. yüzyılın başında son şeklini alan bu kimlik, 19. yüzyılda Protestan misyoner cemiyetler ve özellikle de İngiltere önderliğinde gelişen Hıristiyan misyoner mimarisi ile de uyumaktadır. Batılı mimari modellerin misyoner cemiyetler tarafından misyon alanlarına taşınması, bu cemiyetlerce bir anlamda buralara “medeniyetin taşınması” olarak algılanmıştır.¹²² Ancak Hasköy Londra Yahudi Cemiyeti İngiliz Okulu ve diğer misyon merkezi yapıları, Cumhuriyet döneminin medeniyet ve modernizm algısı içerisinde¹²³ uzun süre barınmamış ve farklı tarihlerdeki bilinçli/bilinçsiz müdahaleler sonucunda yıkılarak tarih sahnesinden silinmiştir.

¹¹⁸ Gidney, *a.g.e.*, 1908, s. 364.

¹¹⁹ Gidney, *a.g.e.*, 1912, s. 91.

¹²⁰ Bahsedilen değişim, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’un büyük bir kısmında yaşanmıştır. Henüz 1830’larda, Haliç Boğazi’nin iki yakasındaki geleneksel İstanbul ve modern Galata ayrımı belirgin değildir ve Galata’da dahi geleneksel Osmanlı mimarisinde inşa edilmiş ahşap evler çoğunluğu oluşturmaktadır. Galata ve benzeri semtlerin gayrimüslim bir mimari çehreye kavuşması ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı başkentinin mimari çoğulculuğu başlıca dört mimari tarz, yani klasik, gotik, İslami üslupların yeni biçimleri ve art nouveau ile, özellikle iş hanları, bankalar, tiyatrolar, büyük mağazalar, oteller ve çok katlı apartmanlarda kendini göstermiştir (Girardelli, *a.g.e.*, ss. 113-127; Çelik, *a.g.e.*, s. 101).

¹²¹ Açıkan, *a.g.e.*, ss. 77-78.

¹²² John F. Butler, “Nineteen Centuries of Christian Missionary Architecture”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, sy. 21 (1962), ss. 3-17.

¹²³ Cumhuriyet döneminde tercih edilen mimari üsluplar için bakınız: Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Mimari Kültür*, Metis, İstanbul 2002.

KAYNAKLAR

a- Arşiv Kaynakları/ Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, Yıldız Resmi Maruzat, 139/2, Hicri 01/Şaban/1324, Miladi 20 Eylül 1906.

BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910.

b- Diğer Kaynaklar

Abbott, G. F., *Israel in Europe*. Macmillan and Co., Londra 1907.

Abosch, Sara, "Good Jews and Civilized, Self Reliant Englishmen" Crafting Anglo-Jewish Education in the 19th Century", *New Directions in Anglo-Jewish History*, ed. Geoffrey Alderman, Academic Studies Press. Boston 2010.

Açan, Özge, *Hasköy'de Tarihi Çevre Koruma ve Sthhileştirme Önerileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Adams, Hannah, *A concise account of the London Society for Promoting Christianity among the Jews*, John Eliot, Boston 1816.

Adler, Herman, *The Jews during the Victorian Era: a sermon preached at the North London Synagogue on Sabbath, June 26th, 5657-1897*, Alfred J. Isaacs and Sons, Londra 1897.

Barnai, Jacob, "Messianism and Leadership: The Sabbatean Movement and the Leadership of the Jewish Communities in the Ottoman Empire", *Ottoman and Turkish Jewry*, ed. Aron Rodrigue, Indiana University, Bloomington 1992.

Benbassa, Esther; Rodrigue, Aron, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. yüzyıllar)*, çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayın, İstanbul 1999.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Metis, İstanbul 2002.

Brude, Benjamin; Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier, New York ve Londra 1982.

Butler, John F., "Nineteen Centuries of Christian Missionary Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, sy. 21 (1962), ss. 3-17.

Crinson, Mark, *Empire Building Orientalism and Victorian Architecture*, Routledge, Londra 1996.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Davison, Roderic H., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, sy. LIX (Nisan 1954), ss. 844-864.

- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4., “Hasköy”, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1993, ss. 10-11.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5., “Kumkapı” (Nur Akın), Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1993, ss. 120-121.
- Engelmann, Todd M., *Jews of Modern Britain, 1656-2000*, University of California Press, Berkeley 2002.
- First Annual Report of the Turkey Branch of the Evangelical Alliance: Presented before a meeting held in Constantinople May 23, 1856 with a list of officers and members*, The Office of the Journal de Constantinople, İstanbul 1856.
- Galante, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik A.Ş., İstanbul 1995.
- Gidney, Rev. W. T., *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809 to 1908*, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra 1908.
- _____, *Missions to Jews, A Handbook of Reasons, Facts and Figures for the Pulpit and Platform and for all interested in Church Missions to Jews*, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra 1912.
- Girardelli, Paolo, “Sheltering diversity: Levantine architecture in the late Ottoman Istanbul”, *Multicultural Urban Fabric and Types in the South and Eastern Mediterranean*. ed. Maurice Cerasi, Attilio Petruccioli, Adriana Sarro, Stefan Weber, Beirut Texts and Studies, Orient-Institut, Beirut 2007.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, *Tarihte Hasköy: Hasköy, Sütlüce ve Halıcıoğlu semtleri monografisi*, SİNPAŞ Yapı Endüstrisi, İstanbul 2005.
- Hyamson, Albert M., *A History of the Jews in England*, Jewish Historical Society of England, Chatto and Windus, Londra 1908.
- Isaacs, Albert Augustus, *Biography of the Rev. Henry Aaron Stern, D. D., For More Than Forty Years A Missionary Amongst the Jews: Containing an Account of His Labours and Travels in Mesopotamia, Persia, Arabia, Turkey, Abyssinia, and England*, James Nisbet and Co., Londra 1886.
- Jacobs, Joseph, *Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls, New York ve Londra 1906.
- Jewish Intelligence: A Monthly Register of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra Kasım 1878.
- Jewish Intelligence and Monthly Account of Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra Haziran 1840.
- Jewish Intelligence and Monthly Account of Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Londra Şubat 1841.

Jewish Intelligence and Monthly Account of Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra Mart 1841.

Jewish Intelligence and Monthly Account of Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra Temmuz 1841.

Jewish Missionary Intelligence, Londra Eylül 1917.

Kahraman, Seyit Ali-Yücel, Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Karmi, İlan, *Jewish Sites of Istanbul*, Isis Press, İstanbul 1992.

_____, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century*, Isis Press, İstanbul, 1996.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985.

Lewis, Bernard, *The Jews of Islam*, Princeton University Press, Princeton 1984.

Mayer, N., *The Jews of Turkey: Lecture*, A. J. Isaacs, Londra 1913.

Martyr, Justin, *Dialogue with Trypho (Selections from the Fathers of the Church)*, M.S. 165. çev. Thomas B. Falls, The Catholic University of America Press, Washington D.C. 2003.

Nahum, Henri, *İzmir Yahudileri 19.-20. Yüzyıl*. çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Öncel, Ayşe Derin, *Apartman: Galata'da yeni bir konut tipi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Pamphilus, Eusebius, *Eusebius's Ecclesiastical History*, çev. C. F. Cruse, Merchant Books, 2011.

Piccioletto, James, *Sketches of Anglo-Jewish History*. Trübner and Co., Londra 1875.

Proceedings of the Conference on Foreign Missions held at the Conference Hall, Midway Park, London, October 5th to 7th 1886, John F. Shaw & Co., Londra 1886.

Robinson, Charles Henry, *The Conversion of Europe*, Longmans, Green and Co., Londra 1917.

Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews, The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Indiana University Press, Indianapolis 1990.

Roth, Cecil, *A History of the Jews in England*, Clarendon Press, Oxford 1941.

Russell, Elbert, *The History of Quakerism*, Macmillan, New York 1942.

Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991.

Stokes, H. P., *A Short History of the Jews in England*, London Central Board of Missions and Society for promoting Christian Knowledge, The Macmillan Co., New York 1921.

Sunalp, Abdullah Alp, *19. Yüzyıl Galata ve Pera Apartman-Konutlarında Orta Sofa-Hol Tipolojisinin Gelişimi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1999.

The Jewish Intelligence, James Nisbet and Co., Londra Haziran 1877.

The Jewish Intelligence, James Nisbet and Co., Londra Ocak 1896.

The Jewish Intelligence, James Nisbet and Co., Londra Şubat 1896.

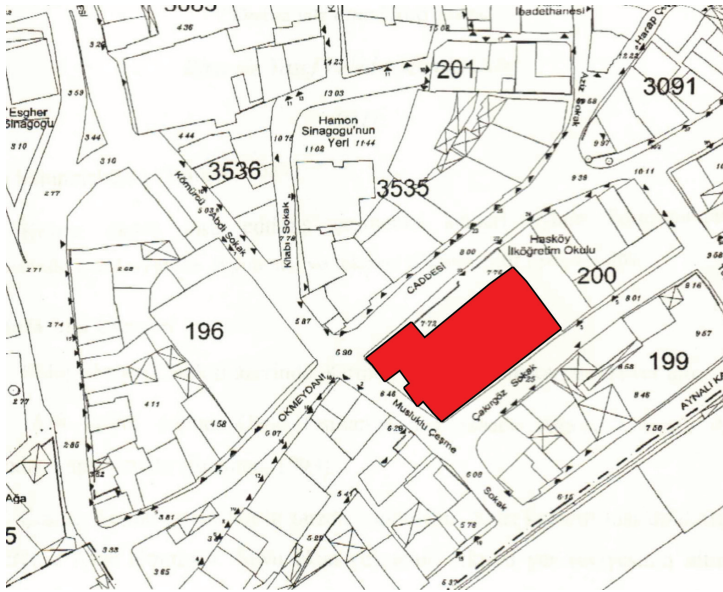
The Jewish Intelligence, James Nisbet and Co., Londra Mart 1896

The Jewish Intelligence, James Nisbet and Co., Londra Kasım 1896.

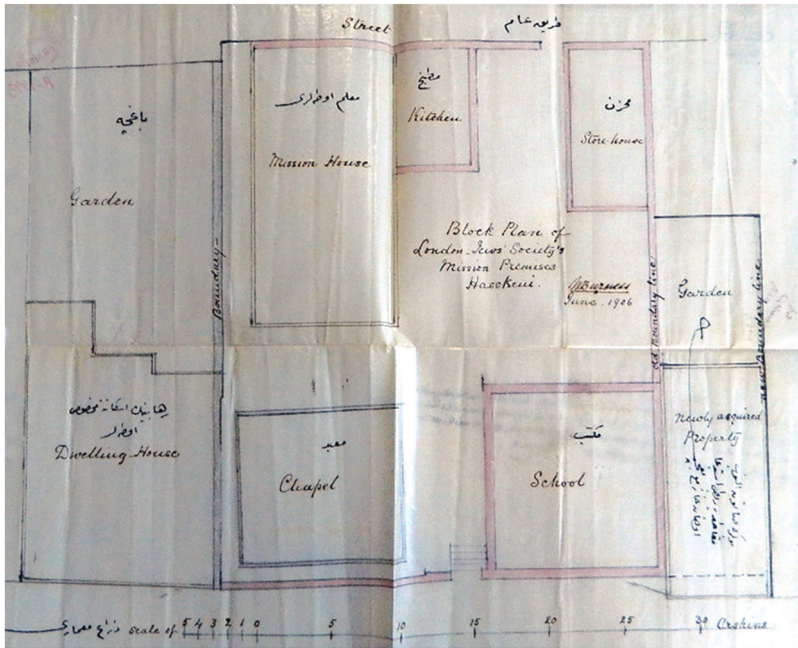

PALESTINE PLACE.

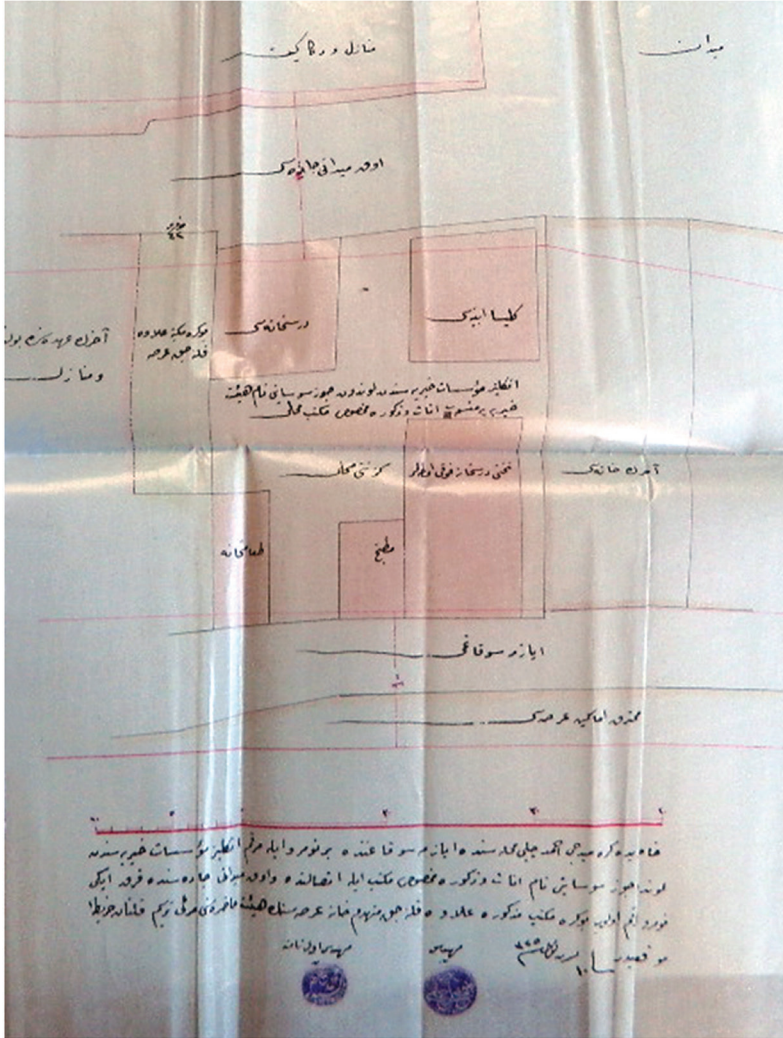
Şekil 1. Londra Yahudiler Cemiyeti Londra merkezi “Palestine Place”. [Rev. W. T. Gidney, The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809 to 1908, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, Londra 1908, s. 43].

Şekil 2. Hasköy İlköğretim Okulu vaziyet planı.

Şekil 3. Mimar N. Burness tarafından çizilen Hasköy Misyon Merkezi vaziyet planı [BOA, Yıldız Resmî Maruzat, 139/2, Hicri 01/Şaban/1324, Miladi 20 Eylül 1906].

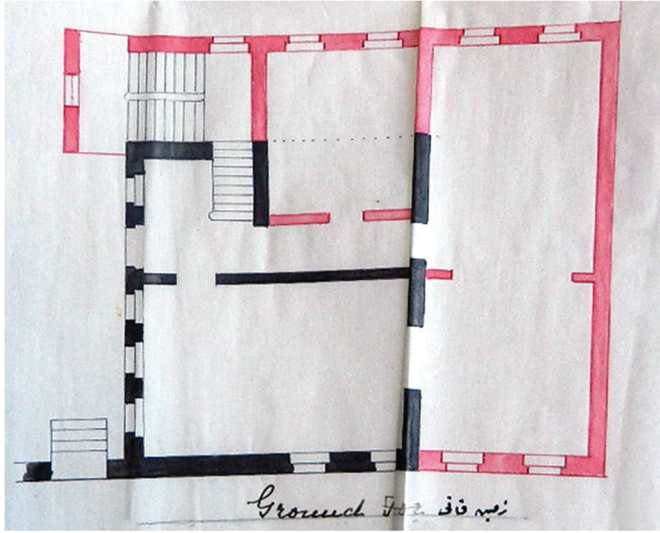
Şekil 4. Osmanlı mühendisleri tarafından çizilmiş Hasköy Misyon Merkezi vaziyet planı [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

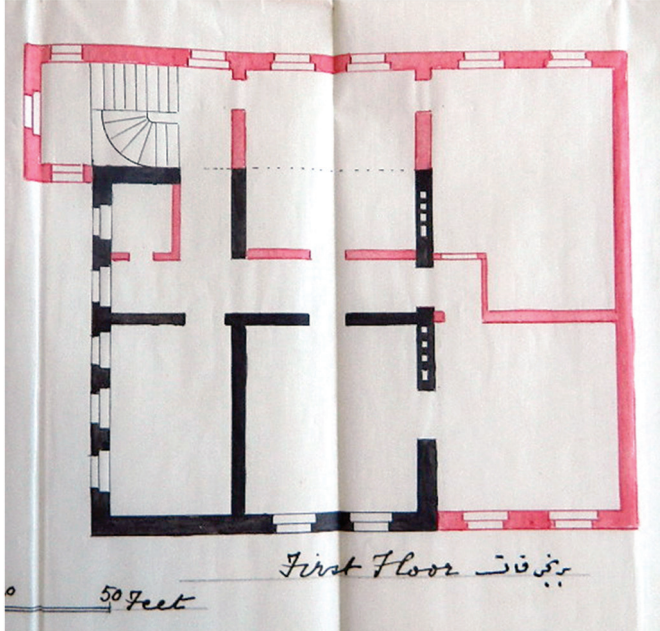
Şekil 5. Alman Mavileri Hasköy haritası [İrfan Dağdelen, Alman Mavileri: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, c.3, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2006-2007, feuille no K12].

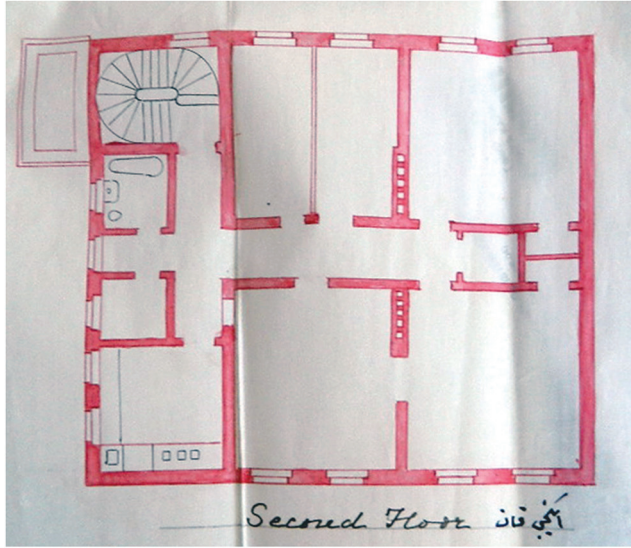
Şekil 6. Alman Mavileri Hasköy haritasında Londra Yahudiler Cemiyeti Merkezi ve Okulu'nun konumu [İrfan Dağdelen, Alman Mavileri: 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, c.3, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2006-2007, feuille no K12].

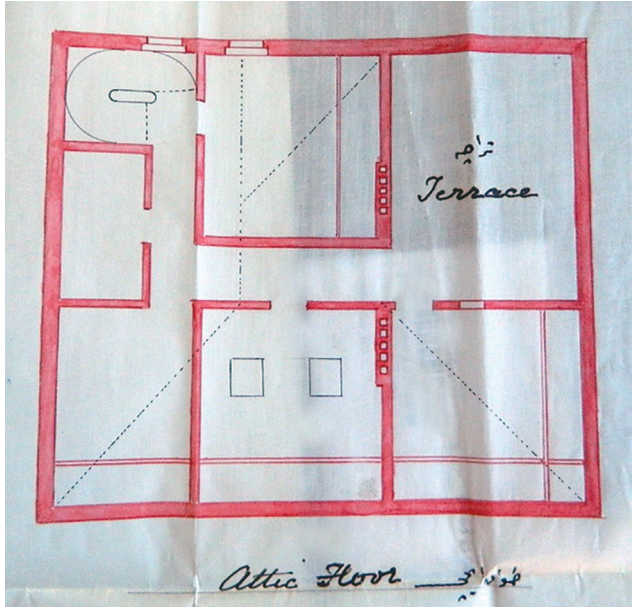
Şekil 7. 20. yüzyıl başında Londra Yahudiler Cemiyeti Okulu zemin kat planı [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

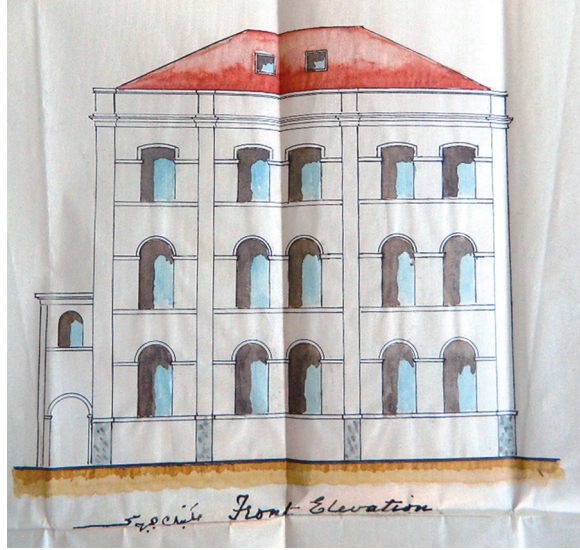
Şekil 8. 20. yüzyıl başında Londra Yahudiler Cemiyeti Okulu birinci kat planı [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

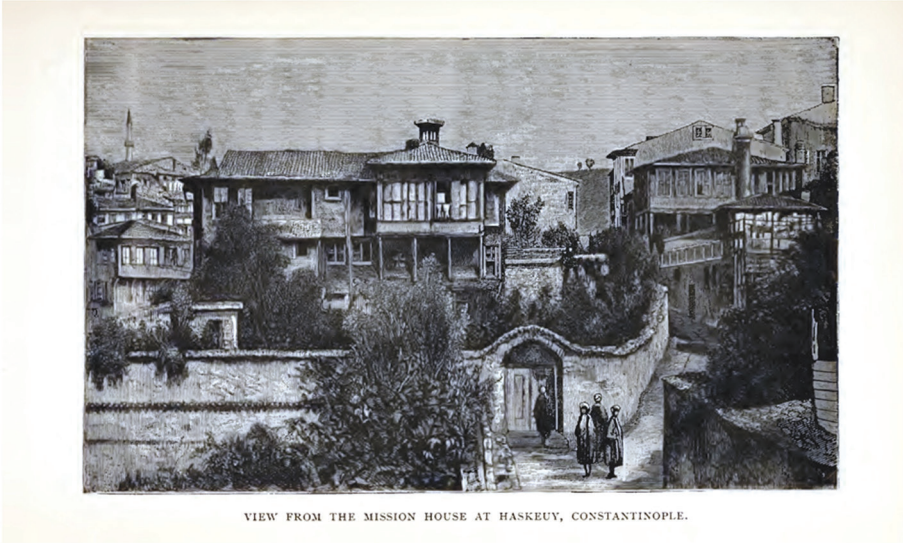
Şekil 9. 20. yüzyıl başında Londra Yahudiler Cemiyeti Okulu ikinci kat planı [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

Şekil 10. 20. yüzyıl başında Londra Yahudiler Cemiyeti Okulu çatı katı planı [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

Şekil 11. 20. yüzyıl başında Londra Yahudiler Cemiyeti Okulu kuzey cephesi [BOA, İradeler Hariciye, 421/1328/S-21, Hicri 10/Safer/1328, Miladi 21 Şubat 1910].

Şekil 12. 19. yüzyıl ortalarında Londra Yahudiler Cemiyeti Hasköy Misyon Merkezi [Albert Augustus Isaacs, Biography of the Rev. Henry Aaron Stern, D. D., For More Than Forty Years A Missionary Amongst the Jews: Containing an Account of His Labours and Travels in Mesopotamia, Persia, Arabia, Turkey, Abyssinia, and England, James Nisbet and Co., Londra 1886, s. 77].

BİR DOĞU BİLİMCİNİN GÖZÜYLE İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ

HAKAN ANAMERİÇ* - GÜLCAN PALO**

GİRİŞ

Osmanlı Devleti XX. yüzyılın ilk dönemlerine kadar başta Ortadoğu olmak üzere dünya tarihine yön veren önemli bölgeleri hâkimiyeti altında tutmuştur. Ancak elinde bulundurduğu bu topraklardaki kültürel, arkeolojik, etnik, sosyolojik, antropolojik birikimin bilimsel açıdan farkına uzun süre varamamıştır. Bunun birçok siyasi ve ekonomik nedenleri olduğu bilinmektedir. Söz konusu durumun aksine Batı toplumları, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu topraklardaki kültürel zenginliğe sahip olmak, sahip olamasalar dahi onları bilimsel açıdan inceleyip gün ışığına çıkarmak için ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Girişimler, XIX. yüzyıl içinde oryantalizm adı altında sürdürülmeye başlanmıştır. Başta Alman, Prusyalı ve Avusturyalılar¹ olmak üzere Fransız, İngiliz, İtalyan, Belçikalı ve Rus doğu bilimciler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çeşitli bilimsel çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Çalışmalarında kullanmak veya bulgularını/varsayımlarını kanıtlamak/belgelemek için de birincil kaynaklara başvurmuşlardır. Sözü edilen kaynakların büyük bölümü Osmanlı Devleti'nin başkentleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul'daki kütüphanelerde yer almaktadır. Uzun süredir hâkimiyet altında tutulan topraklardaki kütüphanelerden ve özel koleksiyonlardan çeşitli yollarla elde edilen yazma ve basma eserler de önemli kütüphanelerde toplanmış ve hizmete sunulmuştur.

XIX. yüzyıl siyasi-ekonomik ilişkiler de göz önüne alındığında Osmanlı topraklarının doğu bilimciler tarafından en çok ziyaret edildiği, araştırıldığı ve tanıtıldığı yüzyıl olmuş-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, anameric@ankara.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, germanoglu44@gmail.com

¹ Bakınız Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities. German Orientalists since Theodor Nöldeke = Translation of Arabistik und Islamkunde an Deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldeke*, Wiesbaden: F. Steiner, 1968.

tur. Bu yüzyılın ilk dönemlerinde Fransız, Belçikalı ve İtalyan doğu bilimcilerin ziyaretleri yoğun iken yüzyılın sonlarına doğru Alman, Macar, Prusyalı ve Avusturyalı doğu bilimcilerin araştırmalarında artış görülmektedir (Kantar 2004: 5-19; Anameriç 2011: 557-562). Özellikle İstanbul'daki Topkapı Sarayı, Enderun, III. Ahmed, Ayasofya, Köprülü, Fatih, Laleli, Nur-u Osmaniye, Hamidiye, Ragıp Paşa, Atuf Efendi, Murad Molla gibi kütüphanelerde uzun süredir toplanan Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer dillere ait çeşitli konulardaki eserler, doğu bilimcilerin de dikkatini çekmiştir. İlahiyat, edebiyat (özellikle Arap, Fars, Türk), coğrafya, tarih konularında çok değerli bilimsel ve edebi eseri barındıran kütüphanelere, sözü edilen konularda araştırma yapan birçok doğu bilimci yararlanmak üzere başvurmuştur. Ayrıca Antik dönem üzerine çalışan doğu bilimcilerin büyük bölümünün Topkapı Sarayı'nda bulunan Yunan, Latin ve Roma/Bizans eserlerine de ilgilerinin olduğu bilinmektedir. Bu eserlerden bazılarının sadece İstanbul kütüphanelerinde olduğu da vurgulanması gereken bir diğer önemli noktadır (Anameriç 2011: 557-564). XVIII. yüzyıldan itibaren düzenli katalogları hazırlanmaya çalışılan bu kütüphaneler zaman zaman çeşitli hırsızlık, yangın, su baskını gibi olumsuzluklara rağmen birçok nadide eseri günümüze kadar ulaştırmışlardır.

Çalışmada 1875'te İstanbul kütüphanelerinde araştırma yapmaya gelen ve Arap edebiyatı üzerine çalışan Prusyalı doğu bilimci *Gustav Jahn*'ın, gezisi sonucunda 1872-1878 yılları arası Kültür Bakanı olan (Sosyal Eğitim ve Sağlık İşleri Bakanı olarak da kullanılmaktadır - *Preußischer Kulturminister/Preußischer Ministerium der geistlichen, Unterrichts und Medizinalangelegenheiten*) *Paul Ludwig Adalbert Falk*'a sunduğu raporun çevirisi yer almaktadır. Gustav Jahn 1837-1917 yılları arasında yaşamış, Arap edebiyatı üzerine çalışmış tarihçi ve filologdur. Çalışmalarını "nahiv" üzerine yoğunlaştırdığı bilinen Jahn'ın Alman Milli Kütüphanesi'ndeki (Deutsche Nationalbibliothek, Leipzig-Frankfurt) eserleri arasında Amr ibn Osman'ın (Sibeveyh, 767-809) iki ciltlik "*Buch über die Grammatik - Kitab-ı Sibeveyh*" (Gramer Kitabı: Kitab-ı Sibevey) adlı nahiv kitabı yer almaktadır.² Bu kitap, İbn Haldun'a göre nahiv konusundaki en önemli eserdir.

Jahn'ın İstanbul'a geliş nedeni, yine Arap edebiyatı ve dilbilgisi ile ilgili olan Zemahşeri'nin (1075-1143) *el-Mufassal* adlı eserine İbn Yâiç tarafından yapılan ve bu eser için yapılmış en iyi şerh olduğu kabul edilen *Şerh-i Mufassal-i Zemahşeri*'ni incelemek ve derlemektir. Jahn İstanbul kütüphanelerinde tamamladığı/derlediği bu eserini de iki cilt halinde 1882 ve 1886 yıllarında yayınlamıştır.³ 1873'te öğretmen olduğu bilinen Gustav

² *Sibawaihi's Buch über die Grammatik Übersetzt und Erklärt, Erster Band - Erste Hälfte Übersetzung, Berlin, Verlag von Reuther und Reichard, 1895; Sibawaihi's Buch über die Grammatik Übersetzt und Erklärt, Zweiter Band - Erste Hälfte Übersetzung, Berlin, Verlag von Reuther und Reichard, 1900.*

³ *Ibn Ja'is Kommentar zu Zemachşari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, F. A. Brockhaus, Erster Band, 1882; Ibn Ja'is Kommentar zu Zemachşari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, F. A. Brockhaus, Zweiter Band, 1886.*

Jahn, 1891'den itibaren Richard Kukula ve Karl Ignaz Trübner tarafından hazırlanan "*Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt*" (Minerva: Öğrenilen Dünyanın Yıllığı) adlı rehber/katalog niteliğindeki eserinden anlaşıldığı üzere Königsberg Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dil Bilimleri Bölümü/Kürsüsü'nde semitik diller profesörü olarak görev yapmaktadır. Kaynağın daha sonraki dönemlere ait olan ciltlerinde de Jahn'ın aynı görevde bulunduğu görülmektedir. (Kukula ve Trübner 1893: 344; Trübner 1898: 412-413; Bakınız Ek-1/1 ve Ek-1/2).

Gustav Jahn, İbn Yaiş'in şerhi ile ilgili çalışmasına 1870'lerin ilk yıllarında başlamıştır. Bu çalışmasında kendisine hocası *Heinrich Leberecht Fleischer*'in (1801-1888) büyük katkısı ve yönlendirmeleri olduğu açıktır. 1873'te tamamladığı "*Abul-Baka Ibn Ja'is Commentar zu dem Abschnitt Über das Hal (حاله) aus Zamachşari's Mufassal nach der Leipziger und Oxforder Handschrift*" (Leipzig ve Oxford Elyazmalarına Göre Ebul-Beka İbn Yaiş'in Şerh-i Mufassal-i Zemahşer-i Eserinden Hal (حاله) Bölümününün Yorumu) adlı çalışmasında Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi (Universität Bibliothek) ve Oxford Bodleian Kütüphanesi'ndeki (Bodlejana) farklı nüshaları kullanarak bir karşılaştırma yapmış ve derleyerek yayınlamıştır. Bu eserin önsözünde İbn Yaiş'in şerhinin nüshalarının olduğu kütüphanelerden bahsederek bu kütüphanelerde kendisine yardım eden kuratör ve kütüphanecilere teşekkürlerini de sunmuştur (Jahn, 1873: IV). *Commentar zu Zamachşari's Mufassal* (Zamahşeri'nin Mufassal Şerhi) adlı eserinin başlık sayfasında ve önsözünde belirtildiği gibi bu araştırmamızın masrafları *Deutschen Morgenländischen Gesellschaft-DMG* (Alman Doğu Bilimciler Derneği) tarafından karşılanmıştır (Jahn 1882: 5-10; Bakınız Ek-2/1 ve Ek-2/2).

Gustav Jahn İstanbul'a gelerek çalışmasını nasıl sürdürdüğünü, kurduğu ilişkileri ve gözlemlerini daha önce yayınladığı raporuna da sıklıkla atıfta bulunarak 1882'de Leipzig'de basılan "*Ibn Ja'is Commentar zu Zamachşari's Mufassal nach der Leipzig, Oxford, Konstantinopel und Cairo*" (Leipzig, Oxford, Konstantinopolis ve Kahire yazmalarına göre İbn Yaiş'in Şerh-i Mufassal-ı Zemahşerî) adlı 2 ciltlik eserinin önsözünde aşağıdaki gibi anlatmıştır.

"...Tabii ki doğru/tam bir eser meydana getirebilmek için bu el yazmalarıyla yetinemediğimden, sonraları Flügel'in hazırladığı Hacı Kalfa'nın (Katip Çelebi) İstanbul kütüphanelerindeki yazmaları içeren/anlatan eserinin (Keşfü'z-Zünun An Esami'il-Kütüb ve'l Fünun) 7. cildini incelediğimde İbn Yaiş e ait çok daha fazla el yazması olduğunu gördüm. Bu eserlerin getirilebilmesi için Alman Elçiliğine yaptığımız başvuru cevapsız kalmıştır, çünkü İslami temellere dayanan vakıf kütüphanelerinde yazma eserlerin kütüphane haricine çıkarılması gibi bir şey düşünülemezdi bile; İstanbul'dan yeni dönen Sayın Prof. Sachau, lütufta bulunup, yazmaların sevki için mutlaka bir şeyler yapacağımı ve bu tür bir istekte bulunduğumda zorluklarla karşılaşacağımı, bir kere bile bahsi geçen kütüphanelere giriş yapmadığımı bana bildirdi. Bunun üzerine el yazmalarının gelmesini beklemek yerine İstanbul'a gitmek benim için daha anlamlı olacaktı, belki de tüm farklı nüshaları da alabilecektim. Eğer şu anda Beyrut'ta kraliyet tercümanı olan Dr. Hartmann o zamanlar İstanbul'da çalışmalarda bulunuyor olmasaydı, Fatih Camii'ni ziyaretim sırasında tesadüfen çok önemli bir yazmayı bulduğumda bunu kullanmam için Prof. Fleischer'i bilgilendirmeseydi bu derlemeyi gerçekleştiremeyecektim. İstanbul'a üç aylık seyahati sorun-

suz bir şekilde resmi ilişkilerim sayesinde gerçekleştirdim. Böylesine kapsamlı bir eserin derlenmesi tabii ki oradaki yardımsever tutumlar sayesinde kolaylaşmıştır. Orada yaşadığım tecrübeleri ZDMG⁴ dergisinde yayınlanan seyahat raporumda açıklamıştım. Bazı cami kütüphanelerinde karşılaştığım sınırsız fedakârlığı göz ardı edemem. Bu fedakârlığın ismi, kütüphaneye ikinci gelişimde günlük verdiğim ücreti geri çeviren, benimle birlikte günün büyük kısmında kütüphanede bulunan ve ben derlememi yaparken dua edip namaz kılan Laleli Cami kütüphanecisi Yusuf Ziya Efendi'dir. Yusuf Ziya Efendi, en nadide Kur'an-ı Kerim örneklerini (mushaf-ı şerif) camiide, Mahmud (Divanyolu Caddesi'ndeki Sultan II. Mahmud Türbesi) türbesinde bana göstermiştir, aynı zamanda oranın da türbedarıdır. Ayrıca diğer cami kütüphanelerine girişim için başkalarını bilgilendiren ve uzun süre yazıştığım kişidir. Bunlar hafızalardan silinemez. Her uzman, bir derlemenin aceleye getirilerek ya da kütüphanelerin son derece zengin gramatik ve metinsel kaynaklarını sadece baştan savma kullanarak değil, böylesine kısa bir sürede yoğun çaba göstererek, yorularak olabileceğini bilir. İşte bu titizlikle, Fatih Camii'ndeki bir yazmayı tam olarak derlemiştim. İki ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk yarısı olan ve Musagğir ile ilgili bölümün sonuna kadar yer aldığı birinci cildi Recep 648'de (1232-33), eserin geri kalanı olan ikinci cildi Safer 651'de (1235-36) tamamlanmıştır. Bu özenle istinsah edilmiş yazma metinleri Leipzig ve Oxford yazmalarında olağanüstü bir şekilde tahrir olmuş eserin ikinci yarısı olduğu gibi, Şavahid metninin oluşturulması için de son derece önemlidir. Ayrıca görüşüştüğü görevlerimden çok Laleli, Beyazıt ve Valide Camii'lerindeki yazmayı derlemem sırasında yaşadıklarımı da gezi raporumda anlatmıştım.

Dahası Şavahid metninin büyük bir bölümü, kısmen yorumları bilimsel olarak kabul gören yazarının ortaya koyduklarının karşılaştırılmasıyla, kısmen de Şavahid şerhleri ile kesinlik kazanmıştır. Son olarak yer yer el-Ayni'den yorumlar, daha çok İstanbul'dan örneğin Fatih ve Laleli Camilerinden yazmalarını, Berlin'dekileri, İbn Hişam'ın Muğni'l-Lebib adlı eserine yapılan Suyuti'nin Berlin'deki şerhini, Oxford ve İstanbul'da Sibavehi'nin Şevahid eserine (El-Aclam) eş-Şantamarı tarafından yapılan şerhi ve Prof. Socin'in (Albert Socin, 1844-1899) 15 dilbilgisi eserini içeren bölümlerine/mısralarına yapılan Camii'ş-Şevahid şerhini kullandım..." (Jahn 1882: 8-13).

Aşağıdaki rapordan ve yukarıdaki önsözden de anlaşıldığı gibi Jahn, 1874 yılı sonunda İstanbul'a gelmiştir. Bunun en büyük kamıtı, Evkaf Nezareti'nden kütüphanelerde çalışabilmek için alması gereken tezkirede kendisine yardımcı olan Alman Konsolosluğu tercümanı *Logebott Freidrich Constantin von Tischendorf*'un 7 Aralık 1874'te vefat etmiş olmasıdır. Ancak bu süreç 1875 yılı yazında sonuçlanabilmiştir. Raporda Gustav Jahn, ziyareti sırasında İstanbul'un çeşitli kütüphanelerindeki gözlemleri ve düşünceleri anlatmakta, dikkat çekici tespitlerde bulunmaktadır. Söz konusu gözlem ve düşünceler Türk kütüphanecilik tarihi açısından önemli veriler içermektedir. Bu nedenle raporun çevirisi yapılırken, yazarın bahsettiği kaynaklar, kişiler ve kurumlar da incelenerek, tarihsel süreç içindeki bütünlüğün sağlanmasına dikkat edilmiş, açıklamalar dipnotlar ile gösterilmiştir. Yazarın raporunda vermiş olduğu dipnotlar metnin sonunda ve birbirini takip eden numaralar ile verilmiştir.

⁴Zeitschriften für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

**Sosyal Eğitim ve Sağlık İşleri Bakanı Sayın Dr. Falk'a Sunulmak Üzere,
Bakanlığın Desteği ile İstanbul'a Yapılan Bilimsel Gezinin Sonuçları Hak-
kında Rapor*****

**Hazırlayan
Dr. G. Jahn**

Sayın Ekselansları, 1875 yılının Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında İstanbul'a bilim-
sel amaçla yaptığım gezinin bittiğini ve bunun sonuçlarını rapor halinde sunabilmenin
onurunu yaşamaya cesaret ediyorum.

Basılı bir nüshası Alman Doğu Bilimciler Derneği'nden (Deutschen Morgenländischen
Gesellschaft)⁵ alınmış Arapça dilbilgisi hakkındaki bir eseri (İbn-i Yâiş'in Şerh-i Mufassal-i
Zemahşeri⁶ adlı eserine ulaşarak) derlemek olan amacıma ulaştığımı sizlere bildirirken, İst-
anbul kütüphanelerini genel anlamda tanıtmaya, yaşadığım kişisel deneyimleri aktarmaya
ve kütüphanelere has özellikleri anlatmaya çalışacağım.

Birçok kereler gördüğüm ve duyduğum devlet salnamesinde⁷ sayıları 40 olan İstanbul
kütüphanelerinin hepsi vakıf -yani (Hz.) Muhammed'in buyruklarına bağlı hareket eden
dini dernekler- olarak kurulmuş kütüphanelerdir. Bu vakıf kütüphaneleri erişilebilirlik de-
recelerine göre gruplara ayrılmışlardır; cami/külliye içerisinde yer almayan ve bu nedenle
de kullanımı/erişimi kolay olan Ragıp Paşa'nın kurduğu ve benim ziyaret ettiklerimin ara-
sında değer olarak önde olanlar/gelenler [müstakil binalara sahip], cami ve/veya külliye-
ler içinde yer alıp caminin/külliyenin yakınlarında kurulmuş olan Valide⁸, Laleli ve Nur-u
Osmaniye camilerinin kütüphaneleri gibi olanlar ve kimisi de Mehmed⁹ (Fatih) Camii ve
Beyazıt Camilerindeki gibi caminin içinde bağımsız yapılmış, yapıda özel girişi olan ya

*** Yazının orijinali *Zeitschriften für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 30 (1876): 125-131'de
yayınlanmıştır.

⁵ 2 Ekim 1845'te bir grup doğu bilimci (oryantalist) tarafından Leipzig'de kurulmuştur.

⁶ Eser isim, fiil, harf (edatlar) ve müşterek lafızlar olmak üzere dört bölümden oluşur. Eserde
anlatılan konular Kur'an, hadis, Arap şiir ve nesrinden çeşitli örnekler de vermektedir. Zemahşeri'nin bu
eseri dil bilimciler tarafından büyük ilgi görmüş, bir çok şerh ve haşiyesi yazılmıştır. Bunların en bilineni
Muwaffakuddin Ebu'l-Bakâ Yâiş İbn Ali el-Halebi (ö. 643/1245)'nin *Şerh-i Mufassal* adlı eseridir.

⁷ Büyük olasılıkla 1873-1875 yıllarının Def'a 28-30 numaralı *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'si
olmalıdır. 1865'e kadar Osmanlı Devleti'nde "Devlet Salnamesi" dışında resmi kurumlara ait salname
veya nevsal, ayrıca 1865'ten itibaren İstanbul kütüphanelerini konu edebilecek özellikle de salnameler
yayınlanmamıştır. (Salname-i Askeri, Salname-i Hadika ve Salname-i Rasadhane-i Amire). Bakınız, *Osmanlı
Salnameleri ve Nevsailleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*. Hazl.: Hasan Duman, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı,
1999, 3-5, 161-163.

⁸ Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii.

⁹ Fatih Camii.

da Ayasofya [1]¹⁰, Süleymaniye, Sultan Ahmed gibi cami içinde bulunan kütüphanelerdir. Sonuncu belirli özellik ise gayr-ı Müslimlerin kütüphaneyi kullanmak için camiye girişlerindeki zorluktur ki bazı camilere girişte (özellikle en büyük ve çok sayıda kütüphanenin eserlerini barındıran Ayasofya gibi) sadece vakıflar için olan bakanlığın¹¹ düzenlediği bir izin belgesi -tezkire¹²- sayesinde bu zorluk aşılabiliyor. Ayrıca diğer birçok camideki kütüphaneye yapılan ziyaretler için de gayet sevecen, görevine bağlı bir şekilde hizmet veren kütüphanecilerden, söz konusu gayr-ı Müslimlerin kütüphanelerden yararlanmaları için böyle bir tezkire alınabiliyor. Kütüphanecilerin itinalı bir şekilde sakladığı ve kütüphaneye gelen kullanıcılardan talep üzerine gösterilen bu belgeye sahip olduğunda, genellikle çok nadir düzenlendiğini duyduğum tezkirede yazılı kitapları kullanabilir ve kütüphaneye herhangi bir engelle karşılaşmadan girebilirsiniz. [Kütüphanede] Vakit geçirdiğim süre zarfında genel ve değişken uygulamalar vardı; farklı camilerde kütüphaneyi ziyaret eden ulemaya kitaplardan faydalanmaları için farklı muamelenin yapıldığına şahit oldum. Müslümanlar için tüm kütüphanelerin kullanımı, Sultan Ahmed [2] ve Eyüp Sultan [3] gibi hiç açık olmayan birkaç tanesi hariç, her zaman tezkire olmaksızın serbesttir.

Kütüphanelerin hemen tümü -Salı ve Cuma günleri hariç- sabah 8-9'dan akşam 7'ye bazılar da 10'a kadar açıktır. Nispeten az bir ücret karşılığında bazı kütüphanelerde kütüphanecinin gözetimi altında daha uzun kalmak mümkün olabiliyor. Daha büyük kütüphanelerin idaresi, bazılarının her zaman hizmete hazır olduğu ve kullanıcıların sadece görmek istediği kitapları getiren düşük ücretli, sayıları zaman zaman altıya kadar çıkan [4] kütüphaneciler tarafından yürütülmektedir; bu kütüphanelerde çoğunlukla Kur'an-ı Kerim örnekleri¹³ ve Kur'an-ı Kerim tefsirlerine ilişkin eserler bulunur ve eserleri yakından incelemek istediğinizde karşılaştığınız engeller her zaman da aşılamaz değildir. Ziyaret ettiğim kütüphanelerin tümü İslami bilimlerin disiplinlerine göre düzenlenmiş; yazmaların eser adı, yazar adı, dil ve eserin boyut bilgilerinin olduğu kendi [defter/fihrist] kataloğuna sahiptir. İstanbul'da kataloğunun basılı olduğunu duyduğum tek kütüphane Ragıp Paşa'dır.¹⁴

¹⁰ Yazarn metin içi dipnotudur, diğer dipnotlar ile karışmasını önlemek için metin içinde köşeli parantez “[]” ile verilmiştir. Makalenin sonuç kısmından önce bu dipnotlar sırasıyla listelenmiştir.

¹¹ Evkaf Nezareti

¹² Hükümetten veya ilgili kuruluştan alınan izin kâğıdı, tezkere. Bakınız, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 19. bs., Ankara, Aydın Yayınları, 2002, 1106-1107.

¹³ Mushaf-ı Şerifler

¹⁴ Jahn'm bu ifadesi tam olarak doğru değildir, çünkü 1850-1854 yılları arasında *Osmanbeyzade Fethi Mehmed Ali Efendi* (1804-1857), *El-Asari'l-Aliyye fi Hazaimü'l-Kütübi'l-Osmaniyye* adlı bir eser yazarak, İstanbul'da bulunan 47 vakıf kütüphanesinin bir toplu kataloğunu yapmıştır. Ancak eser konu sınıflaması yapılamadığı, ilgili konu altına alfabetik sırada eser adlarının sıralanamaması ve sadece hangi eserin hangi kütüphanelerde ne kadar olduğu bilgisine yönelik olarak hazırlanması nedeniyle yaygın olarak kullanılamamıştır. Eserin yazması Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (No. 5092-5093), mikroform kopyası ise Milli Kütüphane'dedir (Mf1994 A 2333). Söz konusu çalışmanın mürettebi ve dönemin Dersaadet Kütüphaneler Müfettişi olan

Buna karşın Flügel¹⁵ Hacı Kalfa¹⁶ baskısının 7. cildinde henüz tam olarak bulamadığım 22 İstanbul kütüphanesinin kataloğunu Viyana ve Paris elyazmalarına göre hazırlayıp bas-

Abdurrahman Nacim Bey 1863 ve 1869'da, Damad İbrahim Paşa ve Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin kataloglarını hazırlamış ve basmıştır. Bu iki eser, söz konusu kütüphanelerde yer alan yazma ve basma eserlerin bibliyografik kimliklerini belirli bir düzen içerisinde ve tutarlı bir şekilde veren ilk katalog olma özelliğini de taşımaktadır. Bakınız, Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333, c.1., 395; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c.2., 523; Hüseyin Şıra, *Rusçuklu Ali Fethi Efendi Hayatı, Eserleri ve Hilyesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 11-14, 24-26.

¹⁵ *Gustav Leberecht Flügel* (1802-1870), Alman doğu bilimci. 1821-1829 yılları arasında Almanya ve Fransa'da teoloji, doğu dilleri (*Etudes Speciale des Langues Orientales*'de özellikle Arapça) ve felsefe eğitimi almış ve birçok kütüphanede yazma eserler üzerine çalışmalar yapmıştır. 1830'ların başından itibaren çalışmalarını Avrupa'nın farklı kentlerindeki kütüphanelerde bulunan yazma eserler üzerine yoğunlaştırmıştır. Eserleri arasında Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütüb ve'l Fünun da yer almaktadır. Bu eser, *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa bin Abdallah Kâtip Jelebi dicto et nomine Haji Khalifa Celebrato I-VII* adıyla Londra'da, ölümünden sonra 1871-72'de ise *İbn an-Nadim Kıtâb al Fihrist* adlı çalışması yayınlanmıştır. Bakınız, *İbn an-Nadim Kıtâb al Fihrist: : Erster Band: Den Text enthaltend. Zweiter Band: Die Anmerkungen und Indices enthaltend.* 1. Aufl. (Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1871-1872); Gustave Dugat, *Histoire des Orientalistes*, Paris, Maissonneuve, 1868, Tome 2, 94-96. Kitabın VII. cildi yazar adı dizinleri ile alfabetik sıra dışında anılan eser adı dizini, nüsha farklarıyla ilgili bilgileri, tashihleri (düzeltme) ve ayrıca Kahire'deki Ezher, Ebü'z-Zehab Mehmed Bey ve Şeyhüniyye medreseleri, Şam'daki Azmizâde Abdullah Paşa, Halep'te Ahmediyye Medresesi kütüphaneleri, Rodos Kütüphanesi, İstanbul'daki Fatih Camii, Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, Hafız Ahmed Paşa, Köprülü, Şehid Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa, Yenicami, Hacı Beşir Ağa, Atuf Efendi, Ayasofya, Nuruosmaniye, Koca Ragıp Paşa, Laleli, III. Ahmed, Veliyyüddin Carullah Efendi, Aşır Efendi, Murad Molla, Hamidiye ve Halet Efendi kütüphanelerinde bulunan yaklaşık 24.000 adet kitabın fihristlerini ihtiva etmektedir. Diğer çalışmalarından dikkat çekici olanlar yazma eser kataloglarıdır. *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserslich - Königlichen Hofbibliothek zu Wien* adlı üç ciltlik çalışmada kendine has bir konu/kaynak türü sınıflaması yapılmıştır. İlk cilt ansiklopediler, bibliyografyalar, güzel sanatlar (yazı ve süsleme) ve sözlükler ile başlayan bölüm, danışma ve genel konulu kaynakların listelendiği bölümdür. Hemen ardından gramer, konuşmalar (diyaloglar - essays), kafiye-aruz-sairler, belagat (retorik), inşaa (süslilik), vecizler (atasözleri vb.), edebiyat ve şiir bölümleri gelmektedir. Katalogun ikinci cildinde roman-hikaye, masal, biyografiler, seyahat-etnoloji-halkbilim-istatistik, Türkçe defterler (askerlik, maliye, topraklar, bağışlar, vasiyet ve terekeler vb.), askerlik bilimi, aritmetik, astronomi-astroloji-takvimbilim, doğa bilimleri, tıp, ilaçbilim, simya, müzik ve mantık-felsefe-metafizik konuları yer almaktadır. Üçüncü ciltte ilahiyat (Kur'an, kıraat, tefsir, hadis vb.), mistisizm ve mecmualar yer almaktadır. Burada verilen konu başlıkları altında dile göre bir sınıflama daha yapılarak Arapça, Farsça ve Türkçe (bazen Çağatayca) yazmalar listelenmiştir. Dil sınıflaması altındaki eserlerde herhangi bir düzen yoktur. Çok nadiren yazma eserlerdeki fiziksel özellikleri tanımlamak amacıyla şekiller kullanılmıştır. Sıra numarasının altında eserlerin orijinal dillerindeki isimleri hemen sonrasında Almanca çevirileri verilmiştir. Bu bilgilerin ardından eserin müellifi hakkında bilgiler, kullandığı diğer adlar veya lakaplar belirtilmiştir. Eserin başlangıç satırı, eserin içeriğine yönelik özet yer yer ayrıntılı bilgi, eserin telif veya istinsah tarihi ve son olarak eserin fiziksel özellikleri hakkında bilgi yer almaktadır. Katalog sonunda yazar ve eser adı dizini yer almaktadır. Diğer önemli katalog çalışması ise *Catalog der arabischen, persischen, türkischen, syrischen und aethiopischen auf der Hof und Staatsbibliothek zu München*'dir. Münih Devlet Kütüphanesi'ndeki Arapça, Farsça, Türkçe, Süryanice ve Habeşçe el yazmalarının fihristi olan çalışma, Viyana'da Anzeiger-Blatt (XLVII, 1-46)'da yayımlanmıştır.

¹⁶ Kâtip Çelebi (1609-1657).

mıştır. Flügel, Mehmed (Fatih) Cami Kütüphanesi'nin kitap sayısını kopyalar/dublikeler ile beraber 1537 olarak vermiştir, fakat kütüphanenin katalogundaki sayı 5271'dir, Flügel, Ayasofya'daki yazmaların sayısını 1442 olarak verirken, salnameye göre bu sayı 6292'dir. Flügel'in verdiği kitap sayısı kütüphane kataloglarıyla uyuşmamaktadır. Mehmed (Fatih) Kütüphanesi'nde kullandığım kapsamlı bir eser [5] Flügel katalogunda yoktur.

Kütüphaneler, Arapça, Farsça ve Türkçe basılmış ve daha çok yayımlanmamış el yazması eserleri; Kuran tefsiri, hadis, hukuk gibi İslami bilimlerin her alanındaki çok sayıda eseri, tasavvuf, üp, dil bilgisi, retorik, leksikografi, matematik, felsefe, tarih, coğrafya kitaplarını, Divan edebiyatından Arap ve Fars yazarlardan [6] yorumlu ve yorumsuz çok sayıda yazma, az sayıda da olsa edebiyat eserini barındırmaktadır. Kitaplar oldukça itinalı bir şekilde yazılmış, çok iyi korunmuş, ciltlenmiş, düzenli bir şekilde yerleştirilmişti. Büyük kütüphanelerden birinin revizyonu sırasında orada bulunarak kitaplara gösterilen özeni bizzat görüp kanaat getirebildim. Kütüphanelerin kullanımına gelince, çalıştığım kütüphanelerde Müslüman bilim adamları dışında -Hıristiyan veya Yahudi- bilim adamına rastlamadım. Ayrıca en çok ziyaret edilen en eski ve en büyük kütüphanelerden biri olan Mehmed (Fatih) Camii kütüphanecisinin bana söylediği üzere şimdiye kadar kendisiyle hiçbir yabancı bilim adamı çalışmamış. Kütüphanede konuşmalar çok az ve genellikle kısık sesli olmuştur ki Türklerin yabancılara karşı duyduğu can sıkıcı merak sorununu bir tarafa bırakırsak, insan bizim birçok kütüphanede [Almanya'daki kütüphanelerden bahsediyor olmalı] çalıştığından daha rahat çalışabilir. Ancak sadece kütüphaneciler değil, kütüphanelere gelen ulema da, ziyaretimin amacını öğrendikten sonra her defasında bana kendi evlerinde bulunan özel kütüphanelerinden el yazmalarını almamda, bilimsel problemleri [7] çözmemde ve kütüphaneciler üzerindeki etkilerini kullanarak olumsuz durumları aşmamda çok destek oldular.

Kütüphaneciliğin kapsamına girdiği ölçüde, yaşadıklarımı anlatmaya çalışıyorum. Dermesinde üzerinde çalıştığım el yazmasının da [8] yer aldığı Mehmed (Fatih) Camii Kütüphanesi'ni ilk ziyaretimde, kütüphaneye girişim izinsiz gerçekleşmişti. Yaklaşık dört gün serbest bir biçimde çalıştıktan sonra, kütüphanecilerden biri bana araştırmamda eşlik ederek, benim kütüphaneye girişimden sorumlu olduğunu bu yüzden kurallar gereği kütüphaneyi kullanan ulemanın ithamlarına/sorularına/merakına da cevap verebilmek için bakanlık tarafından düzenlenmiş olan tezkireyi istemek zorunda olduğunu söyledi. Bu arada tanıştığım bir araştırmacının araya girmesiyle tezkire düzenlenene kadar kütüphaneye girişi geçici olarak izinsiz başarabildim. Alman Elçiliğinden Türk Bakanlığının aracılığı ile Evkaf Nezareti'ne uzanan görev değişim süreci oldukça yavaş olduğu için bu düzenleme gecikirken, kütüphaneci bana Alman Konsolosluğundan arkadaşım tercüman Dr. Hartmann'ın aracılığına rağmen kütüphaneye tezkiresiz girmemin daha fazla mümkün olamayacağını bildirdi. Buraya gelişimin üzerinden kısa bir süre geçmişti ki Alman

Konsolosluğu'nun tercümanı Dr. von Tischendorf¹⁷ ve Alman Büyükelçiliği'nin tercümanı Dr. Testa beni Evkaf Nazırı Kemal Paşa¹⁸ ile tanıştırmak ve şahsıma bir tezkirenin hazırlanmasını sağlamak için Bakanlıktan randevu aldılar. Uzun yıllar Almanya'da yaşamış ve özellikle Berlin'de Babıali'nin elçisi olarak bulunmuş olan Bakan, bizi son derece dostane bir tavırla karşıladı; biz beklerken, adı geçen camideki kütüphanecinin dilbilgisi ve beşeri bilimlerdeki bütün eserlerin [9] (bunların din ve Kuran meali ile ilgili olanları değil) istediğimde bana vermesini öngören ve benim diğer kullanıcılar tarafından rahatsız edilmemi engelleyen tezkireyi hemen hazırlattı. Bu tezkirenin ibraz edilmesinde elimde olmayan zaman darlığından başka onca desteğin arasında hiçbir engelle karşılaşmadım. Bu camide (Fatih) yazarının kendi çağından kalma (I. cildi h. 648, II. cildi h. 651 yazılmış) olduğu bilinen el yazmasını kütüphanecilerin tedirgin etmeyen gözetimleri altında on haftada derledim. Kütüphanenin revizyon nedeniyle kapalı olduğu sırada "misafirin hatırına" davet bile gerekmeden kütüphaneyi ziyarete devam ettim.

Tüm kütüphanelerin çalışma saatleri aynı olduğundan Mehmed (Fatih) Camii Kütüphanesi'nde araştırmamı yaparken bir kütüphaneyi daha ziyaret etme fırsatı buluyordum ki, bu kütüphane çalışmama duyulan saygıdan birkaç kez normal zamanından bir saat daha uzun açık tutulan Valide Camii (Kütüphanesi) idi. Derlememi bitirmeye yaklaştığımda seyahatimin son 14 gününde çok az da olsa diğer kütüphanelerde eserimin çok özel ve esaslı kısımlarını karşılaştırma imkânım oldu. Bu kütüphanelerin hiçbirinde tezkire sorulmamıştı; önceleri Mehmed (Fatih) Camii'nde tezkire ile ilgili çıkarılan zorlukları bir kenara bırakırsak, tezkire sadece kitap ödünç alacağım zaman gerekiyordu ki bu da imkânsız değildi [10]. Daha önce karşılaştıklarımın dışında, Beyazıt, Laleli, Valide Camii ve burada kaldığım sürece kapalı olan Flügel'in kataloğunu gördüğüm [Hekimoğlu] Ali Paşa kütüphanelerinde, yazarıma (çalışmama) ait dört tane daha el yazması buldum. Eğer bu kütüphanelerdeki eserlerin farkında olmasaydım, Mehmed (Fatih) Camii'ndekileri değer açısından kısmen aşan bu el yazmalarını daha önce kullanmadığıma üzüldüm, çünkü orada bulunmam tatile (Ramazan) rastlamıştı ve kütüphanelerin sadece birkaç tanesi açıktı. Ramazan'a girmeden kısa bir süre önce (Ekimde) kütüphanelerin neredeyse tamamı tekrar açıldı. Laleli Camii'nde [11] herhangi bir talebim olmamasına karşın kütüphane günde iki saat daha uzun açık tutuldu ve kütüphaneler tatil günü olmasına rağmen Salı günleri de açık kaldı. Dilbilgisi yorumları için gerçekten sonu gelmeyen bir materyal zenginliği vardı, araştırdığım nüshanın dışında aynı el yazmasına farklı yazarların beş tane daha

¹⁷ Logebott Freidrich Constantin von Tischendorf (1815-1874).

¹⁸ Kemal Ahmed Paşa (1808-1887), Mayıs 1854 - Haziran 1857 yılları arasında Berlin elçisi ve Mayıs 1874 - Kasım 1877 arasında Evkaf Nazırı olarak görev yapmıştır. Bakınız; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c.3., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 880; Soner Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricalı (1839-1922)*, İstanbul, İsis, 2003, s.58; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Tercüme-i Ahvali*, İstanbul, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1335; Seyit Ali Kahraman, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, İstanbul, Kitabevi, 2006, s. 35-37, 61-62.

şerhini buldum [12]. Daha sonradan şerhleri de yazılmış olan dilbilgisi alanının bu temel eserlerinin nüshaları, [13] neredeyse bütün kütüphanelerde mevcuttu. Eğer zamanım olsaydı yerel dili öğrenmek (Türkçe) için tek yol insan ilişkileri [14] olurdu ve amacıma ulaşırdım. Çalışmamın neredeyse tüm düğümlerini çözebildiğime inanıyorum, üstesinden gelemeyeceklerim de olursa, bunları sürekli yazılı iletişimim olacak İstanbul'da kazandığım arkadaşlarım aracılığı ile çözmeyi umuyorum. İstanbul kütüphanelerinin Avrupalı doğu bilimciler tarafından neredeyse hiç kullanılmadığını¹⁹ ve tecrübelerime göre böyle bir kullanımın ancak yerinde yapılmasının mümkün olacağını da eklemek istiyorum.

Gustav Jahn'a verilen tezkire sureti:

Fatih Kütüphanesi hafız-ı kütübü, efendiler

Almanya Devleti tebaasından mösyö Yan (Jahn) nam-ı zat Dersaadet kütüphanelerinde bulunan nahiv ve edebiyata müteallik kütüb-i mevcudeyi mütalaa etmek üzere devlet-i müşarun-ileyha heyet-i tedrisiyesi tarafından mahsusa Dersaadet'e gönderilmiş olduğundan bahisle Fatih Kütüphanesi'ne duhulüne kimesne tarafından mümana'at olunmaması hakkında canib-i sefaretten olunan takrir üzerine iktizasının icrası bi'l-tezkire-i samiye-i emr ü ferman buyrulmuş olmağla muma-ileyh mösyö Yan'ın ol vechle hafız-ı kütüb olduğumuz Fatih Kütüphanesi'ne vürudunda hüsn-i kabuleyle nahiv ve edebiyata müteallik kütüb-i mevcudenin li-ecli'l-mütalaaya irae olunması ve hakkında riayet-i mahsusa-yı mihman-nevazinin icra kılınması siyakında işbu tezkire-i divan terkim kalandı.

fi 23 Cemaziyü'l-ahire sene (1)292 ve fi 15 Temmuz sene (1)291
[27 Temmuz 1875]

Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun

Divan-ı Evkaf-ı Hümayun

¹⁹ G. Jahn'ın tespitinde büyük ölçüde doğruluk vardır. Ancak, kendisinden önce 1840'lı yılların başından itibaren arşiv belgeleri yardımıyla bazı ziyaretlerin yapıldığı belirlenmiştir. 1846'da *Ludwig Karl Bethmann*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ni, 1850'de *Albert Alexandre de Pourtales* (*Graf Albert von Pourtales*) Hazine-i Hümayun Kütüphanesi'ni, 1854'te *Franz Libarbiye* (*Charles Adrien Casimir Barbier de Meynard*, 1826-1908 olması muhtemeldir) Topkapı ve Enderun Kütüphanesi'ni, 1859'da ismi tam olarak belirlenemeyen dönemin Rus elçisi *Pesetinoff*(?) Hazine-i Hümayun'u ziyaret ederek araştırmalarda bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra *Ogier Ghiselin de Busbecq*, *Alphonse de Lamartine* ve *Joseph von Hammer-Purgstall* gibi tarihçi ve diplomatların da İstanbul kütüphanelerinden faydalandıkları eserlerinin kaynakçaları incelendiğinde anlaşılmaktadır.

Çeviri kısmında yazara ait ve köşeli parantez “[]” ile verilmiş olan dipnotlar

[1] Camideki rehberin söylediğine göre.

[2] Camide kendi edindiğim bilgilere göre.

[3] Laleli kütüphanecisinin dediğine göre, kendisi aynı zamanda Eyüp'te de çalışıyordu.

[4] Bu sayı değişiklik göstermektedir.

[5] İbn-i Yaiş'in Şerhi.

[6] Flügel'in genel kapsamlı bir özetinden. Burada detaylı araştırma yapmam için bana zamanında getirilmiştir.

[7] Bununla ilgili ulema seve seve yardımcı oluyordu. Camilere gelen araştırmacılardan onlara çeşitli sorular yöneltiliyordu. Bu durumdan yararlanmaktan mahrumdum.

[8] Bu eseri bulmayı, camilere girebilmem için talepte bulunan sayın Dr. Hartmann'a borçluyum. Ayrıca İstanbul'da kaldığım sürece her defasında beni desteklemiştir.

[9] *Nahv ve Edeb*; tezkirenin altında yazdığına göre.

[10] Şahsen tecrübe ettiğime göre birçok kitap ödünç verilmektedir.

[11] Bu cami, henüz bitmemiş olan son üçünden sadece birini barındırmaktaydı.

[12] *İbnü'l-Hacib* (yaygınlık bakımından en sık görülen), *Ziyâü'd-din*, *el Cundi* (Öklid diye bilinen), bir *muhassal* başlığı ve *el-Muceme Şerh-i Muhmele Mufađđal*

[13] Bütün kütüphanelerde sayfaları yıldızlı cedvellerle süslenmiş olan Sirafi'nin *Kıtab-ı Sibeveyh* eserine yaptığı şerh, kısmen fonetik alfabesi verilmiş olan kopyalar; birçok şerhi ile Alfıya eseri; İbn-i Hişam'ın *Muğni'l-Lebib* [an Kutubi'l-Earib], *el-Kafıye*, Mufassal'ın kendisi ve diğer nüshaları, bütün bunlar Şevahid'e özel şerhlerdir. Ayrıca el-Ayni'nin *Şevahid*'e yaptığı şerhleri de mevcuttur. Tarafımızdan kullanılanların dışında büyük kütüphanelerin hepsinde Lexicis'in *Lisani'l-Arab* (beş ciltlik dev bir eser) da bulunmaktadır. Camide her zamanki yerimde son olarak kullanmak için almıştım.

[14] Başlangıçta aşılabilir gibi görünen zorluklar insanlarla iletişime geçince yok oluyordu.

SONUÇ

Yukarıda raporunun bir çevirisi verilen Gustav Jahn'ın İstanbul'da geçirdiği süre zarfındaki birçok gözleminin yerinde olduğu bir gerçektir. Ayrıca kaynaklara erişim yöntemi ve bunları kullanma yöntemi de dönemin gerekliliklerine uygundur. 1875-1876 dönemi her ne kadar Osmanlı Devleti için ciddi siyasi sıkıntıların yaşandığı bir dönem olsa da yabancı bilim adamlarının -özellikle Alman, Avusturyalı ve Macar- çok da fazla zorlanmadan çalışmalarını sürdürebildiği bir dönem de olmuştur. Hatta kendisinin de belirttiği gibi kendisinden önce çok az sayıda yabancı bilim adamının ziyaret ettiği Osmanlı kütüphaneleri bu dönemden sonra ciddi bir talep görmüştür. Ayasofya, Laleli, Nur-u Osmaniye, Fatih, Atıf Efendi, Köprülü, Ragıp Paşa ve Beyazıt kütüphaneleri Türkçe, Arapça ve Farsça ağırlıklı yazma ve basma eserleri ile çeşitli konularda araştırmalar yapan birçok bilim adamına kaynaklık yapmış, değerli bilimsel eserlerin ortaya konmasını sağlayarak sosyal bilimlere önemli katkılarda bulunulmasına yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra bilinmeyen, kayıp olduğu sanılan veya yanlış bilinen birçok eser de bu çalışmalar sonucunda gün ışığına kavuşturulmuş ve düzeltilmiştir. Osmanlı kütüphanelerinde bulunan ve bu çalışmada da bahsedilen nadir eserlere erişim için İstanbul ve diğer şehirlere gelen bilim adamlarının, ülkelerinin temsilcilikleri aracılığıyla Maarif, Evkaf-ı Hümayun, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine yaptıkları başvurularla oldukça ısrarcı davrandıkları, söz konusu kütüphanelerdeki eserlerin değerlerini anlatmak için yeterli bir kanıttır. Bu eserler içinde kütüphanelerden faydalanmak isteyen bilim adamlarının kendi ülkelerinin tarihi, coğrafyası, dili, edebiyatı, sosyo-ekonomik yaşantısı ve dini ile ilgili olanların da bulunduğu bilinmektedir.²⁰ Bu bağlamda Osmanlı-Türk kütüphanelerinin dünya bilimine kaynak olarak yaptığı katkı tartışılmazdır. Birçok çalışmaya kaynaklık eden İstanbul kütüphaneleri, Batı bilim ve kültür hayatına ilginç, özgün ve yeni çalışmaların katılmasına aracılık etmiştir. Bunun yanı sıra kendi tarihlerini araştıran ve halkına tanıtmak isteyen ülkelerin hükümetleri ve Doğu kültürünü öğrenmek / öğretmek isteyen ülkelerin bilim kurumları da İstanbul Kütüphaneleri'nin eşsiz kaynaklarından faydalanmışlardır. Buradan hareketle

²⁰ Dikkat çekici örnekler için bakınız; “İspanya Araçlarına müteallik malumat toplamak üzere İspanya’dan gelen Akademi azasına kütüphanelerde mevcut Arapça eserler hakkında icap eden izahatın verilmesi”, DAGM. OADB. Y.EE., 38/37, 19 Cemaziyelahir 1308; “İspanya sefirinin Ayasofya, Köprülü vesair kütüphanelerde İspanya’ya dair malumatı muhtevi Arapça yazma kitapların fihristinin Madrid Tarih Akademiyası’na verilmesi istizanı”. DAGM. OADB. Y.PRK. EŞA., 24-66, 29 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896); Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri: XIX.-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyetin İlk Yılları”. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul’da Bilim ve Kültür Kurumları = 7th International Turkish Culture Congress: In Turkish and World Culture Proceedings II. içinde (527-564). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2011.

Osmanlı Devleti Batı'daki bilimsel devrime ve kültürel değişime kendi bilim adamları ve / veya aydınları ile belki doğrudan katkı sağlayamamıştır, ancak elinde bulundurduğu değerli kütüphaneleri ve buradaki kaynakları ile Batı bilim ve kültür hayatına eşsiz katkılar ve yenilikler kazandırmıştır.

Özel izinler ile araştırma yapmaya gelen doğu bilimciler özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne'deki vakıf kütüphanelerinde yazma eserler ile teoloji, dil bilim, edebiyat, tarih ağırlıklı olmak üzere değerli çalışmalar yapmışlar, arşiv belgelerinden yararlanmışlar ve çeşitli arkeolojik kazılara, etnografik incelemelere katılmışlardır. Bu faaliyetleri sonucunda hazırladıkları eserlerini, prestijli/döneminin önde gelen bilimsel kuruluşlarınca yayınlamışlardır. Devlet ve özel vakıf bursları ile Osmanlı coğrafyasına araştırma yapmaya gelen doğu bilimcilere verilen destek aynı zamanda bu bilimsel çalışmalara verilen önemi de göstermektedir. Bu aynı zamanda Doğu'nun kültürel, bilimsel, edebi vb. zenginliğinin çekiciliğini, dünyaya yaptığı katkıyı da gösterir bir delildir. Söz konusu doğu bilimcilerin çalışmalarında yer verdikleri, onlara kaynaklık eden ve hareket noktası olan kaynakların yer aldığı Osmanlı arşiv ve kütüphaneleri de bu bağlamda değerlendirildiğinde birçok Avrupa şehrindekiler ile boy ölçüşebilir vaziyettedir. Özellikle tarih, dil bilim, teoloji ve edebiyat (literatür) konularındaki çalışmalarda İstanbul başta olmak üzere Bursa ve Edirne'deki kütüphaneler doğu bilimciler için birer *bilgi evi* olmuş, her zaman kapılarını bu çalışmalara açık tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içinde bulunulan siyasi ve ekonomik zorluklara rağmen birçok doğu bilimcinin istekleri kabul edilmiş ve güvenle çalışmalarını sürdürmeleri için gerekli önlemler alınmıştır.

Gustav Jahn'ın gözlemleri İstanbul'daki Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kullanıcı hizmetlerinin incelenmesi açısından dikkat çekicidir. Jahn söz konusu raporunda kütüphanelerin açılış-kapanış saatleri, kütüphanecilerin Müslüman ve gayri müslim kullanıcılarla olan ilişkileri, kütüphanelerin derme özellikleri, sınıflama sistemleri ve danışma hizmetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden hareketle İstanbul'da derme açısından zengin olan ve kullanıcıların yoğunlukla tercih ettikleri kütüphaneleri belirlemek, vakıf kütüphanelerinin kullanıcı profillerini ortaya çıkarmak, vakıf kurallarına uyulup uyulmadığını saptamak ve İstanbul'da XIX. yüzyıl sonlarındaki bilim çevrelerinin varlığını ve kütüphanelerin bu çevrenin önemli birer parçası olduklarının kanıtlanması mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Anameriç, Hakan, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri: XIX.-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyetin İlk Yılları". 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul'da Bilim ve Kültür Kurumları = 7th International Turkish Culture Congress: In Turkish and World Culture Proceedings II.* içinde (527-564), Ankara 2011.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri c.I.* Matbaa-i Amire, İstanbul 1918.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınları, Ankara 2002.
- Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, haz. Dieter Götz, Günther Haensch ve Hans Wellmann. Langenscheidt, Berlin und München 2003.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Tercüme-i Ahvali*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1335/1919.
- Jahn, Gustav, *Ibn Ja'is Commentar zu Zemachşari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo.* Erste Band, Brockhaus Leipzig 1882.
- _____, *Abul-Baka Ibn Ja'is Commentar zu dem Abschnitt Über das Hal aus Zemachşari's Mufassal nach der Leipziger und Oxforder Handschrift*, Buchhandlung des Weisenhauses, Halle 1873.
- Kahraman, Seyit Ali, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Kanar, Mehmet, *Doğu Bilimciler*, Suna-İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2004.
- Kukula, R. ve K. Trübner, *Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt Zweiter Jahrgang 1892-1893*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassbourg 1893.
- Kuneralp, Soner, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricalı (1839-1922)*, İsis, İstanbul 2003.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c.2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Osmanlı Salnameleri ve Newsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, haz. Hasan Duman, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.
- Puyat, Gustave, *Histoire des Orientalistes*, Maissonneuve, Paris 1868.
- Steuerwald, Karl, *Almanca- Türkçe Sözlük*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1998.
- Şıra, Hüseyin, *Rusçuklu Ali Fethi Efendi Hayatı, Eserleri ve Hibyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Trübner, Karl, *Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt Zweiter Jahrgang 1897-1898*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassbourg 1898.

Wendt, F. Heinz, *Almanca-Türkçe ve Türkçe-Almanca Ceph Sözlüğü*, Langenscheidt, Berlin 1993.

Friedrich Endemann: *Römisch. Recht.*

PRIVAT-DOZENT:

Richard Weyl: *Handelsrecht, Kirchenr. u. deutsche Rechtsgeschichte.*

MEDIZINISCHE FAKULTÄT.

ORD. PROFESSOREN:

Rudolf Dohrn: *Geburtshülfe u. Gynäkologie.*
 Ernst Neumann: *Path. Anat.*
 Max Jaffé: *Medizin. Chemie.*
 Ludimar Hermann: *Physiolog.*
 Heinrich Braun: *Chirurgie.*
 Ludwig Stieda: *Anatomie.*
 Ludwig Lichtheim: *Spezielle Pathologie und Therapie.*
 Hermann Kuhn: *Augenheilkde.*

AUSSERORD. PROFESSOREN:

Alfred Grünhagen: *Medizin. Physik.*
 Simon Samuel: *Allg. Therapie.*
 Emil Berthold: *Ohrenheilk.*
 Rudolf Schneider: *Kriegs-Chirurgie u. syph. Krankheiten.*
 Julius Caspary: *Syphilis.*
 Julius Schreiber: *Inn. Med.*
 Karl Seydel: *Gerichtl. Med.*
 Erw. v. Esmarch: *Hygiene u. Bakteriologie.*
 Richard Zander: *Anatomie.*
 Cölestin Nauwerck: *Patholog. Anatomie.*

PRIV.-DOZENTEN:

Tit.-Prof. Franz Meschede: *Psychiatrie.*
 Tit.-Prof. Hermann Münster: *Gynäkologie und Geburtshülfe.*
 Theodor Treitel: *Augenheilk.*
 Georg Stetter: *Ohrenheilk.*
 Hugo Falkenheim: *Inn. Med.*
 Otto Schirmer: *Augenheilk.*
 Oscar Samter: *Chirurgie.*
 Paul Ostmann: *Ohrenheilkunde.*
 Gustav Valentini: *Inn. Mediz.*
 Paul Hilbert: *Innere Medizin.*
 Rudolf Kafemann: *Laryngolog.*
 Kasimir v. Krzywicki: *Laryng.*

PHILOSOPHISCHE FAKULTÄT.

ORD. PROFESSOREN:

Franz Neumann: *Physik.*
 Ludwig Friedländer: *Klass. Philologie.*

Oscar Schade: *Deutsche Sprache und Literatur.*

Karl Umpfenbach: *Staatswiss.*
 Hermann Spirgatis: *Pharmaz. Chemie.*

Heinrich Ritthausen: *Agrikulturchemie.*

Alfons Kissner: *Rom. und engl. Philologie.*

Franz Rühl: *Alte Geschichte.*

Julius Walter: *Philosophie.*

Hans Prutz: *Geschichte.*

Wilhelm Lossen: *Chemie.*

Karl Pape: *Physik.*

Arthur Ludwig: *Klass. Philologie.*

Ferdinand Lindemann: *Math.*

Gustav Hirschfeld: *Klassische Archäologie.*

Adalbert Bezenberger: *Vergl. Sprachforschung.*

Günther Thiele: *Philosophie.*

Wilhelm Fleischmann: *Landwirtschaft.*

Friedrich Hahn: *Geographie.*

Max Braun: *Zoologie.*

Christian Luerssen: *Botanik.*

Friedrich Peters: *Astronomie.*

Gustav Jahn: *Semit. Philologie.*

Hermann Baumgart: *Deutsche Philologie.*

Ernst Koken: *Mineralogie.*

Georg Erler: *Geschichte.*

Konrad Lange: *Kunstwiss.*

Johannes Schmidt: *Klass. Philologie.*

AUSSERORD. PROFESSOREN:

Karl Lohmeyer: *Mittelalterl. Geschichte.*

Louis Saalschütz: *Mathemat.*

Gustav Marek: *Landwirtsch.*

Richard Garbe: *Sanskrit und vergl. Sprachforschung.*

Paul Volkmann: *Math. Physik.*

Rudolf Schubert: *Alle Gesch.*

Ludwig Jeep: *Klass. Philologie.*

Wilhelm Hasbach: *Nationalökonomie.*

Reinhart Blochmann: *Chemie.*

Julius Franz: *Astronomie.*

David Hilbert: *Mathematik.*

PRIV.-DOZENTEN:

Hugo Merguet: *Klass. Philol.*

Tit.-Prof. Alfred Jentsch: *Mineralogie, Geologie und Paläontologie.*

Ek-1/1

Ord. Prof. Gustav Jahn Königsberg Universität Philosophische Fakultät, Philologie-Semitik, 1892-93 (Kukula ve Trübner, 1893)

Karl Pape: *Physik*.
 Arthur Ludwig: *Klass. Philol.*
 Adalbert Bezenberger: *Vergl. Sprachforschung*.
 Günther Thiele: *Philosophie*.
 Friedrich Hahn: *Geographie*.
 Maxim. Braun: *Zoologie*.
 Christian Luerssen: *Botanik*.
 Gustav Jahn: *Semit. Philologie*.
 Hermann Baumgart: *Deutsche Philologie*.
 Georg Erler: *Geschichte*.
 Ludwig Jeep: *Klass. Philologie*.
 Paul Volkmann: *Mathemat. Physik*
 Hermann Struve: *Astronomie*.
 Otto Rossbach: *Klass. Philol. u. Archdol.*
 Otto Mügge: *Mineralogie und Geologie*.
 Berthold Händcke: *Kunstgeschichte*.
 Heinrich Klinger: *Pharmaz. Chemie*.
 Otto Hölder: *Mathematik*.
 Franz Meyer: *Mathematik*.

AUSSEERORD. PROFESSOREN:

Karl Lohmeyer: *Mittelalterl. Geschichte*.
 Louis Saalschütz: *Mathemat.*
 Rudolf Schubert: *Alle Gesch.*
 Reinhart Blochmann: *Chemie*
 Maximilian Kaluza: *Engl. Philol.*

Otto Gerlach: *Staatswissensch.*
 Otto Franke: *Sanskrit*.
 August Brinkmann: *Klass. Philologie*
 Georg Rörlig: *Landwirtschaft*.
 Alexander Backhaus: *Landw.*

PRIV.-DOZENTEN:

Hugo Merguet: *Klass. Philol.*
 Tit.-Prof. Alfred Jentsch: *Mineralogie, Geologie und Paläontologie*.
 Johannes Rahts: *Astronomie*.
 Fritz Cohn: *Astronomie*.
 Wilhelm Uhl: *Deutsche Sprache u. Literatur*.
 Felix Peiser: *Semit. Sprachen*.
 Hermann Ehrenberg: *Kunstgeschichte*.
 Ernst Schellwien: *Mineralogie und Geologie*.
 Johannes Tolkiehn: *Klass. Philologie*.
 Ernst Gutzeit: *Nahrungsmittelchemie*.
 Paul Rost: *Semit. Sprachen u. slavische Philologie* (zugl. Lektor f. Russisch).
 Max Läche: *Zoologie*.
 Theodor Vahlen: *Mathematik*.

LEKTOREN:

Ernst Scharff: *Französisch*.
 G. Piltz: *Veterinärklinik*.

UNIVERSITÄTS-INSTITUTE.

Institut f. Kirchenmusik (M 1242).
Akad. Handbibliothek (M 3375).
Akademischer Leseverein (M 900).
Theologisches Seminar (M 730).
Juristisches Seminar (M 300).
Deutsches Seminar (M 300).
Philologisches Seminar (M 450).
Roman.-engl. Seminar (M 600).
Historisches Seminar (M 900).
Mathematisch-physikalisches Seminar (M 610).
Anatom. Institut (M 16252.47).
Physiolog. Institut (M 6080).
Pathol. Institut (M 7860.09)*).
Pharmakologisches Institut, sowie für den Unterricht in der physiologischen und pathologischen Chemie (M 5385)*).
Hygienisches Institut (M 6690).
Medizinische Klinik (M 77685)*).
Chirurgische Klinik (M 109705)*).

Klin. f. Augenkrankh. (M 40825)*).
Poliklin. f. Ohrenkrankh. (M 1800).
Frauenklinik (M 62215)*).
Poliklin. f. Kinderkrankh. (M 1200)
Poliklinik für Syphilis u. Hautkrankheiten (M 1200).
Für den Unterricht in der Staats-Arznkunde (M 300).
Chem. Laboratorium (M 15675).
Pharmazeutisch-chemisches Laboratorium (M 3885).
Physikalisches Institut (M 10170).
Zoolog. Sammlung (M 9678.40).
Botanischer Garten (M 16905).
Mineralog. Mus. u. Inst. (M 5100).
Apparat für den geographischen Unterricht (M 300).
Sternwarte (M 13553).
Landwirtschaftliche Lehranstalt (M 13534).
Tierklinik (M 4077.—)*).

*) Einschliesslich der eigenen Einnahmen.

IBN JAÏS
COMMENTAR
ZU
ZAMACHSARI'S MUFASSAL.

NACH DEN HANDSCHRIFTEN
ZU
LEIPZIG, OXFORD, CONSTANTINOPEL UND CAIRO
AUF KOSTEN DER DEUTSCHEN MORGENLÄNDISCHEN GESELLSCHAFT
HERAUSGEGEBEN UND MIT REGISTERN UND ERLÄUTERUNGEN VERSEHEN
VON
Dr. G. JAHN.

Erster Band.

LEIPZIG,
IN COMMISSION BEI F. A. BROCKHAUS.
1882.

IBN JAÏS
COMMENTAR
ZU
ZAMACHSARI'S MUFASSAL.

NACH DEN HANDSCHRIFTEN
ZU
LEIPZIG, OXFORD, CONSTANTINOPEL UND CAIRO
AUF KOSTEN DER DEUTSCHEN MORGENLÄNDISCHEN GESELLSCHAFT
HERAUSGEGEBEN VON
Dr. G. JAHN.

ZWEITER BAND.

LEIPZIG,
IN COMMISSION BEI F. A. BROCKHAUS.
1886.

KUDÜS RUM PATRİKHANESİ

İHSAN SATIŞ* - MUHAMMED CEYHAN**

GİRİŞ

Rum milletinin başpapaazlarına patrik, patriğin oturduğu yere de patrikhane denir. Patrik kelimesi Rumca aile manasına gelen *patria* ile hükmetmek manasında olan *archein* kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Patrikhane, patrikliğin kurulmasıyla ortaya çıkmış olup, 381 yılında toplanan İstanbul Konsili'nden sonra kurulmuştur¹. Konstantiniye Piskoposluğu, Büyük Theodosios (D.347-Ö.395) zamanına kadar yönetsel olarak *Hareclea Metropolitliği*'ne bağlı bulunmaktaydı. 325 yılında İznik Konsili'nde üç metropolitlik saptanmasına ve Kudüs'e *şeref payesi* verilmesine rağmen Konstantiniye'den söz edilmemiştir². İmparator Theodosios ülkede dini idarenin denetlenmesi ve faydalanılması için önce Konstantiniye'yi Roma İmparatorluğu'nun ikinci başkenti ilan etmiş, ardından belli başlı piskoposlar arasında ismi dahi geçmeyen Kostantiniye'yi patriklik statüsüne yükseltmiştir. Böylece Kosntantiniye Piskoposluğu, Hareclea Metropolitliği'nin denetiminden çıkmış olup, bağımsız olmuştur³. Ayrıca Konstantiniye Patrikliği, kilise hiyerarşisinde Roma'dan hemen sonra ikinci sırada yerini almıştır. Bu dönemde toplam dört tane patrikhane bulunmaktaydı. Bunlar sırasıyla: Roma, Konstantiniye, İskenderiye ve Antakya patrikhaneleridir. Bu patrikhanelere 451 yılından sonra Kudüs Patrikliği ve 1589 yılından sonra da Moskova Patrikliği eklenmiştir⁴. Yeni düzende patrikhanelerin sırası şöyle olmuştur: Roma, Konstantiniye, İskenderiye, Antakya ve Kudüs⁵.

* Dr., Tunceli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tunceli/TÜRKİYE, ihsansatis@hotmail.com

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, muhammedceyhan83@gmail.com

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II., İstanbul 1983, s. 758, 760.

² Mehmet Çelik, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, İzmir 1998, s. 54; Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2003, s. 290.

³ Settar F. İksel, "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, XI/62, Kasım 1972, s. 23.

⁴ F. van den Steen de Jehay, *De La Situation Legale Des Sujets Ottomans Non-Musulmans*, Brüksel 1906, s. 82.

⁵ Claude Delaval Cobham, *The Patriarchs of Constantinople*, Cambridge University Press 1911, s. 8.

Umumi patrik unvanını almış olan bu dönemdeki patriklik, imparator tarafından *piskoposluk* halinde kurulmuş ve *Konstantiniye başrahibi* unvanını almıştır. Daha sonraki zamanlarda patrik unvanına *Konstantiniye Başpiskoposu* unvanının önüne geçmesi, ilk kuruluşunda patrikhanenin piskoposluk halinde kurulmasından ileri gelmektedir⁶. Honigmann, bu dönemde patrikliğin gerçek manada dinî derecesinin belirlenmediğini belirtmektedir⁷. Kaldı ki Hristiyanlık tarihinde Konstantiniye Patriği kendisini *Havariyyun* makamında bulunan patriklerden sayamaz. Çünkü Kudüs, Antakya, İskenderiye ve Roma, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Aziz Paulus'un ve Aziz Petrus'un kiliseler kurduğu, ilk cemaatleri oluşturduğu, apostolik piskoposluklardır, yani birer resulün kürsüsü üzerinde oturduklarına inanılır. Konstantiniye'ye de havariyyundan kimse gelmediği için, Konstantiniye Piskoposu bir resulün yani havarinin sandalyesi üzerine oturduğunu gerçekte hakıyla iddia edemez⁸.

Osmanlı Devleti'nde Rum Patrikliği olarak İstanbul, İskenderiye Antakya ve Kudüs olmak üzere toplam dört Rum Patrikhanesi bulunmaktadır. Bu patrikhanelere bağlı olarak da 88 metropolit vardır. Bu rakamlar devletin genişlemesine paralel olarak arttığı gibi devlet içerisinde Rum Patriklerinden birinin diğerine bağlanmasıyla da değişebilmektedir. Nitekim 1804/5 yılında Kudüs, Antakya, İskenderiye ve İstanbul Rum Patrikleri, Kıbrıs ve Tur-ı Sina Serpiskoposlukları ve 33 piskoposluk ile 96 metropolit varken; 1832/3 yılında 33 piskoposluk ve 84 metropolit olmak üzere toplam 117 ruhani bölge bulunmaktadır⁹.

Osmanlı topraklarında en eski dört bağımsız Rum Ortodoks Patrikhanesinden biri olan Kudüs Rum Patrikhanesi, Filistin'in en eski ve en büyük kilisesi olarak Kudüs Patrikleri arasında en yüksek statüye sahiptir. Bu patrikhane hakkında ülkemizde özgün bir çalışma olmayıp, Rum Patrikhaneleri hakkında yapılan birkaç çalışma da İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Fatih Sultan Mehmet tarafından ihya edilmesi ve patrikhanenin siyasi faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁰. Literatürde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik ve hukuki durumları üzerinde yapılan çalışmalarda da patrikhane hak-

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 758-759.

⁷ Ernest Honigmann, "Juvenal of Jerusalem", *Dumbarton Oaks Papers*, V., 1950, s. 271-272.

⁸ İlber Ortaylı, "Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul 2010, s. 14; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 758-760.

⁹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007, s. 151.

¹⁰ Bkz. Cavide İksal, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresinde İstanbul Rum Patriklerinin Tam Listesi ve Siyasi Faaliyetlerinden Örnekler", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 18, Nisan 1969, s. 39-47; Şahabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 1, Kasım 1967, 52-55; M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, İstanbul 1996; Bülent Atalay, *Fener Rum Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001; Adnan Sofuoğlu, *Fener Patrikhanesi ve Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996; Seyfi Yıldırım ve Adnan Sofuoğlu, *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, Ankara 2010; Ahmed Refik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarihî Encümeni Mecmuası*, No: 8 (85), İstanbul 1341, s. 73-84; Emruhan Yalçın, "II. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45, Bahar 2010, s. 157-176.

kında kısmî bilgiler bulunmaktadır¹¹. Bu amaçla çalışmamızda; Osmanlı arşiv vesikalarına ve patrikhaneye ilgili bir kısım yerli ve yabancı literatürdeki çalışmalara dayanarak, Kudüs Rum Patrikhanesi'nin kuruluşu, patrikhanenin genel yapısı hakkında bilgi verilmiş ve ek olarak 1875 yılında patrikhane hakkında çıkarılan nizamnamenin transkripsiyonu yapılmıştır. Ayrıca buna ilaveten kuruluşundan günümüze kadar Kudüs Rum Patriklerinin tam listesi, patriklik dönemleriyle birlikte verilmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı arşiv vesikalarında Osmanlıca imla ile yazılmış olan yabancı şahıs isimlerinin Latin alfabesiyle nasıl yazılabileceği önemli bir sorundur¹². Bu amaçla çalışmamızın Osmanlı dönemi Kudüs Rum Patrikleri hakkında araştırma yapan araştırmacılara katkı sağlaması için patrik isimleri üç dilde hazırlanmıştır.

1. PATRİKHANENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

M.S. 55 yılında Aziz İakovas tarafından Kudüs Kilisesi'nin kurulmasıyla, patrikhanenin temeli atılmıştır¹³. Kudüs Piskoposu idarî yönden Filistin Kayseriyesi Metropolitiği'ne bağlı, Filistin Kayseriyesi Metropolitiği de Antakya Kilisesi'ne bağlıydı¹⁴. Kudüs Kilisesi, 422 yılında yönetim bakımından Roma'dan ayrılarak İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlanmış ve kısa bir zaman sonra da İstanbul'dan ayrılarak tamamen bağımsız olmuştur¹⁵. Bağımsız olan Kudüs Kilisesi, Eski Kudüs'te asla etkili siyasi bir alana sahip büyük bir kilise olmamıştır. Fakat her zaman İsa'nın öğrenildiği, onun acı çektiği ve göğe yükseldiği kutsal yer olarak kabul edildiğinden evrensel Hristiyan imajında farklı bir sembolik etkiye ve öneme sahip olmuştur. Kilise en önemli *patristic* evresinde İsa'nın çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve yeniden dirileceği yer üzerinde İmparator Konstantin tarafından inşa edilen Kamame Kilisesiyle (*The Lord Sepulchre* ve *Holy Sepulchre*) milletlerarası etkili dinî canlanma merkezi olmuştur¹⁶.

¹¹ Bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996; Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların Sosyal ve Dinî Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

¹² Yabancı şahıs isimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Türe, *Yabancı Şahıs İsimleri*, İstanbul 2003.

¹³ Yorgo Benlisoy-Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s. 10.

¹⁴ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987, s. 136.

¹⁵ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, VI/32, Ankara 2000, s. 402.

¹⁶ John A. McGuckin, "Jerusalem, Patriarchate of", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, I., Sussex 2011, s. 349. Kilise hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Willis Robert ve F. R. S., *The Architectural History of Church of the Holy Sepulchre at Jerusalem*, New York 1918.

II. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik tartışmalar¹⁷ neticesinde 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili Monofizit doktrinin taraftarlarını lanetleyince Doğu Roma, Kudüs'teki kutsal yerlerdeki bağımlı ileri sürerek Doğu Kilisesi'nin yerel hiyerarşisinde Kudüs Piskoposluğu'nu müstakil bir patriklik statüsüne getirdi¹⁸. Böylece Kudüs Rum Patrikhanesi kurulmuş ve ilk patrik olarak Juvenalios ya da Juvenal (Patrikliği 451-458) atanmıştır. Esasen Juvenal, 431 Efes Konsili'nde Kudüs'ü patriklik statüsüne getirmek için çok uğraşmış, konsilden sonra bizzat İmparator II. Theodosios'la (408-450) görüşmesine rağmen bu amacını gerçekleştirememiştir¹⁹.

Modern çalışmalar Kudüs Rum Patrikhanesi'nin ilk patriği olarak Juvenal'i kabul etmesine rağmen gerçek manada Kudüs başpiskoposlarının ilk kez resmî olarak ne zaman *patriklik* unvanını aldığı tespit edilememiştir. Çünkü giriş bölümünde de belirtildiği gibi patriklik ilk başta piskoposluk gibi teşekkül ettiğinden dolayı bu unvan farklı şekillerde kullanılmasına rağmen açıkça dinî derecesi belirlenememiştir²⁰.

Patrik Juvenal'dan Patrik Sophronios (P.634-638)'a kadar Kudüs Rum Patrikhanesi'nde toplam 13 patrik görev yapmıştır. Ancak bu 13 patriğin döneminde patrikhane ile ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Tek bildiğimiz 614 yılında Kudüs İranlılar tarafından işgal edilince patrikhanenin merkez olarak kullandığı Kamame Kilisesi'nin yakıldığıdır. Yıkılan kilise Patrik Modestus (632-634) önderliğinde yeniden inşa edilmiştir²¹.

Kudüs, yaklaşık yedi asır Roma hâkimiyetinde (M.Ö. 63- M.S. 638) kaldıktan sonra 638 yılında İslam hâkimiyetine girmiştir. Müslümanların Kudüs'e hâkim olmasıyla birlikte gerek Kudüs Rum Patrikhanesi gerekse Hristiyanlıkta önemli bir yere sahip olan Kutsal Yerler'de Bizans yönetimi ortadan kalkmış ve Müslüman hâkimiyeti başlamıştır²². 638 yılının Şubat ayında beyaz bir deve üstünde Kudüs'e gelen Halife Hz. Ömer'i karşılayanlar arasında Kudüs Rum Patriği Sophronios da bulunmaktaydı. Patrik Sophronios her ne kadar şehrin Müslümanların eline geçmesine engel olmaya çalışmışsa da bunu başaramamıştı. Buna rağmen Hz. Ömer şehirdeki Hristiyanların canlarına dokunulmayacağını, ibadetlerinde serbest olacaklarını, kilise ve ibadethanelerinin korunacağını ifade eden meşhur fermanını Patrik Sophronios'a vermiştir²³. Bu fermanla birlikte İslam tarihinde

¹⁷ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *TDK İslam Ansiklopedisi*, XVII, İstanbul 1998, s. 354.

¹⁸ Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Boston 2001, s. 41.

¹⁹ Adrian Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, Londra 1908, s. 26-27.

²⁰ Ernest Honigmann, a.g.m., s. 271-275.

²¹ J. R. Macpherson, "The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre", *The English Historical Review*, VII/27, Temmuz 1892, s. 418.

²² Moshe Gil, *A History of Palestine 634-1099*, İbranice'den Çev. Ethel Broido, New York 1997, s. 53.

²³ Steven Runciman, *A History of the Crusades-The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, I., New York 1951, s. 3; Arif el-Arif, *El-Mufasssal fi Tarihü'l-Kudüs* (المفصل في تاريخ القدس), Kudüs

patrikhanenin ilk resmi statüsü belirlenmiştir. Fermana göre, Kudüs bölgesindeki ve Tur-ı Zeytun(Zeytin Dağı)'daki rahiplerin patrikhaneye bağlı olduğu, Hristiyanların cizye vermek koşuluyla himaye edilecekleri bildirilmiştir. Ayrıca patrikhaneye bağlı patrik de cizye ve benzeri vergilerden muaf tutulmuştur²⁴.

638 yılında Patrik Sophronios'un ölümünden sonra patriklik makamı belli bir süre boş kalmıştır. Bu boşluk sırasında patrikhanenin işlerini Heshbon Piskopusu Theodore yürütmüş ve 680-681 yılları arasındaki III. İstanbul Konsili'ne (*The Trullanum Council*) katılmıştır. Ancak Theodore gerçek manada patrik değil piskopostu ve bir kaynağa göre Müslümanlar tarafından 680 yılında Kudüs'ten 2000 mil uzak bir yere sürgün edilmiştir. Nihayetinde Sophronios'dan sonra gerçek manada Kudüs Patrikhanesine II. Anastasios (?-706) patrik olmuştur²⁵.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Müslümanların Kudüs'e hâkim olmasıyla Kudüs Rum Patrikhanesi ve İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki bağlantı kopmamış ve Kudüs'ten konsillere temsilci gönderilmiştir. 692 yılındaki İstanbul Konsili'ne de Patrik Johannes'in temsilcisi olarak Anastasios katılmıştır²⁶.

İslam hâkimiyetinde Kudüs'te patrikhaneye ve Hristiyanlara hoşgörülü davranılmış olup, serbestçe ibadet etmeleri sağlanmıştır. Nitekim Kudüs Rum Patriği Theodosios (862-878), Konstantiniye Patriği Ignatius'a bir mektup gönderip, Müslüman yetkililerinin adil olduklarını, kendilerine hiçbir fenalık yapmadıklarını ve zorbalıkta bulunmadıklarını ifade eder. Ancak Hristiyanlar Fatımiler döneminde zaman zaman bazı hücumlara maruz kalmışlardır. Bunun sebebi Runciman'ın ifadesiyle onların iktisadi bakımdan çok iyi durumda bulunmaları, kibirlenmeleri ve kendileri hakkında çıkarılan düzenlemelere uymak istememeleriydi. Mesela, Kudüs Patriği John (964-966), İmparator Nicephorus'u Filistin üzerine yürümeye teşvik etmiştir. Fakat bu şekilde bir ihanet Müslümanların hoşgörüsünü aşmış ve patrik tutuklanarak, öldürülmüştür²⁷. Yine Fatimi Halifesi Hâkim (996-1020), 28 Eylül 1009 tarihinde Paskalya Yortusu'nda patrikhane için çok önemli olan Kamame Kilisesi'nin tahrip edilmesi emrini vermiştir²⁸. Bu tahriple birlikte kilisedeki dinî değer ta-

1999, s. 97; A.S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects-A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, Oxford University Press 1930, s. 39.

²⁴ BOA, Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümayûn Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVNS. KLS. d), No: 8, s. 7; BOA, A.DVNS. KLS. d, No:9, s. 5; BOA, A.DVNS. KLS. d, No:10, s. 5; BOA, HAT, 1516/47.

²⁵ Moshe Gil, *a.g.e.*, s. 456.

²⁶ Amnon Linder, "Christian Communities in Jerusalem", *The History of Jerusalem-The Early Muslim Period 638-1099*, Edr. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, New York University Press 1996, s. 130.

²⁷ Steven Runciman, *a.g.e.*, s. 27, 30.

²⁸ Charles Warren, *The Temple or the Tomb*, Londra 1880, s. 30-31; J. R. Macpherson, *a.g.m.*, s. 419, 436; Steven Runciman, *a.g.e.*, s. 35.

şıyan eşyalar, döşemeler yağmalanmıştır. Bu olay hem Doğu'da hem de Batı'da oldukça büyük akislere sebep oldu. Ancak Hâkim'in halifeliğinin sonunda Hristiyanların maruz kaldığı durumlardan vazgeçildiği gibi, halefleri hanedanlığın sonuna kadar evvelce mevcut olan son derece geniş hoşgörü geleneğini yeniden kurmuşlardır²⁹. Nitekim 1036'da Halife Mustansır Billâh, Kamame Kilise'nin yeniden inşası için Doğu Roma İmparatoru IX. Monomachus'a izin vermiştir³⁰.

1099 yılında Godfrey de Bouillon ve Raymond de Toulouse yönetimindeki Haçlılar, Kudüs'ü aldılar ve Kamame Kilisesi'nde zaferlerini kutladılar³¹. Haçlılar, başlangıçta Doğu Hristiyanlarının ibadet usullerini kaldırarak, Latinler dışındaki tüm Hristiyan ruhanileri aforoz etmişlerdir. Bunların Kutsal Yerler'e girmelerini ve ibadet etmelerini de yasaklamışlardır³². Kudüs'te Latin krallığı kurulunca Kudüs Rum Patriği sürgün edilmiş ve onun koltuğuna Arnoul ya da Arnulf (1112-1118) adında bir papaz ilk Latin Patriği olarak atanmıştır³³. Bundan dolayı pek çok Ortodoks Hristiyan, Katolik olmak zorunda kalmıştır³⁴. Rum Patriği'nin sürgün edilmesiyle birlikte Kudüs Rum Patrikhanesi'nin sürgün yılları başlamıştır. Bu yıllar içinde patrik atamaları devam etmiş olup, patrikler Konstantiniye'de ikamet etmişlerdir.

Kudüs Rum Patrikhanesi'nin sürgün yılları, Salahaddin Eyyubi'nin Kudüs'te Haçlı hâkimiyetine son vermesine kadar sürdü. Eyyubiler'in Hitin Savaşı'nda Latin kuvvetlerini bozguna uğratmasıyla Kudüs ve Filistin'in kapıları açılmış olup, 2 Ekim 1187'de şehir fet-hedilmiştir³⁵. Kudüs'ü alan Salahaddin'in ilk hareketi, Hristiyanlar için dünyada en kutsal yer kabul edilen ve patrikhanenin eski merkezi olan Kamame Kilisesi'nin üç gün süreyle kapatılması emri oldu. Bu karar patrikhanenin ve Hristiyanların kaderinin görüleceği üç günün izniydi. Bu üç gün zarfında Salahaddin ve danışmanları Hristiyanların ve Kamame Kilisesi'nin durumunu görüştüler. Danışmalarından bazıları Kudüs'e hac ve ziyaret amacıyla gelen Hristiyanları engellemek için kilisenin yıkılmasını istedi. Ancak Salahaddin, Hz. Ömer'in yolundan giderek kilisenin yıkılması yolundaki tekliflere kulak asmayarak, kiliseye

²⁹ CL. Cahen, "Zimme", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 569.

³⁰ Robert Ousterhout, "Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, Mart 1989, s. 68.

³¹ John M. Lundquist, *The Temple of Jerusalem-Past, Present, and Future*, 2008, s. 160.

³² Işın Demirkent, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 330.

³³ Samuel J. Kuruvilla, "The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem", *History Studies*, Middle East Special Issue 2010, s. 201; August C. Krey, *The First Crusade-The Accounts of Eye-Witnesses And Participants*, Londra 1921, s. 12.

³⁴ A. L. Tibawi, "Jerusalem under Islamic Rule", *Jerusalem The Key to World Peace*, Islamic Council of Europe 1980, s.145.

³⁵ Işın Demirkent, "Hitin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Belleter*, LII/205, Ankara 1989, s. 1547.

zarar verilmesini yasakladı³⁶. Ayrıca Abü'l-Farac, Salahaddin'in önce kilisede dört Frank rahibini bırakarak kilisenin idaresini onlara verdiyse de kısa bir zaman sonra kilisenin idaresini Rum Patrikliği'ne verdiğini belirtmektedir³⁷.

Salahaddin Eyyubi, Hz. Ömer'in yolundan gidip Sophronios'a verilen teminatın bir benzerini o zamanki Rum patriğine vermiştir. Araştırmalarımız sonucunda Rum patriğine verilen bu teminatın bir nüshası Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tespit edilmiştir. Esasen Osmanlı padişahlarının Kudüs kadısına gönderdikleri hüküm ve fermanlarda, muhtevasına girilmeden böyle bir teminattan bahsedilmektedir³⁸. Fermanın içeriğinde hangi Rum patriğine verildiği belirtilmemişse de kanaatimizce ferman patrikhanenin sürgün yıllarından sonraki ilk patriklerinden birine verilmiştir. Patrikhanenin sürgün yıllarından sonra atanan ilk patrik 1190-1191 yılları arasında görev yapmış olan Dositheos'dur. Dolayısıyla bu ferman sürgün yıllarından sonraki ilk patrik olan ya Dositheos'a ya da aynı yılda patriklik yapmış olan Marcus'a (Mark) verilmiştir. Nitekim Patrik Marcus'tan sonra patrikhaneye 1223 yılına kadar patrik ataması yapılmamıştır.

Salahaddin'in Kudüs Patriğine verdiği fermana göre, Kamame Kilisesi Rum patriğinin huzurunda açılacak ve ziyarete gelen Efrenc rahiplerinin yanında belli bir kimse olmadıkça kiliseye girilmeyecektir³⁹.

Kudüs'te Hristiyanlığın en kutsal mabetleri olan Sitt-i Meryem Makberi, Beytül-lahm Kilisesi ve Kamame Kilisesi'nde Rum cemaatinin koruyucusu ve muhafızı, Kudüs Rum Patrikhanesi'dir⁴⁰. Kudüs'te Eyyubilerin hâkimiyetinden sonra başlayan Memluk hâkimiyetinde Patrikhane, kutsal mekânlardaki haklarını korumak için Latinlerle mücadele etmiştir. Haçlı Seferlerinin bitmesiyle Latinler Kudüs'ü terk etmişlerdi. Memluk hâkimiyetinde Hristiyan cemaatleri olarak Rum, Ermeni, Süryani, Kıptı, Habeş, Gürcü ve Sırlar bulunmaktaydı⁴¹. Sultan II.Baybars döneminde (1309-1310) 1309 tarihli bir fermanla Fransiskanlardan başka hiçbir Frenk rahibinin, gerek Sion (Zion) Dağı'nda gerek

³⁶ Malcolm Cameron Lyyons ve D. E. P. Jackson, *Selahaddin-Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, İstanbul 2006, s. 335; Maher Y. Abu-Munshar, *Islamic Jerusalem and its Christians-A History of Tolerance and Tensions*, Tauris Academic Studies, Londra-New York 2007, s. 155.

³⁷ Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II., Haz. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s.446.

³⁸ "...Hz. Ömer radiyu'l-lahu te'ala 'anhu hazretlerinden olan ahidnâme-i hümayın ve mehûm melik Salahaddin zamanından berü virilen evâmîr-i şerîfeleri mucibince...". Bkz. BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Piskopos Mukâtaası, No: 2539, s. 2; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kâvânin*, Belge No: 2606.

³⁹ BOA, HAT, 1516/47.

⁴⁰ Charalambos K. Papastathis, "New Status for Jerusalem? An Eastern Orthodox Viewpoint", *Catholic University Law Review*, XLV, Yaz 1996, s. 725.

⁴¹ Chaim Wardi, "The Question of the Holy Places in Ottoman Times", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 387.

Kamame ve Beytüllahm Kiliselerinde ikamet edemeyecekleri belirtilmekteydi⁴². Batı Hristiyan âlemi tabii olarak bu dışlanmayı kabul etmediler ve Kudüs'e yeniden geri dönmek için uğraşlar başlattılar. Nihayet 1333'te Kudüs'e geri gelmeyi başardılar⁴³.

Kudüs'e geri dönen Latinler kısa zaman sonra Rumların konumuyla kendi konularını eşit hale getirdiler ve olağanüstü bir şekilde pozisyonlarını genişlettiler. 1341'de Latinler, Kamame Kilisesi'ne geri dönmeyi başardılar. Beş yıl sonra da konularını Beytüllahm Kilisesi'ne ve Gethsemane'ye kadar genişlettiler⁴⁴. Ayrıca 24 Kasım 1427 tarihli Sultan Barsbay(1422-1438) tarafından verilen ve 17 Nisan 1472 tarihli Sultan Kayıtbay (1468-1496) tarafından verilen fermanlarda Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmek için alınan bir dirhemden Frenklerin muaf tutuldukları belirtilmektedir⁴⁵. Bu durumdan anlaşılacağı üzere Memluklar döneminde Rum Patrikhanesi, Salahaddin Eyyubi zamanında kazandığı imtiyazları ve tasarruflarındaki Kutsal Yerleri Latinlere kaptırmaktaydılar.

Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık'ta Memluklara karşı kazandığı zaferden sonra Aralık 1516 tarihinde bir kısım devlet ricali ile birlikte Kudüs'e gelmiştir⁴⁶. Böylece Kudüs fethedilmiş ve Kudüs Rum Patrikhanesi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ancak Kudüs daha fethedilmeden Kudüs Rum Patriği Athanasios bir gurup rahiple İstanbul'a gelerek, Hz. Ömer'in kendilerine verdiği fermanı Fatih Sultan Mehmet'e göstererek eski imtiyazlarının yenilenmesini istemişlerdir⁴⁷. Fatih de Hz. Muhammed tarafından sadaka ve ihsan olunan, mübarek pençesiyle imzalı hat⁴⁸ ve Hz. Ömer'in verdiği küfi hattıyla yazılmış ferman ve *selâtîn-i mâziyyeden sadaka ve ihsan olunan hatt-ı hümayûnlar* gereğince imtiyazlarını yenilemiştir. Osmanlı Devleti'nde Kudüs Rum Patrikhanesi her ne kadar Yavuz döneminde Osmanlı hâkimiyetine alınmışsa da, patrikhanenin statüsünün bu fermanla, Hz. Ömer tarafından Rum Patriği Sophronios'a verilen ferman esas alınarak Fatih tarafından belirlendiği anla-

⁴² F. V. Verdy Du Vernois, *Die Frage Der Heiligen Stätten (Ein Beitrag Zur Geschichte Der Völkerrechtlichen Beziehungen Der Ottomanischen Pforte)*, Berlin 1901, s. 18.

⁴³ Chaim Wardi, a.g.m., s. 387.

⁴⁴ Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983, s. 59.

⁴⁵ F. V. Verdy Du Vernois, a.g.e., s. 18-23.

⁴⁶ Kâmil Cemil El-Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *TDK İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 334.

⁴⁷ Ralph S. Hattox, "Mehmed the Conqueror, The Patriarch of Jerusalem, And Mamluk Authority", *Studia Islamica*, S. 90, 2000, s. 107-108.

⁴⁸ Hz. Resûl-i Ekrem tarafından sadaka ve ihsan olunan mübarek pençesiyle imzalı hattın kasıt, Hz. Muhammed'in İslam Ülkeleri'nde gayrimüslimlere ne şekilde muamele edileceğine dair bilgi veren belgedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bu belgeye istinat edilen birkaç Arapça yazılmış hatt-ı hümayûn bulunmaktadır. Bkz. BOA, HAT, 1516/47.

şılmaktadır⁴⁹. Patrikhanenin statüsünün belirlendiği 1458 tarihli bu fermanda, Kudüs'teki Rumlara ait olan Kutsal Yerler bir bir sayılarak, patrikhaneye bir takım imtiyazlar verilmiştir. Buna göre; patrikhane ve yamaklarının bac, haraç ve sair vergilerden muaf oldukları, evvelki Müslüman sultanların, Hz. Ömer'in ve kendisinin verdiği imtiyazların kendisinden sonra da geçerli olacağı belirtilmiştir⁵⁰.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiği zaman Patrik Greguvar'ın İtalya'ya kaçması dolayısıyla Rum Patrikliği'nin başında kimse yoktu. Doğu ve Batı kiliselerinin birleştirilmesi hakkındaki ihtilaflar sebebiyle bu makam epey zamandan beri boş bulunmaktaydı. Sultan Mehmet, fetihten sonra Ortodoks Kilisesini bir *millet* olarak organize ederek Georgios Scolarius'ü, *Gennedios* unvanıyla Rum Milletinin başına yani İstanbul Rum Patrikhanesi'nin başına getirdi⁵¹. Seçime müteakip Gennadios'u yemeğe davet eden Fatih, yemin edilmesi şartıyla Gennadios'a ruhani hâkimiyeti temsil eden gümüş patriklik asası, bin altın, bir at ve hilat vererek, onu sarayın kapısına kadar uğurladı⁵². Ayrıca Ercan, Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rusya Ortodokslarının yönetimi İstanbul Rum Patrikhanesi'ne verildiğini belirtmektedir⁵³. Ancak bu dönemde bu yerlerin Osmanlı toprakları dışında olmasından dolayı, burada yaşayan Ortodoksların İstanbul Rum Patrikliği'ne bağlanması zayıf görünmekle birlikte, Kudüs Rum Patrikliği'nin de İstanbul'a bağlı olduğunu gösteren bir bilgiye sahip değiliz. Patrik Athanasios'a verilen fermanda da buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Esasen gerçek manada Yavuz'un Mısır ve Suriye'yi Osmanlı hâkimiyetine katmasından sonra Ortodoks Kilisesi'nin üç büyük patrikliği olan İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikleri Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı'nın İstanbul merkezli merkezi-

⁴⁹ Bu konuya dair 1875 tarihli bir İrade'de, “*Hazret-i Ömerü'l-Faruk radiya'llâhu ta'âlâ 'anh efendimiz tarafından ve cennet-mekân Fatih Sultan Mehmed Hân hazretleri cânibünden ihsân ve i'tâ ve sâ'ir sâkinîn-i cinân-ı selâtîn-i 'izâm-ı mâziyye taraflarından takdîr ve ibkâ buyurulmuş olan kâffe-i hukûk ve imtiyâzât-ı kadîme-i 'âcizânemiz lutfen ve merhâmelen zât-ı şevket-simât-ı hazret-i velî-nî met-i bi-mînetimiz pâdişâhumuz efendimiz cânib-i 'âlisinden temâmiyle te'kîd tesbîb buyurulmuş*” demektedir. Yine tarihsiz bir hatt-ı hümayûnda, “*fâtih-i İstanbul olan merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Mehmed-i Sâni hazretlerinin ma'lûm ve meczûmî olmak hasebiyle fâtih-i merhûm muşârun üleyh hazretleri marru'z-zikr Rum ve 'âyâsı kullarına kemâ'îl's-sâbûk 'alâ-vechil-'alâniyye icrâ-yı merâsim-i âyin ve diyanetleri için istiklâl ve ruhsat-ı kâmile 'inâyet ve ihsân ve gerek umûr-ı dîniyyelerinde ve gerek mîllet-i sâ'ireye tehavvîf? merâsim-i i'tibârîyyede nice müsâ'adât-ı imtiyâziyye-i celîlenin tesvîg ve 'ilâvesiyle mersûmumî mustagrak-ı ferâvân buyurmuş olub*” demektedir. Bkz. BOA, İrade-i Hariciye (İ.HR), 267/16056; BOA, HAT, 778/36478-B.

⁵⁰ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 6.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, II., Ankara 1975, s. 157-158; G. Georgiades Arnakis, “The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire”, *The Journal of Modern History*, XXIV/3, Eylül 1952, s. 235-236.

⁵² BOA, HAT, 778/36478-B. Fatih Sultan Mehmet'in Rum Patriği'nin patriklik merasiminde yaptığı bu talitfer ve ihsanlar Gennedios'tan sonra bir kaide haline gelerek Sultan IV. Mehmet zamanına kadar devam etmiştir. Sultan IV. Mehmet zamanında bir kısım talitfer ve ihsanlar feshedilerek Rum Patriklerine sadrazam huzurunda sadece hilat giydirilmiştir. Bkz. BOA, HAT, 778/36478-B.

⁵³ Yavuz Ercan, a.g.m., s. 403.

leştirme politikası neticesinde de Doğu Patriklerine İstanbul Rum Patriği altında bir statü verilmiştir⁵⁴. İstanbul Rum Patriği Babıâli tarafından *millet-i Rum'un* başı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patriklerinin her biri kendi yetki alanındaki işler üzerinde tam yetkiye sahiptirler⁵⁵.

Yavuz, Aralık 1516 tarihinde Kudüs'e geldiği zaman, kendisini karşılayanlar arasında Kudüs Rum Patriği Dorotheos da bulunmaktaydı. 1506-1537 yılları arasında patriklik görevinde bulunan Dorotheos, gerek Arapça'da gerekse Yavuz tarafından kendisine verilen fermanla ismi Attalia olarak geçmektedir. Yavuz'un Dorotheos'a verdiği fermanla, Rumların tasarruflarındaki Kutsal Yerler tek tek belirlenerek, Fatih'in patrikhaneye tanıdığı bir kısım yetki ve muafiyetler yenilenmiştir⁵⁶. Bu ferman, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da patrik değişikliği dolayısıyla aynen yenilenmiş olup, ferman yeni patrik Germanos'a (1537-1579) verilmiştir⁵⁷.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra her saltanat değişikliğinde Kudüs Rum Patriklerine verilen hak ve imtiyazlar yenilenmiştir⁵⁸.

2. PATRİKHANENİN YETKİ ALANI, YETKİLERİ VE İMTİYAZLARI

Osmanlı Devleti'nde her patrikhanenin yetki alanları belirlenerek, yetkilerinin kapsadığı sınırlar çizilmiştir. Devlet bu yolla patriklerin kendi yetki alanlarının dışında kalan yerlere müdahale etmelerini engellemiştir. Örneğin, Kahire Metropolitliği'nin Akka Metropolitliği'ne müdahale etmesi üzerine İstanbul ve Antakya Rum Patrikleri durumu merkeze bildirerek, Akka Metropolitliği'nin Kudüs Rum Patriği'nin yetki alanı içinde olduğunu ve bundan dolayı atama ve azil yetkisinin Kudüs Rum Patriği'ne düştüğünü bildirmiştir⁵⁹.

Patrikhanelerin yetki alanları konusunda İstanbul Rum Patrikhanesi özel bir yere sahip olup, Osmanlı sınırlarındaki tüm Rumlar üzerinde bir nezaret yani gözetim yetkisine

⁵⁴ Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 31; Sotiris Roussos, "The Orthodox Patriarchate and Community of Jerusalem", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 211.

⁵⁵ Wayne S. Vucinich, "The Nature of Balkan Society Under Ottoman Rule", *Slavic Review*, XXI/4, Aralık 1962, s. 605.

⁵⁶ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 7.

⁵⁷ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 8.

⁵⁸ BOA, HAT, 3/88; BOA, Dâhiliye Nezareti İradeleri(İ. DH), 1237/96911.

⁵⁹ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 158.

sahiptir⁶⁰. İstanbul Rum Patrikhanesi'nin İstanbul'da bulunması ve Babiâli'ye yakın olmasından dolayı İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patriklerini de temsil etmekteydi⁶¹. Bilhassa patrikhane Kanuni Sultan Süleyman zamanında, gücünü Ortodoks dünyasının diğer patrikleri üzerinde de hissettirmeye başladı⁶². Dolayısıyla her ne kadar Kudüs Rum Patrikhanesi doğrudan merkezle yazışma yaparak, kendi görev alanında bağımsız yetkiye sahip olsa da, İstanbul Rum Patrikhanesi, Kudüs Rum Patrikhanesi üzerinde nezaret yetkisine sahipti⁶³. Nitekim 1834/5 tarihli bir belgede geçen, "...İstanbul patriği bulunanlar Kudüs-ı Şerif, Tur-i Sina ve Aynaroz ve sa'ir büyük manastırlara dahî nezâret-i şâmile ve umûmiyyesi olmak hasebiyle onların hüsn-ı idâreleri hususuna patrik-i mersûm kulları tarafından kemâ yenbağî dikkat ve nezâret-birle zikr olunan mahallerin patrik ve metropolitlerin hilâf-ı rızâ ve mugâyir-i âyin bir güne hâl ü hareketleri vukû' bulur ise patrik-i mersûm mes'ul olmak ve herhalde millet-i mersûmenin emn ü âsâyişleri emn ü ehemmine kemâliyle ihtimâm ve dikkât kılınmak üzere mukaddemce virilen buyurulunun..." ibaresinden bu durum açıkça anlaşılmaktadır⁶⁴. Yine 1865 tarihli İstanbul Rum Patriği Nizamnamesi'nin girişinde "İstanbul Patriği bulunan zatın İstanbul Patrikliği'ne tâbi" ve merbût olan kâffe-i sunûf-ı rehâbînin re'îsi rûhâniyyesi olduğu cihelle" diye geçmektedir⁶⁵.

XIX. yüzyılda İstanbul Rum Patrikhanesi ile benzer yetkilere sahip olan Kudüs Rum Patrikhanesi'nin yetki alanı⁶⁶ patrik beratlerine göre Kudüs, Tur-i Sina, Gazze, Remle, Cebel-i Aclûn, Akka, Safed ve bunlara tabi kazalardır⁶⁷.

Osmanlı topraklarında patrikhanenin yetki alanlarının çizilmesi, o bölgedeki tüm Rum kiliselerinin patrikhaneye bağlı olduğu manasına gelmemelidir. Çünkü arşiv vesikalalarında Heybeli Ada'daki Ayayorki Manastır'ın Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı olduğu

⁶⁰ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁶¹ G. Georgiades Arnakis, *a.g.m.*, s. 243.

⁶² Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001, s. 7.

⁶³ Kudüs Patrikhanesi'nin kendi görev alanında bağımsız yetkiye sahip olduğu konusu, Patriklerinin İstanbul'a gelmek için doğrudan merkezle yazışıp izin almalarından da anlayabilmekteyiz. Mesela 1849 yılında Kudüs Rum Patriği II. Cyril, bazı hususi işlerini görmek için Kudüs'ten İstanbul'a gelmek için merkezden izin istemiştir. Ayrıca 1845 tarihli bir iradede, "Kudüs Patrikliği pek kadîm olmasından ve Rum Patrikhânesine dahâlet ve ilticâya kendülerince mecbûriyyet görünemesinden dolayı mahzarlarını doğrudan doğruya kapuya takdim kılınması imtiyâzları icâbından olacağı ve kabul buyurulmaz ise tekrâr Kudüs'e iş'âra mecbûr bulunacakları irâdiyle bu bâbda ta'annüd olunmuş" denmektedir. Bkz. BOA, A. AMD, 9/100; BOA, İ. HR, 57/2681; BOA, İ. HR, 28/1320.

⁶⁴ BOA, HAT, 778/36471; M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 156.

⁶⁵ Düstur, I. Tertip, II. Cilt, s. 916. Nizamname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, XXVII/31, Ankara 2006, s. 33-90.

⁶⁶ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 2506; 3403.

belirtilmektedir⁶⁸. Yine İstanbul'daki 94 Rum Kilisesi'nden 84'ü İstanbul Rum Patrikhanesine, 3'ü Kudüs Rum Patrikhanesine ve 1'i Sina Başpiskoposluğuna bağlıdır⁶⁹.

Kudüs Rum Patrikhanesi'nin merkezi Kudüs olmasına rağmen patrikler 1645-1845 yılları arasında İstanbul'da ikamet ederek Kudüs'e vekillerini göndermişlerdir⁷⁰. Bu konuda 1834/5 (H. 1250) tarihli bir hatt-ı hümayûnda *Der-sa'âdetde mukîm Kuds-ı Şerîf Patriği* diye bir tabir geçmektedir⁷¹. Dowling'a göre, Patrik Theophanes (1608-1641) Fener'de Prens Cantacuzene'ye ait olan bir mülkü satın almış ama 1649 yılında bu mülk yanmıştı. Yanan bu mülk İstanbul tüccarları tarafından yeniden inşa edilmiş ve bir süre sonra olağan olarak Kudüs Rum Patrikleri burada ikamet etmeye başlamış⁷². Mazza, Kudüs Rum Patriği'nin Osmanlı Devleti ile bağına sağlamlaştırarak için ikametini Kudüs'ten İstanbul'a taşıdığını belirtmektedir⁷³.

Bu konuda kaynaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Kömürçüyan, Hagios Georgios Kilisesi'nin⁷⁴ (Ayios Yeoryios ya da Aya Yorgi) Eflak beylerinden Kantakuzenos'a ait küçük bir kilise iken Kudüs Patriği Theophanes tarafından satın alındığını ve 1728 yılında kilisenin yandığını belirtmektedir⁷⁵. Bu konuda Göktürk, Kudüs Rum Patrikliğine bağlı olan bu kilisenin 1132 yılında inşa edildiğini ve 1730 yılında yandığını belirtmektedir⁷⁶. Hovhannesyan ise, *Aya Yorgi* kilisesinin Kudüs Rum Patrikhanesine bağlı ve mahsus olduğunu belirterek, *birkaç yıldan bu yana Kudüs'e gilmeyen patrik burada kalır ve orada sadece vekili bulunur* demektedir⁷⁷.

⁶⁸ BOA, İ. DH, 1189/93063, s. 1; BOA, A.DVNS. KLS. d, No:2, s. 148.

⁶⁹ M. Zafer Karaca, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 27.

⁷⁰ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 118. Patriklerin patrikhane merkezinde değil de İstanbul'da ya da başka bir yerde ikamet etmeleri sadece Kudüs Rum Patriklerine özgü bir durum değildir. 1891 tarihli bir belgede Antakya Rum Patriği'nin Şam'da ikamet ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Sanjian, Kudüs Ermeni Patriklerinin İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, patrikhanenin menfaatlerini korumak ve Babilî'ye karşısında patrikhaneyi temsil etmek için İstanbul'da bir temsilci bulundurdıklarını belirtmektedir. Bkz. BOA, Meclis-i Vükela (MV), 63/46; Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press 1965, s. 113.

⁷¹ BOA, HAT, 778/36478-C.

⁷² Archdeacon Dowling, *The Patriarchate of Jerusalem*, Londra 1909, s. 16.

⁷³ Roberto Mazza, "Churches At War: The Impact of The First World War On The Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2, Mart 2009, s. 209.

⁷⁴ Bu kilise hakkında detaylı bilgi için bkz. Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul 2006, s. 154-161.

⁷⁵ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, s. 178.

⁷⁶ Hakkı Göktürk, "Ayios Yeoryios Metodi Rum Ortodoks Kilisesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, III., İstanbul 1960, s. 1591.

⁷⁷ Sarkis S. Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihiçesi*, Çev. Elmon Hançer, İstanbul 1996, s. 23.

Ancak burada bir tezatlık bulunmaktadır. Zira III. Murat zamanında 1601 ya da 1602 yılında İstanbul Rum Patrikhanesi, Aya Dimitri kilisesinden, Fener'deki Aya Yorgi kilisesine yani kaynakların ifadesiyle *Hagios Georgios Kilisesine* nakledilmiştir⁷⁸. Bugün İstanbul Rum Patrikhanesi olarak kullanılan bu kilise ile Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı olan bir kilise birbirine çok yakındırlar. Temmuz 2013 tarihinde İstanbul Rum Patrikhanesine yaptığımız ziyarette, patrikhane merkezinin Hagios Georgios Kilisesi olduğunu, kendilerinin Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı olan kiliseye de sadece Kudüs Kilisesi dediklerini öğrendik. Kanaatimizce ya İstanbul ve Kudüs patrikleri belli bir süre boyunca aynı kilisede ikamet etmişler ya da bugün de olduğu gibi aynı ismi taşıyan iki farklı yerlerden bahsedilmektedir.

Kudüs Rum Patrikhanesi ikametgâhını neden İstanbul'dan Kudüs'e tekrar taşıdı? XIX. yüzyılın ortalarında Filistin Avrupalı güçler için özel bir ilgi odağı haline gelmiştir. Bu dönemde İngiltere ve Prusya tıpkı Fransa'nın Katolikleri himaye etmesi gibi Protestanlığın hamisi olarak ortaya çıktılar. Kudüs'te dini himaye politikalarının önemini kavramış bulunan bu devletler ve özellikle Fransa ile Rusya kentte bir yandan patriklik ya da piskoposluklar gibi ruhani kurumlarını kurarken veya yeniden tesis ederken bir yandan da kent ve çevresinde yoğun misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle 1831-1840 yılları arasında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Filistin ve Suriye'ye hâkim olduğu bu zamanda başlatılan açık kapı politikası sayesinde Avrupalı devletler faaliyetlerini rahatça yapabilmekteydiler⁷⁹. 1841 yılında Prusya ve İngiltere'nin ortak girişimleriyle Kudüs Protestan Piskoposluğu açıldı⁸⁰. Bunun üzerine 1847 yılında Papa IX. Pius Kutsal Topraklarda Rumlara karşı etkinliğini daha da artırmak için 1187'den beri ilk kez Kudüs'e bir Latin patriği olarak Joseph Valerga'yı atadı. Böylece Kudüs'te Latin Patrikliği kurulmuş ve başına da ilk patrik olarak çok enerjik bir kişiliğe sahip biri atanmıştı. Valerga, Kutsal Topraklarda Latin haklarını korumak için aktif bir misyonerdi ve bu zamana kadar Musul'da görev yapmış olup, birçok Doğu dilini biliyordu. İşte böyle bir ortamda Kudüs Rum Patriği artık İstanbul'da ikamet ederek Kudüs'teki nüfuzunun azalmasını izleyemedi. Rusya'nın da teşvikleriyle 1845 ya da 1847 yılında patrik II. Kyrillos(Cyri) ikametini Kudüs'e taşıdı⁸¹.

⁷⁸ Settari F. İksel, a.g.m., s. 27; M. Süreyya Şahin, *Türkiye'deki Patrikhaneler*, İstanbul 2003, s. 21.

⁷⁹ Schölch, Alexander, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)", *Jerusalem in History*, Edr. K. J. Asali, Essex 1989, s. 229; Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 47.

⁸⁰ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsurlar: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 113. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. W. Greaves, "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, LXIV/252, Temmuz 1949, s. 328-352.

⁸¹ Theofanis George Stavrou, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, XVII/1-2, Kış-Bahar 1963, s. 94-95.

Dowling'a göre, II. Kyrillos 1845 yılında Kudüs'te patrik seçilmesine rağmen 1867 yılına kadar Kudüs'te ikamet etmedi⁸². Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 1847 yılında II. Kyrillos Kudüs'teydi. Çünkü bu tarihte patrik bazı hususi işlerini görmek için Kudüs'ten İstanbul'a gelmek için merkezden izin istemiştir⁸³. Buradan iki yargıya varılabilir. Birincisi, Dowling'in ifade ettiği bilginin doğru olmadığı, ikincisi ise, patriklerin merkezden izin almadan görev alanlarını terk edemeyecekleridir. Nitekim 1890 yılında Patrik Nicodemos hastalığı nedeniyle görevini yürütemeyeceğini anlayınca, İstanbul'a gelmek için merkezden izin istemiştir⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nde patriklerin idarî, malî, adlî ve cezaî yetkileri bulunmaktadır⁸⁵. Bu yetkilerin açıklanması ya da ele alınması çalışmamızın boyutlarını aştığından dolayı bu bölümde sadece Osmanlı padişahlarının Kudüs Rum Patriklerine verdiği ferman ve beratlar ışığında patriklerin bir kısım yetkilerini açıklamaya çalışacağız.

Kudüs Rum Patrikleri yetki alanına giren yerlerde ayinleri üzere metropolit, piskopos, papaz ve keşişlerin tayin ve azletme yetkilerine sahiptirler⁸⁶. Ancak yapılan tayin ve azletmeleri Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla merkeze bildirmeleri gerekiyordu⁸⁷. Patrikhaneyle bağlı olan metropolitler şunlardır: Akka, Gazze, Yafa, Nablus, Beytüllahm, Nasıra, Bethsan, Taberya, Philadelpia, Petra ve Lydda'dır⁸⁸.

Ayrıca metropolitler patrikler gibi göreve atandıklarında devlete *pişkeş* ödemekteydiler. Kelime manası hediye, armağan olan *pişkeş*⁸⁹, patriklerin veya metropolitlerin göreve geldiklerinde devlete belli bir oranda yaptıkları ödeme olup⁹⁰, İnalçık'a göre Osmanlı açısından bu bir rüşvet değildi. Ayrıca patriklerin Babiâli'den beratlarını alırken ödedikleri para, *berat pişkeşi* olarak da adlandırılmakta olup, pişkeşin miktarı her rütbeden ruhani reisler için XVI. yüzyılda kanunnamelerle tespit edilmiştir⁹¹. Örneğin Patrik Dositheos öldükten sonra yerine geçen Chrysanthos(1707-1731) patriklik beratı için 9900 akçe pişkeş ödemiştir⁹².

⁸² Archdeacon Dowling, *a.g.e.*, s. 16.

⁸³ BOA, A. AMD, 9/100; BOA, İ. HR, 57/2681.

⁸⁴ BOA, İ. DH, 1189/93063.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 149-277.

⁸⁶ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No:2506; 3403.

⁸⁷ BOA, İ. HR, 266/15969.

⁸⁸ BOA, MV, 91/53; Archdeacon Dowling, *a.g.e.*, s. 30-31.

⁸⁹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2009, s. 867.

⁹⁰ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 187.

⁹¹ Halil İnalçık, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of A Plural Society*, Edr. Benjamin Braude- Bernard Lewis, New York 1982, s. 447-448.

⁹² Hasan Çolak, *Relations Between the Ottoman Central Administration and the Greek Orthodox Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria: 16th-18th Centuries*, The University of Birmingham, Ph.D., Birmingham 2012, s. 106.

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Rum Patriği II. Dorotheos'a, Kanuni Sultan Süleyman'ın da Patrik Germanos'a verdiği fermanlarda ölen metropolit, piskopos, papaz, bunların yamakları ve diğer kendilerine tâbi cemaatlerinin geri bıraktıkları mallara patriklerin el koyma hakkına sahip oldukları belirtilmektedir. Bu hak üç asır sonra Patrik Nicodemos ve Patrik Hierotheos'a verilen beratlarla da geçerliliğini aynen korumaktadır⁹³. Şüphesiz patriğin mirasa el koyma hakkı bu mirasın kendisine geçtiği manasında olmayıp, varis bırakmadan ölen din adamlarının miras ve defin gibi işlerinin yapılıp, terekesinden geri kalanların patrikhaneye aktarıldığı manasına gelmektedir⁹⁴. Nitekim 13 Ağustos 1872 tarihli Şam Valisi, Kudüs Mutasarrıfı ve naibine gönderilen bir emr-i âlide, Kudüs'te Rum milleti rahiplerinden Gesariyos'un (كساريوس) ölmesi üzerine patrikhane mallarına el koymuştur. Bunun üzerine rahibin varisleri duruma itiraz ederek, malların kendilerine verilmesini istemişlerdir. Ancak varisin itirazı kabul edilmemiş olup, mallar patrikhaneye bırakılmıştır⁹⁵. Patrikhanenin ölen rahiplerin mallarına el koyma yetkisi, 1873 yılında patrikhane ve varisler arasında tekrar çekişme konusu olmuştur. Bunun üzerine *bilâ varis ölen rahiplerin terekeleri hakkında* bir buyruldu hazırlanmıştır. Buyrulduya göre patrikhane; Kudüs Rum rahiplerinden Gesariyos Hacı Yuvakim'in ölmesi üzerine kendisinin Atina Bankası'ndaki parasına, ellerindeki patrikhanenin ölen rahiplerin mallarına el koyma yetkisine sahip olduğunu gösteren birçok berata dayanarak el koymak istemiştir. Ayrıca yine Şarköylü Yani nam kimesnenin biraderi olan Kudüs Rum papazlarından Bartaniyos'un *emval-i metrikasına* Kudüs Rum Patrik vekili Yakudos tarafından el koyulmuştur. Ancak varislerin buna itiraz etmeleri üzerine mesele Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye sevk edilmiştir. Bunun üzerine yapılan incelemede 1591/2 (H. 1000) tarihinden itibaren beratların bir kısmında *bila-vâris* lafzının atıldığı için bu hususun sorun yarattığı anlaşılmış ve varis bırakmayan ya da ortada varisi bulunmayan rahiplerin mallarına patrikhanenin el koyabileceği kararlaştırılmıştır. Ayrıca ölen rahibin varisleri var ise, kiliseye ait eşya ve malların mensup oldukları patrikhane memurlarına, diğer eşya ya da malların ise varislere teslim edilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁶.

Hz. Ömer'in ve Osmanlı padişahlarının Kudüs Rum patriklerine verdiği fermanlarda patrikhanenin muafiyetleri konusunda; *onlar cizye, ğafî, bac ve diğer mevâcib denilen vergilerden muafırlar* denilmektedir⁹⁷. İslâm hukukunda zimmet statüsündekiler cizye vergisi vermek zorunda olup, verginin şekil ve miktarı Hz. Ömer tarafından tespit edilmiştir⁹⁸. Ancak

⁹³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2506; 3403.

⁹⁴ Yavuz Ercan, *a.g.e.*, s. 207.

⁹⁵ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2516.

⁹⁶ Düstur, I. Tertip, III. Cilt, s. 568-570.

⁹⁷ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 5-8. BOA, HAT, 1516/47.

⁹⁸ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, S. 32, Ankara 1944, s. 606, 608-609.

patrikhanenin patrikleri gerek fermanlarda belirtildiği gibi gerekse ‘*Salisü'l-haremeyn*’ olarak kabul edilen Kudüs şehri, Mekke ve Medine ahalişi gibi eskiden beri vergi muafiyetine tâbi olduklarından dolayı patrikten de vergi alınmamaktaydı⁹⁹.

Rum patriklerine verilen fermanlarda *onlar cizye, afr, bac ve diğer mevâcib denilen vergilerden muafırlar* tabiri Kudüs Rum Patrikhanesi’ne bağı tüm piskopos, keşiş ve rahipleri kapsar mı?

Öncelikle bu tabir çok genel bir tabir olduğundan, bunun patrikhaneye bağı tüm piskopos, keşiş ve rahipleri kapsadığını söylebiliriz. Bu konuda patriklerden tekâlif-i örfiye talep edilmemesi gerektiğine dair Kudüs kadısına gönderilen hükümler de bulunmaktadır¹⁰⁰. Ancak XIX. yüzyılın sonunda patriklik beratlarında böyle bir muafiyetin belirtilmeden sadece gümrük ve limanlardan geçerken vergi talebiyle patriklerin rencide edilmemesinin belirtilmesi¹⁰¹ ve patrikhanenin devlete bir kısım borçlarının olması¹⁰² fermanlardaki tabirden kastedilenin Kudüs’te Hristiyanlığın Kutsal Yerler’inde bütün din adamlarını değil, dini elbiseleriyle dolaşan, tamamen kendini ibadete vermiş ve başka hiçbir işle meşgul olmayan ruhban sınıfından kimseler olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Ercan, önceleri bütün din adamlarının vergiden muaf iken, sonradan çalışan ve para kazananların vergiyeye tabi tutulduğunu belirterek, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadete vermiş, hiçbir işle uğraşmayan gerçek din adamlarının vergiden muaf tutulduğunu söylemektedir¹⁰³. Yine bu konuda Kenanoğlu, Osmanlı Devleti içerisindeki manastır ve kiliselerde bulunan rahiplerin iki sınıfa ayrıldığını belirtmektedir. Bunlardan birincisi, münzevi yani târik-i dünya takımı olup, hiçbir işle meşgul olmayan ve manastırlarda ikamet edenler, ikincisi ise kiliselerde sadece bulunanlardır¹⁰⁴.

Fermanlarda ve beratlarda Kudüs Rum Patrikhanesi’nin yamakları olarak da Gürcü, Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatleri belirtilmektedir¹⁰⁵. Kudüs’te Hristiyanlığın en eski Kutsal Yerler’inde Rum Patrikhanesi ile Ermeni Patrikhanesini karşı karşıya getiren en önemli mesele, Hristiyan teolojisinde İsa’daki insanî ve ilahî tabiatın katışma ve değışme olmaksızın tek bir tabiatta birleştğini savunan Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesidir.

⁹⁹ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs(1890-1914)*, Ankara 2004, s. 118.

¹⁰⁰ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No:4013; 4191.

¹⁰¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No:2506; 3403.

¹⁰² BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 104/4411.

¹⁰³ Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, s. 379.

¹⁰⁴ M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁰⁵ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 7-8; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 2599; 2506; 3403.

Monofizit akideyi benimseyen kiliseler Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliseleridir¹⁰⁶. Esasen XVII. yüzyılın ikinci yarısında gün yüzüne çıkan bu mesele Kutsal Yerler üzerinde Rum ve Ermeni Patrikhaneleri'nin nüfuz mücadelesini yansıtmakta olup, XIX. yüzyılda da devam etmiştir¹⁰⁷.

3. PATRİKHANEDEKİ GÖREVLİLERİN TERFİ, TAYİN VE HİYERARŞİSİ

Ortodoks kilise hiyerarşisinde en başta patrik gelmekte olup, diğerleri sırasıyla piskopos, papaz, diyakoz ve rahip ile rahibelerdir¹⁰⁸. Bizans'ta mahalle papazı cemaatin resmi olarak isteği üzerine bölgedeki yetkili piskoposlar tarafından seçiliyordu. Piskoposluğa bağlı rahipler de piskoposu seçiyordu. I. Justinian tarafından yasalaştırılmış bir geleneğe göre bir piskoposlukta boşalma olduğu zaman, papazlar bir araya gelip üç isim belirliyor ve bunu eyaletin başpiskoposuna sunuyordu. Eyaletin başpiskoposu da bu üç isim arasında bir piskopos seçiyordu¹⁰⁹.

Piskoposlar terfi edince metropolit olurlardı. Metropolitler de piskoposlar gibi bir şehre veya bölgeye ait kiliselerin başıdır ve bu kiliseler aracılığıyla Hristiyan halk ile patrikhane arasında bağlantı sağlardı¹¹⁰.

Kudüs patriklerinin gerek seçimlerinde gerekse yetkilerini kullanmada İstanbul Rum patriği ile yüzyıllar boyunca sorunlar yaşanmıştır. Bunun sebebi daha önce de belirtildiği üzere Kudüs patriklerinin Kudüs'te değil de İstanbul'da ikamet etmeleriydi. İstanbul'da ikamet eden Kudüs patriği, Kudüs işleriyle uğraşmak yerine sık sık seyahate çıkar ve fırsat buldukça İstanbul Rum Patriği'nin Sinod Meclisi'ne¹¹¹ katılırdı. 1844 yılına kadar Kudüs

¹⁰⁶ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998, s. 266.

¹⁰⁷ BOA, HAT, 526/25754; BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 76; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kawânîn*, Belge No: 2937; Rum ve Ermeni Patriklerinin arasındaki Monofizit kiliselerin tabiiyeti meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sami Kılıç ve İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları", *History Studies-International Journal of History*, 3/3, Kasım 2011, s. 226-244; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2001, s. 233-257; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 20-25; M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 113-117.

¹⁰⁸ Adrian Fortescue, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁰⁹ Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press 1968, s. 26; M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 114-115.

¹¹¹ Grekçe synodos, Latince synodus'tan gelen sinod, piskopos veya başpiskopos tarafından piskoposluk bölgesinin sorunlarını çözmek için din adamlarının oluşturduğu yerel kurulu ifade etmektedir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Konsil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 175.

Patrikleri, İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Sinod Meclisi tarafından seçilmiştir. Mesela, 1661'de Patrik Nektarios'un seçiminde Sinod Meclisi; İstanbul Rum Patriği, Eflak-Boğdan beyleri, İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlı metropolitler ve Osmanlı temsilcilerinden oluşmaktaydı. Uzun tartışmalar ve görüşmelerden sonra Nektarios patrik seçilmiş ve akabinde Kudüs'e bir mektup yollanarak, yeni patrik duyurulmuştur. Benzer uygulamalar 1770'de Sophronios'un, 1739'da Parthenios'un, 1775'te Abhram'in, 1787'de Prokopios'un, 1788'de Polykarpos'un, 1808'de Polykarpos'un ve son olarak 1826'da Athanasios'un patriklik seçiminde de uygulandı¹¹².

Kudüs patrikleri ikametlerini Kudüs'e taşıdıktan sonra patriklik seçimleri artık Kudüs Rum Patrikhanesi'nin Sinod Meclisi tarafından yapılmaya başlandı. Böylece patriklik seçimlerinde iki patrikhane arasında görünen rekabet bir nebze de olsa giderilmişti¹¹³. 1845 yılında Patrik V. Athanasios'un ölümü üzerine Kudüs'te yapılan seçimle Lydda Piskoposu II. Kyrillos patrik seçilmiştir¹¹⁴.

Patriklik seçiminde patrik olacak şahsın belirli bazı şartları taşıması gerekmektedir. Ayrıca patrikhane seçimi belli bir düzen ve usul (*âliyyü'l-usûl* ve *usûl-i kadîme*) çerçevesinde yapmalıydı. Örneğin V. Athanasios ölmeden önce kendi yerine Kudüs papazlarından birini halef tayin etmiş ve bunun patrikliğinin onaylanması için iltimaslarda bulunmuştu. V. Athanasios'un ölümü üzerine halef olan papaz patrikliğinin onaylanmasını istemesi üzerine İstanbul Rum Patriği meseleye müdahale ederek, gerekli olan kurallara uyulmadığını yani seçim yapılmadan bir papazın patrikliğe getirilmeyeceğini Babiâli'ye bildirmiştir. Neticede Babiâli de bunun uygun olmadığını belirterek, halefin patrikliğini onaylamamış ve seçim yapılmasını istemiştir¹¹⁵.

Mehmet Emin Âli Paşa (D.1815-Ö.1871) tarafından Ermeni Katoliklerin kendi aralarındaki anlaşmazlığına dair yazılmış tarihsiz bir layihada, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim milletlerin patrik seçimlerine ve patriklerin görevden alınmalarına dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu layihada Âli Paşa, patriklerin doğrudan doğruya devlet tarafından seçilmediğini, mezhep usulü gereğince kendi aralarından seçilmekte olduğunu ve kendilerine verilen beratın ise memuriyetlerinin tasdiki amacıyla olduğunu belirtmektedir. Ayrıca layihada patriklerin devletin rızasına ve menfaatine aykırı hareket ettiklerinde milletin iradesiyle azledileceklerini ve gerekli durumlarda cezalandırılacağı söylenmektedir¹¹⁶.

¹¹² Anton Bertram ve Harry Luke, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire Into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Oxford University Press 1921, s. 167-169.

¹¹³ Anton Bertram ve Harry Luke, *a.g.e.*, s. 171.

¹¹⁴ BOA, İ. HR, 28/1320.

¹¹⁵ BOA, İ. HR, 28/1320.

¹¹⁶ BOA, Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE), 91/9, s. 2. Layihanın patrik seçilmesiyle ilgili kısmı aynen şöyledir: "...*Hristiyan milletlerinin ru'esâ-yı ruhâniyyeleri öteden berü doğrudan doğruya taraf- Devlet-i*

1875 yılında patrikhane hakkında yapılan düzenlemeye göre; patriklik makamının boşalmasıyla meclis bir vekil tayin ederek, merkeze mutasarrıf aracılığıyla patriklik makamının boşaldığını, seçim yapılması gerektiğini ve bu iş için bir vekil tayin edildiğini bildirir. Örneğin 1882 yılında Patrik Hierotheos'un ölümü üzerine patrik vekili olarak Nicodemos seçilmiş ve Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla merkeze bildirilmiştir¹¹⁷. Patrik vekili tayin eden bu meclis altı piskopos ve dokuz arşimandritten oluşmaktadır. Patriğin riyaseti altında bulunan bu meclis, lüzumu halinde patrik tarafından piskopos ve arşimandrit sayısını artırabiliyordu¹¹⁸. Ancak bu sayının eksik olması patriklik seçiminde karışıklığa ve seçimin aksamasına sebep olmaktadır. 1891 yılındaki patriklik seçiminde üç arşimandritin eksik olmasından dolayı karışıklık çıkmış olup, patriklik seçimi sekteye uğramıştır. Kudüs mutasarrıfı durumu merkeze bildirerek, patrikhane nizamnamesinin üçüncü maddesi hükmünce meclis-i ruhanide altı piskopos ve dokuz arşimandrit olması gerekirken üç arşimandritin eksik olmasının müşkülata sebep olduğunu, ancak arşimandrit atamanın patrik tarafından yapılabilmesinden dolayı arşimandrit atamasının yapılamadığını ve ortaya çıkan karışıklıktan ötürü patriklik makamının uzun süre boş olmasının uygun olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine mezkûr meclisin hâl-i hazır ile patriklik seçiminin yapılması mutasarrıfa bildirilmiştir¹¹⁹.

Patrik vekilinin belirlenmesinden sonra her metropolit ve piskoposa haber verilerek 21 gün zarfında Kudüs'te olması bildirilir. Kudüs'te toplanan metropolit ve piskoposlar gerek Kudüs içinde gerek dışında metropolit, piskopos ve arşimandrit mertebelerine sahip olanlardan patrikliğe müstahak bildikleri bir zatın isimlerini ayrı ayrı varakalara yazıp imzaladıktan sonra patrik vekiline verirlerdi. Daha sonra kimin fazla oy alıp almadığına bakılmaksızın oy alan bütün metropolit, piskopos ve arşimandritler bir deftere yazılarak ve meclis tarafından imzalanarak Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla merkeze bildirilir. Oy alan dinî reisler merkezde incelenerek uygun olup olmadığı, seçimin devam edip etmeyeceği patrikhaneye bildirilirdi¹²⁰. Mesela 1897 yılındaki patriklik seçiminde oy alan dinî reisler içinde Babîâli, aday gösterilen Beytüllahm Matranının babasının tebaa-i devlet-i âliyye'den

'Aliyyemden intihâb ve nasb olunmayub usûl-i mezheb iktizâsınca milletleri beyninde intihâb ve nasb ile taraf-ı Devlet-i 'Aliyyeden dahî ba'zılarına berât itâsıyla ve ba'zılarına yalnız izhâr-ı muvaffakat ve kabûl ile me'mûriyetleri tasdik buyrula gelmiş ise de zaten millet-i merkûme teba'a-i meşrû'a-i cenâb-ı mülkdârîden olarak ez-hercihet Devlet-i 'Aliyyenin hükmü ve nüfûzu altında ve ri'âsâ-yı mensûbe dahî fi'len milletlerinin kefâleti tahtında olmasıyla bunlardan birinin rızâ ve menâfi'-i saltanat-ı seniyyeye mugâyir hareketi vukû'ında millet tarafına vâki' olacak emr u irâde üzerine derhal 'azl ve tebdîl veyahud icâbına göre te'dîb ve tenkîlleri icrâ olunduğu dergâr olmağın...'

¹¹⁷ BOA, İ. DH, 857/68661.

¹¹⁸ BOA, İ. HR, 266/15969, s. 2; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 5310, s. 349.

¹¹⁹ BOA, MV, 61/62; BOA, MV, 62/87.

¹²⁰ BOA, İ. HR, 266/15969, s. 2; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 5310, s. 350.

olmaması, Akka arşimandritin 1883 yılında arşimandrit mertebesinde çıkarılması ve patrikhane manastırının başkâtibi olan arşimandritin lüzumu vakiyadan anlaşıldığından dolayı patriklik listesinden çıkarılmasını bildirmiştir¹²¹.

Patrik olacak şahısta aranacak şartlara gelince; birincisi, patrik olacak şahıs kırk yaşında, piskopos ya da arşimandrit rütbesinde, on sene boyunca metropolit görevinde bulunmuş olup hiçbir şekilde bir olayla itham edilmemiş ve son olarak babası ve kendisinin Osmanlı tebaasından olması gerekirdi. İkincisi, patrik olacak kişinin edepli, ahlâklı, eğitilmiş, Ortodoks itikadını iyi bilen, devlete sadık, devletin kanunlarını iyi bilen ve itaat eden bir şahıs olması gerekir. Ayrıca patrik olacak kişinin Rumca'dan başka Arapça ve mümkünse Türkçe bilmesi lazımdır¹²².

Merkez, patrikhaneye hangi isimlerin uygun olduğunu bildirdikten sonra, arşimandrit, piskopos, Kudüs haricinden çağrılmış iki yerli papaz ve Kudüs'ün Hristiyan ahalisi tarafından seçilmiş iki yerli papazdan müteşekkil bir meclis kurularak patriklik seçimine geçilir¹²³. Esasen patriklik seçimine yerli papazların da dâhil edilmesi patrikhanenin *Hellenizm* ve *Arabizm* arasında kalmasından dolayı olup, 1875 yılındaki patrikhane hakkında yapılan düzenlemenin bir sonucudur¹²⁴. Daha önce patrikhane hep Rum ve Yunan yani Hellenizm vurgusu yapılmış ve yerli Arap rahipler patrikhanedeki kutsal kabir kardeşliği¹²⁵ adlı topluluğa dâhil edilmemeye çalışılmıştır¹²⁶. Kutsal Kabir Kardeşliği sadece Elen keşişlerden oluşan, kiliseyi yerel seviyede ele alarak patriğe kutsal topraklardaki bağışların yönetiminde, ibadethanelerin, manastırların, okulların, kurumların, arazilerin yönetilmelerinde ve tapınakların korunmalarında yardımcı olur. Bu teşkilatın kuruluşu, Kamame Kilisesi'nin inşasına kadar gitmekte olup, şimdiki şekilde örgütlenmesi ise XVI. yüzyılda meydana gelmiştir¹²⁷.

¹²¹ BOA, MV, 91/53; BOA, MV, 63/19.

¹²² BOA, İ. HR, 266/15969, s. 2; Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavanîn*, Belge No: 5310, s. 351-353.

¹²³ BOA, İ. HR, 266/15969, s. 2.

¹²⁴ 1875 yılında Kudüs Rum Patrikhanesi nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Kudüs'teki yerli Rumlar nizamnamenin bazı maddelerine karşı çıkararak patrikhane içinde kurulacak karma meclislere ve Sinod Meclisine dâhil olmak, yerli Ortodoksların rebin-i saire ile eşit tutularak terfi olunmak, her piskoposun memur olduğu yerde ikamet etmesi gerektiğini ve son olarak kilise kanunu gereğince rahiplerin dünya işleriyle uğraşmamalarını istemişlerdir. Bunun üzerine Babiâli, Nasır Bey başkanlığında bir komisyon kurup, meseleyi tetkik ettirmiştir. Nasır Bey, hem yerli Rumların iddialarını hem de patrikhanenin bu iddialara karşı savunmalarını dinleyerek ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TDV İSAM Kütüphanesi ve Dokümantasyon Müdürlüğü Arşivi*, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 22/1433.

¹²⁵ *Brotherhood of the Holy Sepulchre* ya da *The Holy Community of the All-Holy Sepulchre*.

¹²⁶ P.J. Vatikiotis, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem Between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies*, XXX/4, Ekim 1994, s. 924.

¹²⁷ Claire Mouradian, "Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hristiyanlar", *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 165.

1872 yılında Kutsal Kabir Kardeşliği ve İstanbul'daki Rumlar, Arap Ortodokslara düşmanlıklarını açıkça göstermişlerdir. Rumlar ve Arap Ortodokslar arasındaki çatışma yıllarca devam etti. Ayrıca İdinopulas'a göre, 1908 yılında kilise hiyerarşi tarafından patrik seçilen Damianos, Ortodoks Araplar tarafına eğilim gösterince patriklikten alınmıştır¹²⁸.

Piskopos, metropolit ve papazlardan oluşan karma meclis kurulduktan sonra patriklik seçimine geçilerek patrik adaylarının arasından üç isim belirlenir. Bu üç isim daha sonra Sinod Meclisi ile birlikte Kamame Kilisesi'ne geçerek burada yeni bir seçime gidilir ve üç adaydan biri patrik seçilir. Patriklik seçiminin Sinod tarafından bitmesinden sonra patrik adayı merkeze bildirilir. Merkez de seçilen patriği tasdik ederse patriklik seçimi tamamlanmış olurdu¹²⁹. Patriklik seçiminin tamamlanmasıyla yeni patriğe Kamame Kilisesi'nde tören yaptırılarak, patriklik beratı mutasarrıf tarafından takdim edilirdi. Mesela 1875 yılında patriklik makamına getirilen İzmir'deki arşimandrit rütbesine haiz Hierotheos'un¹³⁰ patriklik beratını Kamame Kilisesi'nde yapılan törende Kudüs Mutasarrıfı Ali Bey (Mutasarrıflığı 1874-1876) takdim etmiştir¹³¹. Ayrıca Patrikler padişahın kendilerine sağladığı bu lütuf ve kendilerinin Kutsal Yerler'de özgürce ve huzur içinde icra eyledikleri ayinleri için zaman zaman kilisede topluca padişaha dua ettikleri, teşekkür ve şükranlarını sunan mektuplar gönderdikleri de bilinmektedir¹³².

Patriklik seçiminden sonra patrikhane hakkında önemli bir husus da patrik makamının ne şekilde boş kalabildiği ve seçimlere dış müdahalelerin olup olmadığıdır. Öncelikle patriklik makamı, patriğin ölümünde, azledilmesinde ve görevini yapamayacak kadar hastalığında boş kalabilmekteydi. Mesela, 1872 yılında Patrik II. Kyrillos görevinden azledilmiş ve ortaya çıkabilecek olumsuz durumlar için 8-10 kadar askerle güvenliği sağlanarak, Yafa'ya gönderilmiştir¹³³. Yine 1890 yılında Patrik Nicodemos'un hastalığını fırsat bilen Rus papazlar patriğe karşı propagandalar yapmışlardır¹³⁴. Bunun üzerine Pat-

¹²⁸ Thomas A. İdinopulos, *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994, s. 200. Kudüs İngiliz Mandası yönetimindeyken iki ayrı komisyon kurularak, biri patrik ve Sinod Meclisi arasındaki anlaşmazlıkları, diğeri ise patrikhane ve Arap Ortodoks Cemaati arasındaki anlaşmazlıkları incelemeye çalışmıştır. Ancak alınan bir kısım tedbirler ve tavsiyelere rağmen bir netice alınmamış ve 1931 yılında Patrik Damianos'un ölümü ardından yapılan seçimde anlaşmazlıklar açıkça bir daha görülmüştür. Bkz. "Christians", *Palestine Royal Commission Report*, Londra 1946, s. 242.

¹²⁹ BOA, İ. HR, 266/15969, s. 2.

¹³⁰ BOA, İ. HR, 267/16056, s. 3.

¹³¹ BOA, İ. HR, 268/16089; BOA, İ. DH, 905/71935.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, HAT, 778/36478; BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT), 109/52; BOA, Dâhiliye Mektubu Kalemî (DH. MKT), 1342/102; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 140/14; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 4025/301812.

¹³³ BOA, İ. DH, 660/45945.

¹³⁴ BOA, İ. DH, 1189/93063.

rik Nicodemos hastalığı nedeniyle görevini yerine getiremediğini, kendi yerine bir vekil seçerek patriklik seçiminin yapılması için istifa etmek istediğini ve hayatının geri kalanını Heybeliada'daki patrikhaneye bağlı Ayayorgi Manastırı'nda geçirmek istediğini merkeze bildirmiştir¹³⁵. Neticede Patrik Nicodemos'un istifası kabul edilmiş ve patriklik seçimlerinin yapılabilmesi için Tur Matranı Nikeforus (نيکفورس) patrik vekili seçilmiştir¹³⁶.

Bazı hususi hallerde bir patrik, başka bir patrikhaneye patrik seçilebilmekteydi. Mesela Patrik Hierotheos öldüğü vakit patrik olabilecek üç aday vardı: Nikodemos, Gerasimos ve Photios. Yapılan seçimden Photios patrik seçildi ama Babîali, Photios'un patrikliği onaylamadı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kullanarak patrikliğe Photios yerine Nicodemos'un seçilmesini sağladı. Ancak Nicodemos'un hastalığı dolayısıyla Rusya papazları onun aleyhinde propaganda yapıyorlardı. Çünkü yine kendi istedikleri bir patrik adayının seçilmesini istiyorlardı. Rusya'nın bu dönemde istediği aday ise Kamame Kilisesi başkanı ya da arşimandiriti Euthymios'tu. Rum cemaatinin adayı ise Philadelphia Metropoliti Damianos idi¹³⁷. Ancak yapılan seçimde Antakya Patriği Gerasimos (1891-1896) patrik seçilmiştir. Gerasimos'tan sonra da Damianos (1897-1931) patrikliğe getirilmiştir¹³⁸. Buradan anlaşılacağı üzere iki kaniya varılabilir. Birincisi Babîali, cemaatin seçtiği bir patriği kabul etmeyip beratını onaylamayabilir. İkincisi ise, bir patrik başka bir patrikhaneye patrik seçilebilir.

Osmanlı Devleti'nde Kudüs Rum patrikleri ve patrikhaneye bağlı metropolitler zaman zaman muhtelif nişanlarla taltif edilmişlerdir. İncelenen belgelerden anlaşıldığı kadarıyla nişanlar verilirken Hariciye Nezareti'nin onayı gerekmekte ve emsallerine verilen nişanlarla taltif edilmekteydiler. Mesela 1872 yılında Gazze Piskoposluğu'ndan patriklik makamına getirilen II. Procopios'a (1872-1875)¹³⁹ *emsâl-i veçhile kendusune birinci rütbeden bir kat'a mecidi nişân-ı zîşânı ihsân muvâfık-ı şânı âli olacağı Hâriciye Nezâreti celîlesiyile münâsib gibi tezkîr olunmuş* olduğu belirtilmektedir¹⁴⁰. Yine 1875 yılında patriklik makamına getirilen Hierotheos'a da aynı usul çerçevesinde bir adet Mecidi nişanı verilmiştir¹⁴¹.

Dış devletler de bazen Kudüs Rum patriklerine ve metropolitlerine nişan takabiliyordu. Ancak bunda devletin izni gerekmekteydi. Uygulamada, patrikhane müracaatları

¹³⁵ BOA, İ. DH, 1189/93063, s. 3.

¹³⁶ BOA, İ. DH, 1189/93063, s. 1; BOA, MV, 57/19.

¹³⁷ Adrian Fortescue, *a.g.e.*, s. 289-290.

¹³⁸ BOA, MV, 63/46; Sotiris Roussos, *a.g.m.*, s. 217. 1897 yılında Damianos'un patrik olarak atanmasına dair bkz. BOA, Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN), 17/20; BOA, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 367/85; BOA, BEO, 925/69342.

¹³⁹ BOA, İ. HR, 258/15398.

¹⁴⁰ BOA, İ. HR, 258/15399.

¹⁴¹ BOA, İ. HR, 268/16093.

Hariciye Nezareti tarafından değerlendirilerek nişan itası hakkında İrâde çıkarılıyordu. İrâde'nin çıkmasıyla birlikte patrikler ya da metropolitler nişanla taltif edilmekteydi¹⁴². 1882 yılında Yunan Devleti'nin Kudüs Rum Patriği Hierotheos'ü birinci rütbeden *Büyük Salib Satiros* nişanı ile taltif etmesine izin verilmiştir¹⁴³. Yine 1888 yılında Rusya'nın Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı Nasıra Metropolitü Niko Efendi'yi birinci rütbeden murahhas Aleksandr Nefski (Александр Невского) nişanı ile taltif etmesine izin verilmiştir¹⁴⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde en eski ve bağımsız olan dört Rum Patrikhanesi içinde Kudüs Rum Patrikhanesi, Filistin'deki en eski patrikhanelerden biri olup, en yüksek statüye sahiptir. 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Kudüs Rum Patrikhanesi, kendi yetki alanında bağımsız olup, patrikhaneye İstanbul Rum Patriği'nin altında bir statü verilerek, bir takım muafiyetler ve imtiyazlar tanınmıştır. Bu imtiyazlar ve muafiyetler Osmanlı Devleti'nde patrikhanenin yasal statüsünü belirlemiştir. Bu statü belirlenirken Hz. Ömer'in Patrik Sophronios'a ve Fatih Sultan Mehmet'in Patrik Athanasios'a verdiği fermanlar esas alınmıştır.

Kudüs Patrikleri 1645-1845 yılları arasında İstanbul'da ikamet etmişlerdir. Bundan dolayı Kudüs patrikleri İstanbul Rum patriğinin Sinod Meclisi tarafından seçilmişlerdir. Bu durum bağımsız olan patrikhanenin yapısına aykırı olduğundan, Kudüs Rum Patrikhanesi'nin İstanbul Rum Patrikhanesi'yle çekişmesine sebep olmuştur. Ayrıca devletin İstanbul merkezli merkezileştirme politikası neticesinde Doğu patriklerine İstanbul Rum patriğinin altında bir statü verilmesi, İstanbul patriğinin Doğu Patrikhanelerine müdahale etmesine sebep olmuştur. Kudüs patriği ikametini İstanbul'dan Kudüs'e tekrar taşıyınca bu çekişme bir bakıma giderilmiştir. Kudüs patriğinin ikametini Kudüs'e taşımasıyla birlikte patrikler Kudüs Rum patriğinin Sinod Meclisi tarafından seçilmeye başlanmıştır.

1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerle birlikte Rum, Ermeni, Protestan milletlerinin nizamnamelerinin hazırlanmasından sonra 1875 yılında Kudüs Rum Patrikhanesi'nin nizamnamesi de hazırlanmıştır. Hazırlanan bu nizamname toplam 4 bölümden ve 17 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci bölümünde patrik ve maiyetinde bulunan Sinod Meclisi'nin vazifeleri, ikinci bölümünde patriklik seçiminin nasıl olacağı, üçüncü bölümünde patrik olacak şahısta bulunması gereken vasıflar ve son bölümde ise piskopos olarak atanacak şahısta bulunması gereken vasıflar ve piskoposluk seçiminde uyulacak usuller açıklanmaktadır. Patrikhane hakkında yapılan bu düzenlemeye Kudüs'teki yerli Rumlar Kanun-ı Esasi'nin getirdiği yeniliklere dayanarak karşı çıkıp,

¹⁴² Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara 2007, s. 34.

¹⁴³ BOA, İ. DH, 853/68403.

¹⁴⁴ BOA, İ. DH, 1111/86958.

patrikhane içinde kurulacak karma meclise dâhil olmak ve terfilerde Rum rahipleriyle eşit tutulmak istemişlerdir.

Bu çalışmada Kudüs Rum Patrikhanesi hakkında kesin hükümler vermek yerine, patrikhanenin tarihsel gelişimi, genel yapısı ve 1875 yılındaki düzenlemeler üzerinde durulmuştur. Bu çalışma, Osmanlı Rum patrikleri hakkında araştırma yapan araştırmacılara katkı sağlamakla birlikte, ortaya çıkan hataların ve eksiklerin ileride yeni çalışmalarla giderilebileceği umulmaktadır.

EK 1: Kuds-i Şerif Rum Patrikhânesi Nizâm-nâmesi¹⁴⁵

Fasl-ı Evvel

Birinci Mâdde: Kuds-i Şerif Rum Patrik'i Kamâme'de patriklik dâ'iresi dâhilinde kâ'in ve Rum Milleti'ne gerek müstakillen ve gerek milel-i sâ'ire ile müştereken 'âid ve mahsûs olan bi'l-cümle ziyâretgâhlarla kilise ve manasturların ve patriklik kürsüsüne tâbi metropolidân ve piskoposlarla rehâbîn ve papasların re'isi ve nâzırı ve mezkûr manasturlara mensûb mekâtüb ve hastahânelerin müdiri olub vazifesi mârru'z-zikr Kamâme ile sâ'ir ziyâretgâhlarda mine'l-kadîm mer'ıyyü'l-icrâ olan 'âdât-ı kadîme-i mezhebiyyelerinde evkât-ı mu'ayyenede ifâsına ve mekâtib-i mevcûde ile hastahânenin hüsn-i idâresiyle berâber kiliselerle manastur varidâtının müsâ'adesine göre millet-i fukarâsına bakmak ve beher sene Kuds-ı Şerife gelmekte olan züvvârı münâsibi vechle yerleşdirüb esbâb-ı râhatlarının istihsâline mevcûd ma'ıyyeti olan rehâbînin inzimâm-ı mu'âvenetiyle alâ-kadri'l-imekân bezl-i himmet itmekdir.

İkinci Mâdde: 'Avâm tarafından mevâdd-i mezhebiyye ve rûhâniyyeye dâ'ir veyâhûd rü'esâ-yı rûhâniyyenin vezâ'if-i rûhâniyyelerine müte'allik bir gûne müsted'iyât vukû'ında patrik-i mûmâ ileyhın riyâseti tahunda meclis-i mezkûr bi'l-ictimâ' rü'yet ve ittifâk veyâhûd akseriyyet-i ârâ ile fasl-ı mâdde ve tesviye-i maslahat iderler.

Üçüncü Mâdde: Meclis-i rûhânî altı piskopos ve dokuz arkimendidden [*arşimand-nîl*] mürekkeb olub a'zâsının hey'et-i dâ'imesi bozulmamak üzere icâbına göre 'ilâve ve tenkîh veya tebdil-i patrikin re'y-i rûhâniyyesine muhavveldir. Bu meclis dâ'imâ patrikin riyâseti tahunda tecemmu' idüb ziyâretgâhlarla kilise ve manasturların cihât-ı rûhâniyyeye müte'allik idâre-i umûrına ve bunlara mensûb ve müte'allik olan rehâbîn ve hademenin vezâ'if-i mertebe ve husûsât-ı rûhâniyyelerine ve hayrât ve meberrâtın icâr ve isticâr ve ferâğ ve intikâl ve bey' ve şirâ gibi mu'âmelâtı ile bunlardan tahaddüs idecek nizâmât-ı mahsûsasına tevfikân 'âid olduğu devâ'ir-i şer'ıyye ve nizâmıyyede tesviye olacağından

¹⁴⁵ BOA, İ. HR., 266/15969; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 5310; Düstur, I. Tertip, Cilt III., s. 562.

bunların vâridâtının hüsn-ı sûretle irbâh ve tenmiyesine ve muhtâcîn-i milletin hayırına ve mevâdd-ı rûhâniyye-i sâ'îreye dâ'ir müzâkere iderler. Meclisin karar ve müzâkerâtu patrik tarafından icrâ olunur. Patrikin gaybûbet veyâ hastalık gibi ma'zeret-i şer'îyyesi vukû'ında tarafından tevkiil ideceği metropolid veyâhûd piskopos ve arkimendit [*arşimandrit*] yerine kâ'im olur.

Fasl-ı Sâni

Patrik intihâbına dâ'irdir.

Dördüncü Mâdde: Kudüs patrikliği mesnedinde hall vukû'ında meclis-i rûhâni bi'l-ictimâ' Kudüs'de bulunan metropolidân ve piskoposlardan evsâf-ı matlûbeyi câmi' ve zâtı kâ'immakâm olmak üzere intihâb idüb keyfiyet-i hâli ve kâ'immakâm olacak zâtı bâ-mazbata cânib-i mutasarrıfiye beyân ve takdîm idüb mutasarrıflık cânibinden dahî derhâl makâm-ı mu'allâ-yı sadâret-üzmâyâ icâbına göre telgrâf veyâhûd tahrîrât ile 'arz-ı keyfiyet olunarak gerek kâ'immakâm-ı mûmâ ileyhın me'mûriyetinin tanınmasını ve gerek patrik intihâbının ber-müceb-i nizâm icrâ olunmasını âmir cevâben tasûir buyurulacak telgrafnâme ve emirnâme-i sâmi mücebince hareket olınacaktır.

Beşinci Mâdde: Mâdde-i sâbıkânın ahkâmı icrâ olundıktan sonra kâ'immakâm tarafından patriklik kürsüsüne tâbi' ve mukarrı olan metropolitliklere ve piskoposlara mektûblar yazılıb me'âlinde patrik intihâbı için metropolitlerle piskoposların nihâyet yiğirmi bir gün zarfında Kudüs-ı Şerîf'de bulunmaları bildirilecek ve ahâli tarafından meclis-i intihâbda bulunmak üzere her metropolitlikden ve piskoposlukdan birer müte'ehhil pa-pasın kezâlik müddet-i mu'ayyene zarfında Kudüs'e gelmeleri ahâlisine mahsûsen iş'âr kılınacaktır.

Altıncı Mâdde: Müddet-i mezkûre hulûlünde med'ûvlar Kudüs-ı Şerîf manastırında tecemmu' itmiş olacağından bi'l-cümle metropolitlerle piskoposları câmi' olmak üzere meclis-i mezkûri rûhâni bi'l-ictimâ' her birerleri işbu patriklik kürsüsüne mensûb ve tâbi' olarak gerek Kudüs'de bulunsun ve gerek hâricde olsun metropolid ve piskopos ve arşimandrit mertebelerini hâ'iz bulunanlardan patrikliğe müstahakk bildikleri zevâtın isimlerini ayrı ayrı bir varakaya tahrîr ve imzâ-birle kâ'immakâma vireceklerdir.

Yedinci Mâdde: İşbu zevâtın kimine ziyâde ve kimine az re'y isâbet itdiğine bakılmayub cümlesi mütesâviyen kâbil-i intihâb 'add olunarak huzûr-ı meclisde esâmisi bir deftere yazılıb zîri kâ'immakâm ve a'zâ-yı meclis tarafından imzâ kılınacaktır.

Sekizinci Mâdde: Patrik olacak zât kilisece re'is-i rûhâni olduğundan mâdde-i sâbıkada beyân olundığı vechle kâbil-i intihâb olanların yapılacak defteri makâm-ı mutasarrıfiyeye gönderilecek ve işbu defterde muharrer zevâtın esâmisi makâm-ı mezkûrdan derhâl tahrîrât veya telgrâf ile Bâb-ı 'Âli'ye 'arz u iş'âr olınacak ve şâyed bunlardan devletçe istisnâ olınacakları olur ise Bâb-ı 'Âli cânib-i sâmisinden bi't-tenkih diğherleri beyninde intihâbın icrâ olunması zımnında cevâben vukû' bulacak emr ü iş'âr-ı mutasarrıfiden kâ'immakâm ile sinodosa bildirilecektir.

Dokuzuncu Mâdde: Mâdde-i sâbıkda beyân olunduğı üzere Bâb-ı ‘Âlî’nin emri mutasarrıflık cânibinden tebliğ olundıkda sinodos ile Kudüs manastırında bulunan sâ’ir arşimandritlerden ve brodosenclüslerden? ve hâricden med‘uvv olarak gelmiş olan yerlü papaslar ile bunlar misüllü nefis-i Kudüs ahâli-i Hristiyâmı tarafından müntahib bulunacak iki yerlü papasdan mürekkeb bir meclis-i ‘umûmî ‘akd olunarak ber-mûceb-i emr usûl-ı intihâbiyyenin icrâsına mübâderet kılınacaktır. Şöyle ki, intihâba dâhil olan zevâtın üç neferi kâffe-i huzzâr-ı meclisin ya‘ni gerek rehâbînin ve gerek med‘uvv bulunan papasların hafıyyen i‘tâ-yı re‘y itmesiyle hâsıl olacak akseriyyet-i ârâ ile nâmzed ta‘yîn olacak ve işbu üç nefer nâmzedlerin ta‘yîn olundıkları ‘akîbinde bunların isimlerini hâvî varakayı meclisin a‘zâ-yı ruhbâniyyesi bi‘l-istihâb Kamâme Kilisesi’ne varub a‘zâ-yı sâ’ire dahî kilisede hâzır oldukları hâlde ötedenberü icrâsı mu‘tâd olan rüsûm-ı ebniyyeye tevfiķan mezkûr üç nefer nâmzedlerin biri patrik olmak üzere sinodos hey‘et-i rûhâniyyesi tarafından re‘y-i hafî ve ekseriyyet-i ârâ ile intihâb olunacak kilisece rüsûm-ı mezhebiyye icrâ olunacak ve tesâvî-i ârâ vukû‘ında kâ‘immakâmın inzimâm-ı re‘yiyle keyfiyeti netice virilecektir.

Onuncu Mâdde: Metropolidlik ve piskoposlardan meclis-i intihâbda bulunmağa da‘vet olanlardan gelüb isbât-ı vücûd idemeyenler ‘umûmen re‘yine ittibâ‘ eylemiş olacakları misüllü meclis-i intihâba dâhil olanlardan her biri gerek râhib ve gerek papas olsun fakat bir re‘y i‘tâsına sâlih olacaktır.

On Birinci Mâdde: Ber-minvâl-i muharrer intihâb mâddesi icrâ olunduğı anda usûl-ı kadîme üzere bir kat‘a mahzar tertîb ve terkîm ve mutasarrıflık vesâtetüyle makâm-ı celîl-i sadâret-‘uzmâya takdîm olunarak intihâb kılınan zâtn kabûl ve ta‘yîni hakkında şerefîz-i sunûh ve sudûr buyurulacak berât-ı ‘âlîşânî şeref-vürûdunda mahallince patrikliği i‘lân ve icrâ kılınacaktır.

Fasl-ı Sâlis

Patrikliğe intihâb olunacak zâtn evsâf-ı lâzimesi beyanındadır.

On İkinci Mâdde: Patrikliğe intihâb olunacak zâtn sinni kırkı mütecâviz ve piskopos yâhûd arkimandrit rütbesini hâ‘iz bulunan zümre-i rehâbînden olması ve bir metropolidlikde hiçbir sûrele lekedâr olmayarak on sene mütemâdiyen hüsn-i idâre ve ifâ eylemiş bulunması ve lâ-akall pederi ve kendüsü tebe‘a-i saltanat-ı seniyyeden bulunması lâzimedendir.

On Üçüncü Mâdde: Patrik olacak zâtn âdâb ve ahlâkı şâ‘ibe-i ta‘rifden sâlim olmağla berâber ‘alâ-kadri‘l-imbân fûnûn ve ma‘ârif ve kavânîn-i kiliseye vukûf ve mu‘âmelâtı mükemmel ve ahkâm-ı mezhebiyye ve umûr-ı dîniyyelerine ri‘âyeti meslek-i sâbıkından sâbit ve müstedill olması lâzimedendir oldıktan başka ve çünkü kendüsü Kamâme ve Kuds-ı Şerîf ve tevâbî‘i patriki ve nefis-i Kudüs‘ün piskoposu olacağından re‘isi bulunacağı bi‘l-cümle kiliseler ve manastırlar ki, peder-i rûhâniyyesi olacağı Ortodoksları ve mezheplerini herhalde ve her vakit vikâyeye muktedir olması kilisenin umûr-ı rûhâniyyesi muktezâsındandır.

On Dördüncü Mâdde: Patrik bulunan zât vezâ'if-i mertebe-i rûhâniyyesinden mâ'adâ hazret-i Ömerü'l-Faruk radiya'llâhi te'âlâ 'anh efendimiz hazretleri tarafından i'tâ ve Fâtûh Sultân Mehmed Hân hazretleri tarafından dahî bi'l-ihsân sâ'ir selâtûn-i 'izâm-ı mâziyye taraflarından takrîr ve ibkâ ve zât-ı şevket-semât-ı hazret-i pâdişâhî cânib-i 'âlisinden te'kid buyurulmuş olan imtiyâzâtü hâvî berât-ı 'âlişânda muharrer kâffe-i husûsâtın icrâsına me'mûr olduğuna binâ'en patrikliğe intihâb olunacak zât bend-i sâbıkda beyân olunan sıfâtü câmi' olmağla berâber intihâbını tasdik buyuracak olan saltanat-ı seniyyenin emniyet-i kâmile sine şâyân ve kavânîn ve nizâmât-ı Devlet-i 'Aliyye'ye vâkîf ve milletün emniyet ve i'tibârına lâyık bulunması elzemdir.

Fasl-ı Râbi'

Piskoposluğa müstehakk olacak rehâbînün sıfât-ı lâzîmeleriyle usûl-ı intihâbiyyeleri beyanındadır.

On Beşinci Mâdde: Piskopos intihâb ve ta'yîn olunacak zâtın evvelâ 'an-asl tebe'a-i Devlet-i 'Aliyye'den olduğu hâlde devletce ve milletce bir vakitte lekedâr olmamış olması sâniyyen Kudüs Patrikhânesi'nde yâhûd manasurında terbiye görüb hüsn-ı hâl ashâbından arkimandrit yâhûd brodosenclüs? rütbelerini hâ'iz olmasa bile emekdârân ruhbândan olması sâlisen kavânîn-i kilisenin ahkâmı iktizâsınca sinn-i kemâl sâhibi ve tâmmü'l-a'zâ olarak umûr-ı kilisede ma'lûmât-ı kâfiye ve piskoposluğun hüsn-ı idâresince tecrübe-i matlûba ashâbından olması râbi'ân Rum lisânından başka lisân-ı 'Arabî'ye ve mümkün olduğu hâlde Türkçe'ye dahî âşinâ bulunması muktezîdir.

On Altıncı Mâdde: Münhal olacak piskoposluk mesnedlerine yeni piskopos intihâb ve ta'yîni sinodosun meclis-i rûhâniyyenin re'y ve tensîbiyle icrâ olacağından meclis-i mezkûr patrikin sevk ruhsatıyla piskoposluk için sıfât-ı matlûbeyi zâtlarında cem'iden rehâbînün defterini tertîb idüb bunların liyâkat-ı mütesâviye ashâbı olanlarından kiliseye en ziyâde sâdikâne hizmetleri sebkât itmiş bulunanların tercih iderek içlerinden üç neferini açık bulunan piskoposluğa nâmzed ta'yîn edecek ve 'akabinde kiliseye varub usûl-ı mer'iyyenin icrâsı ve yine re'y-i hafî ile zikr olunan üç nâmzedlerden birini kat'iyyen intihâb ve ta'yîn eyleyecek ve tesâvi-i ârâ vukû'ında patrikin re'yiyle ekseriyet-i ârâ hâsil idilecektir.

On Yedinci Mâdde: Piskoposlardan birinin vefâtı vukû'ında müteveffânın ikâmetgâhı olan kasabanın mu'teberân ruhbân ve 'avâmı tarafından müzmâ mektûb vürûdundan sonra usûl-ı intihâbiyyenin icrâsına mübâderet olunacaktır.

Fî 5 Safer sene 292 ve fî 1 Mart sene 291

EK 2: Kuruluşundan Günümüze Kadar Kudüs Rum Patrikleri¹⁴⁶

Kudüs Rum Patrikleri				
Sıra No	İngilizce	Arapça	Yunanca	Patriklik Dönemi
1	Juvenalios (Juvenal)	يوفيناليوس	Ίουβενάλιος	422-458
2	I.Anastasios	اناستاسيوس	Ἀναστάσιος	458-478
3	Martyrios	مارتيریوس	Μαρτύριος	478-486
4	Sallustios	سسالوستیوس	Σαλλούστιος	486-493
5	I. Elijah (Elias)	ایلیا	Ἠλίας	494-516
6	I. John	یوحنا	Ἰωάννης	516-523
7	Peter	بطرس	Πέτρος	524-552
8	Makarios	مکاریوس	Μακάριος	552
9	Eustohios	افستوخیوس	Εὐστόχιος	552-564
10	Makarios (İkinci kez)	مکاریوس	Μακάριος	564-575
11	II. John	یوحنا	Ἰωάννης	575-594
12	Amos	عاموس	Ἄμωσ	594-601
13	Isaacios	اساکیوس	Ἰσαάκιος	601-608
14	Zacharias	زخریا	Ζαχαρίας	609-632
15	Modestos	مودستوس	Μόδεστος	632-634
16	I.Sophronios	صفرونیوس	Σωφρόνιος	634-638
17	II. Anastasios	اناستاسیوس	Ἀναστάσιος	?-706
18	III. John	یوحنا	Ἰωάννης	706-735

¹⁴⁶ Bu liste Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif vesikalardan, Patrikhane ile ilgili araştırma-inceleme eserlerden ve son olarak Kudüs Rum Patrikhanesi'nin internet adresindeki bilgiler neticesinde hazırlanmıştır. Bkz. BOA, İ. HR, 258/15398; BOA, İ. HR, 268/16089; BOA, İ. HR, 268/16093; BOA, İ. HR, 258/15399; BOA, İ. HR, 28/1320; BOA, İ. DH, 1189/93063; BOA, İ. DH, 660/45945; BOA, MV, 63/46; Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricalı (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999, s. 32; Johann Büsow, *Hamidian Palestine-Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, University Berlin Institute for Islamic Studies, Ph. D, Berlin 2008, s. 595; Amnon Linder, a.g.m., s. 160; Moshe Gil, a.g.e., s. 455; Archdeacon Dowling, a.g.e., s. 16-17, 59; Anton Bertram ve Harry Luke, a.g.e., s. 167-175; http://www.jerusalem-patriarchate.info/en/patriarx_iero.htm, Erişim Tarihi 2013.

19	Theodoros	θιοδωρος	Θεόδωρος	745-770
20	II. Elijah	ايليا	Ἡλίας	770-797
21	George	جاورجيوس	Γεώργιος	797-807
22	Thomas	τομα	Θωμᾶς	807-820
23	Basilios	باسيلιος	Βασίλειος	820-838
24	III. John	يوحنا	Ἰωάννης ΣΤ΄	838-842
25	Sergios	سر جيوس	Σέργιος	842-855
26	Solomon	سليمان	Σολομών	855-860
27	Theodosios	θιοδωσιος	Θεοδοσίος	860-878
28	II. Elijah	ايليا	Ἡλίας	878-907
29	II. Sergios	سر جيوس	Σέργιος	908-911
30	Leontios	ليونديوس	Λεόντιος	912-929
31	I.Athanasios	اثناسιος	Ἀθανάσιος	929-937
32	Christdoulos	لس خريستوذو	Χριστόδουλος	937-950
33	Agathon	اغاثون	Ἀγάθων	950-964
34	IV. John	يوحنا	Ἰωάννης	964-966
35	II. Christodoulos	س خريستوذو	Χριστόδουλος	966-969
36	II. Thomas	τομα	Θωμᾶς	969-978
37	Joseph	يوسف	Ἰωσήφ	980-983
38	Orestis (Orestes)	اوريستس	Ὀρέστης	983-1005
39	Theophilos	θιοφιλος	Θεόφιλος	1012-1020
40	I.Nicephoros	نيكيפורوس	Νικηφόρος	1020-1036
41	Joannicios (Ioannicos)	يوانيكيوس	Ἰωαννίκιος	1036-1058
42	Menas	مناس	Μηνάς	1058
43	II. Sophronios	صفر ونيوس	Σωφρόνιος	1059-1070
44	I. Mark	مرقص	Μάρκος	1070-1084
45	I.Euthymios	سافτιمو	Εὐθύμιος	1084
46	Symeon (Simeon)	سمعان	Συμεών	1084-1106

47	Savvas	سابا	Σάββας	1106
48	V.John	يوحنا	Ἰωάννης	1106-1156
49	Nicolaos	نقولاوس	Νικόλαος	1156
50	VI. John	يوحنا	Ἰωάννης	1156-1166
51	II. Nicephoros	نيكيפורوس	Νικηφόρος	1166-1170
52	Leontios	ليونديوس	Λεόντιος	1170-1190
53	I.Dositheos	ذوسιθιوس	Δοσίθεος	1191
54	II.Mark	مرقص	Μάρκος	1191-?
55	Euthimios	افتيميوس	Εὐθύμιος	
56	II. Athanasios	اثناسيوس	Ἀθανάσιος	1224-1236
57	III. Sophronios	صفر ونيوس	Σωφρόνιος	1236- ?
58	I.Gregorios	غريغوريوس	Γρηγόριος	? -1298
59	Thaddeos	ثاذايوس	Θαδδαῖος	1298
60	III. Athanasios	اثناسيوس	Ἀθανάσιος	1313-1334
61	II. Gregorios	غريغوريوس	Γρηγόριος	1332
62	Lazaros	لازاروس	Λάζαρος	1334-1368
63	Arsenius	ارسينيوس	Ἀρσένιος	1344
64	I.Dorotheos	ذوروθιος	Δωρόθεος	1376-1417
65	Theophilos	ثيوفيلوس	Θεόφιλος	1417-1424
66	I.Theophanis	ثيوفανوس	Θεοφάνης	1424-1431
67	Joachim	يواكيم	Ἰωακείμ	1431-1450
68	II. Theophnis	ثيوفανوس	Θεοφάνης	1450-1452
69	IV. Athanasios	اثناسيوس	Ἀθανάσιος	1452-1460
70	James	يعقوب	Ἰάκωβος	1460
71	Abraham	ابراهيم	Ἀβραάμ	1468
72	III. Gregorios	غريغوريوس	Γρηγόριος	1468-1493
73	Markos	رقص	Μάρκος	1503
74	II. Dorotheos	ذوروθιος	Δωρόθεος	1506-1537

75	Germanos (Herman)	جرمانوس	Γερμανός	1537-1579
76	IV. Sophronios	صفر و نیوس	Σωφρόνιος	1579-1608
77	Thephanos	ثيوفانس	Θεοφάνης	1608-1644
78	Paisios	بايسيوس	Παΐσιος	1645-1660
79	Nectarios	نكتاريوس	Νεκτάριος	1660-1669
80	II. Dositheos	ذوسيثيوس	Δοσίθεος	1669-1707
81	Chrysanthos	خريسنثوس	Χρυσάνθος	1707-1731
82	Meletios	ملاطيوس	Μελέτιος	1731-1737
83	Parthenios	بارثينيوس	Παρθένιος	1737-1766
84	Ephraim	افرام	Ἐφραίμ	1766-1771
85	V.Sophronios	صفر و نیوس	Σωφρόνιος	1771-1775
86	Abramios	افرامیوس	Ἀβράμιος	1775-1787
87	Procopios	برو کوبیوس	Προκόπιος	1787-1788
88	Anthimos	انثيموس	Ἄνθιμος	1788-1808
89	Polycarpus	بوليکربس	Πολύκαρπος	1808-1827
90	V. Athanasios	θναςσιوس	Ἀθανάσιος	1827-1845
91	II. Cyril (Kyrillos)	کیر لیس	Κύριλλος	1845-1872
92	Procopios	برو کوبیوس	Προκόπιος	1872-1875
93	Hierotheos	ایروθیوس	Ἱερόθεος	1875-1882
94	Photios	پھوتیوس	Φώτιος	1882
95	Nicodemos	نیقودیموس	Νικόδημος	1883-1890
96	Gerasimos	جراسیموس	Γεράσιμος	1891-1897
97	Damianos	دامیانوس	Δαμιανός	1897-1931
98	Timotheos	تیموثاوس	Τιμόθεος	1935-1955
99	Benedictos	بنیدکتوس	Βενέδικτος	1957-1980
100	Diodoros	دیوذروس	Διόδωρος	1981-2001
101	Ireneus	ایرینیوس	Εἰρηναῖος	2001-2005
102	Theophilos	θيوفیلوس	Θεόφιλος	2005-.....

KAYNAKLAR

1. Arşiv Vesikaları**a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri**

Defter No:2; 8; 9; 10.

Âmedî Kalemi Defterleri (A. AMD)

Dosya ve Gömlek No: 9/100, 6 Şevvâl 1265/25 Ağustos 1849.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Dosya ve Gömlek No: 4025/301812, 19 Rebiyü'l-âhir 1330/7 Nisan 1912; 925/69342, 23 Şevvâl 1314/27 Mart 1897.

Dâhiliye Mektubu Kalemi (DH. MKT)

Dosya ve Gömlek No: 1342/102, 24 Safer 1301/25 Aralık 1883.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

Dosya ve Gömlek No: 1516/47, 29 Cemâziye'l-evvel 1226/21 Haziran 1811; 778/36478-C, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835; 778/36478-B, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835; 526/25754, 29 Zilhicce 1225/28 Nisan 1835; 778/36478, 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835; 3/88, 15 Rebiyü'l-evvel 1152/22 Haziran 1739; 36471.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT)

Dosya ve Gömlek No: 109/52, 20 Ramazan 1271/6 Haziran 1855.

Dâhiliye Nezareti İradeleri (İ. DH)

Dosya ve Gömlek No: 1237/96911, 11 Zilhicce 1308/18 Temmuz 1891; 1189/93063, 21 Zilhicce 1307/7 Ağustos 1890; 905/71935, 4 Kanun-i Sani 1284/16 Ocak 1869; 853/68403, 16 Mart 1298/28 Mart 1882; 1111/86958, 11 Teşrin-i Evvel 1304/23 Ekim 1888; 660/45945, 22 Şevvâl 1289/23 Aralık 1872; 857/68661, 22 Şaban 1299/9 Temmuz 1882.

Hariciye Nezareti İradeleri (İ. HR)

Dosya ve Gömlek No: 28/1320, 29 Muharrem 1261/7 Şubat 1845; 266/15969, 5 Safer 1292/13 Mart 1875; 267/16056, 8 Cemâziye'l-evvel 1292/12 Haziran 1875; 268/16089, 30 Haziran 1291/12 Temmuz 1875; 258/15398, 28 Şevvâl 1289/29 Aralık 1872; 258/15399, 13 Haziran 1289/25 Haziran 1873; 268/16093, 18 Cemâziye'l-âhir 1292/22 Temmuz 1875; 267/16056, 8 Cemâziye'l-evvel 1292/12 Haziran 1875; 57/2681, 7 Şevvâl 1265/26 Ağustos 1849.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

Dosya ve Gömlek No: 104/4411, Gurre Receb 1306/3 Mart 1889.

Meclis-i Vükela (MV)

Dosya ve Gömlek No: 63/46, 4 Şevval 1308/15 Mart 1891; 91/53, 20 Şevvâl 1314/24 Mart 1897; 61/62, 7 Cemâziye'l-âhir 1308/18 Ocak 1891; 62/87, 13 Receb 1308/22 Şubat 1891; 63/19, 23 Receb 1308/4 Mart 1891; 57/19, 22 Muharrem 1307/7 Eylül 1890.

Kâmil Kepeci Tasnifi Piskopos Mukâtaası

2539.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)

Dosya ve Gömlek No: 140/14, 1 Zilka'de 1313/14 Nisan 1896.

Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS)

Dosya ve Gömlek No: 367/85, 23 Receb 1314/28 Aralık 1896.

Yıldız Perakende Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN)

Dosya ve Gömlek No: 17/20, 20 Receb 1314/25 Aralık 1896.

Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE)

Dosya ve Gömlek No: 91/9.

b. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi

Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 2606, 22 Cemâziye'l-âhir 1171/3 Mart 1758; 2506, 25 Zilk'ade 1295/20 Kasım 1878; 3403, 27 Safer 1301/28 Aralık 1883; 2516, 8 Cemâziye'l-âhir 1289/13 Ağustos 1872; 4013, 16 Ramazan 1234/9 Temmuz 1819; 4191, 28 Muharrem 1209/25 Ağustos 1794; 2599, 923; 2937, Evâil Muharrem 1227/Ocak 1812; 5310, 5 Safer 1292/13 Mart 1875.

c. TDV. İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Arşivi

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 22/1433.

2. Resmi Yayınlar**Düstur**

I. Tertip, Cilt II.

I. Tertip, Cilt III.

3. Araştırma - İnceleme Eserleri

Arif el-Arif, *El-Mufasssal fî Tarihü'l-Kudüs* (المفصل في تاريخ القدس) Kudüs 1999.

Arnakis, G. Georgiades, "The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *The Journal of Modern History*, XXIV/3, Eylül 1952, s. 235-250.

Atalay, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara 2004.

Aydın, Mehmet, "Hıristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVII., İstanbul 1998, s. 328-372.

- Çolak, Hasan, *Relations Between the Ottoman Central Administration and the Greek Orthodox Patriarchates of Antioch, Jerusalem And Alexandria: 16th-18th Centuries*, The University of Birmingham, Ph.D., Birmingham 2012.
- Benlisoy, Yorgo ve Macar, Elçin, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996.
- Bertram, Anton ve Luke, Harry, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire Into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Oxford University Press 1921.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 107-120.
- Büssow, Johann, *Hamidian Palestine-Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, University Berlin Institute for Islamic Studies, Ph. D, Berlin 2008.
- Nicault, Catherine, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 37-94.
- “Christians”, *Palestine Royal Commission Report*, Londra 1946.
- CL. Cahen, “Zimme”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 566-571.
- Cobham, Claude Delaval, *The Patriarchs of Constantinople*, Cambridge University Press 1911.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987.
- _____, *Türkiye’nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, İzmir 1998.
- Demirkent, Işın ve El-ASELÎ Kâmil Cemil, vd. “Kudüs”, *TDV İA*, XXVI., Ankara 2002, s. 323-338.
- _____, “Hitin Zaferi ve Kudüs’ün Müslümanlarca Fethinin Batı’daki Akisleri”, *Bellelen*, LII/205, Ankara 1989, s. 1547-1555.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2009.
- Dowling, Archdeacon, *The Patriarchate of Jerusalem*, Londra 1909.
- Ercan, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Yeni Türkiye*, VI/32, Ankara 2000, s. 336-406.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Bellelen*, LV/213, Ankara 1991, s. 271-391.
- _____, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.
- F. V. Verdy Du Vernois, *Die Frage Der Heiligen Stätten (Ein Beitrag Zur Geschichte Der Völkerrechtlichen Beziehungen Der Ottomanischen Pforte)*, Berlin 1901.
- F. van den Steen de Jehay, *De La Situation Legale Des Sujets Ottomans Non-Musulmans*, Brüksel 1906.
- Fortescue, Adrian, *The Orthodox Eastern Church*, Londra 1908.

- Frazer, Charles A., *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983.
- Gil, Moshe, *A History of Palestine 634-1099*, İbranice'den Çev. Ethel Broido, New York 1997.
- Göktürk, Hakkı, "Ayios Yeoryios Metodi Rum Ortodoks Kilisesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, III., İstanbul 1960, s. 1591.
- Greaves, R. W., "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, LXIV/252, Temmuz 1949, s. 328-352.
- Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II., Haz. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Güler, Ali, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara 2007.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998.
- Harman, Ömer Faruk, "Konsil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 175-178.
- Hattox, Ralph S., "Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, S. 90, 2000, s. 105-123.
- Honigmann, Ernest, "Juvenal of Jerusalem", *Dumbarton Oaks Papers*, V., 1950, s. 209-279.
- Hovhannesyanyan, Sarkis S., *Payitaht İstanbul'un Tarihi*, Çev. Elmon Hançer, İstanbul 1996.
- Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press 1990.
- Idinopulos, Thomas A., *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994.
- İksel, Settar F., "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, XI/62, Kasım 1972, s. 23-29.
- İnalçık, Halil, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of A Plural Society*, Edr. Benjamin Braude- Bernard Lewis, New York 1982, s. 437-449.
- John A. McGuckin, "Jerusalem, Patriarchate of", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, I., Sussex 2011, s. 348-352.
- Karaca, M. Zafer, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul 2006.
- _____, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 25-31.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952.
- Krey, August C., *The First Crusade-The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*, Londra 1921.

- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999.
- Kuruvilla, Samuel J., "The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem", *History Studies*, Middle East Special Issue 2010, s. 199-225.
- Linder, Amnon, "Christian Communities in Jerusalem", *The History of Jerusalem-The Early Muslim Perod 638-1099*, Edr. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, New York University Press 1996, s. 121-162.
- Lundquist, John M., *The Temple of Jerusalem-Past, Present, and Future*, 2008.
- Lyyons, Malcolm Cameron ve JACKSON, D. E. P., *Selahaddin-Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, İstanbul 2006.
- Macpherson, J. R., "The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre", *The English Historical Review*, VII/27, Temmuz 1892, s. 417-436.
- Maher Y. Abu-Munshar, *Islamic Jerusalem and its Christians-A History of Tolerance and Tensions*, Tauris Academic Studies, Londra-New York 2007.
- Mazza, Roberto, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2, Mart 2009, s. 207-227.
- Mouradian, Claire, "Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hıristiyanlar", *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 159-185.
- Nedkoff, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, S. 32, Ankara 1944, s. 599-652.
- Ortaylı, İlber, "Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul 2010, s. 3-24.
- Ousterhout, Robert, "Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, Mart 1989, s. 66-78.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II., İstanbul 1983.
- Papastathis, Charalambos K., "New Status for Jerusalem? An Eastern Orthodox Viewpoint", *Catholic University Law Review*, XLV., Yaz 1996, s. 723-731.
- Peri, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Boston 2001.
- Roussos, Sotiris, "The Orthodox Patriarchate and Community of Jerusalem", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 211-224.
- Runciman, Steven, *A History of the Crusades-The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, I., New York 1951.
- _____, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press 1968.
- Sanjian, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press 1965.

- Schölch, Alexander, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)", *Jerusalem in History*, Edr. K. J. Asali, Essex 1989, s. 228-248.
- Sonyel, Salâhi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993.
- Stavrou, Theofanis George, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, XVII/1-2, Kış-Bahar 1963, s. 91-103.
- Şahin, M. Süreyya, *Türkiye'deki Patrikhaneler*, İstanbul 2003.
- Tibawi, A. L., "Jerusalem under Islamic Rule", *Jerusalem The Key to World Peace*, Islamic Council of Europe 1980, s.141-153.
- Tritton, A.S., *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects-A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, Oxford University Press 1930.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi-İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, II., Ankara 1975.
- Vatikiotis, P. J., "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem Between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies*, XXX/4, Ekim 1994, s. 916-929.
- Vucinich, Wayne S., "The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule", *Slavic Review*, XXI/4, Aralık 1962, s. 597-616.
- Wardi, Chaim, "The Question of the Holy Places in Ottoman Times", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 385-393.
- Warren, Charles, *The Temple or the Tomb*, Londra 1880.
- Yalduz, Alparslan, "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2003, s. 258-296.

4. Elektronik Kaynaklar

http://www.jerusalem-patriarchate.info/en/patriarx_iero.htm, Erişim Tarihi 2013.

YAŞ HİVELİLER HAREKETİ VE HİVE HANLIĞI'NDAKİ SİYASİ GELİŞMELER

NURETTİN HATUNOĞLU*

GİRİŞ

Timur Devleti'nin yıkılmasının ardından, Türkistan coğrafyasında parçalanmış siyasi bir yapı ortaya çıkmıştır. Türkistan coğrafyasının dinî, iktisadî, içtimaî ve kültürel yapısına olumsuz etki yapan bu siyasi yapı, çeşitli süreçlerden geçerek yaklaşık 400 sene devam etmiş ve bu coğrafyanın Ruslar ile Çinliler tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamıştır. Hanlıklar dönemi olarak adlandırılan ve 2 Eylül 1920 tarihinde Bolşeviklerin Buhara şehrini işgal etmesi ile sona eren bu dönemin ardından, Batı Türkistan'da Bolşevik Rusya'nın etkisi ile Buhara ve Harezmi cumhuriyetleri kurulmuştur¹. Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan *Ceditçilik Hareketi*'nin savunucularından birçoğu bu devletlerin yönetiminde yer almıştır. Bu devletler Türkistan'ın modernleşme ve demokratikleşme tarihinde ilk cumhuriyetler olmaları sebebiyle önemli yere sahip olmuşlardır.

İki cumhuriyetten biri olan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını sağlayan siyasi harekete *Yaş Hiveliler (Genç Hiveliler) Hareketi* denilmiştir. Hive Hanlığı'ndaki *Yaş Hiveliler Hareketi* Türkistan'da ortaya çıkan *Ceditçilik Hareketi* ile yakından ilgilidir. Bu çalışmada Ceditçilik tüm yönleri ile ele alınmayıp sadece Hive Hanlığı'nda ortaya çıkıp gelişen ve daha sonra Yaş Hiveliler adını alarak siyasallaşan kısmı üzerinde durulmuştur. Hive dışındaki *Ceditçilik Hareketi* ile ilgili birçok çalışma bulunmasına karşın

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak/TÜRKİYE, hatunoglu.nurettin@gmail.com

¹ Aynı dönemde Taşkent merkezli kurulan Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluş şekli ve yapısı farklıdır. Bu devletin kuruluşunda yerli kadroların etkisi yok denecek kadar azdır. Bu sebeple çalışmamızda Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerinden farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bu konuda bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995; Z. İnamcanov, *Türkistan ACCR'nin Tuzuluşu ve Rivaclemışı*, Kızıl Özbekistan, Pravda Vostaka ve Özbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1957; Gazi Turayev, *Türkistan Bolşevikleri Oktuyabırde, Özbekistan Neşriyatı*, Taşkent 1967; I Hayitmetov, *Türkistande Sovyet Hakimiyetining Destlabkı Adımları*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 1975.

Baymirza Hayit'in: *Hive'deki reformist hareket hakkında pek az kaynak mevcuttur*² serzenişinden de anlaşılacağı üzere bu alanda yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır³. Bu sebeple çalışmamızda bütünüün parçası olan *Yaş Hiveliler Hareketi* ve siyasi gelişmeler üzerine daha ayrıntılı durulmuştur. Çünkü bağımsız bir çalışmayı gerektirecek kadar mürekkep bir konu olan *Ceditçilik Hareketi*'nin bütün yönleri ile ele alınarak ortaya konması, bu çalışmanın sınırlarının çok ötesinde bir konudur. İngeborg Baldauf, Ceditçiliğin bu yönü ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Biz Orta Asya Ceditçiliğini ne kadar derinlemesine tetkik etmeye çalışırsak o, diğer izimler gibi bizden o kadar uzaklaşıp gitmektedir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Bizce Kâbil, Kaşgar, Buhara, Alma Ata, Semerkant ve Taşkent gibi şehirleri içine alan sınırlarda otuz yıla yakın hüküm süren bu içtimai hadisenin kesin ve mükemmel tasvirini çizebilecek bir kişi bulunamaz. Ayrıca işbu içtimai hadisenin iştirakçileri aynı gayeye dayanan ve aynı amaçları hedefleyen kişiler olsalar da onlar, sosyo-ekonomik şartları ve aldıkları eğitim açısından birbirlerinden kesin çizgiler ile ayrılan, değişik tarihi muhitlere mensup kişiler idiler. Aynı zamanda onlar tarihin farklı süreçlerinden geçmişlerdir”⁴.

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda *Ceditçilik Hareketi* siyasi faktörlerden dolayı farklı bir mahiyette gelişirken, Kafkasya, İdil Ural ve Taşkent bölgelerinde kültürel olarak farklı gelişmiştir. Ceditçilik ve Ceditçiler için bütün bu bölgeleri kapsayan genel bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Ahmet Kanlıdere bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır:

“XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan Türk kökenli halkların en önemli fikir hareketi olan Ceditçilik, farklı dönemlerde değişik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. Ceditçiler denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Fakat bu, çok genel bir tanımdır ve bazen yetersiz kalmaktadır. Diğer yandan yeni olana karşı mesafeli ve şüphe ile yaklaşan bazı kimseler de Ceditçi tanımı

² Hayit, *a.g.e.*, s. 198.

³ Ceditçilik Hareketi ile ilgili bkz., Satımcı Halbayev, v.d, *Türkistan Ceditçiliği Milli Oygunluğu Devri Tarihi*, Nemangan Neşriyatı, Nemangan 2012; Feyzullah Hocayev, *Buhâra İnkılabının Tarihine Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yeni Mulahazalar*, Haz., D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997; Abdullah Bediri, *Yaş Buhâraliler: Biçare Halk Dehkanları İçün Yâhşi mi, Yâman mi*, Yaş Buhâralilerin Moskova Komitesi, Moskova 1919; Abdullah Bediri, *Yaş Buhâraliler Kimler*, Yaş Buhâralilerin Moskova Komitesi, Moskova 1919; Uli Schamiloğlu, “İctihad or Millat? Reflectioan on Bukhara, Kazan and The Legacy of Russian Orientalism”, *Reform Movements and Revolutions in Turkhistan: 1900-1924 (Studies in Honour of Osman Khaja)*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Harlem 2001; Uluğbek Dalimov, *Türkistan'da Cedit Mektepleri*, Üniversit Neşriyatı, Taşkent 2006.

⁴ İngeborg Baldauf, *XX Asr Ozbek Edebiyatı Çizgileri*, Mesul Muharrir Naim Kerimov, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001. s. 8.

içine dâhil edilmektedirler. Ceditçi olarak nitelenen aydınların bu tanımlamayı ne dereceye kadar kabul ettikleri de ayrı bir tartışma konusudur”⁵.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kavramsal olarak da Ceditçiliğin tanımı ve kapsamı konusunda problemler vardır. Ceditçiliğin bütün yönleri ile ele alınması ancak bağımsız bir çalışma ile mümkün olsa da, *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin bütünün bir parçası olması, bu çalışmada genel manadaki *Ceditçilik Hareketi* hakkında kısa bir tanımı zorunlu hale getirmektedir. Andican'ın yaptığı tanım Ceditçilik ile ilgili ortalama bir fikir ve *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni ortaya çıkaran tarihî süreç hakkında bize ipuçları vermektedir. Andican'a göre:

“Eğitimde Arapça yerine Türkçenin dini bilgiler yanında pozitif bilimlerin öğretilmesini amaçlayan credit anlayış sadece eğitim alanı ile sınırlı kalmayıp Çarlık Rusyası içinde yaşayan Müslüman Türk gruplarının toplumsal reform ve değişim taleplerini ifade eden bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Gaspıralı İsmail'in Dilde, Fikirde, İş'te Birlik sloganı ile birlikte Ceditçilik Pan Slavizm karşıtı ve Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım haline dönüştü”⁶.

Buhara ve Hive'de mevcut hanlık ve emirlik yönetimlerine karşı siyasi bir harekete dönüşen *Ceditçilik Hareketi*, Sovyetlerin olumsuz etki ve vesayetine rağmen yeni kurulan Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerinde anayasal bir idarenin ilan edilmesini sağlama başarısını göstermiştir. Bu cumhuriyetlerde anayasal zeminde gelişen demokratik bir idare, Türkistan coğrafyasının demokratik açıdan dünya standartlarına ulaşmasında bir basamak olabilirdi. Fakat *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasallaşma sürecine müdahil olan Sosyalizm fikri ve Sovyet faktörü, emekleme evresinde olan bu hareketi demokratikleşme adına akamete uğratmıştır. Yaşanan süreçte, bu cumhuriyetler Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmiş ve Ceditçilerin büyük bir kısmı Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu olumsuz duruma rağmen Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda Sovyet etkisi olumlu şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin Gulamov, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ne katılanların görev aldığı Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Sovyetleştirilmesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Büyük ekim devriminin zaferi, eski Çar Rusya'sı ve onun koloni halklarının maddi gelişimine engel olan sosyal ve ekonomik prangaları kırdı. Türkistan'da ve Hive Hanlığı'nda Sovyet idaresinin kuruluşu, bu hanlıktaki emekçi halkın menfur hanlık idaresine karşı mücadelesinde Sovyet yönetimi ve komünist parti liderliğindeki Rus işçi sınıfının yardımını temin etti. Hive topraklarının hanlardan, beklerden, mirablardan ve başka idarecilerden temizlenmesinde Harezmi emek-

⁵ Ahmet Kanlıdere, “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2004), s. 149- 150.

⁶ Ahat Andican, *Ceditçilikten Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003 s. 25.

çilerine yardım edildi. Hakimiyet Hive Hanlığı'nın emekçi halkının eline geçti ve bu hakimiyet Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti (HHSC) olarak ilan edildi"⁷.

Oysaki Stalin 1934- 1938 yıllarını kapsayan *Büyük Terör* (Repressiya) yıllarında, çeşitli sebeplerle Ceditçi milliyetçilerden Komünist Partisi'ne girmiş olan binlerce yerel kadroyu çizgiden sapmakla suçlayarak ortadan kaldırmıştır⁸. Stalin döneminde katledilen Ceditçi aydınların bir kısmı Kruşçev zamanında aklanmış olsalar da fikir hayatında toplumu sürükleyecek olan aydın tabaka büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır⁹. Ayrıca Sovyetler döneminde Ş. İnyetov, G. Nepesov, N.H Kalenderov gibi tarihçilerin çalışmalarında Türkistan genelindeki Ceditçilik gibi Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler de tek taraflı olarak Pantürkizm düşüncesi etkisi altında halktan kopuk, yerel burjuva hareketi olarak gösterilmeye çalışılmıştır¹⁰. Sovyet dönemi yazarlarından Babahocayev, Ceditçilerin siyasi fikirleri konusunda şunları söylemektedir: *20. asrın başlarında Rusya'daki burjuva milliyetçilik hareketi Ceditizm adını aldı. Ceditizm Pantürkizm ve Panislamizm gayelerini amaç edinmişti*¹¹. Bu tutum sadece Sovyet dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Sovyet hükümeti öncesi Rus hükümeti de Rusya Türkleri arasındaki her türlü ilet hareketi ister millî veya dinî ister kültürel olsun, Panislamist diye damgalamışlardır. Bu hareketleri takip etmiş, kovuşturmuş ve mücadele hedefi saymıştır¹². Bu tutumların sebebi Rusya Müslümanları arasında gelişmeyi ve ilerlemeyi sağlayacak olan fikrî akımların eninde sonunda Rus hegemonyasından kurtulmayı hedefleyen siyasi bir harekete dönüşme potansiyeli olmuştur. Adecap Khalid ise Ceditçilerin siyasi anlayışı ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *...Ceditçi anlayışı en iyi, basit bir "pan- Türkçülük" ya da "pan-İslamcılık" tan ziyade, etnik arka planlı "yöresel Müslüman milliyetçiliği" olarak anlaşılabilir*¹³. Bu hareketin içindeki millî ve dinî hususiyetler her zaman tartışma konusu olmuştur.

Kuruluşundan 1917 Bolşevik İhtilaline Kadar Hive Hanlığı

Coğrafi bir bölgeye karşılık gelen Harezmi, Hazar denizinin doğusunda, Aral gölünün güneyinde, Amuderya Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanır. Harezmi, güneyde

⁷ Y.G. Gulamov, *Harezmning Suğarlıq Tarihi: Tarihi Kadimki Zamanlerden Hazırgeçe*, Ozbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1959, s. 280.

⁸ Scyfettin Erşahin, "Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı 1*, s. 336

⁹ Öldürülen Türk aydınları hakkında bkz, Zeliha Yeşilyurt, "Sovyetlerde Ruslaştırma Politikası ve Öldürülen Türk Aydınları", *Türk Kültürü*, Sayı 165 Yıl XIV (Temmuz 1976), s. 50-54.

¹⁰ M. Matniyazov, *Harezmi Tarihi*, Cilt I, Harezmi Tahrirat Naşr Bohlmi, Urgenç 1996, s. 319.

¹¹ A.N. Babahocayev *Pantürkizm: İmperyalizmin İdeolojik Kuralı*, Kızıl Ozbekistan, Pravda Vostaka ve Ozbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1954, s.11.

¹² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 157.

¹³ Adecap Khalid, "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrınımlarına Giriş", Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 642.

Karakum, güneydoğusunda ise Kızılkum çölleriyle çevrilidir. Kuzeybatısında Üst Yurt platosu bulunmaktadır¹⁴. Etrafı çöllerle çevrili bu bölgenin iklimi ve toprağı, sulama kanalları sayesinde yaşanılır hâle getirilmiştir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren suni sulama metodunun kullanılması ile tarım faaliyetleri gelişmiştir. Bu yönü ile Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına benzemektedir¹⁵. Doğal sebeplerden dolayı sulamaya duyulan ihtiyaç 20. yüzyıla gelindiğinde Özbekler ile Türkmenler arasındaki sürtüşmelerde başrolü oynamıştır. Bölgenin bu özelliğı çalışmamızda üzerinde durduğumuz gelişmelere de dolaylı etkide bulunmuştur.

Harezmi Şuralar Cumhuriyeti, Hive Hanlığı'nın yerine 2 Şubat 1920 tarihinde Yaş Hiveliler İhtilâl Komitesi'nin Kızıl Ordu'ya dayanarak kurduğı devletin adıdır¹⁶. Anayasal bir idareye sahip olan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkili olan *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin ortaya çıkıp gelişmesi, Hive Hanlığı'nın yaşadığı siyasi, iktisadi ve içtimai olaylar ile doğrudan ilintilidir. Bu sebeple Hive Hanlığı tarihinin kısa bir özeti, konunun anlaşılır olması açısından önem arz etmektedir.

Hive Hanlığı 1510 yılında Şah İsmail'in Şeybani Han'ı öldürmesi sonrası ortaya çıkan olaylar neticesinde 1512 yılında kurulmuştur. Bu tarihte Şeybanilerden ayrılan Özbeklerin bir bölümü İlbars Han idaresinde bağımsız bir devlet kurmuştur. Devletin başkenti ilk önceleri Vezir ve Urgenç şehirleri iken daha sonra Hive şehrine taşınmıştır¹⁷. Hive Hanlığı'nın kuruluşu ve Hive şehrinin başkent oluşu ile ilgili farklı kaynaklarda farklı tarihler de zikredilmektedir. Hanlığın kuruluşu için 1511 ve 1512 tarihleri zikredilirken Hive şehrinin başkent oluşu için 1556, 1611-1612, 1610-1612 tarihleri zikredilmektedir¹⁸.

1763 yılında yaşanan taht kavgaları neticesinde Muhammed Emin İnak'ın devletin idaresini ele geçirmesi ile ülkede hanedan değişikliğı yaşanmış ve böylece bu hanlık, yıkıldığı 1920 yılına kadar Kongıratlar hanedanı tarafından idare edilmiştir¹⁹. Hive Hanlığı'nın toprakları günümüzde Türkmenistan ve Özbekistan'ın sınırları içerisinde kalmıştır. Ne Hive Hanlığı'nın ne de onun yerine kurulan Harezmi Şuralar

¹⁴ Seda Yılmaz Vurgun, "XIX Yüzyılda Kongıratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies*, Sayı 8/7, Ankara (2013), s. 766.

¹⁵ Gulamov, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁶ N. Hemdanov, *Hive Hanlığının Ağderlışı ve Harezmi Sovyet Halk Respublikasınının Tuzılışı*, Özbekistan SSR Devlet Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 84.

¹⁷ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁸ Ömerbek Atacanoviç Şeripov, *Hive Hanlığı Tarihi*, 1511-1920, El Harezmi Namıdaki Urgenç Devlet Üniversitesi, Tarih Fenleri Namıdaki İlmî Derecesini Alış İçün Takdim Kılınan Disertetiya, Urgenç 2009, s. 32-34.

¹⁹ Hayit, *a.g.e.*, s. 29.

Cumhuriyeti'nin arazisi ve nüfusu hakkında kesin bir bilgi vardır. Hive Hanlığı'nın nüfusu ve oranları ile ilgili, kaynaklarda farklı sayılar zikredilmektedir. Bu sebeple Harezm tarihinin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarını kapsayan dönemi ile ilgili çalışanlar; V. Girşfeld, M.N. Galkin ve V. Laboçesky'nin çalışmalarına dayanarak Hive Hanlığı'nın nüfusunu 400- 900 bin kişi arasında, arazisini ise 62237,2 kilometrekare olarak vermektedirler. Arşiv belgelerinde ise 1910'lu yıllardaki ülke nüfusu yaklaşık 1 milyon 200 bin civarındadır²⁰. K. Rahmanov'un, M.Y. Yoldaşev'den aktardığı bilgilere göre Hive Hanlığı'nın nüfusu 800 bin kişi olup, nüfusun % 64,7' sini Özbekler, %26,8'ini Türkmenler, %3,8'ini Karakalpaklar, %3,4'ünü Kazaklar, kalanını ise başka milletler oluşturmuştur²¹.

Rusların Türkistan'ı işgali sürecinde Hive Hanlığı, işgal karşısında Buhara ve Hokand'a nazaran daha dirençli bir duruş sergilemiştir. 1717 yılında gönderilen keşif kolunun Hive Hanlığı tarafından imha edilmiş şekli Rusların hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu olayın Rusya'nın uluslararası siyasi arenada büyük devlet olarak kabul görmeye başladığı I. Petro dönemine denk gelmesi, Rus - Hive ilişkilerinde bir dönüm noktası olmasına sebep olmuştur. Bu olayda görevlendirilen Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy, 3500 asker ile Hive şehrine davet edilmesi üzerine girebilmiş; fakat Hive Hanı Şir Gazi Han (1715-1727), Rus askerlerinin evlere dağıtılmasını teklif ederek Çerkaskiy dâhil olmak üzere bütün Rus askerlerinin, dağıtıldıkları evlerde imha edilmesini sağlamıştır. Ruslar ancak 122 yıl geçtikten sonra yani 1839 yılında yeniden işgal hareketlerine başlayabilmişlerdir²².

Hive Hanlığı tarihinde en önemli kırılma noktası 1873 yılında yaşanmıştır. Çünkü 29 Mayıs 1873 tarihinde Hive şehrine giren Rus birlikleri uzun yıllar devam eden bir projeyi gerçekleştirerek Hive Hanlığı'nı Rusya'ya bağlamışlardır. Aynı yılın 12 Ağustos günü K. P. Kaufman ile Said Muhammed Rahim Han II. arasında imzalanan *Gendumyan Anlaşması* ile Hive'de tam anlamıyla bir sömürge düzeni kurulmuştur. Ülke yönetimi Han'a bırakılsa da Hive hanları Rus imparatorlarının sadık hizmetkârlarına dönüştürülmüştür. Hive Hanlığı'nın, Rusya'nın izni olmaksızın başka ülkelerle ilişki kurması yasaklanmıştır. Bir taraftan ağır savaş tazminatı halk üzerindeki vergi yükünü arttırırken diğer taraftan gümrük vergisinden muaf Rus tüccarları ve malları Hive'de yerli sanayiye

²⁰ Nimet Palvanov, *Harezmdeki İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi*, 1900-1924, Akademya Nashr Neşriyatı, Taşkent 2011, s. 12-13.

²¹ K. Rahmanov, *Hive- Harezm Halk Revolitsiyasının Beşığı*, Ozbekistan SSR Fan Neşriyatı Taşkent 1970, s. 4. V. Laboçesky'nin verdiği bilgilere göre 1910 yılında Hive Hanlığı'nın nüfusu 646 bin olup bunların % 61.4'ü Özbek ve Sartlardan, % 28.5'i Türkmenler, %5.3 Karakalpak, %3.5'i Kazaklardan oluşmuştur. Geri kalan oran ise Tatarlar, Araplar Farslar ve Ruslardan oluşmuştur. Bkz, Matniyazov, *a.g.e.*, s. 282.

²² Kamilcan Hudaybergenov, *Hive Hanları Tarihiden*, Ozbekistan Respublikası Medeniyet ve Sanat İşleri Vezirligi Hive Devlet İçenkale Muzeyi Konkhanesi Neşriyatı Urgenç, 2008, s. 122. Hayit, *a.g.e.*, s. 47.

ortadan kalkma noktasına getirmiştir. Rusya'nın hammadde kaynağına dönüşen ülkede yerli sanayi ve üretimin gelişmemesi feodal ilişkilerin devamına da zemin hazırlamıştır²³.

İç işlerinde serbest, dış işlerinde ise Rusya'ya bağlı olan Hive'de geleneksel devlet anlayışı Rusya tarafından devam ettirilmiştir. Rusya'daki monarşik düzen Hive'deki monarşik düzenin devamını sağlasa da, Rusya'da meydana gelen olaylar ve değişimler yarı bağımsız Hive'yi doğrudan etkiler hâle gelmiştir²⁴. Hive Hanlığı, Rus tabiiyetine girdiği 1873 yılından, ortadan kalktığı 1920 yılına kadar Said Muhammed Rahim Han II (1864-1910), İsfendiyar Han (1910-1918) ve Said Abdullah Han (1818-1920) adlarında üç hükümdar tarafından idare edilmiştir. Hive Hanlığı'nın kaderini tayin eden içtimaî ve kültürel olayların geliştiği bu dönemde Rusya'da meydana gelen her siyasi olay Hive Hanlığı'nı da derinden etkilemiştir. Hive Hanlığı'nın yıkılış tarihi olan 1920 yılına kadar Hive Hanlığı'nı, Rusya merkezli etkileyen önemli olaylar 1905 ve 1917 yılında meydana gelen devrimlerdir. 1905 ile başlayan Rusya'daki siyasi hareketler I. Dünya Savaşı sırasında Şubat ve Ekim devrimleri ile neticelenince, Çarlık rejimi tarafından idare edilen Hive Hanlığı da bu siyasi gelişmelerden nasibini almıştır.

Hive Hanlığı'nda *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin mücadele ettiği ve hanlığın son dönemine damgasını vuran Cüneyt Han'ın faaliyetleri de *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Asıl adı Kurban Muhammed Serdar olan Cüneyt Han, bu lakabı Hive Hanlığı'nın son dönemindeki siyasi hayatında oynadığı önemli rol sayesinde almıştır. Hive Hanlığı'nın gerek iç gerekse dış dinamikler yüzünden siyasi ve içtimaî çalkantılar yaşadığı dönem, I. Dünya Savaşı ve sonrasına denk gelmektedir. Hanlığın bu dönemdeki siyasi ve içtimaî hayatında birbiri ile ilintili iki olay ön plana çıkmaktadır. Bu olaylardan birincisi hanlıkta Özbek ve Türkmen çatışmasıyla ortaya çıkıp gelişen ve İsfendiyar Han'ın hayatına mâl olan Cüneyd Han kaynaklı iktidar değişimi, diğeri ise Yaş Hiveliler olarak adlandırılan reformistlerin Bolşeviklerin yardımı ile fiilen Cüneyt Han'ın elinde olan hanlığın mevcut iktidarına karşı yürüttükleri muhalefet hareketidir.

Cüneyt Han'ın, Hive Hanlığı'nın siyasi hayatında sivrilmesi, 1902 yılından itibaren hanlıkta gelişen ve hanlık idaresinin çözülme emarelerini ortaya koyan Türkmen ayaklanmaları sayesinde olmuştur²⁵. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi susuz tarıma imkân vermeyen coğrafi şartlarda sulama kanallarının yukarı kesimlerine Özbeklerin, aşağı kesimlerine ise Türkmenlerin yerleştirilmiş olması Hive Hanlığı'nda doğal bir sürtüşmeyi ve huzursuzluğu beraberinde getirmiştir. Suyun yetersiz olduğu yıllarda Türkmen-

²³ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 273-274.

²⁴ S.Halbayev, N. Palvanov, "Hive Hanlığında Cedit Milli Demokratik Konstituyevi Monarhiye Devlet Başkeruvining Ornetılışı", *Türkistan Ceditçılığı Milli Oygamaş Devri Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan (2012), s. 197.

²⁵ Şeripov, *a.g.t.*, s. 121.

lerin ekinleri susuz kalıp şikâyetler söz konusu olduğunda devlet idaresini elinde bulunduran Özbekler tarafından bu şikâyetler pek dikkate alınmamıştır. Sulama kaynaklı gelişen hoşnutsuzluk ağırlıklı olarak Türkmen boylarının desteklediği bir isyan hareketine dönüşmüştür. İsyân hareketi Cüneyt Han etrafında şekillenerek uzun müddet devam etmiş, isyanın bastırılması için hanlık yönetimi Türkistan Genel Valiliği'nden birçok kez yardım talebinde bulunmuştur. Cüneyt Han rehberliğinde Ruslara karşı sert mukavemet gösterilmiş, bu mücadele ileriki dönemde Rus egemenliğine karşı kurtuluş hareketi şeklini almıştır²⁶. 1912 yılından başlayarak uzun süre devam eden karışıklıklarda halkın gözünde itibar kazanan Cüneyt Han, sadece Ruslara karşı yürütülecek harekette değil hanlık idaresinden hoşnut olmayan bütün kesimlerin üzerinde ittifak ettiği bir muhalefet hareketinin lideri olmuştur²⁷.

Cüneyt Han'ın hanlık idaresi için ciddi bir tehdit olduğu 1916 yılındaki isyan hareketinde açıkça ortaya çıkmıştır. Çünkü diğerlerine göre daha kapsamlı olmakla beraber 1916 isyanında başkent olan Hive'nin düşmesi, hanlık idaresindeki zaafiyetin bir göstergesi olmuştur. Bu isyan sadece Türkmenlerin sıkıntılarından kaynaklanmamış, I. Dünya Savaşı'nın Hive halkı üzerine yüklediği ağır yükümlülükler de isyanda etkili olmuştur. Örneğin savaş öncesi Hive Hanlığı'nda halktan toplanan resmî vergi sayısı 24 iken savaş esnasında bu sayı 70'e ulaşmıştır²⁸. İsyanda ön plana çıkan Cüneyt Han, 13 Şubat 1916 tarihinde Hive şehrini ele geçirmiş ve bazı devlet görevlilerini idam ettirmiştir. Fakat Türkistan Genel Valiliği'nden gönderilen General Galkin komutasındaki Ruslar Cüneyt Han'ı püskürtmüşlerdir. İsyân bahanesi ile Rus birlikleri Türkmenlerin mallarını talan etmekle kalmamış; Galkin, Türkmenlere 3,5 milyon ruble savaş tazminatı yüklemiştir. Yenilgiye uğrayan Cüneyt Han da 1916 yılının nisan ayında İran'a geçmek zorunda kalmıştır. 1916 yılında Hive'de meydana gelen bu isyan hareketi başarıya ulaşmasa da hem hanlık yönetimini hem de çarlık idaresini telaşlandırmıştır²⁹. Cüneyt Han'ın General Galkin'e karşı duramayıp İran'a sığınmasından sonra Ruslar, Türkmenleri cezalandırma işine girişmişlerdir. Savaş tazminatı dışında halka korku salma ve Rus silahlarının gücünü gösterme adına bütün hanlıkta operasyonlar yapılmıştır. İsyana katılmış olan veya yardım eden Türkmenlerden, yakalananlar halkın gözleri önünde idam edilmiş-

²⁶ İbrahim Yarkin, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak, Harezm Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhaki", *Türk Kültürü*, s. 99, Yıl IX, (Ocak 1971), s. 238-239.

²⁷ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 9.

²⁸ U. Tohtahanov, *Sovyet- Hive Munasebeti ve Üning Rivaclemisi*, 1917-1920 Yıllar, Özbekistan SSR Siyasi ve İlmî Bilimler Terketuvçı Cemiyeti Kızıl Özbekistan Birleşgen Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 10.

²⁹ Atamurad Koşçanov, Nimetcan Palvanov, *Harezmdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Miç, Taşkent 2007, s. 238-250.

lerdir. Halka teşhir edilmesi adına İlyeli'de asılan 17 Türkmen'in cesetleri darağacında birkaç gün asılı kalmıştır³⁰.

Yaş Hiveliler Hareketi

Hive Hanlığı'nın yukarıda izah edilmeye çalışılan siyasi durumunun, Hive Hanlığı'nda mevcut durumdan kurtulmayı hedefleyen fikirlerin ortaya çıkmasına uygun bir zemin hazırladığını kestirmek zor değildir. 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Türkistan topraklarında olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da meydana gelen en önemli içtimaî ve siyasi gelişme *Ceditçilik Hareketi* olmuştur. 1873 yılında bağımsızlığın kaybedilmesi, adaletsizlik ve keyfi idare gibi olumsuz gelişmeler, Rus karşıtlığına dayanan bir bağımsızlık fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu durum da Ceditçilerin siyasi faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur³¹. Fakat siyasi gelişmeler bu hareketi destekleyenleri Sovyetler ile iş birliği yapmaya zorlayınca, Çarlık adıyla bilinen Rus işgali, bu aydınların hayatları pahasına Sovyet adını alarak devam etmiş, bu yüzden *Yaş Hiveliler Hareketi* Rus işgalinden kurtulma diye özetleyebileceğimiz nihai hedefine ulaşamamıştır.

Yaş Hivelilerin ve diğer Ceditçilerin nihai düşüncelerinin Ruslardan kurtulmak olduğunu iyi bilen Bolşevikler, bu hareketi akamete uğratıp temsilcilerini bertaraf etmekle yetinmemişler, toplumun düşünce dünyasına sağlayacağı katkıları dikkate alarak Ceditçiler ve Yaş Hiveliler hakkında karşı propaganda yapmışlardır. Sovyetlerin 1950- 1970 yılları arasında yoğunlaşan ideolojik eserlerinde Yaş Hiveliler de farklı ithamlarla suçlanmışlardır. Tohtahanov Yaş Hiveliler hakkında şöyle demektedir: *Aslında ne Yaş Hiveliler ne de han, emekçilere özgürlük ve toprak vermeyi düşünüyorlardı. Burjuva çıkarlarının koruyucusu olan Yaş Hiveliler, monarşik ve feodal düzeni ortadan kaldırmayı görev addetmediler*³². Bu tür değerlendirmelerin yapılmasının sebebi *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin siyasi yönü olmuştur. Çünkü Osmanlı, İran gibi komşu Müslüman devletlerin, Hive Hanlığı'ndaki fikirlerin siyasallaşması evresinde etkisi olmuştur. En basitinden Yaş Hiveliler teriminin ortaya çıkması dahi Türk-İslam dünyasında yaşanan gelişmeler ile ilintilidir. Bu durum ile ilgili Babahocayev şunları söylemektedir: *Orta Asya Ceditçilerinin büyük bir kısmı hayallere kapılıp Türkiye'deki Pantürkistlerin yolunu izlediler. Ceditçiler Türklerin İltihat ve Terakki Partisi'ni örnek alarak Buhara'da Yaş Buharalılar, Hive'de Yaş Hiveliler, Türkistan'da ise Yaş Müslümanlar olarak adlandırıldılar*³³. Oysaki Rusya Türkleri, 1908 yılında Genç Türkler ile temasa geçmek isteseler de pek ilgi görmemişlerdir. Fakat hükümet dışındaki çevreler ve özellikle Genç Türklerin sonraki dönemde bütün Türk dünyası ile ilgilenmeye başlamaları,

³⁰ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 34.

³¹ Palvanov, *a.g.e.*, s. 30.

³² Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 16.

³³ Babahocayev, *a.g.e.*, s. 13.

Rusya Türklerinin de Türkiye’de faaliyete geçmelerine sebep olmuştur³⁴. Bu süreç siyasi bir program dahilinde gelişmeyip Türkistan bölgesinin diğer Türk İslam bölgelerinde meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalamamasının bir sonucu olmuştur.

Zira Yaş Hiveliler Hareketi’nin gelişmesi sadece siyasi sahada meydana gelen gelişmelerle sınırlı değildir. Hive halkının eğitim ve teknik gelişmelerle tanışması da bu hareketin gelişimine katkı sağlamıştır. Batılı değerlerin Hive’ye girişi ağırlıklı olarak Rusya üzerinden (Kırım - Kazan merkezli gelişmeler de dâhil) olmuştur. 1907 – 1910 yılları arasında Hudaybergen Divanov, İslam Hoca’nın başkanlık ettiği kafile ile Petersburg’a seyahat etmiştir. Bu seyahatte Divanov, İslam Hoca’dan izin alarak bir süre Petersburg’da kalmıştır. Bu süre içinde filme kaydetme işlerini öğrenerek 1908 yılında film makinesi, fotoğraf makinesi, teleskop ve gramfon gibi teknik aletleri ilk kez Hive’ye getirmiştir. 1912 yılının Ocak ayında Rus mühendisleri posta-telgraf idaresini kurmuşlardır. Bu yıllarda zengin ailelerin evlerinde gramfon ve dokuma makineleri görülmeye başlamıştır. 1911-1912 yıllarında İslam Hoca önderliğinde Nurullahbay mevkiinde Avrupa usulünde yazlık saray inşa edilmiş, bu sarayı aydınlatmak için ilk defa elektrik santrali kurma işleri başlatılmıştır. Yine aynı dönemde Avrupa tarzında hapisane açılmış, 1913 yılında da Hive’de ilk hastane açılmıştır³⁵. Bu gelişmeler Hive Hanlığı’ndaki yenileşme hareketlerinin seyri ve mahiyeti hakkında bize ipuçları vermektedir.

Hive Hanlığı’ndaki *Ceditçilik Hareketi*’nin gelişimi iki evrede değerlendirilebilir: Birincisi, hanlıkta yaşayan insanlardan bir kısmının batılı ürün ve fikirler ile karşılaşarak, kendileri ile diğerleri arasında karşılaştırmalar yaptığı ve geri kalınmışlığın sebeplerini sorgulayıp eğitim - kültür çalışmalarına yoğunlaştığı durağan oluşum evresidir. İkincisi ise dünyadaki demokratik gelişmelerin de etkisi ile aydınların ülkelerindeki geri kalmışlığa siyasi çözümler aradığı, böylece *Yaş Hiveliler Hareketi*’nin ortaya çıkıp geliştiği aksiyoner gelişim evresidir. Birinci evrenin gelişmesinde kuşkusuz Gaspıralı İsmail’in başlattığı hareketin önemli yeri vardır. Avrupa ve Rusya’daki gelişmelerden haberdar olan Gaspıralı’nın Tercüman gazetesini yayımlamaya başlaması sadece Kırım Türklerine değil Rusya hakimiyeti altında yaşayan diğer Türk kökenli Müslüman halklar arasında karşılık bulmuştur. Bu sebeple Tataristan, Türkistan, Buhara ve Hive’de bu gazete bir okuyucu kitlesi oluşturabilmiştir³⁶.

³⁴ Devlet, *a.g.e.*, s. 152.

³⁵ Nezaket Maksudovna Matkarimova, *Hareznde Demokratik Hareketlerinin Rivacemşi Tarihi*, 1900-1924, Urganç Devlet Üniversitesi Tarih Magıstırı Derecesini Alış İcun Disertetya, Urganç, 2002, s. 40-41; Hive’de ilk hastanenin açılış tarihini M. Kayumov “XX Asr Başıda Hive Hanlıgıde İslahatçılık Hareketlerinin Başlemşi (Vezir Seyyid İslam Hoca Faaliyeti Misahıde)”, *Ozbekistan Tarihi*, San 3, (2004), s. 55’te 1912 olarak vermektedir.

³⁶ Sıraciddin Ahmedov, “Tarihi Hakikat”, *İsmail Gasprınskiy ve Turkistan*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, Şark Neşriyatı, Taşkent (2005), s. 26.

Matbaanın kullanılmaya başlanması hanlıktaki Ceditçilik fikrinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Neşriyat işinin hanlığa girmesini sağlayan kişi de Palvan Niyaz Mirzabaşı (Kamil Harezmi) dir. 1825-1899 yılları arasında yaşayan müzisyenlik, şairlik ve devlet adamlığı vasıflarına sahip Harezmi'nin gayretleri ve Han'ın desteği ile İran'dan davet edilen İbrahim Sultan, sarayda işe başlayarak Hiveli gençlerden Atacan Abdullah'a matbaacılık işini öğretmiştir. Böylece 1874 yılından itibaren Hive'de ilk defa taş basma neşriyatın yapılmasını sağlamıştır. Rahim Han II ile birlikte 1883 yılında Petersburg, Moskova gibi şehirleri gören Harezmi, Rus kültür ve sanatıyla yakından tanışmış, dönüşünde Rus tarzı okul açılışına ön ayak olmuştur. Ayrıca Rahim Han II döneminde matbaa, Rus tarzı okulların açılışı, şiir ve eğlence gecelerinin düzenlenmesi işlerinde Harezmi'nin katkısı çok olmuştur³⁷. Matbaanın bu şekilde Hive Hanlığı'na girmesi yanında ileriki tarihlerde Türk - İslam dünyasında yenilileşme fikrine taraftar olanlar tarafından yayımlanan Vakit, İttifak, Terakki, Yulduz, Din ve Medeniyet, Vahdet ve Tercüman gibi yayınların takip edilmesi, Ceditçilik fikrinin ortaya çıkıp gelişmesine etki etmiştir³⁸.

Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin gelişimine katkı sağlayan kişilerden biri de Rahim Han II (1864-1910) dir. Çünkü o ve onun idarecileri, teknik gelişmelerin takibinde Buhara emirleri ve idarecilerine nazaran daha ileri görüşlü bir tavır sergilemişlerdir. Rusya ve İslam ülkelerinden kitap ve benzeri yayınlar getirterek yeni usul mekteplerin açılmasına izin vermiş, bu okullarda çalıştırılmak üzere Kazanlı aydınları Hive'ye celp etmiştir. Birçok medrese ve usul-i cedit okulu onun fermanı ile açılmıştır³⁹. 1891 yılında Urgenç'te Kamil Harezmi'nin girişimleri ile açılan ilk usul-i cedit okulunu Rahim Han II bizzat ziyaret etmiştir. Dini ilimlerin yanında coğrafya, tarih matematik ve Rus dilinin okutulup eski tarzdaki eğitim kurumlarından farklı olarak 50 dakika ders 10 dakika teneffüsün olduğu bu okula ileride tahta geçecek olan oğlu İsfendiyar'ı kaydettirmiştir. Ayrıca okulun ihtiyaçlarının karşılanması için hazineден ödenek tahsis etmiştir⁴⁰. Bu anlamda cedit okullarının teşvik edilmesi Hive Hanlığı'nda Ceditçilik fikrinin oluşumunda lokomotif görevi üstlenmiştir.

Ceditçi devlet adamlarından biri olan Baş Vezir İslam Hoca'nın tutumu ve faaliyetleri de Hive'de Ceditçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Yaş Hivelilerin kurucusu ve en aktif üyesi Palvan Niyaz Hacı Yusupov, hatıralarında İslam Hoca ile ilgili: *İslam Hoca memleketi terakki ettirmeye gayret etti. Birkaç tane usul-i cedit okulu açtı. Devletin parasını halk için kullanmaya çalıştı. Hem beyan edilen işleri yapmaya çalıştı hem de Avrupa usulünde hâpishane*

³⁷ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 267-268; Hudaybergenov, *a.g.e.*, s.158.

³⁸ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 321.

³⁹ Yarkin, *a.g.m.*, s. 238; Kayumov, *a.g.m.*, s. 53.

⁴⁰ Uluğbek Dalimov, *Türkistanda Cedit Mektepleri*, Universitt Neşriyatı, Taşkent (2006), s. 82.

*açtı*⁴¹ şeklindeki ifadelerinden onun Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin gelişmesindeki olumlu katkısını görmek mümkündür. İslam Hoca, 1910 yılında yayımlanan ıslahat metnini de kaleme alan kişidir. Dünyadaki siyasi gelişmelerden haberdar olan İslam Hoca, uygulama şansı bulamayan ıslahat fermanında devlet görevlilerine maaş verilerek bu maaşların kayıt altına alınacağını; su, toprak ve vergi işlerinin düzene sokulacağını; posta-telgraf, köprü ve yolların yapılacağını; yeni usulde okullar açılarak bu okullarda tarih, coğrafya ve Rus dili derslerinin öğretileceğini, hanın harcamalarının ve hazinesinin kayıt altına alınacağını beyan etmiştir⁴². Zaynabidin Abdırashidov tercüman gazetesini kaynak ve-rerek İslam Hoca'nın cedit okulları konusundaki tavrı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Hive Hanlığı'nın baş veziri Said İslam Hoca da hanlıkta eğitim-öğretim ve ilmin gelişmesini her şeyden üstün tutuyordu. Hive'ye Rusça ve Tatarca öğretmenler getirterek bir çok usul-i cedit okulları açtırmış idi. Kendi parası ile bir okul açtırdı. ...Bir kaç yıldan beri Tercüman'ı okuyan Orta Asya ümerasından biri idi. Okulların ıslahı konusunda idaremize baş vurarak yayınlanmakta olan kitaplarımızdan epeyce aldırış ve usul-i savtiyenin yayılmasına çalışmıştır”⁴³.

Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'ne büyük katkıları olan İslam Hoca 9 Ağustos 1913 tarihinde İsfendiyar Han'ın Nurullabay sarayından çıkıp faytonuna bindiği esnada katledilmiştir⁴⁴. Onun katledilmesinin sebebi İsfendiyar Han ve toprak sahipleri ile ters düşmesi idi. Çünkü girişilen posta-telgraf, okul, hastane ve yol gibi yatırımlarla ilgili ihtiyaç duyulan para için vergi reformu yapmak istemiştir. Gereksiz harcamalara izin vermeyerek hazineyi güçlendirmeye çalışmıştır. Hatta İsfendiyar Han'ın bir devlet görevlisine verdiği hediyeyi geri alarak hazinenin paraya ihtiyacı olduğunu söylemiş ve İsfendiyar Han'ı uyarmıştır⁴⁵.

Yukarıda zikredilen isimlerin dışında Hive'de *Ceditçilik Hareketi*'ne katkıda bulunan birçok kişi vardır. Gaspıralı İsmail'in ismi ile özdeşleşen usul-i cedit okullarının Hive Hanlığı'nda yaygınlaşmasını sağlayarak hanlıkta Ceditçilik fikrinin lokomotifliğini yapan eğitimcilerin hepsinin ismini tespit edip bu çalışmada zikretmek mümkün olmasa da, Matniyazov'un *Harezmi Tarihi* adlı eserindeki şu isimleri zikretmek gerekir: Hüseyin Kuşakov, Kamile Kuşakov, Yusuf Ahmedov, Muhammed Şerif Hudayberge-

⁴¹ Palvan Niyaz Hacı Yusupov, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999. s. 59.

⁴² M. Mahmudov, *Harezmi Tarihi İstiklal Küzğuside*, Taşkent Tıbbiyat Akademisi Urgenç Filialı, Urgenç 2006. s. 94-95.

⁴³ Zaynabidin Abdırashidov, *İsmail Gansprinskiy ve Türkistanda Ceditçilik*, Merkezi Asyani Tadkik Faransuz İnstitutu, Taşkent 2008, s. 30-31.

⁴⁴ Dalimov, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵ Kayumov, *a.g.m.*, s. 58.

nov ve İstanbul'da tahsil görerek Baba Ahun Selimov ile birlikte cedit okullarının *elif ba ve okuma kitabı* gibi ders malzemelerini hazırlayan Mulla Bekcan Rahmanovdur⁴⁶. Hive Hanlığı'nda ilk usul-i cedit okulunun Muhammed Rahim II döneminde Mirzabaşı Kamil Harezmi tarafından Urgençte 1891⁴⁷ yılında açılmış olması bilgisi, Hive Hanlığı'ndaki Ceditçiliğin gelişmesinde devlet idarecilerinin ve açılan okulların rolünü göstermesi açısından önemlidir. 1898 yılında Hive'de Orenburglu Muhammed Vefa ve Molla Abdurahman efendiler tarafından usul-i cedit okulu açılmış fakat bir ay sonra tutucu çevrenin baskılarından dolayı Urgenç şehrine taşınmak zorunda kalmıştır⁴⁸. Hive'de Ceditçiler 1904 yılında Cemiyet-i Hayriye derneğini kurmuşlar aynı yıl bu derneğin yardımı ile usul-i cedit okullarını açmışlardır. İlk kız okulu ise 1906 yılında Hüseyin Kuşeyev tarafından Urgenç'te açılmıştır⁴⁹.

1907 yılına gelindiğinde ise Kazan'daki Alimcan Barodiy medresesinden iki öğretmen getirilerek yeni açılan Mekteb-i Mehremi ve Mekteb-i Cedit okullarında görevlendirilmişlerdir. Velihaht İsfendiyar bu okullar ile ilgilenmesi için bir görevli de tayin etmiştir. Velihaht İsfendiyar yine aynı medreseden bir öğretmen getirterek yeni bir okul açtırmıştır. Ayrıca Mekteb-i Rüştiye (orta okul) açma girişimleri başlatılmıştır. Hive'de açılan yukarıdaki iki okulun 113 öğrencisi 1907 mayısında iki defa sınav vermişlerdir. İlkinde velihaht İsfendiyar ve vezirlerin hazır bulunduğu devlet görevlilerine ikincisinde ise kadılar, müftüler ve hocalardan oluşan gruba sınav verilmiştir. Bu sınavlardan sonra yine iki öğretmen getirilerek yeni bir okul açılması kararı alınmıştır⁵⁰.

Yukarıda da izah edildiği gibi Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, Buhara'dan farklı olarak devletin ileri gelenleri tarafından destek görmüştür. Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi eğitim ve kültür sahasında legal bir hareket olarak başlamıştır. Fakat Hive'ye gelen Tatar öğretmenler siyasi işlerle de uğraşmışlardır. Amuderya bölümü başkanının Türkistan Genel Valiliğine verdiği bilgiye göre Hive'deki cedit okullarında çalışan öğretmenlerin yarısına yakını Tatarlar teşkil etmiştir. Onlar eğitim işleri yanında siyasi işler ile de ilgilenmişlerdir. İslam Hoca'nın yeni usul okulunun ve çocuklarının öğretmeni Abdurraşidov'un faaliyetlerine özellikle dikkat çekilmiştir. Abdurraşidov hanlığın iç siyaseti ile de ilgilenmiş, İslam Hoca'nın evinde yaşayıp gizli toplantılar yapmıştır. Yine aynı rapora göre İslam Hoca'nın da katıldığı bu toplantılarda Rusya-Hive münasebetleri konuşulmakta, Abdurraşidov toplantıya ka-

⁴⁶ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁷ U. Dalimov, "Buhara ve Hive'de Cedit Milli Dunyevi Başlangıç Talimining Rivacı" *Türkistan Ceditliği Milli Oygamaş Devri Tarihi*, Namangan Neşriyatı, Namangan (2002), s. 42.

⁴⁸ Abdirashidov, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁹ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 42.

⁵⁰ Abdirashidov, *a.g.e.*, s. 29-30.

ulan Hivelilere Hive Hanlığı'nı Rusya'dan kurtarma ve hanlığı geliştirme gibi fikirleri aşlamaya çalışmaktadır⁵¹.

Bu hareket içte ve dışta meydana gelen olaylar ile farklı bir mecraaya kaymaya başlamıştır. Hive Hanlığı'nı ve Ceditçilik fikrini ülke dışında meydana gelen siyasi olaylar derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'ni siyasi anlamda etkileyen dış kaynaklı ilk siyasi gelişme, 1905 Rus İhtilali olmuştur. Rusya'daki teknik ve kültürel gelişmelerin Hive'nin yarı bağımsız siyasi yapısı dolayısıyla ülkeye girmesi kolay olmuştur. 1905 Rus İhtilali, Türkistan'da olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da toplumsal içerikli taleplerin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle yukarıda izah etmeye çalıştığımız; Hive aydınlarının dışarı ile 1905 öncesi temasları, Rusya'daki bu ihtilalin kısmen de olsa Hive'de karşılık bulmasını sağlamıştır.

1905 yılından itibaren Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, ilerici toplumsal ve siyasi bir fikir hareketine dönüştü. Başlangıçta eğitim ve kültür karakterli gelişen Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*; halkın yaşam şartlarının iyileştirilmesi, keyfi idarenin bitirilmesi, halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gibi işleri, var olan siyasi düzeni tamamen ortadan kaldırmadan gerçekleştirmeyi hedeflemekte idi. Fakat zamanla ülkenin içinde bulunduğu sosyal durum ağırlaştıkça Ceditçiler, toplumu baskıcı idareden kurtarma adına idareyi eleştirmeye başlamıştır. Bu durum hareketi siyasi bir mecraaya kaydırmaya başlamıştır⁵². 1905 ihtilali ile Rus yönetiminde köklü değişimler meydana gelmesi doğal olarak Rusya'ya bağlı olan Hive Hanlığı ve aydınlarını da etkilemiştir. Hive'deki aydınların Rusya'daki siyasi gelişmelerden etkilenme kanallarından biri de Hive'ye sürgün edilen Rus aydınlarıdır. 1898 yılında Petersburg'dan devrimci faaliyetleri dolayısıyla Kışiyekov, Andreev, Safaranov gibi talebeler Hive Hanlığı'na sürülmüşlerdir. Böylece Rusya'daki değişimler ve farklı fikirler Hive Hanlığı'na bu yolla da girmeye başlamıştır. Misal olarak, *Yaş Hiveliler Partisi*'nin kurucularından Palvan Niyaz Hacı Yusupov'un fikirlerinin şekillenmesinde yakın dostluk ilişkileri kurduğu Seferov'un etkisi oldukça fazla olmuştur⁵³.

1905 ihtilali ile siyasi kimliğe bürünmeye başlayan Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin, Han'ın mutlak idaresini hedef alan demokratik bir karaktere kavuşması İsfendiyar Han döneminde olmuştur. Yenilik taraftarı olan kayınbabası İslam Hoca'yı öldürttükten sonra, diğer Ceditçilere de baskı yapmaya başlayınca, Ceditçiler hana karşı tavır almaya başlamışlardır. Hanlıklarda, eskiden beri süregelen ve geriliğin sebebi olarak düşünülen geleneksel yapıda bir idare söz konusu olduğu için, Buhara ve Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasi kimliği daha keskin olmuştur. Başka bir deyişle, Türkistan coğrafya-

⁵¹ Kayumov, a.g.m., s. 56.

⁵² C. Taşkulov, "Yaş Hivelikler : Siyasi Kereşlerinin Tedrici Rivaclemısı", *Halk ve Demokratiye*, No, 3-4, (1992), s. 55-56.

⁵³ Koşcanov vd, a.g.e., s. 272.

sındaki diğer bölgelerden farklı olarak Ceditçilerin karşısında siyasi bir otoritenin bulunması hanlık idarelerine karşı mücadele fikrini tetikleyerek hareketin siyasi boyuta geçmesine katkı sağlamıştır. Hive'deki Ceditçiler 1914 Ağustos'undan itibaren kendilerini Yaş Hiveliler olarak adlandırmışlardır⁵⁴. Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasallaşmaya başlaması hem genel bir tanım olan Ceditçilik kavramının farklı isimler ile ifade edilmesine hem de kendi içinde ayrışmasına yol açmıştır.

Sağ ve sol olarak iki kanada bölünen Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin sağ kanadını ülkede gelişen ticaret sayesinde ortaya çıkan tüccarlar, esnaflar ve hanın baş veziri İslam Hoca gibi kişiler destekliyordu. Bu kanattakiler hanın idaresinin devamını istemekle beraber sosyo-ekonomik alanlarda ıslahatlar yapmak suretiyle liberal ilişkilerin geliştirilmesi taraftarı idiler. Yaş Hiveliler adını alan sol kanattakiler ise küçük burjuva, sanatçılar ve emekçiler gibi toplumun farklı kesiminden insanlar tarafından oluşuyordu. Sol kanadın lideri 1910-18 yılları arasında Şeyhülislamlık görevini yerine getiren Baba Ahun Selimov'dur. Siyasi partiye dönüşen bu hareketin hedef ve teşkilat açısından şekillenmesinde Palvan Niyaz Hacı Yusupov, Hüseyinbek Matmuradov, Nezer Şalikarov, Cuma Niyaz Sultanmuradov, Mulla Bekcan Rahmanov, Baba Ahun Selimov, Cuma Niyaz Hacı Babaniyazov, Atacan Sapaev, Babahan Yakubov, Hakimbay Muhammedov, Muhammedyar Abdullayev, Hudaybergen Divanov, Aziz Otaroğlu ve Atacan Abdulov gibi kişilerin katkısı fazla olmuştur. Bu kişiler toplumsal ve siyasi hayatta büyük değişiklikler yapmanın gerekliliğine inanan, ileri görüşlü, bilgili ve cesur insanlardı⁵⁵.

Şubat 1917 ihtilalinden sonra bütün Rusya'daki işçi ve askerler gibi Petro Aleksandrovska'dakiler (Tortkö) de İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'ni kurdular. Bu komite yeni hükümet adına iş yürütmeye başlamıştı. 8 Mart tarihinde Türkistan Genel Valisi Kuropotkin Tortkö'deki Sembarsky liderliğindeki Tortkö İcraiye Komitesi Amuderya bölümü reisine, Tortkö ve Hive'deki garnizon komutanlarına Türkistan'daki askerler ve idarenin yeni geçici hükümete bağlı olduğunu bildirdi⁵⁶. Böylece Şubat Devrimi'nin Rus idaresi açısından Türkistan topraklarında bir yenilik getirmediği ve eski çarlık kadrolarının işlerine devam ettiği anlaşılmış oldu. Fakat bu ihtilalin Hive Hanlığı'ndaki yansımaları önemli gelişmelere sebep oldu. Çünkü bu hareketten cesaret alan Yaş Hiveliler, tarihlerinde ilk defa açıktan açığa hana ve onun idaresine karşı gelmeye başladılar. 4 Nisan 1917'de Hive sokaklarında gösteriler tertip edilip göstericiler tarafından, *kahrölsun baskı, acımasızlık ve zulüm, yaşasın bağımsızlık, adalet ve eşitlik, yaşasın kahraman savaşçılar, yok*

⁵⁴ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 323. M. Coraev, R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova, A. Galavanov, A. Mavrolov, R. Abdullaev, S. Azambocayev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K. Akilov, E. Arifhanova, L. Tetenova, Ş. Turdiev, *Ozbekistanning Yengi Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçülüğü Devrinde*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 113'te bu tarih 1916 olarak verilmektedir.

⁵⁵ Şeripov, *a.g.t.*, s. 134, Matniyazov, *a.g.t.*, s. 322.

⁵⁶ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 39-40.

*olsun baskılar*⁵⁷ gibi sloganlar atılmıştır. Hive'deki Rus askerleri göstericilere katılıp göstericileri hana karşı isyana teşvik etse de, Yaş Hiveliler maksatlarına barış yolu ile ulaşmayı hedeflemiştir. 5 Nisan'da Yaş Hivelilerin temsilcisi durumunda olan Palvan Niyaz Hacı Yusupov ve Nazır Şalıklar, Yaş Hivelilerin taleplerini Han'a iletmislerdir. Ortaya çıkan nazik durumu hesaba katan İsfendiyar Han, özgürlükçü içeriğe sahip manifestoyu imzalamak zorunda kalmıştır⁵⁸.

Hüseyin Beg Matmuradov tarafından hazırlanmış olan manifesto; sivil özgürlükler, anayasal düzen, meclis, bakanlar kurulu, eşit seçimler, yıllık sıkı devlet bütçesi, yargıların devletten düzenli maaş alması, yeni usul okulların açılması, demiryolu, posta ve telgraf ağlarının genişletilmesi hususlarını kapsıyordu. 3 gün sonra 30 kişilik meclis Hive tarihinde ilk defa açılmıştır. Meclisteki çoğunluğu, 17 üye sokmayı başaran Yaş Hiveliler ele geçirdiğinden Hüseyin Beg Matmuradov Başbakanlığa, Muhammed Kerim Baba Ahun sözcülüğe seçilmiştir. Her beglikten bir ve merkezden 4 kişinin seçildiği seçimlerde Ceditçilerin dışında ulemadan ve mülk sahiplerinden üyeler de meclise girmiştir. Meclis birkaç ay içinde ülke idaresini modernize etme planları çerçevesinde eğitim ve iletişim reformları ile meşgul olmuştur⁵⁹.

Yaş Hivelilerin çoğunlukta olduğu meclis, Hive Hanlığı'nın da çözülmesine sebep olan ve bir türlü bitmek bilmeyen Türkmen - Özbek ihtilafının sebep olduğu istikrarsızlık yüzünden kısa ömürlü olmuştur. Çünkü yeni kurulan hükümetin başarısı istikrara bağlı iken ülkede istikrarsızlığın en önemli sebebi çıkan isyanlardı. 1917 yılının bahar aylarında İran'dan Hive'ye gelen Cüneyt Han, Rus garnizon kumandanı Mir Badal'ın da desteği ile Yaş Hiveliler hükümetine karşı harekete geçmiştir⁶⁰. Türkmenler ile Özbekler arasında yaşanan ve istikrarsızlığa sebep olan bu ihtilaflar ülkenin siyasi hayatında o kadar önemli rol oynamıştır ki Yaş Hiveliler, 30 Nisan 1920 yılında yayımladıkları anayasada bile bu sorunu seçimler ile ilgili 11. maddesinde zikretme gereği duymuşlardır. İlk iktidar denemelerinde başarısız olmalarına sebep olan istikrarsızlığın kaynağı bu sorunun, iktidarı ele geçirdikleri ikinci denemelerinde de sorun yaratmaması için ilgili anayasada şu ifadelerle yer vermişlerdir: *Asırlar boyunca kan akıtıp birbirleri ile mücadele eden Yamud, Kazak, Karakalpak, Özbek ve diğerleri bağımsız Harezim Cumhuriyeti'nin aynı kan taşıyan eşit hukuklu azaları olarak kabul edilir. Bu güne kadar devam edip gelen tarihi hatalar unutulmuştur*⁶¹.

⁵⁷ Taşkulov, a.g.m., s. 57.

⁵⁸ Şeripov, a.g.t., s. 137-138.

⁵⁹ Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara And Khiva*, 1865-1924, Routledge Curzon, Newyork 2004, s. 254.

⁶⁰ Hayit, a.g.e., s. 269.

⁶¹ *Harezim Şuralar Cumhuriyeti Kanun-i Esasisi*, Halk Nazırlar Şurası Neşriyatı, Hive 1920, s. 10.

Olaya dışarıdan müdahil olan Cüneyt Han dışında, başta han olmak üzere yüksek memurlar, din adamları ve yerel idareciler de devletin demokratik tarzda idare edilmesi taraftarı değillerdi. Çünkü değişen sistem eski kadroların çıkarı ile uyuşmuyordu. Bu sebeple meclisin açılışından hemen bir ay sonra Hive'deki Rus idaresi vekili General H. Mirbadalov'un da muvafakati ile Yusuf Ahun, Celal Ahun, Devlet Ahun, Terdi Efendi, Mulla Ramazan gibi ulemadan kişilerin öncülük ettiği bir gösteri düzenlenmiş, bu gösteride Yaş Hiveliler, *dinden dönenler* olarak ilan edilmişlerdir⁶².

Yaş Hivelilere karşı oluşan muhalefetten ve Cüneyt Han'ın yarattığı kargaşadan yararlanan İsfendiyar Han, Haziran 1917 tarihinde meclisteki Yaş Hivelileri meclisten çıkarmış ve hapse attırmıştır. Böylece meclisteki Ceditçi varlığı sona erince, bir bakıma devlet idaresinde tekrar eski düzene geçiş yapılmıştır. Böylece Şubat İhtilali ile güçlenen Hive'deki demokratikleşme çabaları başarısızlık ile sonuçlanmıştır⁶³. Yaş Hivelilerin hapse atılmasının yeni olaylara sebep olacağını düşünen geçici hükümet 25 Temmuz'da Hive'de komiserlik kurarak Çarlık döneminden kalan Kazak birliklerini de Hive'ye göndermiştir⁶⁴. Böylece Bolşevik İhtilali sonrası ortaya çıkacak olan Rus iç savaşının etkisi Hive Hanlığı'nda daha fazla his edilecektir.

Baskıya maruz kalan Yaş Hivelilerden kaçmayı başaranlar, Hive'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. *Yaş Hiveliler Hareketi*, Hive'de ise yer altına inmek zorunda kalmıştır. Yaş Hivelilerin liderlerinden Palvan Niyaz ve Şalıklarov tutuklanınca Şalıklarov, Rus vatanı olduğu için, Palvan Niyaz Hacı Yusupov da bir Rus askerinin yardımı sayesinde kaçarak Taşkent'e ulaşmayı başarmışlardır. Taşkent gibi Rusların hâkimiyeti altındaki Çarcuy ve Tortköl'e dağılan Yaş Hiveliler, bu olaydan sonra hanlık idaresi ile amaçlarına ulaşamayacaklarını anladılar. Bu olaydan sonra hanlık rejimini ortadan kaldırmak için askeri çarelere başvurmaya başlayınca hemen yanı başlarındaki Sovyet idaresine başvurudular⁶⁵. Bu gelişme *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin kaderini derinden etkileyerek Sovyetlerin Türkistan topraklarını işgal ederken *halkın kendilerinden yardım istediği* yalanına da zemin hazırlamıştır.

Bolşevik İhtilali ve Dengelerin Değişmesi

Hive Hanlığı'nın dağıldığı 1916-1920 yılları arasında ülkenin siyasi hayatındaki baş aktörler; İsfendiyar Han, Ruslar, Yaş Hiveliler ve Cüneyt Han'dır. Bu süreçte bütün bu aktörlerin birbirleri ile olan ilişkilerini ve dengeleri alt üst eden gelişme, Ekim 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali olmuştur. Çarlık rejiminin kullandığı Jülyen

⁶² Şeripov, *a.g.t.*, s. 137-139.

⁶³ Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁴ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 115.

⁶⁵ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 58.

takvimine göre 25 Ekim'de, miladi takvime göre ise 7 Kasım'da meydana gelen devrim ile Rusya'daki iktidar geçici hükümetin elinden çıkarak Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bolşevik İhtilali'nin Çarlık rejimine son vermesi Rus olmayan diğer milletleri olduğu gibi Türkleri de çok sevindirmiştir. Fakat ihtilal yönetiminin bütün memurların ve askerlerin buldukları yerde kalmalarını istemesi bu sevincin kısa sürmesine sebep olmuştur⁶⁶.

Bolşeviklerin bu hamlesine rağmen Rusya'daki bu değişim Bolşevik karşıtı beyaz ordu ile Bolşevik taraftarı kızıl ordu arasında iç savaşa neden olduğundan, Rusya ve ona bağlı olan yerlerde istikrarsızlığa sebep olmuştur. Doğal olarak bu istikrarsızlık Hive Hanlığı'nın siyasi hayatında da dengeleri alt üst etmiştir. İç savaşa taraftar olan Rus ordusunun kumandanı M.I Zaytsev'in beyaz ordu tarafına geçerek Hive'den ayrılması, Han'ın askeri güce sahip olma adına Cüneyt Han'a yönelmesine, Cüneyt Han'ın güçlenmesi ise İsfendiyar Han'ın ortadan kalkmasına sebep olmuştur. İsfendiyar Han'ın ortadan kaldırılması ile iktidarı ele geçiren Cüneyt Han'ın, Yaş Hiveliler ve halka baskı yaparak Bolşevikler ile mücadele yolunu seçmesi, Yaş Hivelileri, Bolşevikler ile iş birliği yapmaya zorladığından Cüneyt Han'a karşı ülke içinde ve dışında ortak bir muhalefet cephesi oluşmuştur. Cüneyt Han'ın kısa süreli iktidarının ve Hive Hanlığı'nın kaderini de bu muhalefet cephesi tayin etmiştir.

Bolşevik cephesine bakıldığında Hive'deki etkilerinin Taşkent üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Çünkü Taşkent'in Bolşeviklerin kontrolüne geçmesinden sonra Amuderya'nın sağ kıyısında kalan Rus kontrolündeki yerlerde de Bolşevikler idareyi büyük ölçüde ele geçirmişlerdir. Bolşevik İhtilali haberinin Taşkent'e gelmesi üzerine Bolşevik yanlısı birlik kumandanları toplandıkları gecenin sabahı olan 28 Ekim'in erken saatlerinde silahlı isyan başlatma kararı almışlardır. Alınan karar gereği isyan başlayınca 2500 kişiden oluşan işçi birliği ve askerlerin bir kısmı isyana destek vermişlerdir. Yerli halkın karışmadığı Taşkent'teki Bolşevik isyanı ve çatışmalar 4 gün devam etmiştir⁶⁷. Taşkent'te Bolşeviklerin kontrolü ele geçirmeleri 1 Kasım tarihinde olmuştur. Bolşevikler 15 Kasım'da Türkistan Sovyetleri 3. Kongresini düzenleyerek F. I. Kolesov başkanlığında Türkistan Halk Komiserliği Sovyeti'ni kurmuşlardır⁶⁸. Taşkent'teki Rus komünist hâkimiyeti Kasım 1917'den Ocak 1918 tarihine kadar Halk Komiserleri adına icraatta bulunmuştur. Bir dönem proletarya otonomisi adını alan idare, 27 Ağustos 1920'de Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri (RSFSR) talimatıyla Türkistan Otonom Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adını almıştır. Böylece Çarlık dönemindeki Türkistan Genel

⁶⁶ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 33.

⁶⁷ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁸ K. Recebov, B Kandov, I.Şatmerdova, *Ozbekistan Tarihining Muhim Seneleri*, Ozbekistan Neşriyati, Taşkent 2012, s. 147.

Valiliği yerine Sovyetler döneminde adı *cumhuriyet* olan Türkistan Otonom SSC'si kurulmuştur⁶⁹. Sözde Türkistan adını taşıyan fakat gerçekte Rusların kontrolünde olan bu cumhuriyet, Türkistan'da Rusların aleyhine gelişen Hive, Buhara ve Hokand merkezli bütün gelişmelerin Ruslar lehine sonuçlanmasında başat rol oynamıştır.

Yaş Hiveliler cephesine gelince; Yaş Hivelilerin baskı altına alındığı bir dönemde Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni devrimci bir kimliğe büründürmüştür. Ekim İhtilali'nden sonra Yaş Hivelilerin büyük bir çoğunluğu Sovyet Türkistan'ına (Taşkent) gittiler. Aynı yılın aralık ayında Taşkent'te Yaş Hiveliler İhtilal Komitesi kuruldu. Bu safhadan sonra hareket tamamen Bolşeviklerin etki alanına girdi. Gittikleri yerlerde devrimci faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Sovyet Türkistan'ı hükümetinin organları ile yakın temaslar kurdular. Gönüllü birlikler oluşturarak programlarını hazırladılar. Bildiriler yayımlayarak kaçaklar ve hanlık halkına karşı propaganda faaliyetlerinde bulundular. Böylece *Yaş Hiveliler Hareketi* siyasi talepleri radikalleşen ve devrimci kimliği ön plana çıkan bir harekete dönüşmüştür⁷⁰. Bolşevik İhtilali'nin Ceditçiler cephesinde meydana getirdiği değişimde Cüneyt Han'ın tavırları da önemli olmuştur. Çünkü hanlıkta güç kazanan Cüneyt Han'ın ihtilalci hareketlere karşı aldığı tedbirlerden biri, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni dağıtmak olmuştur. 1918'in Mayıs ayında Yaş Hivelilerin önde gelenlerinden Hüseyinbek Matmuradov, İsak Hoca Hocayev, Abduselim Hacı İslamhocayev, Hacı Avazberdi Eşanov ve diğer üyelerden 24 kişiyi kurşuna dizmiştir⁷¹. Bu gelişmeler Yaş Hivelileri Cüneyt Han'dan uzaklaştırdığı gibi, Yaş Hivelilerin Bolşevikler ile iş birliği yapmaya zorlamıştır. Yaş Hivelilerin radikalleşmesi ve gönüllü birlikler kurarak askeri çarelere başvurma belirtileri göstermesi, hanlıkları ortadan kaldırmayı düşünen ve iç savaş ile mücadele eden Sovyet yönetiminin eline önemli kozlar vermiştir. Cephenin bu tarafında böyle gelişmeler yaşanır iken öbür tarafında Rus iç savaşını değerlendiren Cüneyt Han ülkeyi bağımsız idare etmeye başlamıştır.

Cüneyt Han cephesinde Bolşevik İhtilali fırsat niteliğinde olmuştur. Kısa sürede topladığı güç ile karışıklıklar yaşayan Hive Hanlığı'nda iktidarı ele geçirebilecek güce ulaşmıştır. Çünkü 1918 yılının Ocak ayında Rus Kazak Birliğinin Hive'den ayrılması Hive hükümetini askeri açıdan savunmasız bıraktığından İsfendiyar Han dayanabilecek bir destek aramaya başlamıştır. Rus iç savaşı dolayısıyla Hive'den ayrılmak zorunda kalan Rus-Kazak garnizonu Hive dâhilindeki sosyal olayların bastırılmasında Han'ın en büyük destekçisi idi. Bu desteğini kaybeden İsfendiyar Han, Cüneyt Han'ı Hive'ye davet ederek onu askeri işlerden sorumlu başkomutan olarak görevlendirmiştir⁷².

⁶⁹ Hayit, *a.g.e.*, s. 235-236.

⁷⁰ Taşkulov, *a.g.m.*, s. 59.

⁷¹ Yusupov, *a.g.e.*, s. 18.

⁷² Rahmanov, *a.g.e.*, s. 14.

Bolşevik İhtilali'nin hanlık cephesine etkisine bakıldığında ülke siyasetinde önemli kırılmaların yaşandığı görülebilir. Çünkü Cüneyt Han'ın İsfendiyar Han'ın daveti üzerine gelip ülke yönetiminde söz sahibi olması beklenmedik bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Cüneyt Han'ın oyuncacı konumunda olan İsfendiyar Han Yaş Hivelilerden Palvan Niyaz Hacı Yusupov'un hatıralarında anlattığına göre düzmece bir mektup sayesinde Cüneyt Han'ın oğlu İşim'in adamları tarafından sarayında öldürülmüştür. Palvan Niyaz Hacı Yusupov, Kolesov'un Cüneyt Han'ın ortadan kaldırılmasını talep eden İsfendiyar'a ait bir mektubu kendisine gösterdiğini uydurarak Hive'deki arkadaşına bir mektup yazmıştır. Bu mektubun da Cüneyt Han'a ulaşmasını sağlayarak Han'ın öldürülmesini sağlamıştır⁷³. Aslında Cüneyt Han'a karşı hiçbir gücü olmayan İsfendiyar'ın siyaseten öldürülmesini gerektiren bir durum söz konusu değilken İsfendiyar Han, 1 Ekim 1918 tarihinde öldürülmüş yerine kardeşi Said Abdullah geçmiştir⁷⁴. Böylece Hive Hanlığı, yıkılışı olan Şubat 1920 tarihine kadar resmi olarak Said Abdullah Han, fiiliyatta ise Cüneyt Han tarafından idare edilmiştir. Togan İsfendiyar Han'ın amcası olduğunu söylediği Said Abdullah Han için şu ifadeleri kullanmaktadır: *Derviş huylu, sofı, hükümete liyakatsiz birisiydi. Han Cüneyd'in elinde oyuncak oldu*⁷⁵.

Hive Hanlığı'nın İşgali ve Yaş Hiveliler

İsfendiyar'ın öldürülmesinden sonra iktidarı elinde bulunduran Cüneyt Han, ülkeyi gerçek bir han gibi idare etmiştir. Cüneyt Han kendisine muhalif olan bütün grupları şiddetle cezalandırdı. Amuderya'nın Rus kontrolünde kalan ve Bolşeviklerin idaresine tabi olan sağ sahilinde askeri operasyonlar düzenledi. Orduyu güçlendirme adına halkı zorla askere aldı. Seferberlik ilan ederek halkın elinde bulunan araç gereçlere el koydu. Bu çalışmalar neticesinde ordusunda atlı birliklerin sayısı 4000'e, yayaların sayısı ise 6000'e ulaşmıştır⁷⁶. Fakat bu çalışmalarını ülkedeki bütün kesimleri rahatsız ettiğinden Cüneyt Han halk desteğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Kendine muhalif olanları ortadan kaldırmaya çalışması, bütün Türkmen boylarını kendisine bağlama isteği, halkın mal ve mülküne el uzatması Türkmen urug liderlerinin giderek Cüneyt Han'dan uzaklaşmasına sebep olmuştur. Cüneyt Han'ın baskısından kaçarak Amuderya'nın sağ sahiline geçen halka Yaş Hivelilerin propagandalar yapması Cüneyt Han'a karşı ortak bir cephenin oluşmasına neden olmuştur⁷⁷. Cüneyt Han, gençleri kendisinden kaçırdı. Türkmenler arasında kendine muhalif olanlar, Kuş Mehmet Han ve Gulam Ali etra-

⁷³ Yusupov, *a.g.e.*, s. 177.

⁷⁴ Palvanov, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 260.

⁷⁶ Palvanov *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁷ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 297.

ında birleştiler. Yaş Hivelilerin de bunlara destek vermesi üzerine bir muhalefet grubu ortaya çıktı. Bolşevikler bu durumu kendi lehlerine kullandılar⁷⁸.

Cüneyt Han, Tortköl üzerine operasyonlar düzenlese de kesin bir başarı kazanamamıştır. Cüneyt Han kesin sonuca ulaşacak darbeyi vuramadıkça Bolşevikler, Yaş Hiveliler ve bazı Türkmen beylerinin oluşturduğu cephe güçlenmeye başlamıştır. Cüneyt Han'a karşı oluşan cephenin Hive kanadının güçlenmesinde Yaş Hivelilerin büyük rolü olmuştur. Çünkü Yaş Hiveliler arasındaki askerî yapılanmalar sadece Taşkent'te değil Sovyetlerin kontrolündeki diğer yerlerde de gerçekleşmiştir. Örneğin, 1918 yılının ikinci yarısından itibaren Cüneyt Han baskısından kaçanlar, Çarcuy ve Tortköl gibi yerlere kaçmaya başlayınca, Yaş Hivelilerden Sultanmurad tarafından 1918 yılında Tortköl de, Tortköl Yaş Hiveliler Komitesi kurulmuştur. Bu komitenin kurucuları ilk başlarda 10-15 kişiden oluşurken Hive'den kaçıp gelenler sayesinde komite, 1919 yılının sonlarında 600 savaşı üyeye ulaşmıştır⁷⁹.

Bir yandan iç savaş ile uğraşan Bolşevikler diğer taraftan kontrollerinde olan Amuderya bölümündeki cephelerini askerî ve siyasi girişimlerle güçlendirmeye çalışmışlardır. 1918 yılı içerisinde Cüneyt Han'ın Amuderya bölümündeki Rus idaresini ve Yaş Hivelileri ortadan kaldırmak adına düzenlediği operasyonlar kızıl asker birliklerinin oluşturulmasına sebep olmuştur. Tortköl'de A.Kaçanov, V. Krişilov, U. Bekkobulov, N. Sladakov, M. Frolov gibi Bolşevik ileri gelenlerinin çalışmaları ile işçi, asker ve çiftçilerden oluşan 300 kişilik bir kızıl ordu birliği oluşturulmuştur⁸⁰. Ayrıca Taşkent'ten yardım istenmesi üzerine Çarcuy'dan Tortköl'e 100 asker gönderilmiştir. Buna ek olarak yine Çarcuy'daki demir yolu işçilerinden 250 kişilik bir birlik Tortköl'e gönderilmiştir⁸¹. Bolşevikler gelen yardımlarla birlikte asker sayısını arttırmaya çalışırken bir taraftan da zaman kazanmak adına Cüneyt Han ile barış anlaşması dahi yapmışlardır. 9 Nisan 1919'da Tahta Kale'de başlayan müzakerelerde Cüneyt Han, Bolşeviklerden hanlığın iç işlerine karışmamalarını ve hanlık sınırlarından askerlerini çekmelerini istedi. Her iki taraf çatışmayı bitirme ve hanlık içindeki halkın kendi kaderine kendisinin karar vermesi konularında anlaşmışlar⁸². Fakat bu anlaşma taktik gereği yapılan bir anlaşma idi.

22 Aralık 1919 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hive'deki en üst yetkilisi olarak atanan G.B Skolov ve Amuderya orduları komutanı Şçerbakov Hive Hanlığı'ndaki *isyan etmiş halka yardım etmek* bahanesiyle, Hive topraklarını istila etme emrini verdiler. Ordu N.A. Şaydakov komutasındaki Kuzey birlikleri ve N.M. Şçerba-

⁷⁸ Togan, *a.g.e.*, s. 260.

⁷⁹ A. Sadıkov, *Hive Halk Revolitsiyesinin Galabesi*, Ozbekistan SSR Fan Naşriyatı, Taşkent 1967, s. 48.

⁸⁰ Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 27.

⁸¹ Yusupov, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁸² Şcripov, *a.g.t.*, s. 146.

kov komutasındaki güney birlikleri şeklinde iki bölüme ayrılmış idi. Yaş Hivelilerden oluşan gönüllü birlikler güney birlikleri ile beraber hareket etmişlerdir⁸³. Cüneyt Han kızıl askerlere karşı koysa da bir başarı elde edememiştir. Kuzey birlikleri 14 Ocak'ta Köhne Urgenç'i ve Pursi'yi, 16 Ocak'ta İlalî'yi, 18 Ocak'ta da Taşoğuz'u işgal etmiştir. Savaşın kaderini belirleyen karşılaşma, güney birlikleri ile Cüneyt Han arasında Ocak ayının ortalarında Gazavat mevkiinde olmuştur. Savaşlarda ağır mağlubiyete uğrayan Cüneyt Han, yanında kalan 100 atlı ile Karakum çölüne çekilmek zorunda kalmıştır⁸⁴. 1 Şubat 1920 tarihinde Rus birlikleri ve Yaş Hivelilerden oluşan ordu Hive şehrine girince, Said Abdullah Han bu orduya karşı koyamayarak mağlubiyeti kabul etmiştir. Yaş Hivelilerin talebi ve Rusların isteği ile Said Abdullah 2 Şubat 1920 tarihinde tahttan vazgeçtiğini ilan etmiştir⁸⁵. Böylece Hive Hanlığı ortadan kalkmıştır.

Sovyet hükümeti, Hive'nin silah zoru ile işgal edildiğini saklamaya çalışarak bildiriler yayınlamışlardır. Oysaki Hive Hanlığı'nda baskı, tecavüz ve talanlar komutanların bilgisi dâhilinde gerçekleşmiştir. Kadınlar pazarlarda açık arttırma ile satılmış, kızıl askerlere karşı gelenler ise sorgusuz sualsiz vurulmuştur⁸⁶. Hive'nin işgalinden sonra Yaş Hivelilerden komünist olmayan Cuma Niyaz Sultanmurad başkanlığında kızıl ordu himayesiyle Hive İhtilal Komitesi iktidarı ele geçirmiştir. Hanlık yerine Harezmi Şuralar Cumhuriyeti ilan edilmiştir⁸⁷. Yaş Hivelilere yardım etme bahanesi ile halk ihtilali şeklinde lanse edilen bu savaşta Hive'ye giren Rus ordusu içerisinde sadece 400 kişilik Yaş Hiveli gönüllüsü yer almıştır⁸⁸.

SONUÇ

Türkistan'da eğitim ve kültür alanında başlayıp teknik, sosyal ve siyasi alanlarda reform yapma hareketine dönüşen *Ceditçilik Hareketi*'nin Hive Hanlığı'ndaki yansıması olan *Yaş Hiveliler Hareketi*, görünürde amacına ulaşsa da nihai hedeflerine ulaşamamıştır. Çünkü 1 Şubat 1920 yılında Hive'yi işgal eden Kızıl ordu yanında yer alan Yaş Hiveliler, hanlık rejimini ortadan kaldırıp dönemin şartlarına göre demokratik bir cumhuriyet kurmayı başarmışlardır. Fakat silahlı gücüne ihtiyaç duydukları için iş birliği yaptıkları kızıl ordu ve Sovyet yönetimi, yeni kurulan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'ni Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi projesinin bir ayağı olarak kullanmıştır. Kısa siyasi öm-

⁸³ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 119.

⁸⁴ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 70.

⁸⁵ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 315.

⁸⁶ Şeripov, *a.g.t.*, s. 153-154.

⁸⁷ Hayit, *a.g.e.*, s. 272.

⁸⁸ Şeripov, *a.g.t.*, s. 152.

ründe sık sık iktidar değişiminin yaşandığı cumhuriyet idaresinde gelen her yeni yönetim bir öncekine göre daha çok Sovyet kontrolüne girmiştir. 1924 yılında cumhuriyetin kendi kendini lağvederek topraklarının boy esasına göre kurulan yeni Sovyet cumhuriyetlerine paylaştırılması, Ceditçilik kapsamındaki *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin de nihai amacına ulaşmadığını göstermektedir.

Hive'de sözde halk ihtilaline yardım etme bahanesiyle girişilen askerî harekâtın ve yöntemin bir benzeri Buhara Hanlığı'nda da görülmüştür. Yaş Hivelilerin hanlık idaresini ortadan kaldırmak adına askerî gücünden yararlanmak için iş birliği yaptıkları Bolşevikler, bu durumu Türkistan halklarına yardım etme şeklinde işlemişlerdir. Türkistan halkının kendi isteği ile Sovyetlere katıldığı propagandasını uzun yıllar yürütmüşlerdir.

Çarlık ve geri kalmışlığa sebep olan baskıcı hanlık idaresinden kurtularak demokratik ve çağdaş bir devlet talep eden *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin dönemin şartları gereği Bolşevikler ile iş birliği yapmasına rağmen ileriki dönemlerde Sovyetler tarafından anti propagandaya tabi tutulması, bu hareketin Türkistan coğrafyası için kesp ettiği önemi ortaya koymaktadır. Türkistan halkının haklı ve insani taleplerini dillendiren fikri bir akım olmasının halkın vicdanında yapacağı etkiyi ve siyasi harekete dönüşebilme potansiyelini hesaba katan Sovyet idaresi, Türkistan coğrafyasında bu fikri itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Fakat bütün çabalara rağmen Sovyetlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan bağımsız Türk cumhuriyetlerinde bu harekete ve hareketin temsilcilerine sahip çıkılmıştır. Aradan geçen zaman ve Sovyet idaresinin sebep olduğu tahribata rağmen günümüz Türkistan'ında Ceditçiliğin sahiplenilmesi, bu fikrin yakın dönem Türkistan tarihi ve fikir hayatındaki önemli hissesinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdirashidov, Zaynabidin, *İsmail Gansprinskiy ve Turkistanda Ceditçilik*, Merkezi Asyani Tadkik Faransuz İnstitutu, Taşkent 2008.
- Ahmedov, Siraciddin, "Tarihi Hakikat", *İsmail Gansprinskiy ve Turkistan*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, Şark Neşriyatı, Taşkent (2005), ss. 24-39.
- Andican, Ahat, *Ceditçizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Babahocayev, A. N. *Pantürkizm: Emperyalizming İdeolojik Kuralı*, Kızıl Özbekistan, Pravda Vostaka ve Özbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1954.
- Baldauf, Ingeborg, *XX Asr Özbek Edebiyatı Çizgileri*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924)*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004.
- Coraev M, R. Nurulin, S. Kamalov, R. Receptova, A. Galavanov, A Mavrulov, R Abdullaev, S. Azamhocaev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K Akilov, E Arifhanova, L.Tetenova, Ş Turdi-

- ev, *Ozbekistanning Yengi Tarihi*, Ozbekistan *Sovyet Mustemlekeçılıǵı Devrde*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- Dalimov, U., “Buhara ve Hive’de Cedit Milli Dunyevi Başlangıç Talimining Rıvacı” *Türkistan Ceditligi Milli Oyganiş Devri Tarihi*, Namangan Neşriyatı, Namangan (2012), ss. 34-46.
- Dalimov, Ulugbek, *Türkistanda Cedit Mektepleri*, Universıtut Neşriyatı, Taşkent 2006.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Erşahin, Seyfettin, “Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan, Alınan Bağımsızlıǵa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜİFD*, Cilt XLIV Sayı 1, (2003), ss. 313-343.
- Gulamov, Y. G., *Harezmining Suğarılış Tarihi: Tarihi Kadimki Zamanlerden Hazırgeçe*, Ozbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1959.
- Halbayev, S., Palvanov N., “Hive Hanlıǵıde Cedit Milli Demokratik Konstituyevi Monarhiye Devlet Başkeruviming Ornetılış”, *Türkistan Ceditçılıǵı Milli Oyganiş Devri Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan (2012), ss. 197-211.
- Harezim Şuralar Cumhuriyeti Kanun-i Esasisi*, Halk Nazırlar Şurası Neşriyatı, Hive 1920.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Hemdanov, N., *Hive Hanlıǵının Ağderılış ve Harezim Sovyet Halk Respublikasınınuz Tuzılış*, Ozbekistan SSR Devlet Neşriyatı, Taşkent 1960.
- Hudaybergenov, Kamılcan, *Hive Hanları Tarihiden*, Ozbekistan Respublikası Medeniyet ve Sanat işleri Vezirlıǵı Hive Devlet İçenkale Muzeyi Konkhanesi Neşriyatı, Urgenç 2008.
- Kanlıdere, Ahmet, “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılıǵında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2004), ss.149-181.
- Kayumov, M., “XX Asr Başıde Hive Hanlıǵıde Islahatçılık Hareketlerinin Başlenişi (Vezir Seyyid İslam Hoca Faaliyeti Misahde)”, *Ozbekistan Tarihi*, San 3, (2004), ss.53-59.
- Khalid, Adeeb, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntularına Giriş”, Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), ss. 636-643.
- Koşcanov, Atamurad, Palvanov, Nimetcan, *Harezimdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Mıç, Taşkent 2007.
- Mahmudov, M., *Harezim Tarihi İstiklal Kuzguside*, Taşkent Tıbbiyat Akademisi Urgenç Filhali, Urgenç 2006.
- Matkarimova, Nezaket Maksudovna, *Harezimde Demokratik Hareketlarning Rivacelenişi Tarihi, 1900-1924*, Urgenç Devlet Universıtutu Tarih Magıstırı Derecesını Alış İçun Disertetya, Urgenç 2002.
- Matniyazov, M., *Harezim Tarihi*, Cilt I, Harezim Tahrirat Naşr Bolımı, Urgenç 1996.
- Palvanov, Nimet, *Harezimdeki İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi, 1900-1924*, Akademnashr Neşriyatı, Taşkent 2011.

- Rahmanov, K., *Hive- Harezmi Halk Revolüsyonunun Beşyüzyılı*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı Taşkent 1970.
- Recebov, K., B. Kandov, I.Şatmerdova, *Özbekistan Tarihining Muhim Seneleri*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 2012, s.147.
- Sadikov, A., *Hive Halk Revolüsyonunun Galabesi*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı, Taşkent 1967.
- Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Şeripov, Ömerbek Atacanoviç, *Hive Hanlığı Tarihi*, 1511-1920, El Harezmi Namıdaki Urgenç Devlet Üniversitesi, Tarih Fenleri Namıdaki İlmî Derecesini Alış İçün Takdim Kılınan Disertetiya, Urgenç 2009.
- Taşkulov, C., “Yaş Hivelikler: Siyasi Kereşlerin Tedrici Rivaclemışı”, *Halk ve Demokratiye*, No, 3-4. (1992), ss. 55-61.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Vurgun, Seda Yılmaz, “XIX Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies*, Sayı 8/7, Ankara (2013), ss. 765-781.
- Yarkın, İbrahim, “Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, S.99, Yıl IX, (Ocak 1971), ss. 237-245.
- Yusupov, Palvan Niyaz Hacı, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999.

TRANSFER OF GERMAN MILITARY KNOW-HOW AND TECHNOLOGY TO THE OTTOMAN MILITARY FACTORIES AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

ABDURRAHİM AYDIN* - TUNCAY ZORLU**

Throughout the Ottoman history, foreign technical missions and individuals found employment in various forms. It can be argued that the transfer of new technologies, sciences and concepts to the Ottoman Empire was to a great extent instrumental and oriented mostly toward solving immediate problems. Particularly, in such fields as military technology, firearms, mining, cartography, compasses and clock making, the Ottomans had a tendency to adopt and apply new developments efficiently without much time lapse through following technological developments by means of commissioning Ottoman ambassadors, technicians and other such travelers to observe and report what they saw abroad, and demanding technical missions from foreign countries to apply the new technology in the Ottoman lands and to educate Muslim technicians.¹

From the late eighteenth century onwards Ottoman lands came to be a center of attraction for foreign technicians. Especially Selim III's cunning international policy, his diplomatic and political maneuvers were so successful that beside the technical missions who came through official channels, there were individual men, groups or families, who applied to the Porte on their own for possible technical jobs². Naturally, high wages were very influential in their employment as well. It was a fact that high quality foreign officers and engineers were paid much more than the Ottoman subjects and what they would have

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Malatya/TÜRKİYE, abdurrahimaydin@gmail.com

** Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, zorlu@itu.edu.tr

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, IRCICA, İstanbul, 1992, pp. 1-49.

² Stanford Shaw, *Between Old and New, Ottoman Empire under Selim III (1789-1807)* (Cambridge-Massachusetts, 1971), p. 141.

had at similar jobs in their own countries. This enabled the Porte to choose from a wide spectrum of foreign missions through tests and examinations. Beside high wages, civil war, political turmoil, chaos or instability were among the driving factors for the foreigners to leave their countries to look for proper positions on the Ottoman territories³.

Foreigners who applied for suitable positions in Ottoman Empire varied in terms of their expertise, employment fields, methods of procurement and nationalities. They were mostly of engineers, technicians, architects, officers, physicians-surgeons, and workers, who were generally employed in naval arsenals, ports, barracks, cannon and gunpowder factories, forts and hospitals. The most common and influential means for their procurement were the Ottoman embassies abroad, the foreign ambassadors in İstanbul or high ranking statemen on both sides. In addition to these formal ways, there were informal applications including escapees, prisoners, refugees and individual workers. As for their nationalities, they were mainly of French, English, Scotch, Swedish, Austrian, Prussian, Spanish, Italian, Russian and Polish⁴.

These foreign experts rendered substantial contributions in the sphere of military and naval warfare including tactics, maneuvers and the use of navigational instruments. Shipbuilding, ship launching methods, construction of drydocks, production and use of new raw materials, tools and equipment were also among the sector they contributed to a great extent.

The final and probably most influential contribution was their training of Ottoman engineers and officers. They taught Ottoman students the above-mentioned branches in theoretical and practical courses organized within the body of the Naval and Land Engineering Schools. Additionally, other Ottoman subjects and artisans were given the opportunity to learn the intricacies of their arts in master-apprentice arrangements.

Thanks to their willingness to keep abreast of the latest developments in Europe and apply them to the various domestic sectors, the Ottomans maintained their political-economic independence and self-sufficiency in many fields to a large extent. Strong central administration and policy of balance in international scale was also influential in this respect.

Although the Ottoman Empire was, to a great extent, self-sufficient in weapons industry at the turn of the 19th century, it came to be completely dependent on foreign sources due mostly to the technological developments in defense sector in Europe. Technological dependence and its financial burden naturally paved the way for European

³ Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and Modernisation of the Ottoman Navy*, IB Tauris, London&New York, 2011, pp. 77-98.

⁴ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826* (İstanbul: Eren, 1995), p. 85.

countries to enter the Ottoman markets gradually. In spite of the fact that Germany was not the provider of the most competitive prices or the best quality products in comparison to the other countries, it was the leading country to have the greatest share in the weapons sector on the eve of WWI, because mostly of favorable political and commercial relations between two countries. Developments in Germany contributed to this favorable atmosphere as well. The unification of Germany, the rise of Wilhelm II as its emperor, and growing German economy in search of new markets and raw materials were significant factors. Wilhelm II's two subsequent visits to Istanbul in 1889 and 1898 respectively helped this process from a political aspect. Germany succeeded to obtain some concessions from Ottoman government as it is seen in the cases of Deutsche Bank, Izmit-Ankara, Anatolian and later Bagdad railways. On the other hand, Germany's supply of a state loan to the Ottoman Empire in 1910 was also an important gesture for the Ottoman side. As a result of all these developments, the years 1890-1910 witnessed almost threefold increase in Germany's impact on the Ottoman markets⁵.

As of the military aspects of the relations between the two countries, Ottoman-German Defense Alliance of 1790, Selim III's demand for military officials including the missions under Colmar von der Goltz in 1798, H. von Moltke in 1836 and Kaehler in 1882 to inspect the Ottoman army constituted milestones in the reformation of the Ottoman military. These military reforms strengthened and perpetuated the economic relations as well. Towards the end of the 19th century German Krupp and Mauser companies monopolized Ottoman cannon and rifle markets⁶.

Soon it became Germany's strategy to penetrate in the Ottoman military market in order to secure economic and political interests against rival countries as well as to

⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu (German Influence in the Ottoman Empire)*, Timaş, İstanbul, 2012, pp. 47-69; Naci Yorulmaz, 'Ottoman Empire and Germany (1871-1908): Military-economic Relationship, Trades Activities of German Armament Industry in the Ottoman Market', pp. 1-19; *Arming the Sultan: German Arms Trade and Personal Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*, I.B. Tauris, London&New York 2014.

⁶ Mehmet Beşirli, 'Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri (Struggle for the Market of Turkish Army's Purchase of Cannon Ammunitions during the Pre-WWI Period: German Friedrich Krupp Company and Its Rivals)', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Dergisi*, no. 15, Konya: Bahar 2004, pp. 169-203; Mehmet Beşirli, 'II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları (German Weapons in the Ottoman Army in the Reign of Abdulhamid II)', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 16, Year 2004/1, pp. 121-139; Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914* (Weapons Trade between Turkey and Germany 1871-1914), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012; Veli Yılmaz, *1'inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar* (Turkish-German Alliance in the WWI and Military Aids), Cem Ofset, İstanbul, 1993, p. 44-45; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919* (An Anatomy of an Aid: Prussian-German Military Committees 1835-1919), Translated by Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, 2nd Issue, Ankara 1985.

create new employment fields for its growing population. Some writers tend to explain Germany's penetration into the Ottoman market in terms of 'Germany's imperialism'. For instance, Illich goes further to claim that if the economic, political, military, educational, and cultural activities of the Germans in the Ottoman Empire are taken into consideration it is evident that the Ottoman Empire must be regarded in the historiography of German expansionism. He adds that while expanding into the Ottoman Empire, the Germans followed the British model used for the Middle East. However, this penetration model was not militaristic or even aggressive in comparison with the British or the French. Therefore, German expansion into the Ottoman Empire addresses the question of German exceptionalism as well⁷.

Despite increasing political and economic relations from the late 18th century, basic factor to bring German and Ottoman interests together on the eve of WWI was their consideration of Russia as a common historical enemy. Therefore, previous German missions and services in the Ottoman army were not so decisive in the establishment of the German-Ottoman alliance in WWI⁸.

German Know-How and Ottoman Military Factories

With the onset of the WWI, German influence began to be felt in every walks of military technology and the production of weapons in particular. Establishment of new weapon factories or reconstruction of the old ones was a crucial need for the Ottoman authorities during the war years. Germany, as an ally of the Ottoman Empire, seemed the country where the technology and know-how was imported.

The case of *Beykoz Debbağ ve Kundura Fabrikaları* (Beykoz Tanners and Shoe Factories) constitutes a good example for the researches to follow the Ottomans use of German expertise to establish military factories in Istanbul. At first sight, these Beykoz factories seem to have nothing to do with the Ottoman army. However, they procured uniforms, boots and all the by-products of leather industry needed by the army.

It is possible to follow the developments of these factories through the activities of the *Levazimat-ı Umumiye Dairesi* (General Supplies Department) which operated under the *Harbiye Nezareti* (*Ministry of War*). Correspondences between this department with various military units shed light on the machinery of the process in question. For instance, the *Dördüncü Şube* (Fourth Branch) attached to the General Supplies Department sends an

⁷ Illich, Niles Stefan, 'German Imperialism in the Ottoman Empire: A Comparative Study', PhD. Dissertation in History, Texas A&M University, 2007; Malte, Fuhrman, 'Visions of Germany in Turkey: Legitimizing German Imperialist Penetrations of the Ottoman Empire', Free University, Berlin (undated), pp. 1-20.

⁸ Edip Öncü, 'The Beginnings of Ottoman-German Partnership: Diplomatic and Military Relations Between Germany and the Ottoman Empire Before the First World War', MA Thesis in History, Bilkent University, Ankara 2003, p. 103.

important letter (1332/1916) to various authorities. It mainly focuses on the need to make a deal with German Behstein⁹ Pirol Construction Company for the construction of *Beykoz Debbag ve Kundura Fabrikaları* (Beykoz Tanners and Shoe Factories) as well as to meet the needs of such departments as *Kireçhane* (Limehouse), *Debbaghane* (Tannery), *Perdahthane* (Polishing House), *Makine Dairesi* (Engine Room), and *Kımyahane* (Chemical Process Works)¹⁰. A contract is signed between two sides for this purpose. As of the contract, the German company agrees to provide the Turkish side with iron from the town of *Ruşçuk* (Rousse) for the production of water and knee pipes, since 578 pipes in the stores were previously used and only 169 water pipes and four knees there left¹¹. This example gives an idea what materials or equipment was demanded by the Ottomans.

It seems that some technical problems come out during the construction, repair and conversion operations as well as the adaptation of new import equipment. For instance, during a conversion process, four steam boilers are removed from Paper factory to be used as gas tanks and *Kıymakam Sabri Bey* is informed by the experts. However, during a water test conducted on 12 October 1916, there appear some leakages out of the nail heads, which requires caulking. There is nothing to do except to wait since the only expert *Yusuf Efendi* went to Istanbul in order to buy nails¹².

Probably the most frequently mentioned factory construction by the archival documents is of *Beykoz Debbaghanesi* (Beykoz Tannery). In the following table (28 October 1918) prepared by Beykoz Factory construction officer, it is possible to find the amount and price of some materials such as iron, sand and gravel to be used in the construction. Moreover, the extent of excavation works for engine room, underwater excavations, layers, cement, cement plaster, isolation materials, tar and gravel layers are also given along with their quantitative and qualitative properties. Leather store within the construction is taken up under a separate heading and, its features such as reinforced concrete, steps, stair bars and inner-outer plaster are also explained in detail. Information concerning the *Kımyahane* (Chemical Process House) is also held under an independent title while daily wages of engineers, masons, ironsmiths, sergeants, soldiers and translators are grouped under daily allotment of military staff¹³.

⁹ This word appears as 'Behştayn' or 'Bahştayn' in different places in the archival documents we made use of.

¹⁰ *Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi* (General Staff, Military History and Strategic Studies Presidency Archives, ATASE), BDH-2093-23-001-02, BDH-2093-23-001-03, BDH-2093-23-001-04.

¹¹ ATASE, BDH-2093-23-001-79.

¹² ATASE, BDH-2093-23-001-82.

¹³ ATASE, BDH-2093-23-001-118.

Beykoz Debbâğhanesi İnşaatı (The Construction of Beykoz Tannery)
(The Situation between 12-30 Kanun-ı Sani/January 1918)

Quantity	Material	Price per unit	Total (qurush)
15,5 tons	Round iron	1 ton = 2200 qurush	33.110,00
520,00 tons	Sand and gravel	2 m ³ = 40 qurush	20.800,00
90 rolls	Bitumen felt (Ruberoit)	1 roll = 220 qurush	19.800,00

Makine Dairesi (Engine Room)

Quantity	Unit	Operation and Materials	Price per unit	Total
61,03	2 m ³	Excavation on rock (2m depth)	2 m ³ = 25	1.525,75
430,79	2 m ³	Excavation on rock (2-3m depth)	2 m ³ = 30	12.923,70
143,01	2 m ³	Excavation on rock (3-4m depth)	2 m ³ = 35	5.005,35
85,71	2 m ³	Excavation on rock (4-5m depth)	2 m ³ = 40	3.428,40
36,64	2 m ³	Excavation on rock (5-6m depth)	2 m ³ = 45	1.648,40
696,15	2 m ³	Stone for underwater excavation	2 m ³ = 7	4.873,05
531,88	2 m ³	Ordinary cement	2 m ³ = 250	132.970,00
104,64	2 m ³	Isolation layer	2 m ² = 35	3.662,40
58,80	2 m ²	Tar layer	2 m ² = 35	2.058,00
58,80	2 m ²	Cement coat (700 kg of cement for 0,2m ³)	2 m ² = 25	1.470,00
47,64	2 m ³	Gravel layer	2 m ³ = 40	1.905,60
1.274,03	2 m ²	Timber mold	2 m ³ = 25	31.850,75
				203.321,40 (qurush)

Deri Ambarı (Leather Store)

Quantity	Unit	Material	Price per unit	Total Price
15,27	2 m ³	Reinforced concrete	2 m ³ = 570 qurush	8.703,90
47,60	2 tons	Stair	2 tul = 115 qurush	5.474,00
206,98	2 m ²	Timber mold	2 m ³ = 25 qurush	5.174,50
76,50	Kilo	Stair irons	6 qurush per kilo	459,00
4,60	2 m ³	Reinforced concrete	2 m ³ = 570 qurush	2.622,00

1.433,79	Kilo	More than 60 kg iron per 2 m ³ reinforced concrete	3 qurush per kilo	4.301,00
3,33	2 m ³	Brick wall	2 m ³ = 275 qurush	915,75
11,05	2 m ²	Plaster for outer façade	2 m ² = 25 qurush	276,25
				294.958,57 (qurush)
11,05	2 m ²	Internal plaster/coating	2 m ² = 12 qurush	132,60
***In accordance with the price chart accepted by Ministry of War's correspondence dated 1/9/1317 (14 November 1901) and numbered 587/2915				

Kimyahane (Chemical Process House)

Quantity	Unit	Operation and Materials	Price per unit	TOTAL PRICE
29,33	2 m ³	Excavation (2m depth)	2 m ³ = 25 qurush	733,25
10,57	2 m ³	Excavation (2-3m depth)	2 m ³ = 30	317,10
29,98	2 m ³	Excavation (beside one under the water)	2 m ³ = 7	209,86
12,56	2 m ³	Usual Cement (for channel)	2 m ³ = 275	3.454,00
31,08	2 m ²	Cement coating (with 700kg cement for 2 m ³ sand)	2 m ² = 25	777,00
31,08	2 m ²	Tar coating	2 m ² = 3	1.087,80
20,80	2 m ²	Cement coating (with 700kg cement for 2 m ³ sand)	2 m ² = 25	520,00
39,18	2 m ²	Timber mold	2 m ² = 2	979,50
252,59	Kilo	Stair rail	6 qurush per kilo	1.515,54
15.050,00	Kilo	Repair of round irons	367 qurush for 100 kilo	55.233,50
***In accordance with Ministry of War's correspondence dated 2/4/1334 (2 June 1918) and numbered 51/1055				
Combined Total			369.918,72 qurush	

Asker Yevmiyesi (Daily Wages for Soldiers)

Profession	Days	Wage per day	Total Wages
Engineer	21 days	60 qurush	1.260 qurush
Mason	122		
Carpenter	127,5		
Ironsmith	21		
	270,5 (total)	25 qurush	6.762,50 qurush
Sergeant	21		
Soldiers	3145,5		
Translator	21		
	3187,5 (total)	5 qurush	15.937,50 qurush
			23.960,00 qurush

EXPENSES	QURUSH
Soldier's wages	23.960,00
Engine Room + Leather Store+Chemical Process House	369.918,72
OVERALL	393.878,72

It is understood from the above tables that the construction of *Beykoz Debbaghanesi* (Beykoz Tannery) is a process that requires the appointment of a construction officer, procurement of main construction materials, planning the excavation works for engine room, leather store, and chemical process house, as well as finding skilled engineers, masons, ironsmiths, sergeants, soldiers and translators. If we judge from the calculations by the construction official of the Beykoz Factory, this factory enterprise cost 393.878,72 qurush in total. When considered the exchange rates of the time (28 Teşrin-i Evvel 1334/28 October 1918), 1 Ottoman Lira equals to 21 Deutsche Mark and therefore, overall total is 77682 Mark 93 Pfennig. This exchange rate comparison shows clearly the German influence on the procurement of some construction materials and know-how as well¹⁴.

Military Supplies Committees and Their Duties

Both know-how and supply of the technical/military supplies was crucial business during the war years. Various contracts were made between Enver Pasha, the Minister of War (Harbiye Nazırı) and Tüfenkciyef, the engineer who lived in Sofia, concerning the military supplies. In such three contracts dated 19 February 1329 (4 March 1914), 30 May 1331 (12 June 1915) and 7 June 1331 (20 June 1915) respectively, the condition and

¹⁴ ATASE, BDH-2093-23-001-118.

prices of the supplies were determined. Delivery of 25.000 hand grenades (el humbarası) to Istanbul within one and a half month from the time of the contract onwards and payment of these supplies on the time of delivery was demanded in a supplement to the contract on 7 June 1331 (20 June 1915). In addition to the empty hand grenades, globes, fuse, match cases (kibritlek), *bombits* and detonators (*kapol*) were demanded as well¹⁵.

It seems that existing committees were not sufficient to meet the need and new committees were established in order to speed up the exchange of military articles between Germany and Ottoman Empire. In a document dated 10/06/1333 (10 August 1917) and written by Laws and Regulations Department (Kavanin ve Nizamât Şubesi) which was attached to the Ministry of War (Harbiye Nezareti), implementation of certain articles were ordered in order that Berlin purchasing and delivery committee speed up and regulate its activities. There would be following additions to the staff of the Committee: a) three officers having a great command of German language (one from Ministry of War, one from General Supplies Department and the other from Military Production Department; b) two documentalists who can read and speak German (scribe/*katip*, officer/*zabit* or reserve officer/*ihiyat zabiti*, deputy officer or educated officer/soldier of low rank); five clerks (educated private soldiers are also eligible); d) a German civil servant who would act under the documentalists and keep the register and files of correspondence and documents in German; e) a German civil servant who would work under accountants and, follow and see to the register and accounts in German; f) three German civil servants in charge of recording the communication in German and engrossing it through writing machines are needed immediately. Furthermore, the legal advisor (*hukuk müşaviri*) and the doctor who were already within the committee and familiar with German language would be appointed and commissioned as soon as possible for the same sake.

The commission of the aforementioned civil servants would be chosen from junior officers and among those who could carry out above-defined jobs. This task would be demanded from the Prussian Ministry of War. The Committee would be responsible for the preparation and examination of the employment lists, relevant documents, and correspondence concerning the commissioned officers; preparation of the contracts and orders; following up the entire process with the Prussian Ministry of War and with other bodies in question; examination of the depots, transfers and delivery; following the works of the civil servants and checking up the accounts, and correspondence. While carrying out all these duties there would be a division of labor in order to move fast and carefully, and an internal instructions chart would be prepared and presented to the Ministry of War to this end.

¹⁵ ATASE, BDH-2098-2-001, BDH-2098-2-001-02.

Committees were responsible for the wording of all the accounts, correspondences and lists in a planned, clear and well-classified form. For instance, goods and materials of different kind on the order lists would not be written on the same list. In contrast, they would be classified and written on separate lists based on their types. Proper technical information would be given about the system, dimension and similar properties of the materials.

The telegraphs and documents to be sent to the committee would not address to the name of the military attachés but to that of *TeuaK Berlin*, or the present address of the Berlin-Ottoman purchasing committee, '*TeuaK Berlin W. Augsburg Str. 45*'. A special code/cipher would be prepared and sent to the committee for the ciphered telegraphs.

Depending on the legal permission of the Ministry of War, some groups composed of experts would also be commissioned to work in compliance with the orders of the committee in order to check, control, follow, discuss and examine the special orders with higher significance on their sites¹⁶.

All these articles clearly show how much importance is attached to a proper communication between two parties by German and Ottoman sides. It is also understood that both sides considered all this purchase and delivery procedure to be an urgent need that should be met safely by the specialists without causing any damage.

Domestic Supplies of Military Materials

When the correspondence regarding the purchase of equipment from abroad continued on one hand, attempts concerning the effective use of the domestic resources were going on the other. In a draft document by *the Translation Unit of General Military Supplies Department* (Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Dairesi Mütercimliğine Mahsus Müsvedde), important information was transmitted about the sources of coal in Yalova and it is emphasized that works to be done in the coal mine would be beneficial. According to the report, 60-70 thousand tons of coal would be extracted through 300m-long channels in east-west direction by increasing the axles to two *arşın*, which were in 40-50m depth and 80-100m distance in the lode.

As for the transfer of the coal extracted, it was considered that a coal park would be created near macadamized road, from which wagons or cars would carry the coals to the Yalova port. However, the report also added that the type of the lode would not be assessed properly in the present stage. There was a considerable optimism for the extraction of the coal, which was probably, Linyit/Lignite/brown coal.

¹⁶ ATASE, BDH-2103-15-001-41.

During the feasibility works conducted by the chief engineer on 26 July 1915, it was predicted that 50 workmen and 20 mules would be needed in the first stage of extracting coal, starting with 10-15 tons in the first few days, and increasing it day by day to reach a power of 44-46 calories.

It was reported that they had better start with a depth of 10-15m, felling certain amount of trees for the construction of a few corridors with traverses. It was also mentioned that there was a need for 40-50 workmen for 20-25 tons of coal.

According to the plan, timber which was the most important and urgent need, would be procured from Yalova and its surrounding areas. Among other materials which had been ordered fifteen days ago were 2 manual windlasses, 2 crane machines, 100 couples of mine car wheels or 50 mine cars, rails of 500-600m, 3 crates of dynamites (along with hoods and fuses), 50 kg of steel (for drilling), 5 pieces of hammer (each 5-5.5 kg), 5 pieces of mining shovel, 10 pieces of mining axes, 200 pieces of timber (2-2.5 cm-thick)¹⁷.

Transfer of Military Supplies

Transfer of military supplies was important issue in those years. In fact, just before the WWI, an agreement was made between Ottoman and German governments to this end. LTC Bischoff (Pisof), Major in German Army was commissioned during the Balkan Wars to reorganize the transportation system of the Ottoman Empire whose previous transportation system had been established during Ottoman-Russian War of 1877-1878¹⁸.

Beside the materials to be used in the construction of military facilities, the production of the materials likely to be used by military units and their delivery from the production sites was also a matter of considerable significance. For instance, in a note written as a reply to the telegraph (19 March 1916) of the *Daire-i Harbiye Riyaseti Vekalet-i Aliyyesi*, some information is given about the materials belonging to the factories of military production in *Ruşuk*, and methods of transferring them into Istanbul.

¹⁷ ATASE, BDH-2103-16-001.

¹⁸ Bülent Durgun, 'Alman Islah Heyetleri ve Bischoff'un Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırması Hakkında Değerlendirmeleri (The German Military Missions in Turkey and Evaluations of the Inspector Bischoff on the Transportation Issues in the Ottoman Army', *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Winter 2012), pp.101-120.

Military supplies in Rusçuk to be transferred to Istanbul	
Wagon	Quantity
4	15.000 shrapnel steel
2	10.000 massive rifle barrel
19	Steel bars of various sizes and profiles, from the smallest one to the biggest (circle, rectangular, and square)
1	Steel sheet
20	22.000 zinc sheets (each with a surface of approximately 1.5 m)
30	Refractory brick of various shape and size (a sample of each of them has been sent to the Inspectorate of Weapons)
1	Graphite pot (with various sizes)
Source: ATASE, BDH-2120-41-004	

In order to transfer the above-mentioned military materials with specific amounts and properties to Istanbul, *Rusçuk* train administration prepared 40 cars a day for the Ottoman government: 38 out of them loaded with flour and crops for the General Military Supplies Department and two others loaded with military equipment. The properties of the military equipment to be loaded on these two cars would be demanded from the German Port Command in *Rusçuk* by Kaymakam Bey in Istanbul, and the cars in question would be loaded under the supervision of the German Port Command.

It was estimated that for the transfer of the above-mentioned materials to Istanbul, almost 77 cars would be needed. Therefore, a few additional cars out of 38 cars would be allotted to the shipment of the military supplies as well upon Kaymakam Bey's remarks¹⁹.

Tophane Factories and Their Need for Foreign Military Supplies

Tophane factories themselves manufactured some of the military supplies and purchased or provided others from abroad. They sometimes failed to meet demands. For instance, in a petition written by *Tophane Fabrikaları Müdüriyeti* (The Directorate of Tophane Factories), the reason why the production of the demanded materials was impossible under ensuing conditions was cited:

1. Transformation and renovation activities in the factory buildings and workbenches required for the production of 'muaddel' (imitation) Mauser rifles in great quantities started on 21/01/1331 (3 April 1915) with an order numbered 62808. Since these workbenches were removed from their places, there would not be any production until these construction workbenches are completed. As the workbenches brought from Europe are not laid out yet, they could not be used as well.

¹⁹ ATASE, BDH-2120-41-004.

2. Transformation of the present workbenches which were adjusted for the production of 'muaddel' (imitation) Martini in 327m, into the ones suitable for the production of Mauser rifles are underway. Although Martini spare parts could be manufactured on these workbenches, other spare parts could not be produced at all. Therefore, some workbenches are out of use.
3. In addition, rifle factory carries out necessary renovations/repairs in the workbenches where orders for the daily production of the side arms and bayonets of ordinary and machine rifles are provided.
4. Factory renovation conducted for 'muaddel' (imitation) Mauser equipment and workbench transformation will take a long time. Even if they were completed, it would not be possible to produce spare parts for all the rifles. There is no difference between the production of spare parts and rifles. However, it is clear that all kinds of weapons could not be produced in a single factory. Mauser rifles with case and switch (Çantalı ve anahtarlı Mavzer tüfekleri) would not be manufactured as well in a factory whose workbenches were transformed into the ones suitable for similar 'muaddel' (imitation) Mauser²⁰.

Mauser Rifles and Weapons Factories

There are many archival documents concerning the Mauser rifles, their ammunition and secondary equipment used in 1915-16. One of them involves information about the materials belonging to 57th, 71st and 79th machine guns divisions of 1st, 3rd and 5th Army Corps, 9th Squadron between January and March 1915. Among the secondary materials were 12 Hoçkis ammunition boxes, Hoçkis harness saddle, 120 chargers, 4 carpenter *marafacı*; 24 kg mineral oil, 3 cans for mineral oil, 3 wooden boxes for mineral oil; and 50 revolvers of various types.

It is also understood from the document that among the materials belonging to the 5th Army Corps, the 45th regiment in the waybill numbered 577 and dated 3 March 1915, were 10 Mausers with switch bayonet mudguard and 20 ramrods for Mausers with switch. The document also mentions that there were 120 rifles that had stayed in *Silահhane* Rifle Factory for more than four months, before handed over to the military production unit in *Silահhane* one month ago: *100 'Muaddel' (imitation) Mauser rifles, 16 Mauser rifle with switch (anahtarlı mavzer tüfegi), 1 big-size Mauser rifle, 2 Mauser rifles with case (Çantalı mavzer tüfegi), 1 small-size Martin rifle.* These are reported to have belonged to 94th and 96th regiments, 32nd division²¹. All these materials and rifles are important to constitute an idea of the Ottomans' war supplies in the time.

²⁰ ATASE, BDH-2120-42-001-025.

²¹ ATASE, BDH-2114-20-001-12.

It is known that Ottoman-German weapons trade relations which started with Krupp Company went on with another German company in the late 19th century. Ottomans War Ministry signed an agreement on 9 February 1887 with Waffenfabrik Mauser Company for the supply of infantry rifles. According to the agreement this German company undertook the production and delivery of 500.000 'mükerrer atışlı' infantry rifles (with repetitive shooting) and 50.000 carbines (karabina) for the Ottoman army²².

It is interesting to note in the above-mentioned document that, beside the ones purchased from German companies there were also 'muaddel' or 'imitation' Mauser rifles produced by *Tophane* and *Zeplinburnu Tüfekhanesi* (Rifle Factory). The number of the 'muaddel' ones would reach significant numbers in the course of time, especially during the WWI and pave the way for the production of prospective domestic rifles²³.

Military correspondence provides the researches with not only information about the weapons but also the wagons/cars used for the transportation of some military materials and equipment as well as field glasses (sahra dürbünü). For instance, payment was demanded for the expenses of the equipment of the transport cars which had been manufactured in *Zeplinburnu* Factory in a document (25 Şubat 1329/10 March 1914) written by *Sahra Topçu ve Nakliye Kâtaatı Dairesi* (Field Artillery and Transport Division) to *Muhasebat Dairesi* (Accountancy Department)²⁴. Moreover, information was given about the battery telescope, '*batarya dürbünü*' and the repair of its stillage in another letter dated 02/11/1331 (15 January 1916) written by Kaymakam Bey, the *Mevki-i Müstahkem Kumandanı* (Commander of the Fortified Site) in Anadolu Kavağı Headquarters, to the *Eslîha Müfettiş-i Umumîliği* (General Inspectorate of Weapons)²⁵.

Mr. Behstein's Proposals for the Rifle Factory

Probably the most significant correspondence takes place between Mr. Behstein, the science director of the Loda Factory and General Directorate of the Military Manufacture (İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumisi). Ottoman side demands Mr. Behstein to provide a report concerning the re-establishment, extension and improvement of the rifle production capacity of the present rifle factory. Behstein prepares a report based on his observations, researches and examinations. Contrary to the common belief, he suggests that this old factory in question is not capable of manufacturing a rifle of the latest technology. He adds that the problem is not only with the manufacturing workbenches but also with

²² Ali Serdar Mete, *Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri* (Mauser Rifles in the Turkish Army from the Ottoman Empire to the Turkish Republic), MA Thesis at the Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Renovation, Yeditepe University, 2012, p. 53.

²³ Ali Serdar Mete, *Mavzer Tüfekleri*, p. 175.

²⁴ ATASE, BDH-2133-1-001.

²⁵ ATASE, BDH-2346-39-001-08, BDH-2346-39-001-35, BDH-2346-39-001-57.

appropriate assembly designs and controls. Then he gives elaborate information about the necessary construction and restitution work in order to make the factory operative with the latest technology. He enumerates a list of 'things to-do' within the building in order to obtain a factory capable of manufacturing 250 rifles through 20 hours of operation a day:

First of all, working areas should be well-lit. So, ceiling of the factory should be opened completely in order to better observe the possible problems and faults.

It is necessary to apply wooden furnishing to the working places where workbenches stand. Furnishing of 50mm pine wood should be made and then another one should be prepared from hard wood on the first one. This system has been so beneficial for our factories which have been in operation since 1898, that we will use it same way for the new factories we are building now. We are ready to present you required construction pictures.

Moveable transmission mechanisms rotate rather slowly. With the help of the adoption of speed-cutting steel, rotation level can be increased to at least 150 and in some cases to 250 in a minute²⁶.

These speed-rotating movement pins require the use of small-scale sledges, which in turn, enables the burden on them to ease. Large-scale sledges are already insufficient as well as they prevent the light coming from above to a large extent.

Machines that operate through power of movement are not enough for factories to operate perfectly and there will be a need for machines to operate by partial-electrical power. This, in turn, will make the use of many machine parts unnecessary. Hence, mounting electric engines of 15, 20 and 25 hp to each part will be the best choice. So, the risk of being dependent on a single source of energy for all the operations in case of a problem will be eliminated.

He adds that, the present steam power would naturally be in use as well. However, 20 hours a day-work on an area of 3500 m² in one of the old workshops would not suffice in order to manufacture 250 rifles which were demanded. For him the area in question only suffices for the settlement of workbenches which are needed to process iron and steel parts of rifles. There are no proper places for such places as *Bilemhane* (Sharpening Workshop) and *Boyahane* (Dyeing Workshop). He goes on suggesting that although these places are on the upper floor, it is not appropriate for them to stay there. In order to prevent them from dust and dirt which come out during work, they should be separated from each other and established in places away from the factory. For possible hitches, workbench tools-equipment and repair tools should be manufactured at first. The construction of such workshops should be started immediately, since there is a suitable space near the administrative/directorate building. It is possible to start to work without causing any problem to the present production.

²⁶ ATASE, BDH-2346-40-001-13.

Mr. Behstein says that he explained his company's approach regarding the distribution of the places in an attached sketch. He also presents an additional plan including the space sketches of the bigger-size workbenches. When the construction of the new building was completed, workshops for workbench and repair tools would be moved to the place where present *gunstock factory (kundak fabrikası)* stays²⁷.

Mr. Behstein recommends that transferring the *gunstock factory (kundak fabrikası)* into a new building should make it more operational. So, having all the branches of the rifle factory near to each other saves time required to convey various parts of rifles.

As far as Behstein report concerned, Ironworks (*Demirhane*) within Cannon factory needs to be left for Rifle factory. It is possible to produce hammer iron or steel through the press required for Cannon factory. However, the opposite is not possible. A fundamental plan would be made for hammers and furnaces. For the Annealing and Hardening workshops (*Tavlama ve Sertleştirme Atölyesi*) to work properly, present shooting gallery needs to be cancelled and buildings to be all repaired. He maintains that present Hardening workshop is in a state of complete useless. There isn't any crucial installment needed for an up-to-date Hardening workshop. In the attached report, he explains related basic installments. In the new polygon, shooting range would be arranged to allow 50m in general and 150m when needed. Certain number of rifles that need to shoot longer ranges would be transferred to more appropriate polygons without any hesitation

As for the sheds on the right of the entrance, Behstein says that they might be rearranged for the preservation of mount timbers, when the mount factory is moved to another building. He prepares a sketch which shows that a Drying Workshop (*kurutmahane*) is being established for mounts so that dried mounts can be transferred to the workshop immediately without being exposed to any outer influence. He further suggests that the installment required for the Mount Drying Workshop (*Kundak Kurutmahanesi*) would be presented in the bid in question. As for the workbenches, repair and field tools, the workbenches needed to produce 250 rifles in 20 hours a day are included in the bid mentioned. Some 185 workbenches which were previously ordered and those already present in the factory are taken into consideration. Mr. Behstein adds that determining the number of these last workbenches was naturally impossible due to his short stay there. However, 150 of them could be used. In any case, more workbenches need to be repaired and converted. However, exact number would be possible only after some examinations²⁸.

If the connection fixings, repair tools, workman rulers (*mstars*), examiner rulers (*mstars*) are considered as before, he recommends the immediate procurement of one set of

²⁷ ATASE, BDH-2346-40-001-14.

²⁸ ATASE, BDH-2346-40-001-15.

connection fixings, one set of cutting tools, one set of workman rulers, one set of examiner rulers. These items should be supplied simultaneously. Supply of workbenches only is not enough at all, since most of them were ordered without their repair tools. On the other hand, he says that *mıstars* (rulers) were not ordered at all. Speeding up the delivery of the workbenches is useless, in case previously mentioned parts are not delivered. These are rather in the state of special manufacture and their production in large quantities is not possible there. He suggests that if the workbenches are repaired and workshop for repair tools are constructed after these repair tools are delivered by them, others could also be carried out by imitating them.

Mr. Behstein states that if his company is ordered to supply the workbenches which they proposed for this workshop according to the samples to be provided, they would first try hard to deliver spare repair tools in order to be able start their production in the rifle factory soon.

He warns that there are many other things to consider and to remember. However, if all the institutions his factory proposed are ordered to them, they would provide a complete and a more comprehensive plan. He finally suggests that if his remarks and proposals are accepted, his factory would present the personnel and teams required immediately to Ottoman service in order to complete this enlargement and rearrangement work (Istanbul 21 Teşrin-i Evvel/October 1915, Behstein, Deputy Director of the Loda Factory)²⁹.

The responding letter dated 22/08/1331 (4 November 1915) written by the General Director of the Military Production (İmalat-ı Harbiye Genel Müdürü) suggests that the examinations conducted up to the time showed that the changes needed within the factory were not feasible. He adds that if the transfer and assembly of the workbenches were waited, this time would take at least one year. Within this short time, excellent rifles of factory production could not be possible and therefore their production would be postponed.

However, he states that when the additional time for the test period beside the time required for the order of workbenches, their conveyance, assembly and operation was taken into consideration, the tools and equipment needed should be ordered immediately along with workbenches in order not to lose any time.

The report also adds that Behstein Factory with its experience in Loda Factory would help the production process in the establishment of such a plant. After the establishment and successful operation of the factory, German technicians would hand it over to the Ottoman experts. The report includes the workbench list that was mentioned in the Behstein report as well³⁰.

²⁹ ATASE, BDH-2346-40-001-16.

³⁰ ATASE, BDH-2346-40-001-22.

The report also estimates that the war would probably continue one more year. Hence, the production of excellent rifles would be very difficult, if not impossible, when considered such needs as the repairs and reconstruction of the old buildings, supply and assembly of the workbenches, the production of devices and rulers. Therefore, proper planning and experienced masters would be needed.

The report also points out that new workbenches needed should not be supplied haphazardly as it was done in previous 180 workbenches and it should be ordered from Loda Factory, which was the expert in the field. In order to see if the construction of the required buildings, the assembly of the workbenches, completing some deficiencies, and putting the factory in a position to be able to produce 250 rifles in 20 hours, the factory should be operated and then handed over. The report goes on suggesting that if possible, old workbenches in the factory should be repaired, and converted. Meanwhile, assembly devices and rulers should be ordered from Loda Factory under the aforementioned plan. Therefore, there should be a team/committee that is responsible for the establishment and operation of the required institution. The report warns that, otherwise, if the method of supplying workbenches from different factories is adopted, the problem of strengthening the factory will not be completed due to the dependence on more than one responsible authority³¹.

To this end, it was decided that as a first step 180 workbenches would be ordered from Loda Factory in order to manufacture 100-150 rifles a day in the rifle factory. Upon the demand for a project of a rifle factory capable of manufacturing 500 rifles a day, an expert engineer would be commissioned in order to carry out examinations at Loda Factory with best workbenches and equipment. Finally, upon the project to be prepared by him would be deemed essential.

The project prepared by Mr. Behstein, the director³² of the Loda Factory, who were then in Istanbul, was presented to the authorities. His report was examined in detail and deemed feasible. However, it was understood that rifle manufacture was not an easy process and there was a long time between the arrival of workbenches supplied from anywhere and their proper assembly, and the beginning of the rifle production, since there was a need for a duration, probably months, for the supply or manufacture of the assembly devices of the workbenches, as well as workman and examiner rulers³³.

³¹ ATASE, BDH-2346-40-001-23.

³² 'Behstein' mentioned previously as the deputy director of the factory might have been promoted to the post of director of the same factory.

³³ ATASE, BDH-2346-40-001-24.

We do not exactly know the results of the Behstein's plan. However, it gives substantial evidence about the process of establishment of a factory based on German experience in the beginning of WWI.

In conclusion, military reform attempts in weapons technology and transfer of technical know-how from European countries and Germany in particular seem to bring about two consequences of a controversial nature. First of all, they initiated a pattern of technological dependence on Germany, when we estimate the employment of an increasing number of technicians in all sectors of military technology. On the other hand it could be evaluated from an optimistic perspective. The interaction with German engineers and technologies paved the way for the development of a fertile platform for the rise and training of prospective native officers, technicians and experts equipped with the up-to-date knowledge in military sciences and technologies. The case of Behstein Factory shows that, the construction, reconstruction, repair of domestic weapons factories or conversion of the old factories into the new modern ones capable of manufacturing more rifles within a shorter time was the main objective of the Ottoman military authorities. However, this was not an easy process suffered from many drawbacks such as the difficulty in the adaptation of new factory designs, importing/transfer of new equipment, machines and spare parts as well as the coordination and financing of all this process in a time WWI was underway. Yet, the lack of the experienced engineers, technicians and shortly human sources constituted probably the greatest problem for the Ottomans.

We hope that this modest article will contribute to the prospective studies concerning the dichotomy of modernization and dependency, the methods of the transfer of military technologies and know-how and finally and more specifically Ottoman-German military and technological interactions.

BIBLIOGRAPHIA

ARCHIVAL SOURCES

Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (General Staff, Military History and Strategic Studies Presidency Archives, ATASE)

ATASE, BDH-2093-23-001-02

ATASE, BDH-2093-23-001-03

ATASE, BDH-2093-23-001-04

ATASE, BDH-2093-23-001-79

ATASE, BDH-2093-23-001-82

ATASE, BDH-2093-23-001-118

ATASE, BDH-2098-2-001

ATASE, BDH-2098-2-001-02
ATASE, BDH-2103-15-001-41
ATASE, BDH-2103-16-001
ATASE, BDH-2120-41-004
ATASE, BDH-2120-42-001-025
ATASE, BDH-2114-20-001-12
ATASE, BDH-2133-1-001
ATASE, BDH-2346-39-001-08
ATASE, BDH-2346-39-001-35
ATASE, BDH-2346-39-001-57
ATASE, BDH-2346-40-001-13
ATASE, BDH-2346-40-001-14
ATASE, BDH-2346-40-001-15
ATASE, BDH-2346-40-001-16
ATASE, BDH-2346-40-001-22
ATASE, BDH-2346-40-001-23
ATASE, BDH-2346-40-001-24

SECONDARY SOURCES

- Beşirli, Mehmet, 'Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri (Struggle for the Market of Turkish Army's Purchase of Cannon Ammunitions during the Pre-WWI Period: German Friedrich Krupp Company and Its Rivals)', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Dergisi*, no. 15, Konya: Spring 2004, pp. 169-203.
- _____, 'II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları (German Weapons in the Ottoman Army in the Reign of Abdulhamid II)', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 16, Year 2004/1, pp. 121-139.
- Beydilli, Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826*, Eren, İstanbul, 1995.
- Durgun, Bülent, 'Alman İslah Heyetleri ve Bischoff'un Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırması Hakkında Değerlendirmeleri (The German Military Missions in Turkey and Evaluations of the Inspector Bischoff on the Transportation Issues in the Ottoman Army)', *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Winter 2012), pp.101-120.
- Fuhrman, Malte, 'Visions of Germany in Turkey: Legitimizing German Imperialist Penetrations of the Ottoman Empire', Free University, Berlin, (undated), pp. 1-20.

- Illich, Niles Stefan, 'German Imperialism in the Ottoman Empire: A Comparative Study', PhD. Dissertation in History, Texas A&M University, 2007.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, IRCICA, İstanbul, 1992, s. 1-49.
- Metec, Ali Serdar, *Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri* (Mauser Rifles in the Turkish Army from the Ottoman Empire to the Turkish Republic), MA Thesis at the Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Renovation, Yeditepe University, 2012.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu (German Influence in the Ottoman Empire)*, Timaş, İstanbul, 2012.
- Öncü, Edip, 'The Beginnings of Ottoman-German Partnership: Diplomatic and Military Relations Between Germany and the Ottoman Empire Before the First World War', MA Thesis in History, Bilken University, Ankara, 2003.
- Shaw, Stanford, *Between Old and New, Ottoman Empire under Selim III (1789-1807)*, (Cambridge-Massachusetts, 1971).
- Türk, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914* (Weapons Trade between Turkey and Germany 1871-1914), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919* (An Anatomy of an Aid: Prussian-German Military Committees 1835-1919), Translated by Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, 2nd Issue, Ankara, 1985.
- Yılmaz, Veli, *İnci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar* (Turkish-German Alliance in the WWI and Military Aids), Cem Ofset, İstanbul, 1993.
- Yorulmaz, Naci, 'Ottoman Empire and Germany (1871-1908): Military-economic Relationship, Trades Activities of German Armament Industry in the Ottoman Market', Frei University, Berlin, Undated. <http://www.turkishnews.com/en/content/wpcontent/uploads/2009/11/OttomanEmpireGermany18711908.pdf> (12.02.2014), pp. 1-19.
- _____, *Arming the Sultan: German Arms Trade and Personal Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*, I.B. Tauris, London&New York, 2014.
- Zorlu, Tuncay, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and Modernisation of the Ottoman Navy*, IB Tauris, London&New York, (2nd edition), 2011.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE İLE ALMANYA ARASINDAKİ SİLAH TİCARETİ 1923-1945

FAHRİ TÜRK*

GİRİŞ

Türkiye ve Almanya arasında 1861 yılında Krupp Firmasının İstanbul'a numunelik bir top göndermesiyle başlayan silah ticareti alanındaki ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam etmiştir. 1923'ten sonra sanayisini özellikle de silah sanayisini geliştirmeye karar veren Türkiye, bu kez Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi silahları doğrudan Almanya'dan ithal etmek yerine bu silahları Türkiye'de üretebilmek için Alman yardımlarıyla fabrika yapımına yönelmiştir. Diğer yandan Alman silah üreticileri, Versay Anlaşması hükümleri gereğince kendi ülkelerinde silah üretimi yapmaları yasaklandığından yabancı ülkelerde silah imal ederek kullanım hakkını Almanya'ya kazandırmak istemişler ve bu düşüncelerle Türkiye'yi doğal ortak olarak görmüşlerdir. Cumhuriyet döneminde Alman silah sanayisinin Türkiye'ye ilgisi kaybolmamış bilakis farklı bir boyuta dönüşerek devam etmiştir. Alman silah sanayicileri, Türkiye ve Almanya arasında 1956 yılında imzalanan anlaşma hükümleri gereğince Alman ordusunun mühimmat ihtiyacını karşılamak amacıyla Ankara, Kırıkkale ve Elmadağ'da bulunan silah ve mühimmat fabrikalarına yeni tesisler ilave edilmesinde de önemli bir rol oynamışlardır.

Bu çalışmada 1923-1945 arası dönemde Türkiye ile Almanya arasındaki silah ticareti ele alınacaktır. İlk kısaca tarihsel arka plan aydınlatılacaktır. Bir sonraki adımda, Almanya'nın Türk silah sanayisinin gelişmesinde oynadığı rolün daha iyi anlaşılmasını sağlayabilmek için bu ülkenin Türk sanayisinin gelişmesine yaptığı katkılar ana hatlarıyla ortaya konulacaktır. Bu çerçevede özellikle Alman yardımlarıyla kurulan silah ve mühimmat fabrikaları ile Alman firmalarından alınan silah ve askeri teçhizat türleri ve sayıları ortaya konulacaktır. Daha sonra Junkers Firmasının Türkiye'deki faaliyetleri ve bununla bağlantılı olarak bu alanda yaşanan Alman-Fransız rekabeti - 19. yüzyılda Krupp (Alman) ve Schneider-Creuzot (Fransız) firmaları örneğinde olduğu gibi- incelenecektir.

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Edirne/TÜRKİYE, fahriturk11@gmail.com

Son olarak, krom madeni karşılığında Türkiye'ye yapılan silah satışı, Adolf Hitler'in silah sevkiyatında oynadığı rol ve Türkiye'ye açılan silah kredisi konularında Türkiye ve Almanya arasında cereyan eden görüşmeler ve bunların mahiyetleri üzerinde durulacaktır. Yöntem bakımından arşiv belgelerinin değerlendirilmesine dayanan bu çalışma ağırlıklı olarak "Almanya Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivinden" elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Bu çalışmada kullanılan Alman para birimi 1918-1945 döneminde kullanılan Reichsmark (İmparatorluk Markı) denen para birimidir. Federal Almanya Cumhuriyeti döneminde ise 1949-2002 yılları arasında Deutsche Mark (Alman markı) tedavülde kalmış ve Ocak 2002'de Avrupa Birliği para birimi Avro ile yer değiştirmiştir.

Tarihsel Arka Plan

Türkiye ve Almanya arasındaki silah ticaretinin uzun bir geçmişi vardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Krupp Firması¹ ve Mauser Tüfek Fabrikası² ile Osmanlı Devleti arasında kurulan ilişkiler özellikle II. Abdülhamit zamanında dal budak sarmıştır. Bu dönemde esas itibarıyla silah ticareti alanındaki ilişkiler Krupp (top) ve Mauser (tüfek) fabrikalarının ürettiği ürünlerin ithali şeklinde gerçekleşirken, Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise bu alandaki ilişkiler aşağıda görüleceği gibi silah ve mühimmat fabrikalarının kurulmasına yoğunlaşmıştır. Krupp Firması hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde Türkiye'ye silah sevkiyatında bulunmuş hatta İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da silah üretiminden men edildiği için bu ülkeye demir-çelik ürünler ve tesisler gibi sivil malzemeler ve tezgâhlar ihraç etmiştir.

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Türkiye ve Almanya arasındaki silah ticaretini belirleyen Krupp ve Mauser firmaları olsa da bunların haricinde; Ludwig Löwe Firması, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları, Lorenz Metal Mermi Fabrikası, Ren Metal Eşya ve Makine Fabrikası (Ehrhardt Fabrikaları) gibi Alman firmaları Türkiye'ye muhtelif marka ve miktarlarda silah ve mühimmat satmıştır.³ Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1880-1890 döneminde Türkiye ve Almanya arasında artan dış ticaret

¹ Krupp Firması, Türkiye'ye cumhuriyet döneminde sadece askeri silah ve teçhizat değil, bu ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayi makinelerini ve malzemelerini de sevk etmiştir. Krupp Firması özellikle 1927-1932 ve 1933-1939 dönemlerinde Türkiye'de demiryollarına yapmış olduğu yatırımlarla adını duyurmuştur. Krupp Firması ilkin, Türkiye'de kağıt sanayisinin oluşması için gerekli makine, teçhizat ve teknik eleman temin etmiş ardından 1934 sonunda Türkiye ile 11.000.000 liralık bir lokomotif anlaşması imzalamıştır. Buna ek olarak söz konusu firma Türkiye'de demir-çelik endüstrisinin kurulabilmesi için Sümerbank'a 9.000.000 liralık kredi açmıştır (Yavuz Özgüldür, *Türk Alman İlişkileri 1923-1945*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 88).

² Krupp Firması ve Mauser Tüfek Fabrikaları ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler ve söz konusu işletmelerin Türkiye'ye bakışları ve Osmanlı Hanedanı ile ilişkileri için ayrıntılı olarak bkz. (Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*. *Krupp Firması, Mauser Tüfek Fabrikası, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 187-282).

³ Söz konusu fabrikalar ve Türkiye arasındaki ticaret için ayrıntılı olarak bkz. Türk, *a.g.e.*, s. 157-172.

hacmi içinde silah ve mühimmat önemli bir meblağ tutmuştur. 1908 ihtilali sonrasında Krupp Firmasının İttihatçılar nezdindeki itibarı satış fiyatlarının fahişliği yüzünden biraz zedelenmiş olsa da, Alman sanayisi Türkiye’de sarsılmayacak bir yer edinmişti. İşte bu çerçevede görülmektedir ki, 1923’ten sonra iki ülke arasındaki silah ticareti Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş olan ikili ilişkiler üzerine inşa edilmiştir.

Almanya ve Türk Sanayisi

Almanya’nın cumhuriyet döneminde Türkiye ile kurmuş olduğu ekonomik ilişkiler sadece silah ve mühimmat fabrikalarının kuruluşuyla sınırlı değildi. Alman sanayisi Türkiye’nin endüstriyel kalkınmasına, bu ülkede çeşitli tesisler kurmak veya sanayi malzemeleri ihraç etmek suretiyle önemli bir katkı yapmıştır. Alman Dış İşleri Bakanlığının 17 Ekim 1927 tarihli raporuna göre, Almanya, Türk sanayisinin gelişmesine; Junkers Firması tarafından Kayseri’de bir uçak fabrikası kurulması, savunma amacına yönelik silah sanayisi oluşturulması ve Türkiye’nin demiryolu programının desteklenmesi gibi adımlarla yardımcı olmuştur. Gene aynı raporda Türklerin de; Samsun ve Mersin limanlarının yapımına Almanların ortak edilmesi, Türk tarımının geliştirilmesi için Almanya’dan uzman getirilmesi, tarım ürünleri üretiminin artırılmasının teşvik edilmesi, Türk tütününün ihraç edilmesi için bir firma kurulması, Almanya’nın Türkiye’de bir devlet bankası kurmasına yardımcı olunması, Türk lirasının istikrarının sağlanması, Türk profesörlerin ve öğrencilerin Almanya’da araştırma ve eğitime kabul edilmesi suretiyle Türk biliminin teşvik edilmesi gibi hususlarda Almanlarla ileri düzeyde bir işbirliğini gerçekleştirmeleri isteniyordu. Alman makamları yukarıda belirtilen hususlarda Türkiye’ye yardımcı olmaya hazır olduklarını vurgulayarak, Türklerden Almanya’nın çıkarlarını ilgilendiren konularda daha ilımlı ve yapıcı davranmalarını ve diplomatik ilişkilerin yeniden başlamasından bu yana üç buçuk yıl geçmesine rağmen aşılamayan sorunların çözümünde kolaylık sağlamalarını istemektedirler. Söz konusu dönem itibarıyla, Almanya’nın Türkiye’de karşılaştığı zorluklar; diplomatların hareket alanlarının polisiye tedbirler yüzünden kısıtlanması, diplomatların eşyalarının gümrüklerde keyfi olarak bekletilmesi, Almanya’nın şikâyetlerinin Türk makamları nezdinde dikkate alınmaması, Türkiye’de yaşayan Almanların Türkler gibi seyahat serbestisine sahip olmaması, iki ülke arasındaki ticaretin hantal bürokrasi yüzünden engellenmesi, Anadolu Demiryolları İşletmesinin geri alınmaya çalışılması ve Türkiye’nin Junkers Firmasına karşı verdiği taahhütleri zamanında yerine getirememesi gibi hususları kapsamaktadır.⁴

Türk Silah Sanayisi ve Almanlar

Almanya ile Türkiye arasındaki askeri ilişkiler sadece silah alımları ve silah fabrikalarının kurulması ve modernizasyonu sınırlı kalmamıştır. Türkiye kendi silah sanayisini

⁴ Aufzeichnung des Vortragenden Legationsrats Freiherr von Richthofen 17. Oktober 1927, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie B:1925-1933, Band VII, 1. Oktober bis 31. Dezember 1927, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.

geliştirebilmek için cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra 1924 yılında Almanya'dan askeri uzmanlar talep etmeye başlamıştır. Alman hükümeti ilkin bunun Versay Anlaşması hükümlerine aykırı olduğunu vurgulayarak, askeri uzmanlar yerine sivil uzmanların gönderilebileceğini bildirmiştir.⁵ Ancak daha sonra bazı işsiz Alman subaylar 1927/1928 eğitim-öğretim yılından itibaren harp akademilerinde hoca olarak görev yapmaya başlamışlar ve bu işbirliği 1933 yılından sonra ivme kazanmıştır.⁶ Diğer yandan Türkiye askeri fabrikalardaki teknik eleman ihtiyacını gidermek üzere Almanya'ya askeri okul öğrencileri ve subaylar göndermeye başlamıştır.⁷ Türkiye, daha sonraki dönemde de subay ve teknikerlerini öğrenim görmek amacıyla Almanya'ya göndermeye devam etmiştir.⁸

Türkiye'nin, bir süre sonra bu kez silah ve mühimmat fabrikaları kurdurmak amacıyla Alman hükümetine müracaat ettiği görülmektedir. Nadolny, İsmet Paşa'nın kendisine Türkiye'nin kendi silah sanayisini kurmak istediğini ve bu doğrultuda bir program dahi yapıldığını söylediğini bildirmektedir. Bu durumda Türk silah sanayisinin kurulması görevinin Almanlara verileceğini vurgulayan İsmet Paşa, Nadolny'den Alman hükümetinin kendilerine uygun fiyat teklif edebilecek ve dürüst çalışan firmalar tavsiye edip edemeyeceğini sormasını istemektedir. Nadolny ise hükümetinin Versay Anlaşması hükümleri gereğince böyle bir şeye sıcak bakmayacağını ancak Alman firmalarının yurt dışındaki faaliyetlerini destekleyebileceğini söylemiştir.⁹ Bu yüzden Almanlar bu konuda dikkatli davranarak söz konusu dönemde Türkiye'de silah ve mühimmat fabrikaları kurmaya çalışan Junkers Firması temsilcisi kimliğinde Türkiye'ye bir uzman göndererek durumu inceletiyor. Diğer yandan Türklerde böyle bir planın ancak aşamalı bir biçimde gerçekleştirilebileceği-

⁵ Von Schubert an die Gesandtschaft in Konstantinopel, 5 February 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XII, 1. Januar bis 25. April 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1994.

⁶ 1928/1929 ve 1930/1931 öğretim dönemlerinde Harp Akademilerinde görev yapan Alman subaylar için bkz. Özgüldür, *a.g.e.*, s. 63-65.

⁷ İhsan Ali, Vasf Abdürrahim, Tahsin Mustafa, Mustafa Şükrü, Faik Sim, Remzi Hüseyin, Ali Sami ve mühendislik öğrencisi Hayreddin Sami adındaki gençler 5 yıllığına döndüklerinde 8 yıl mecburi devlet hizmeti yapmak şartıyla teknik eğitim almak üzere Almanya'ya gönderilmişlerdir (Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1939. İki Savaş Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 47-48).

⁸ Söz gelimi, 1936 yılında Almanya'da eğitimlerine devam etmekte olan Türk öğrenciler; Vereinigte Stahlwerke Dortmund (Üsteğmen Özer), Carl Zeiss Firması Jena (Özer Kılıç), Humboldt-Deutzmotoren Köln-Deutz (Norman), MAN Nürnberg (Berkan), IG Farben-Industrie AG Frankfurt (Berkan), Adler Werke Frankfurt (Ülgen), Messe und Co Frankfurt (Cengiz) adlı firmalarda staja kabul edilmişlerdir (Koçak, *a.g.e.*, s. 187).

⁹ Nadolny an das Auswaertige Amt 13 September 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

ne kanaat getirmişlerdir.¹⁰ Esasında Türkiye’de silah ve cephane firmaları kurmak isteyen Otto Wolff Rheinmetall ve Krupp Fabrikaları, Almanya dışında kuracakları fabrikalarda üretecekleri silahların kullanım hakkını kendi ülkeleri için saklı tutmak ve bu fabrikalarda Alman uzmanların araştırma ve geliştirme amaçlı çalışmalar sürdürmelerini istiyorlardı. Kısaca bu firmaların amaçları Versay hükümleri nedeniyle ülkelerinde devam ettiremedikleri silah üretme faaliyetlerine Türkiye’de devam etmekte.¹¹

Tablo 1: Alman Yardımlarıyla Kurulan Silah ve Mühimmat Fabrikaları

Adı	Firma	Kuruluş Yılı
Ankara Silah Fabrikası*	Berlin Tasfiye Komisyonu	1923-1924
Kırıkkale Tüfek Fabrikası	Fritz Werner Firması	1936 (1939’da üretime başlamıştır.)
Kırıkkale Top Fabrikası**	Gutehoffnungshütte-Rheinmetall/Borsig Werke	1939
Kırıkkale Mühimmat Fabrikası	Nielsen Winther Firması	1929
Ankara Fişek Fabrikası (Gazi Fişek Fabrikası)	Fritz Werner Firması	1923
Kırıkkale Barut Fabrikası	Kölln-Rottweill Firması	1939

Kaynak: Hüsnü Özlü, İkinci Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türkiye’de Savunma Sanayii’nin Gelişimi 1939-1990, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 11-20.

* Bu fabrika için 1941 yılında Almanya’dan iki adet elektrikle ısınan yüksek dereceli hararet ocağı, iki adet transformatör ve iki adet hararet nazımı ve şalt tertibatı satın alınmıştır.

** Bu fabrika içinde 1941 yılında Ankara Silah Fabrikası için alınan malzemelerden birer adet alınmıştır.

Kırıkkale Tüfek Fabrikasında İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da 1967’de Türk Genel Kurmayı ve Alman Savunma Bakanlığı arasında varılan anlaşmaya göre, G-3 otomatik piyade tüfekleri ve Rheinmetall Düsseldorf Firması ile varılan anlaşma uyarınca da MG-3 makineli tüfekler üretilmeye başlanmıştır. İnşaatına 1937 yılında başlanan Kırıkkale Top Fabrikası, Gutehoffnungshütte-Rheinmetall ve Borsig Werke firmaları tarafından 483.340

¹⁰ Köpke an das Konsulat in Genf, 14 Mai 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

¹¹ Özgüldür, *a.g.e.*, s. 68-69.

İngiliz sterlinine yapılarak 1939 yılında tamamlanmıştır (bkz. Tablo 1). Fabrikanın montaj işlerinde çalıştırılmak üzere Alman uzmanlar getirilirken, Kırıkkale Top Fabrikasında istihdam edilmek amacıyla mühendisler, uzmanlar ve işçiler Almanya’da kurslara tabi tutulmuştur. Nielsen Winther Firmasının 1928 yılında tamamladığı Kırıkkale Mühimmat Fabrikasına Berlin Tasfiye Komisyonunun göndermiş olduğu tezgâhlar da yerleştirilmiştir. Daha sonra 1956-1957 yıllarında Almanya ile varılan 740.000.000 marklık mühimmat anlaşması gereğince fabrika Alman firmaları tarafından tekrar elden geçirilerek eksikleri tamamlanmıştır. Diğer yandan, Ankara Fişek Fabrikasının 1926 yılında yapılan modernizasyon çalışmalarında Fritz Werner Firmasına 225 adet tezgâh siparişi verilmiştir. Yapımına 1936 yılında Köln-Rottweil AG. Firması tarafından başlanan Kırıkkale Barut Fabrikası toplam olarak 2.822.497 Türk lirasına mâl olmuştur. Bu fabrika daha sonra 1958 yılında Almanya’dan sipariş alınması üzerine bu kez Dynamit Nobel AG. (nitroselüloz bölümü) ve Wasag Chemie (barut bölümü) firmaları tarafından modernize edilmiştir.¹²

1936 yılında Kırıkkale Tüfek Fabrikasının geliştirilmesi ve üretime geçebilmesi için Alman Fritz Meutner Firmasına yeni tezgâh siparişleri verilmiştir. Bu amaçla bu firmadan alınacak tezgâhların muayenesi için söz konusu fabrikadan bir mühendis ve iki fen memuru Almanya’ya gönderilmiştir. 1938 yılında aynı fabrikadan yeni tezgâhlar sipariş edilerek Kırıkkale Tüfek Fabrikasına getirilmiştir.¹³ 1924-1932 yılları arasında lise ve teknik askeri okulları bitirenlerden mühendislik ve fen memurluğu eğitimi almak için Almanya’ya gönderilenler olmuştur.¹⁴

Tablo 2: Alman Firmalarından Alınan Silah ve Askeri Teçhizat

Firma	Malzeme	Değer (mark)	Yıl
Büssig	29 Adet motorlu kara taşıtı	1.000.000	1930
Krupp	Top (15 cm), topçu malzemesi, römork ve denizaltı	91.000.000	1936/1937

¹² Özlü, *a.g.e.*, s. 11-20.

¹³ Ali Serdar METE, *Türk Savunma Sanayisinin Kuruluşuna Genel Bir Bakış*, s. 21-22, http://www.academia.edu/3633232/Turk_Savunma_Sanayisinin_Kurulusuna_Genel_Bir_Bakis, 29.10.2013.

¹⁴ Levent Kalyon, *Cumhuriyet Dönemi Savunma Politikaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 82.

Krupp, Gutehoffnungshütte, Philipp Holzmann AG., Siemens-Bau Union, Julius Berger Tiefbau AG.	Gölcük Askeri Limanı	30.000.000	1939
Krupp ve Döneberg/ Hamburg Dinamit Anonim Şirketi	50 bin adet kovan (7,5/42'lik) ve 50 atımlık sevk barutu	-----	1939
Germania (Krupp)	1) 3 adet denizaltı,* 2) 20 adet Krupp topu (15 cm) 3) 12 adet Skoda topu (21 cm'lik) 4) 6 adet Skoda** obüsü (24 cm'lik), 5) 5 adet modern askeri uçak 6) 60 adet Messerschmitt-109 avcı uçacağı 7) 8 adet Heinkel-111 savaş uçağı	120.000.000	

Kaynak: Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1939. İki Savaş Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 55 ve s. 190-196 ve Özlü, a.g.e., s. 27.

Türkiye Cumhuriyeti Almanya'dan sadece kendi silah fabrikalarını kurmak amacıyla teknik yardım almamış, ordusunun ihtiyacını karşılamak için bu ülkeden silah ve mühimmat ta ithal etmiştir (bkz. Tablo 2). Yukarıda yer alan silah ve mühimmat haricinde Türkiye 1941 yılında bedeli Türk Alman Ticaret Anlaşması kapsamında ödenmek üzere toplam 1.000.000 liralık bir sipariş gerçekleştirmiştir. Ayrıca Elmadağ Fabrikasında kullanılmak

* 1-3 arasında gösterilen malzemelerin Türkiye'ye sevkıyatı Adolf Hitler'in 14 Mayıs 1939 tarihli emri gereğince durdurulmuştur. 20 adet Krupp topundan sadece üç tanesi Türkiye'ye sevk edilmiştir.

** Söz konusu bu malzemeler (4-5) sevkıyata hazır olmasına rağmen gönderilmemiştir. Altı adet Skoda obüsünden sadece iki tanesi gönderilmiştir.

üzere 1944 yılında kliring (takas) yolu ile ödenmek kaydıyla 150 ton nitrik asit, 100 ton amonyak güherçilesi ve 250 ton potasyum güherçilesi satın alınmıştır.¹⁵

Türkiye ve Junkers Firması

Junkers Firması Türkiye'nin uçak sanayisini geliştirmek için 09 Ocak 1925 tarihinde Ankara'da görüşmelere başlamıştır. Söz konusu yılda bu proje için 3.000.000 milyon lira ayrılmıştır. Esasında Türkiye ve Junkers Firması arasında varılan anlaşma; bir uçak fabrikası, motor, baruthane, dökümhane, haddehane, petrol endüstrisi kurulmasını ve hava ulaşımını sağlamayı öngörüyordu. Buna karşılık Türkiye bütün hammadde satışlarından elde ettiği geliri [(demir, kömür, boksit ve petrol (Musul petrolerinden elde edilen gelir hariç)] ortaya koymayı taahhüt etmişti.¹⁶

Nadolny, Junker Firması ve Türk hükümeti arasında sivil/askeri uçaklar ve kimyasal gaz üretimine yönelik olarak bir ön anlaşma imzalandığı 22 Mayıs 1925 tarihinde Berlin'e bildirmiştir. Ayrıca bu anlaşma çerçevesinde toplam sermayesi 3.360.000 Türk lirası olan bir şirket kurulması da karara bağlanmıştır ki bu meblağın yarısını Almanlar diğer yarısını da Türkler çıkaracaklardı. Şirketin yönetim kurulunun yarısı Junkers Firması diğer yarısı da Türkiye tarafından belirlenecekti. Başkanı bir Türk olacaktı ve oyların eşit olması durumunda onun oyu belirleyici olacaktı. İki yıl içinde kurulması planlanan fabrikanın yıllık 250 uçak üretmesi ön görülmüştü. Söz konusu bu uçak fabrikası Türk hükümetinin verdiği bütün siparişleri alacaktı. Türkiye, fabrika için gerekli olan hammaddeyi (alüminyum, demir ve petrol) Junkers Firması ile ortak olarak üretmeyi taahhüt etmişti.¹⁷ Ayrıca 40 yıl süreyle geçerli olacak bu anlaşmaya göre, Junkers Firması, Türk Hava Yollarının ihtiyacı olan usta, montaj elemanı, işçi ve pilot yetiştirmeyi garanti etmişti. Kurulan ortak firma savaş uçaklarının donatılması için gerekli olan silahları yabancı ülkelerden alabilecekti.¹⁸ Esasında Junkers Firmasının Türkiye ile imzaladığı anlaşmanın üç boyutu bulunmaktaydı. Uçak fabrikası için gerekli olan başlangıç sermayesi üzerine anlaşmaya varılmış, ancak

¹⁵ Özlü, *a.g.e.*, s. 27-29.

¹⁶ Nadolny an das Auswaertige Amt 16 Januar 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XII, 1. Januar bis 25. April 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1994.

¹⁷ Nadolny an das Auswaertige Amt, 22 Mai 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

¹⁸ Türk hükümeti ve Junkers Firması arasında imzalanan anlaşma toplam 17 maddeden oluşuyordu. Bu anlaşma metni için ayrıntılı olarak bkz. Anlage Vertrag 15 August 1925 Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

İstanbul-Ankara arasındaki hava trafiğinin ve kimyasal gaz fabrikasının nasıl finanse edileceği hususunda tam bir belirsizlik hâkimdi.¹⁹

Söz konusu bu projenin finansmanının sağlanması önemli bir sorundu. Ancak Alman hükümeti bu sorunu aşağıdaki şekilde aşmayı bilmiştir. Almanlar Junkers Firması için gerekli olan 4.000.000 marklık²⁰ krediyi başka kaynaklardan sağlayamayınca devreye Alman Dışişleri Bakanlığının gizli fonları girmiştir. Başka kayaklardan para aktarabilmek için Alman Parlamentosu Reichstag'ın izni gerekliydi ki bu o zamanlar imkânsızdı. Bu amaçla söz konusu fonun 1925 yılı bütçesi 4.000.000'dan 5.000.000'a marka yükseltilmiştir. Diğer yandan Alman Dışişleri Bakanlığı aynı fon için 1926 yılında 8.000.000 marklık bir bütçe talep etmiştir.²¹ Ayrıca Ziemke'nin bildirdiğine göre, Deutsche Orientbank (Alman Doğu Bankası) Junkers Firmasına 5 Ağustos 1925 tarihinde Kayseri'de uçak fabrikası yapımında kullanılmak üzere 2.000.000 marklık bir kredi açmıştır. Esasında bu meblağ Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Deutsche Orientbank'a aktarılmış ve böylece dışarıya karşı söz konusu kredi bu banka tarafından veriliyormuş izlenimi yaratılmaya çalışılmıştır.²² Ziemke'nin 23 Kasım 1925 tarihli raporundan, söz konusu 2.000.000 markın 1.500.000'unun doğrudan Türkiye'ye, geriye kalan 500.000 markının ise Junkers Firmasına ödendiği anlaşılmaktadır. Junkers Firması Türkiye'de toplam olarak 4.500.000 mark tutarında taahhüde girmiş bulunuyordu.²³

Her ne kadar Alman hükümeti Junkers Firmasının Türkiye'deki faaliyetlerini desteklese de, bu firmanın Türkiye'deki işlerinden tedirginlik duymuyor da değildi. Söz gelimi, Alman Dış İşleri Bakanlığı tarafından 20 Eylül 1925 tarihinde Almanya'nın İstanbul Konsolosluluğuna gönderilen bir raporda, Junkers Firmasının Türkiye'de kurmayı planladığı

¹⁹ Nadolny an das Auswaertige Amt 25 August 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

²⁰ 1924 yılında 44 kuruşa bir Alman markı alınabiliyorken, 1929'da yaşanan dünya ekonomik krizinin etkisiyle bir markın değeri 46 kuruşa yükselmiştir (Bahar Şanlı, *Türkiye'de Uygulanan Kur Politikaları*, s.184-185, www.journals.istanbul.edu.tr/ tr/index.php/...6810, 16.02.2014).

²¹ Auszeichnung des Geheimen Legationsrates de Haas, 20.Juli 1925 Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

²² Aufzeichnung des onuls Ziemke, 5 Ağustos 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

²³ Aufzeichnung des Konsuls Ziemke 23 November 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

kimyasal silah fabrikasının söz konusu firmanın Türkiye'deki diğer işlerini de zora sokacağı ve kimyasal silah fabrikası kurulmasının Almanya'nın imzaladığı kimyasal silah üretimini yasaklayan Cenevre Anlaşması'na ayrı olduğuna dikkat çekilmiştir.²⁴

Alman Fransız Rekabeti

Tıpkı Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de yabancı firmaların Türkiye'den silah siparişi koparabilmek için birbirleriyle kıyasıya mücadele ettikleri görülmektedir. Aynen Schneider-Creuzot ve Krupp top fabrikaları arasında olduğu gibi, Fransızların bu kez Junkers Firmasına karşı karalama kampanyası içine girdikleri görülmektedir. Hatta Nadolny bu bağlamda Türkiye'nin iç siyasal nedenlerden dolayı Fransa'nın yürüttüğü Almanya karşıtı propaganda etkili bir şekilde karşı koyamayacağından endişe etmekteydi. Ancak Kâzım Orbay Paşa, Nadolny'yi bu hususta teskin etmekle kalmıyor, Türk ordusunda bulunan bazı subayların Prof. Dr. Hugo Junker²⁵ ve Kemalettin Sami Paşa²⁶ arasında imzalanacak nihai anlaşmayı sabırsızlıkla belediklerini söylemiştir. Diğer yandan Kâzım Paşa'nın Nadolny'e bildirdiğine göre, Fransız ve İtalyanlar Türklere fiyatları 20-25.000 ve 8-9.000 Türk lirası olan muhtelif uçak modelleri teklif etmişlerdir. Ancak unutulmamalıdır ki, silah ve mühimmat alım komisyonunda ateşli ve etkili Fransız yanlısı siyasiler ve subaylar bulunmaktaydı.²⁷

Diğer yandan Fransızların uçak fabrikası kurma projesini almak için propaganda faaliyeti içine girdikleri görülmektedir. Söz gelimi Fransızlar, Paris'e giden dönemin Türk Hava Yolları Müdürüne aşırı derecede iltifat etmişlerdir. Ayrıca Fransızlar, Ankara'ya bir

²⁴ Von Schubert an die Gesandtschaft in Konstantinopel, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

²⁵ Almanya'nın önde gelen mühendis, araştırmacı ve işletmecilerinden olan Hugo Junkers (1859-1935) 1895 yılında Dessau'da "Junkers Firması" adında bir işletme kurmuştur. Söz konusu firma zamanla uçak motorları yapımında temayüz etmiştir. Junkers'in kurmuş olduğu Junkers Havacılık ve Uçak Şirketi, 1926 yılında Alman Aero Lloyd Şirketiyle birleşerek günümüzde Almanya Hava Yollarının medarı iftihar olan "Lufthansa" şirketine dönüşmüştür. Junkers Nazilerle işbirliği yapmadığı için 1933 yılında bütün mal varlığı devletleştirilmiştir. İşte Junkers Firması, Türk hükümetiyle varılan anlaşma sonucunda 1925 yılında Kayseri Uçak Fabrikasını kurmuştur (Hugo Junkers'in hayatı ve eserleri için ayrıntılı olarak bkz. http://www.junkers.de/leben_und_werk/scin_leben, 16.02.2014).

²⁶ Kemalettin Sami Paşa (1884-1934), Birinci Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşı'nda büyük yararlıklar göstermiş bir askerdir. 1923 yılında Sinop milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine giren Kemalettin Sami Paşa, bundan bir yıl sonra Berlin Büyükelçiliğine atanmış ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır (<http://www.kenthaber.com/karadeniz/sinop/Kimdir/iz-birakan/kemalettin-sami-pasa>, 16.02.2014).

²⁷ Nadolny an das Auswaertige Amt, 12 Juni 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

adet son model metal Junkers uçağının geldiğini öğrendiklerinde kendileri de Brequet marka uçaklarını göndererek sadece Almanların değil Fransızların da metal uçak yapabildiklerini Türklere göstermek istemişlerdir. Uçak siparişlerini hangi ülkeye ait firmanın alacağı yolundaki spekülasyonlar o derece ileri gitmiştir ki, Nadolny İtalyan Konsolosluğundan Taliani adlı görevlinin kendisine gelerek söz konusu uçak projesinin Fransız-Romanya ortaklığı bir konsorsiyum tarafından alıp alınmadığını sorduğunu bildirmektedir.²⁸

Silah Karşılığında Krom Madeni Sevkiyatı

Almanya, daha Nasyonal Sosyalistler iktidara gelmeden önce Türkiye'den krom ithal etmekteydi (bkz. Tablo 3). Berlin özellikle 1936 yılında Alman ekonomisini savaşa hazırlamak için uygulamaya konulan program çerçevesinde krom ve diğer hammadde ithalatına hız vermiş bulunuyordu. 1937 yılında Türkiye'ye ödenen meblağ Almanya'nın krom ithalatının yüzde 52'sine tekabül ediyordu. Diğer yandan Almanya 1939 yılında Türkiye'den 104.756 ton krom satın almıştır.²⁹

Tablo 3: Almanya'ya Yapılan Krom Sevkiyatı

Yıl	Tutar (Alman markı)
1925	5.000
1929	35.000
1937	3.437.000
1938	3.048.000
Toplam	6.525.000

Kaynak: Nuri Karakaş, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, Aralık 2010, s.452.

Yukarıda vurgulandığı gibi, 1939 öncesi dönemde önemli bir düzeye gelmiş olan Türk-Alman silah ticareti İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Almanlar tarafından krom madeni ithalatına endekslenmiştir. Alman Dış İşleri Bakanlığının 7 Kasım 1939 tarihli raporunda, Almanya'nın yıllık en az 60.000 ton krom madenine ihtiyaç duyduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Milli Müdafaa Vekaleti Almanya'ya toplam değeri yaklaşık 12.000.000 mark olan 50.000 ton krom, 8.000 ton pamuk, 2000 ton tiftik ihraç etme karşılığında, Almanya'dan Mauser tüfekleri, 2 santimetrelik uçaksavarlar ve 3,7 santimetrelik tanksavarlar, tıbbi cihazlar ve ilaç talep etmiştir. Almanya bu teklife kaçamak cevap vermiş ve Türkiye'den aldığı krom karşılığında bu ülkeye demiryolu malzemesi gibi başka stratejik

²⁸ Nadolny an das Auswaertige Amt 25 August 1925, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925.

²⁹ Nuri Karakaş, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, Aralık 2010, s. 452.

maddeler satılabileceğini bildirmiştir. Silah sevkiyatının son seçenek olarak değerlendirilebileceği, bu seçenek yönünde karar verilecek olsa bile son model silahlardan ziyade kullanılmış silahların Türkiye'ye verilebileceği dile getirilmiştir. Aynı raporda ağır silahların (15-24 cm çapında olan toplar, deniz altı ve bunların aksamaları) Türkiye'ye ihraç edilemeyeceği vurgulanarak, savaşın başlamasından sonra 60 adet Messerschmitt-109, sekiz adet Heinkel-111 ve 16 adet 7,5 santimetre çapında uçaksavar gibi silah ve mühimmatın askeri ve stratejik nedenlerden dolayı söz konusu ülkeye sevk edilmediği ortaya çıkmaktadır ki esasında bunların gönderilmesi daha önce değinildiği gibi 14 Mayıs 1939 tarihinde bizzat Hitler'in emriyle yasaklanmıştı. Yukarıda anılan silahların haricindekilerin Türkiye'ye gönderilebileceğine değinilen raporda, 278 adet 3,7 santimetrelik tanksavarın sevkiyat tarihlerinin mümkün mertebe ötelenmesi de önerilmektedir. Şayet Türkiye sevk edilmeyen ağır silahların gönderilmemesini yargıya götürmezse, diğer silahların gönderilebileceği vurgulanmaktadır. Diğer yandan Almanlar, Türkiye'nin Skoda Firmasına verdiği 4.000 adet hafif makineli tüfeğin sevk edilmesine de sıcak bakmamaktadır. Ayrıca bu meblağın 13 taburu donatacağına değinilen raporda, bu siparişin son kertede peyderpey gönderilebileceği önerilmektedir. Hali-hazırda bunların 500 adedinin hazır olduğu bildirilmektedir.³⁰ Bunun üzerine Başbakan Şükrü Saraçoğlu, von Papen ile yaptığı görüşmede Skoda toplarının ve torpido botlarının gönderilmesinden vazgeçildiği taktirde Türkiye'nin de Almanya'ya yaptığı krom ihracatını durdurarak ödeme yapmayacağını ifade etmiştir. Hatta Saraçoğlu Türkiye'nin kliring sisteminden kurtulmak için İngiltere ve Fransa ile ekonomik ilişkileri yoğunlaştıracağını açık ve net bir şekilde söylemiştir. Diğer yandan, 11 Temmuz 1939 tarihi itibarıyla Türkiye'ye yapılması gereken; 19 adet 15 santimetrelik Krupp topu, 12 adet 21 santimetrelik Skoda topunun sevkiyatı gerçekleşmemiştir. Ayrıca, Skoda Firması değeri 935.000 sterlin olan 6 batarya, 24 santimetrelik havan ve 60 adet Messerschmitt uçağının gönderilmesini iptal etmiştir.³¹

Zaman zaman Almanların kendi tutumlarından rahatsızlık duydukları da görülmektedir. Özellikle silah sevkiyatının yapılmamasının rencide edici olduğuna değinilen raporlarda Türkiye'nin söz konusu silahları başka devletlerden karşılayabileceği endişesi de paylaşılmıştır.³² Diğer yandan Hitler'in 16 Mart 1940 tarihinde Almanya'nın krom madenine duyduğu aşırı ihtiyaç yüzünden, Doğu, Egemen ve Savaş adlı üç ticaret gemisinin Türkiye'ye gönderilmesine büyük bölümü krom karşılığı olmak üzere izin verdiği görül-

³⁰ Der Leiter der wirtschaftspolitischen Abteilung an die Botschaft in Ankara 7 November 1939, Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. März 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.

³¹ Ungezeichnete Aufzeichnung der wirtschaftspolitischen Abteilung November 1939, Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. März 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.

³² Der Botschafter in Ankara an das Auswärtige Amt 21 Februar 1940, Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. März 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.

mektedir.³³ Ancak Almanların bu gemilerin sevkiyatını iki şarta bağladıkları görülmektedir. Birincisi, Türkiye savaş süresince bu gemileri Kara Deniz'in haricinde sadece kıyı şeridinde kullanabilecekti. İkincisi ise, Almanya buna karşılık Türkiye'den en az 110.000 ton krom madeni ihraç etmesini isteyebilecekti.³⁴ Diğer yandan Almanya, Türkiye ile yapacağı ticaret anlaşmasına katkı sağlamak için toplam değeri 1.000.000 mark olan 60-70 adet 3,7 santimetrelük tanksavarın gerekli cephaneyle birlikte sevk edilebileceğini düşünüyordu. İki nedenden ötürü söz konusu sevkiyat savunulabilirdi. Birincisi, 1.000.000 marklık malzemenin askeri bir önemi bulunmamaktaydı. İkincisi ise sevkiyat sekiz ay sonra başlayacağından o zamana kadar mevcut siyasal şartlar değişebilirdi. Yani 1941 yılı başlarına kadar bu siparişi ya kolaylıkla yerine getirilebilir ya da tamamen imkânsız hale gelebilirdi.³⁵

28 Eylül 1941 tarihli rapordan anlaşıldığı gibi, Almanya, Türkiye'nin İngiltere'ye verdiği krom sevkiyatı sözünden dönmesinden memnun kalmıştır. Bu raporda ayrıca Alman Savaş Bakanlığının Türkiye'den krom ithaline karşılık bu ülkeye hafif toplar, bunların barutları/ mermileri, Fransa'dan ele geçirilen teknik cihazlar ve üretilecek ağır toplar/mermiler gibi silahların satışına aşamalı bir şekilde olur verdiği görülmektedir.³⁶ Türkiye'nin 1942 yılında Almanya'ya krom satmayacağını bildirmesinin Alman çevrelerde hayal kırıklığı yarattığı belirtilen 2 Ekim 1941 tarihli raporda, Almanya'nın Türkiye'ye sevk edilebileceği malzemelerin üç gruba ayrıldığı görülmektedir. Değerli olan silah ve malzemelerin sadece krom karşılığında sevk edilebileceğinin altı çizilmektedir. Birinci grupta yer alan; Fransız tanksavar mermileri, patlayıcılar ve 500 adet 8 milimetrelük Hotchkiss marka makineli tüfekler karşılığında kromdan vazgeçilebileceği ve bunların bakır veya pamuk karşılığında verilebileceği ve bu iki maddenin hangi oranlarda tercih edileceğinin Almanlar tarafından belirleneceği vurgulanmaktadır. İkinci grup silahın; 20 adet 7,5 santimetrelük sahra uçaksavar topu (Krupp) ve 100.000 atımlık cephane, 40 adet boru (Bochumer Verein), 64 adet 7,5 santimetrelük dağ topu (Bochumer Verein) gibi askeri malzemeden oluştuğu görülüyor. Raporda Türkiye 1942 yılında krom sevkiyatı yapmayacağını açıkladığı için bu ikinci grupta yer alan malzemelerin satışının durdurulması tavsiye edilmiştir. Ancak

³³ Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspolitische Abteilung) 17 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.

³⁴ Aufzeichnung von Legationsrat Ripken (Wirtschaftspolitische Abteilung) 30 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band IX, 18 Maerz bis 22. Juni 1940., P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1962.

³⁵ Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspolitische Abteilung), 17 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band IX, 18 Maerz bis 22. Juni 1940., P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1962.

³⁶ Aufzeichnung des Gesandten Eisenlohr 28 september 1941, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.

burada orta yol takip edilmesi gerektiği vurgulanarak şayet Türkiye 1942 yılında krom madeni sevk etme doğrultusunda kararını yeniden gözden geçirirse bu malzemelerin krom karşılığında peyder pey sevk edilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Üçüncü grupta ise, 10 adet 24 santimetrelik Skoda marka L 28 obüsleri ve bunların mermileri ve 18 adet 15 santimetrelik Krupp marka L 55 topları ve bunların mermileri yer almaktadır. Yukarıda ele alınan silahların sevkiyatı Almanya için önemli bir fedakârlık manasına geldiğinden bunlar ancak krom karşılığında verilebilirdi.³⁷

Tablo 4'te görüldüğü gibi, Türk hükümeti, 1941 yılında Almanya'ya hammadde ihraç edilmesine izin vermiştir (krş. Tablo 4). Diğer yandan 9 Ekim 1941 tarihinde Ankara ve Berlin arasında varılan anlaşma gereğince, Berlin Ankara'ya 31 Mart 1943 tarihine kadar 36.000.000 marklık, 1 Nisan 1943'ten 31 Aralık 1944 tarihine kadar ise 10.000.000 marklık silah ve mühimmat göndermeyi taahhüt etmiş bulunuyordu. Ankara ise bunun karşılığında diğer önemli madenlerin yanında 15 Ocak ila 31 Mart 1943 tarihleri arasında 45.000 ton, 1 Nisan 1943 ila 31 Aralık 1944 arasında ise 135.000 ton krom verme yükümlülüğü altına girmişti. Aynı raporda, Almanya Genel Kurmay Başkanlığına göre toplam 46.000.000 marklık siparişin yerine getirilmesinde sakınca olmadığı belirtilmiş ancak ağır silahların sevk edilmesi için Hitler'den izin alınması gerektiği vurgulanmıştır.³⁸

Tablo 4: 1941 Yılında Almanya'ya İhraç Edilen Hammaddeler

Hammadde	Miktar (ton)
Bakır	12.000
Krom	45.000
Pamuk	7.000
Zeytinyağı	8.000
Toplam	72.000

Kaynak: Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 27 Februar 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band I, 12. Dezember1941 bis 28. Februar 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1969.

Diğer yandan bu anlaşma hükümleri gereğince; Türkiye'nin askeri araç-gereç ve yedek parça ihtiyacını karşılamak için, 20 adet 7,5'lik Krupp topları ve mermileri, Bochu-

³⁷ Botschafter Ritter an die Botschaft in Ankara, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.

³⁸ Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 27 Februar 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band I, 12. Dezember1941 bis 28. Februar 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1969.

mer Verein Firmasının ürettiği 7,5'lik toplar, Krupp topları için altimetreler, ağır makineli tüfekler, uçak yedek parçaları, 40 adet Bochumer Verein yapımı top namlusu, denizaltılar için iki dizel motor ve dört periskop veya ihtiyaca göre benzeri malzemelerin satışına vize verilmiştir.³⁹

Türkiye ile Almanya arasında yapılan 100.000.000 marklık kredi görüşmelerinde; Ankara krom veya diğer hammaddeleri sadece silah karşılığında verebileceğini söyleyerek Berlin'in 1945'ten sonra Ankara'dan yıllık en az 50.000 ton krom talebini geri çevirmiştir. Esasında bu raporda Almanya'nın elini zayıflatan durumun, Türkiye'nin 1939 yılında yaptığı bir anlaşmayla bütün krom üretimini üç yıl boyunca adeta tekel oluştururcasına önce İngiltere ve Fransa'ya daha sonra İngiltere'nin kendi hissesine düşen miktarı Amerika Birleşik Devletleri'ne devretmesiyle bu ülke ve Fransa'ya sevk etme taahhüdü altına girmiş olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Bu bağlamda ayrıca Türkiye'nin Almanya ile 1939'da yaptığı anlaşma çerçevesinde 1939 ila 1949 yılları arasında bu ülkeye yıllık 120.000 ton krom satmayı taahhüt ettiği bu yüzden de halihazırda talep edilen 50.000 ton kromun mütevazi bir meblağ olduğu bildirilmiştir. Hatta raporda, Türkiye'nin Almanya'nın 1939 anlaşmasındaki yükümlülüklerini yerine getirmediğinden dolayı 1943/1944 dönemi için garanti ettiği 90.000 ton krom sevkiyatını iptal edebileceğinden endişe edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰

11 Nisan 1943 tarihli raporda, Almanya'nın Türkiye'den 9 Ekim 1941 tarihli ticaret anlaşması temelinde toplam olarak 180.000 ton krom madeni ithal edeceği bildirilmektedir. Bu meblağın 45.000 tonunun 9 Ekim 1941 anlaşmasına istinaden 1943 yılı içerisinde silah, çelik araç-gereçler, makineler ve ilaç karşılığında sevk edileceği dile getirilmektedir. Bu miktarın 30.000 tonunun 1943 ortalarına kadar, geri kalanın aynı yılın ikinci yarısında gönderileceği bildirilmektedir. Geri kalan 135.000 ton kromun ise, 1943 ve 1944 yıllarında 31 Aralık 1942 tarihli 100.000.000 marklık kredi anlaşmasında belirtilen silahların sevkiyatına bağlı olarak ithal edileceğinden bahsedilmiştir.⁴¹

Von Papen Alman Dışişleri Bakanlığına yazdığı diğer bir raporda, Almanya'nın 1945 yılından itibaren Türkiye'den yıllık 50.000 ton krom ithalinde ısrarcı olması gerek-

³⁹ Schriftwechsel zwischen den Vorsitzenden der deutschen und türkischen Wirtschaftsdelegation 9 oktober 1941, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.

⁴⁰ Aufzeichnung des Gesandten I. Klasse Clodius 27 September 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.

⁴¹ Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 11. April 1943, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band VI, 1. Mai bis 194 bis 30. September 1943, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1979.

tiğini yoksa İngiltere'nin devreye girerek Türkiye'nin söz konusu dönemdeki krom ihraç kapasitesini kendisi için kapatabileceğini bildirmektedir. Ayrıca von Papen 9 Ekim 1941 tarihli 18.000.000 liralık silah sevkiyatının gerçekleşmesi halinde Almanya'nın elinin güçleneceğini düşünmektedir. Bu nedenden dolayı 20 adet Krupp marka uçaksavar, Bochum namlusu, yük araçları için yedek parçalar, dizel motorlar ve periskopların neden hâlâ gönderilmediğini anlayamadığını dile getiriyor. Alman konsolos ayrıca, bu siparişlerin gönderilmemesinin Numan Menemencioğlu'nda hayal kırıklığı yaratacağını ve Almanya'yı krom sevkiyatını durdurmakla tehdit edeceğinin altını çizmektedir.⁴²

Türkiye'ye Açılan Silah Kredisi

Türk ve Alman hükümetleri arasında 16 Ocak 1939 tarihinde Türkiye'ye 150.000.000 marklık kredi verilmesini içeren Funk Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu meblağın 90.000.000 markı sivil sanayi malzemeleri, kalan 60.000.000 marklık kısmı ise silah ve mühimmat alımı için öngörülmüştü. Alman hükümeti tarafından onaylanmayan bu anlaşmaya göre, bu malzemelerin 18 ay içerisinde Türkiye'ye sevk edilmesi gerekiyordu. Bu kredi karşılığında Türkiye, Almanya'ya krom, bakır, mangan, alüminyum, demir ve cıva gibi madenler ile tahıl, pamuk ve tiftik gibi hammaddeler satmayı taahhüt etmişti. Bu kredi anlaşması Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun imzalanmasını protesto etmek amacıyla Almanlar tarafından iptal edilmiştir.

Türk delegasyonu 26 Mayıs 1942 tarihinde Alman Genel Kurmayı ile yaptığı görüşmede; üçte biri modern avcı ve bombardıman uçakları olmak üzere 200 adet uçak, mühimmatıyla birlikte 200 adet 3,7 santimetrelik uçaksavar, gene mühimmatıyla birlikte 200 adet 2 santimetrelik uçaksavar, mühimmatıyla birlikte 100 adet 7,5 santimetrelik tank-savar, 200 adet 7,5 santimetrelik toplarla (mühimmatıyla birlikte) teçhiz edilmiş zırhlı araç, barutuyla birlikte 500 adet SMG, 200 adet CKD marka tren makinesi, 500 adet önden tekerlekli ve arkadan tırtıllı zincirli hafif tren makinesi, 40 adet seyyar tamirhane ayrıca yukarıda sayılan silahlar için yedek parçalar, bunların haricinde uçaklar, optik cihazlar, atış amaçlı tank levhalar ve Türk silah fabrikaları için tezgâhlar gibi askeri araç ve gereç alınması gerektiğini Alman tarafına bildirmişti.⁴³ İşte böylece Türkiye'nin 100.000.000 marklık silah kredisi görüşmeleri kapsamında ortaya koyduğu silah ve mühimmatın bedeli 400.000.000 marka ulaşıyordu. Bunun üzerine Almanya söz konusu silah sevkiyatının Hitlerin aşağıda ortaya koyduğu çerçevede gerçekleşebileceğini bildirmiştir. Sevkiyat be-

⁴² Von Papen an das Auswaertige Amt 10 October 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.

⁴³ Aufzeichnung des Gesandten I. Klasse Schmidt 30 Mai 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.

delinin 100.000.000 markın üzerine çıkması durumunda, sevkiyatın krom ve bakır madeni karşılığında gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır. Ancak Türkiye, Almanya'ya Ekim 1941 anlaşmasında ön görülen miktar haricinde (bu anlaşma 1943 yılında 90.000 ton krom, 12.000 ton bakır sevkiyatını ön görmekteydi) krom ve bakır satamayacağını bildirmiştir.⁴⁴ Ayrıca Wiehl 18 Ağustos 1942 tarihli raporunda, Almanya'nın Türkiye'ye bu meblağın üzerinde şayet karşılığı krom, bakır, yağ veya pamuk gibi hammaddelerle ödenirse kredi açabileceği not etmiştir. Ancak Türklerin bu doğrultuda herhangi bir görüş ileri sürmedikleri belirtilen raporda bu yönde görüş bildirdikleri takdirde kredi kapsamının genişletilebileceğine dikkat çekilmiştir.⁴⁵ Wiehl 7 Eylül 1942 tarihli raporunda ise 100.000.000 marklık kredinin geri ödemesinin 1945 ila 1952 yılları arasında yıllık 50.000 ton krom karşılığında yapılması gerektiğinin altını çizmiştir.⁴⁶

Silah Sevkiyatı ve Adolf Hitler

Krom ithali Almanya açısından o kadar önemli bir meseleydi ki, bu konuyla bizzat Hitler ilgilenmek durumunda kalmıştır. 1 Nisan 1942 tarihli belgede, Hitler'in Türkiye ile bir kredi anlaşması yapılmasına sıcak baktığı ve bizzat Alman liderin Türkiye'ye sevk edilecek silah çeşitlerini belirlediği belirtilmektedir. Onay verilen silahlar arasında; Türkiye'nin Almanya'ya karşı önemli siyasal tavizlerine karşılık olmak üzere; üç adet denizaltı, 5 santimetrelilik tanksavarlar, 2 santimetrelilik uçaksavarlar, bir tank birliğinin donatılması, ağır uçaksavarlar, Krupp Firması tarafından yapılmış olan mühimmatıyla birlikte 20 adet sahra uçaksavarı, muhtelif toplar, makineli tabanca ve bunların mühimmatı bulunmaktaydı. Alman Genel Kurmay Başkanlığından bu veriler ışığında yeni bir sevkiyat programı hazırlaması istenmiştir.⁴⁷ Daha sonra 3 Nisan 1942 tarihli belgede ise Alman Genel Kurmayının Hitlerin yukarıda oluşturmuş olduğu kategoriye uygun bir program hazırladığı ve bunun ilk etapta von Papen için Türkler ile yapacağı pazarlıkta bir yol haritası oluşturması düşünülmüştür. Alman Büyükelçinin ilkin Türkiye'nin söz konusu silahlara ilgisinin olup olma-

⁴⁴ Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 8 August 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.

⁴⁵ Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 18 Augustos 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.

⁴⁶ Ministerialdirektor Wiehl an das Büro Reichs Aussenministerium, 7. Semtember 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.

⁴⁷ Notiz des Gesandten I. Klasse von Rintelen 1 April 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band II, 1. Maerz bis 15. Juni 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1972.

dığını ortaya çıkarması istenmiştir. Şayet Türkiye bu konuda ilgiliyse o zaman Almanya'ya görüşmeler yapmak amacıyla temsilcilerini göndermesi gerekecekti.⁴⁸

30 Mayıs 1942 tarihinde Hitler bizzat Türk delegasyonu ile silah sevkiyatı üzerine görüşmelerde bulunmuştur. Hitler burada Türkiye'nin isteklerinin nicelik ve nitelik bakımından von Papen'in kendisine bildirdiği gibi olmadığını vurgulamıştır. Hitler prensipte Türkiye'nin bu isteklerinin uzun vadede yerine getirilmesi gerektiğini, ancak gene de bazı taleplerin söz konusu dönem itibarıyla mümkün olmadığını altını çizmiştir. Söz gelimi, 2 santimetrelik uçaksavar üretiminin Almanya'da seri bir şekilde yapıldığını ancak 3,7'lik uçaksavarların imâl edilebilmesi için üretim tezgâhlarının değiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu yüzden de bu modellerin daha sonra Türkiye'ye sevk edilebileceğini söylemiştir. Hitler, Türkiye'nin bu silahlara karşı krom ve diğer bazı madenler göndermesi gerekeceğinin altını çizmeyi de ihmal etmemiştir.⁴⁹

SONUÇ

Yukarıda görüldüğü gibi, Almanya'nın Osmanlı Devleti döneminde Türklerle kurduğu askeri ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti yıllarında gerek harp okullarında görev yapan Alman askeri uzmanlar (hocalar) gerekse Almanya'ya özellikle teknik eğitim almak amacıyla gönderilen subaylar aracılığıyla devam etmiştir. Ancak 1923'ten sonra Türkiye kendi silah sanayisini geliştirmek amacıyla Almanya'dan yardım talep etmiş ve bunun üzerine Versay Anlaşması'nın kısıtlayıcı tedbirlerinden bunalmış olan Alman sanayiciler, Türkiye'ye gelecek Tablo 1'de gösterilen silah ve mühimmat fabrikalarının kurulmasına ve yenilenmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu yıllarda Almanya'nın Türkiye'de gerçekleştirdiği önemli projelerden biri de Junkers Firmasının Kayseri Uçak Fabrikasını inşa etmesidir.

Diğer yandan İkinci Dünya Savaşı döneminde silah ticareti genellikle Türkiye ve Almanya arasında yapılan kliring anlaşması çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada Almanya Türkiye'ye yaptığı silah sevkiyatını ancak krom ve diğer değerli madenler karşılığında gerçekleştirmiştir. İlgili bölümde görüldüğü üzere Almanya, Türkiye'nin silah ticaretini finanse edebilmesi için tıpkı Osmanlı Devleti döneminde Krupp Firmasına verilen siparişlerde olduğu gibi bu ülkeye kredi açmaktan geri kalmamıştır.

Almanya temelde iki savaş arası dönemde Türkiye'nin silah sanayisinin gelişmesine yadsınamaz bir katkı yapmıştır. İşte Almanlar, Cumhuriyet döneminde Türklerle silah

⁴⁸ Aufzeichnung des Botschafters z.b. V. Ritter 3 April 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band II, 1. Maerz bis 15. Juni 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1972.

⁴⁹ Aufzeichnung des Gesandten I. Klasse Schmidt 30 Mai 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.

sanayisi alanında başlattıkları ilişkileri 1956 yılında Türkiye'ye silah ve mühimmat siparişi vererek- Bunun üzerine Almanlar Türk silah fabrikalarını yeniden teçhiz etmişlerdir.-daha ileri boyutlara taşımışlardır. Almanya'nın Türkiye'nin silah sanayisini desteklemesi daha sonraki on yıllarda ise, NATO yardımları çerçevesinde devam etmiştir. Ancak belirtilmelidir ki, Türkiye bir dizi nedenden dolayı Almanya'dan almış olduğu teknolojiyi (silah fabrikaları kurulmasını) geliştirerek kendi bağımsız silah sanayisini meydana getirememiştir. Bunu yapamadığı gibi, günümüzde Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail gibi devletlere de silah ve silah teknolojileri bakımından bağımlı hale gelmiştir. Yani, Türkiye'nin silah sanayisinin kurulmasının önündeki engellerin kaldırılması Türk devletinin aşması gereken önemli bir sorun olarak halen güncelliğini korumaktadır.

KAYNAKLAR

Alman Dış İşleri Bakanlığı Politik Arşivi

Nadolny an das Auswaertige Amt 16.Januar 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XII, 1. Januar bis 25. April 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1994.

Von Schubert an die Gesandtschaft in Konstantinopel, 5 February 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XII, 1. Januar bis 25. April 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1994.

Köpke an das Konsulat in Genf, 14 Mai 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

Nadolny an das Auswaertige Amt, 22 Mai 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

Nadolny an das Auswaertige Amt, 12.Juni 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

Auszeichnung des Geheimen Legationsrates de Haas, 20 Juli 1925 Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

Aufzeichnung des onsls Ziemke, 5 Ağustos 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIII, 27. April bis 13. August 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

Anlage Vertrag 15 August 1925 Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.

- Nadolny an das Auswaertige Amt 25 August 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.
- Nadolny an das Auswaertige Amt 13 September 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.
- Aufzeichnung des Konsuls Ziemke 23 November 1925, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie A:1918-1925, Band XIV, 14. August bis 30. November 1925, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1995.
- Aufzeichnung des Vortragenden Legationsrats Freiherr von Richthofen 17 Ekim 1927, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie B:1925-1933, Band VII, 1. Oktober bis 31. Dezember 1927, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.
- Der Leiter der wirtschaftspolitischen Abteilung an die Botschaft in Ankara 7 November 1939, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.
- Ungezeichnete Aufzeichnung der wirtschaftspolitischen Abteilung November 1939, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.
- Der Botschafter in Ankara an das Auswaertige Amt, 14 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.
- Der Botschafter in Ankara an das Auswaertige Amt 21 Februar 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.
- Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspolitische Abteilung) 17 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band VII, 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1995.
- Aufzeichnung von Legationsrat Ripken (Wirtschaftspolitische Abteilung) 30 Maerz 1940, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1945, Band IX, 18 Maerz bis 22. Juni 1940,, P. Kepler Verlag, Baden-Baden, Frankfurt/Main 1962.
- Aufzeichnung des Gesandten Eisenlohr 28 September 1941, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.
- Botschafter Ritter an die Botschaft in Ankara, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.

- Schriftwechsel zwischen den Vorsitzenden der deutschen und türkischen Wirtschaftsdelegation 9 Oktober 1941, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie D:1937-1941, Band XIII.2, 15 September bis 11. Dezember 1941, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1970.
- Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 27 Februar 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band I, 12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1969.
- Notiz des Gesandten I. Klasse von Rintelen 1 April 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band II, 1. Maerz bis 15. Juni 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1972.
- Aufzeichnung des Botschafters z.b. V. Ritter 3 April 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band II, 1. Maerz bis 15. Juni 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1972.
- Aufzeichnung des Gesandten I. Klasse Schmidt 30 Mai 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.
- Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 8 August 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.
- Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 18 Agustus 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.
- Ministerialdirektor Wiehl an das Büro Reichs Aussenministerium, 7. Semtember 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.
- Aufzeichnung des Gesandten I. Klasse Clodius 27 September 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band III, 16 Juni bis 30 September 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1974.
- Von Papen an das Auswaertige Amt 10 October 1942, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band IV, 1. Oktober bis 31 Dezember 1942, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1975.
- Aufzeichnung des Ministerialdirektors Wiehl 11. April 1943, Akten zur deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945, Serie E:1941-1945, Band VI, 1. Mai bis 194 bis 30. September 1943, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 1979.

İkincil Kaynaklar

http://www.junkers.de/leben_und_werk/sein_leben, 16.02.2014.

- <http://www.kenthaber.com/karadeniz/sinop/Kimdir/iz-birakan/kemalettin-sami-pasa,16.02.2014>.
- Kalyon, Levent, Cumhuriyet Dönemi Savunma Politikaları, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Karakaş, Nuri, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, Aralık 2010, s.447-482.
- Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1939. İki Savaş Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Mete, Ali Serdar, *Türk Savunma Sanayininin Kuruluşuna Genel Bir Bakış*, http://www.academia.edu/3633232/Turk_Savunma_Sanayininin_Kurulusuna_Genel_Bir_Bakis, 29.10.2013.
- Özgüldür, Yavuz, *Türk Alman İlişkileri 1923-1945*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Özlü, Hüsnü, İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi 1939-1990, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- Şanlı, Bahar, *Türkiye'de Uygulanan Kür Politikaları*,s.184-185,www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/...6810, 16.02.2014.
- Türk, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914. Krupp Firması, Mauser Tüfek Fabrikası, Alman Silah ve Cephane Fabrikaları*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kitap Tanıtma:

GLEND ABRAMSON, *Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War* (London & Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2013) 283 s. ISBN: 978-0-85303-956-3.

Glenda Abramson'un çalışması Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda askerlik hizmetlerini yapmış olan iki Filistinli Musevinin günlükleri hakkındadır. Bu Osmanlı Musevileri, Yehuda Amon ve Haim Nahmias'tır. Yehuda Amon, hem Filistin'de hem de Anadolu'da askerlik yapmıştır. Haim Nahmias ise sadece Anadolu'da bulunmuştur. Abramson, Amon ve Nahmias'ın günlüklerini İbraniceden İngilizceye tercüme etmiş ve kritik edisyon (*edition critique*) olarak yayınlamıştır.

Abramson, iki günlükten yola çıkarak Birinci Dünya Savaşı'nın, Filistinli Musevileri nasıl etkilediğini anlamaya çalışmaktadır. Bu çalışma, savaş sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan gayrimüslimlerin serüvenlerinin anlaşılması açısından da tarihçiye bir fikir vermektedir.

Her iki günlükten anlaşılan Osmanlı ordusuna çok katı bir disiplin anlayışının hâkim olduğudur. Günlükleri kaleme alanların anlattıklarına göre hem Müslüman askerler hem de gayrimüslim erler, zaman zaman kötü muameleye maruz kalmışlardır. Burada dikkati çeken husus kötü muamele söz konusu olduğunda Müslim - gayrimüslim ayrımının olmayışdır.

Günlüklerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı ordusunda gayrimüslimlere karşı kimliklerinden dolayı bir baskı yoktur. Genel olarak askerlere çeşitli birliklerde görevli subay ve astsubaylara göre değişen muamele vardır. Özellikle astsubaylar subaylara nazaran erlerle daha fazla muhatap oldukları için günlüklerde onlar hakkında daha fazla bilgi vardır. Günlükleri tutanlar, astsubayların askerlere dini aidiyetlerine bakmaksızın pek de iyi muamelede bulunmadıklarını iddia etmektedirler. Günlüklerde anlatılanlardan, askere karşı sert muamelenin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı savaş gayretini akamete uğratan askerden kaçma hadisesinin başlıca sebeplerinden biri olduğu çıkarımı yapılabilir.

Birinci günlüğün sahibi Yehuda Amon'un askerlik hizmeti çoğunlukla Anadolu'da geçmiştir. Günlük hakkında Abramson; Amon'un savaş sırasında not alıp almadığının belli olmadığını belirtmektedir. Çünkü Abramson'un bulduğu günlüklerin üzerinde tarih yoktur. Ayrıca, Amon'un anlattıkları belli bir kronoloji takip etmemektedir. Günlükte tasvirler ve uzun diyaloglar vardır. Bu tasvir ve diyaloglar Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusundaki hayat hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Amon, daha yüksek rütbeli bir kişinin nasıl selamlanacağını, tüfek bakımının nasıl yapılacağını ya da el bombasının nasıl hazırlanacağını uzun uzun anlatmaktadır. Diyaloglar ise gayet süslü ifadelerle doludur.

Abramson, diyaloglardaki detaylardan anlatılan hikâyelerin doğru olma ihtimalinin yüksek olduğu çıkarımını yapmaktadır.

Amon'un anlattıklarından Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'na pek de hazırlıklı bir şekilde girmediği anlaşılmaktadır. Mesela; orduda kullanılan silahlar çeşit çeşittir. Aynı şekilde asker üniformaları da farklı farklıdır. Gıda ve giyecek yetersizdir. Ordunun ulaşım olanakları kısıtlıdır. Orduda disiplin sağlanması gerekçesiyle zaman zaman askere sert davranılmaktadır. Bu arada Amon, Osmanlı ordusunda görev yapan havacı subayların karacılara göre askere çok daha arkadaşça yaklaştıklarını anlatmaktadır. Bir defasında bir pilot ve yardımcısı, Amon ve diğer askerleri kendileriyle yemek yemeğe davet etmişlerdir. Bu subaylar, askeri kurallara aykırı olmasına rağmen askerlerin kendileriyle oturması konusunda ısrarcı olmuşlardır. Ayrıca yemek sonrasında kalan yiyecekleri de yanlarında götürmelerini istemişlerdir. Osmanlı ordusundaki yiyecek durumunun genel hâlinde şikâyetçi olan Amon'un bu durumdan fazlasıyla memnun kaldığı açık bir şekilde günlükteki ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Amon'un günlüğünden Osmanlı ordusunda askerden kaçmanın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Amon, asker kaçaklarının çoğunun Müslüman olduğunu iddia etmektedir. Bu iddianın Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusundaki asker kaçaklarının profili üzerinde çalışacak bir araştırmacıya ipucu verici niteliği haiz olduğu söylenebilir.

Amon, günlüğünde askerlerin belirli aralıklarla banyo yaptıklarını ve kıyafetlerinin bulaşıcı hastalıklardan korunmak için dezenfekte edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca askere yeni üniformalar da verilmektedir. Askerler eski üniformalarını sivilere satmaktadırlar. Amon da kendi eski üniformasını Ahmet Çavuş adında birine otuz kuruş karşılığında satmış ancak parasını alamamıştır.

Abramson, Amon'un günlüğünden kendisinin Dördüncü Kolordu'ya bağlı bir redif birliğinde görev yapmış olabileceği çıkarımını yapmaktadır. Ancak Amon'un görev yaptığı birliğin bir amele taburu olup olmadığı tam belli değildir. Amon, silahlı ve üniformalıdır. Ayrıca, savaş eğitimi de almıştır. Bunun yanında Amon'un bulunduğu birliğin sevkıyatı uzun mesafeler söz konusu olduğunda trenle yapılmaktadır. Bu trenlerde konfor söz konusu değildir. Hatta zaman zaman askerler vagonların üzerinde seyahat etmek zorunda kalmaktadırlar. Ancak, Amon'un tasvirlerinden bugün bazı yazarların iddia ettikleri gibi gayrimüslim askerlerin bilinçli bir şekilde "ölüm yürüyüşlerine" (*death marches*) çıkarılmadıkları anlaşılmaktadır.

Amon'un hikâyesinden Osmanlı ordusunda gayrimüslim askerlere karşı kimliklerinden dolayı bir ayrımcılık yapılmadığı görülmektedir. Bilakis, Osmanlı subayları askerlere cesaret verici, onları savaşta gayrete getirici konuşmalar yaparlarken Musevilerin, Hristiyanların ve Müslümanların vatan savunmasında birbirlerinin kardeşi olarak mücadele ettiklerini söyledikleri anlatılmaktadır. Ayrıca erlere karşı zaman zaman gerçekleştiği iddia edilen kötü muamelelerde erlerin dini aidiyetlerinin belirleyici olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda mesela, Amon'un yaşadığı en kötü tecrübelerden ikisinin müsebbibi bir Musevi subaydır. Burada Amon'un başından geçenlerden askere karşı uygulandığı iddia edilen katı disiplin hakkında şöyle bir çıkarım yapılabilir: Katı muamele söz konusu olduğunda bu, Müslüman ya da gayrimüslim subaylar tarafından Müslüman ya da gayrimüslim erlere karşı gerçekleşmektedir.

Amon günlüğünde, Osmanlı ordusunda astsubay ve subay seviyesinde görev yapan gayrimüslimlerden de bahsetmektedir. Bunlardan biri Amon'un bazen yakın arkadaşı olan ve bazen de ona iyi muamele etmeyen Rafael isimli bir Musevi'dir. Abramson'un çevirisinde Rafael'den çavuş (*sergeant*) rütbesini taşıyan bir rütbeli (*officer*) olarak bahsedilmektedir. Bir başka Musevi rütbeli asker ise üniformasından topçu teğmeni olduğu anlaşılan Muşun Efendi'dir. Amon'un günlüğünde bahsettiği bir diğer gayrimüslim subay, Aydın'da bir Hristiyan askeri doktordur.

Dolayısıyla tek başına Amon'un hikâyesinin, bugün Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti hakkındaki literatürde sıklıkla işlenen Osmanlı ordusundaki gayrimüslimlere silah verilmediği ve hemen hepsinin amele taburlarında ağır koşullarda çalıştırıldığı ve hatta ölüme terk edildiği tezini sarsabilecek niteliği haiz olduğu ileri sürülebilir.

Haim Nahmias'ın günlüğü ise onun Osmanlı ordusuna katıldığı 1917 baharından 1918 sonbaharına kadar olan dönemi anlatmaktadır. Abramson, Nahmias'ın büyük ihtimalle Dördüncü Ordu'ya bağlı bir amele taburunda askerliğini yapmış olabileceğini yazmaktadır. Günlükten, Nahmias'ın tam olarak görevinin ne olduğu belli değildir. Nahmias'ın birliğinde Arap, Ermeni, Kürt ve Musevi askerlerin olduğu görülmektedir. Nahmias, Amon gibi silahlı ya da talimli değildir. Ancak zaman zaman askeri manevralara katılmıştır. Nahmias, askere alındıktan bir süre sonra Amon'un üniformasına göre daha basit bir askeri üniforma giymiştir.

Nahmias da Amon gibi askere yapılan kötü muameleden şikâyet etmektedir. Bununla beraber Nahmias, Musevi askerlerin kaçmaya daha az eğilimli oldukları için dayaktan genellikle kurtulduklarını yazmaktadır.

Nahmias, askerlere kötü muamele eden Osmanlı subayları arasında İstefan Efendi adında bir Ermeni'nin de olduğunu söylemektedir. Nahmias'ın anlattıklarına göre İstefan Efendi askerlerin kaçmalarını engellemeyen nöbetçileri sert bir şekilde cezalandırmıştır.

Nahmias, Osmanlı ordusunda adam kayırma gibi hadiselerin yaşandığını belirtmektedir. Mesela bir Ermeni subayın başka bir yere gönderilmek istemeyen bir Ermeni askerin isteğini yerine getirdiğini yazmaktadır. Ayrıca kendisinin de içinde bulunduğu bir grubun gittikleri bir bölgede subaylar tarafından ana gruptan ayrılmaları, bol yiyecek temin etmeleri ve rahat bir şekilde geceyi geçirmeleri sağlanmıştır. Bu grubun içerisinde varlıklı Hristiyan askerler de vardır. O kadar rahat etmişlerdir ki Nahmias bunların "turist" gibi gördüklerini yazmaktadır.

Nahmias, savaşın sonlarına doğru yaz mevsiminin üç ayını Muğla'da, o sırada Antalya'da yüzbaşı rütbesiyle askeri doktorluk yapan Dr. Raphael Perahia adında bir Musevi'nin evinde geçirdiğini yazmaktadır. Perahia'nın evinde kendisine bir oda verilmiştir ve her ihtiyacı ev ahalisi tarafından karşılanmıştır. Daha sonra Aydın'dan gelen eski bir arkadaşıyla kendileri bir ev kiralamışlardır. Bütün bunların Nahmias'ın Osmanlı ordusunda askerlik hizmetini yerine getirirken cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

Nahmias, subayların kendisine iyi muamele etmelerinin sebebinin kendisinin çok iyi bir ayakkabı ustası olması ve subaylara kaliteli ayakkabılar yapması olduğunu belirtmektedir.

Nahmias, geçtiği yerlerden birinde göç ettirilmiş birçok Ermeni gördüğünü yazmaktadır. Bu Ermeniler, eşleri ve çocukları ile birlikte oradan geçenlere ekmek satmaktadırlar. Tehcir edilen Ermenilerle ilgili başka bir yerde Nahmias, Salahiye diye bir kente vardıklarında buranın Ermeni ahalisinin sürgün edildiğini yerlerine ise başka Ermenilerin getirildiğini yazmaktadır. Bu da, tehcirin sadece bir bölgedeki Ermenilerin sürgün edilmesi olarak değil, Ermenilerin birbirleriyle yer değiştirmeleri şeklinde de cereyan ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Nahmias, kendisiyle beraber askerlik yapan diğer Musevilerin ordudaki zor koşullardan dolayı zaman zaman çok bunaldıklarını, kendilerini bu durumdan kurtarması için İstanbul'daki Hahambaşına mektup göndermeye çalıştıklarını yazmaktadır. Buradan askerlerin hem mektup yazacak kalem ve kâğıda sahip oldukları hem de mektup göndermelerinin herhangi bir şekilde engellenmediği çıkarımı yapılabilir.

Sonuç olarak; Abramson'un yayınladığı günlükler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun genel durumunun ve özel olarak da gayrimüslim askerlerin serüvenlerinin daha iyi anlaşılması açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca Ermeni tehciri hakkında da günlükler, özellikle bauta hâkim olan tehcirin bir "ölüm yürüyüşü" olduğu görüşünün yeniden ciddi bir sorgulamadan geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla, Abramson'un bu çalışmasının araştırmacılar tarafından görülmesi ve incelenmesi neticesinde Osmanlı ordusundaki gayrimüslimler ve Ermeni tehciri hakkında mevcut çalışmalarda ortaya konan iddiaların yeniden ele alınması gerektiği değerlendirilmektedir.

Doç. Dr. Bestami S. BİLGİÇ
İpek Üniversitesi

Kitap Tanıtma

TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı, Yıl: IV, Eylül 2014, S. 12, 200 s. ISSN: 2146-1759.

Osman Turan (1914-1978) Türkiye’de Selçuklu tarihçiliği denildiğinde ilk akla gelen ilim adamlarındandır. 2014 yılının Osman Turan’ın 100. doğum yıldönümü olması vesilesiyle *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* bir “Osman Turan ve Selçuklular” özel sayısı hazırladı. 200 sayfa hacmindeki bu özel sayıda toplam on yedi yazar, araştırmacı ve akademisyenin Osman Turan ve Selçuklu tarihini konu alan makaleleri yayınlandı.

“Osman Turan ve Selçuklular” özel sayısının “sayı editörlüğü”nü Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer yapmış. Dergide makalesi bulunan yazarlar ise şunlardır (yayınlanış sırasına göre): D. Mehmet Doğan, Abdurrahim Tufantoz, Gülay Öğün Bezer, Birsal Küçüksipahioğlu, Ebru Altan, Muallâ Uydu Yücel, Muharrem Kesik, Abdülkerim Özaydın, Sadi S. Kucur, Mustafa Alican, Emine Uyumaz, Ali Birinci, Salih Yılmaz, Murat Nalçacı, Celil Güngör, Fatih Gökdağ, Ali Birbiçer ve Albey Abazov.

Özel sayının asıl itibarıyla ilk yazısı Abdurrahim Tufantoz’un “Osman Turan’ın Hayatı (1914-17 Ocak 1978) ve Tarihçiliği” başlıklı yazısıdır (s. 11-19). İki fotoğrafla da desteklenen bu yazıda Osman Turan’ın doğum yeriyle ilgili birbirinden farklı bilgiler cem ve telif edilerek net bir sonuca ulaşılmış, meslekî hayatı yayınlanmış kitap ve makalelerden yola çıkılarak kronolojik bir biçimde verilmiş, peşinden de Osman Turan’ın tarihçiliğine ve eserlerine dair bilgi ve değerlendirmelere geçilmiştir. Tarihçiliğine ayrılan birkaç sayfada daha çok Selçuklu Tarihi alanına katkısı üzerinde durulmuş ve hemen peşinden üç önemli eseri (*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*; *Selçuklular Zamanında Türkiye*) tanıtılmıştır.

Dergideki diğer yazılar Selçuklu tarihinin çeşitli meseleleriyle ilgili olmakla birlikte bir de Osman Turan hakkında kapsamlı bir röportaja yer verilmektedir. *TYB Akademi* dergisinin bu sayısında alanın uzmanlarından bir kısım tarihçilerin şu makaleleri vardır:

Gülay Öğün Bezer “Anadolu’nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşması’nın Bu Süreçteki Yeri” başlıklı yazısında (s. 21-35) M. X. Yüzyılda batuya doğru gelişen Türk göçünün Anadolu’ya Selçuklu Türklerinin yerleşip devletleşmesine giden süreçte önemli bir durağı olan “Drakon Çayı Anlaşması”nı mercek altına almaktadır. Bu anlaşma Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman-şah arasında imzalanmıştır.

Doç. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu’nun makalesi Selçuklular devrinin üzerinde pek durulmamış şahsiyetlerinden Mevdûd b. Altuntekin hakkındadır. Hâlbuki Mevdûd, Mükrimin Halil Yinanç’tan Prof. Dr. Ali Sevim’e varıncaya kadar Selçuklu tarihini araştırmış bütün tarihçilerin eserlerinde zikredilen bir şahsiyettir. Küçüksipahioğlu “Mevdûd b. Al-

tuntekin; Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı” başlıklı yazısında (s. 37-63) yerli ve yabancı birçok kaynağa müracaat ederek Selçuklu tarihinde rol oynamış şahsiyetler arasında daha ikinci planda kalmış gözükten bu Selçuklu komutanını günümüz okuyucusuna tanıtmaktadır.

Alanının uzmanlarından ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)* (2003) adlı bir eseri de bulunan Doç. Dr. Ebru Altan da Osman Turan Özel Sayısı’na katkıda bulunan akademisyenlerdendir. Altan, “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri”ni mercek altına aldığı yazısında oldukça kapsamlı bir konu olan Selçuklu-Haçlı ilişkilerini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır.

Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel çalışma ve ilgi alanı doğrultusunda Selçuklu tarihinin çok üzerinde durulmadığını söyleyebileceğimiz bir yönünü ele almaktadır: “Selçuklu Çağında Kuman-Kıpçaklar” başlıklı makalesinde (s. 65-86) Anadolu’da Selçuklu tarihi oluşurken Balkaş Gölü’nden Tuna boylarına kadar yayılmış ve izler bırakmış Türk boylarından olan Kuman-Kıpçakların ne durumda oldukları hususuna eğilmektedir. Doğrusu Anadolu’da Selçuklu çağında diğer Türk bölgelerinin ne durumda olduğu ve bunlar arasında ne gibi bağlantılar bulunduğu hususu araştırılmaya değer bir konudur.

“Melik Şahinşah’ın Saltanat Mücadelesi (1155-1176)” başlıklı makalesinde (s. 89-99) Selçuklu tarihi çalışmalarında ismi sık sık geçen tarihî şahsiyetlerden biri olan Melik Şahinşah’ın Selçuklu devri içindeki yerini inceleyen Doç. Dr. Muharrem Kesik bu devir boyunca tekrarlanagelen Sultân öldükten sonra veliaht ve şehzade kardeşler arasında ortaya çıkan saltanat çatışmasının bir kesitini mercek altına almaktadır. Daha önce Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, (2003) yayınlanmış bulunan araştırmacı, Sultan I. Mesud’un veliahdı II. Kılıç Arslan ile kardeşi şehzade Şahinşah arasındaki kavgayı, bu makalesinde temel kaynaklardan yola çıkarak aydınlatmaktadır.

“Nakîbü’n-Nukabâ” kavramını Selçuklu devrine ait bir örnekten yola çıkarak inceleyen Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın genelde kurumlar tarihi, özeldde İslâm kurumları tarihi alanına önemli bir katkıda bulunmaktadır. “Selçuklular Döneminde Nakîbü’n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği” (s. 101-114) başlıklı yazısında Prof. Özyayın, Abbâsî-Selçuklu ilişkilerine “Nakîbü’n-Nukabâ” müessesesi üzerinden ışık tutmuş olmaktadır.

Yine kurumlar tarihi alanına katkı sağlayacak bir makale Yrd. Doç. Dr. Sadi S. Kucur tarafından kaleme alınmıştır. “Selçuklu Türkiyesi’nde Bir Mekân Adı: İrmanhâne” başlığını taşıyan bu makalede “İrmanhâne” kavramının muhtevasından çok, doğru imlâsının nasıl olması gerektiği netleştirilmeye çalışılmaktadır.

Meyyâfârikîn şehir adı Selçuklu tarihi kaynaklarında sıkça geçmektedir. Diğer adı Silvan olan bu şehir, Selçuklu devri Anadolu’sunun önemli şehirlerinden biridir. Bugün

Diyarbakır'ın bir ilçesi olarak varlığını sürdüren bu şehrin kuruluş tarihiyle ilgili araştırmalar ilgi çekici bir şehir tarihi çalışmasını önümüze koyacaktır. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Alican'ın "Meyyâfârikîn (Silvan) Şehrinin Kuruluşu Üzerine Bir İnceleme" (s. 122-138) başlıklı yazısı bu şehrin kuruluşu konusunu ele alan kaynakları karşılaştırmalı olarak kullanan ve bir sonuca varmaya çalışan bir çalışmadır. Makaleden anlaşıldığı kadarıyla şehrin kuruluş tarihi Asurlular devrine kadar çıkmaktadır.

Defin ve taziye gelenekleri konusu ilk çağlardan başlayarak araştırmalara konu olmuş ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında da bu alanda birkaç eser yayımlanmıştır. Kurum yayınlarından Tahsin Özgüç'ün *Öntarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri* (1945); İ. Metin Akyurt'un *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri* (1998, 2014); Nevzat Çevik'in *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri* (2000) adlı eserlerini bu babda anabiliriz. Osman Turan Özel Sayısı'nda ise bu konuyu Türkiye Selçuklu Tarihi açısından inceleyen bir makale yer almaktadır: Dr. Emine Uyumaz'ın "Selçuklu Türkiye'sinde Defin ve Taziye Merasimlerine Dair" isimli makalesinde (s. 139-253) XI-XIV. asırlar arasında Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde defin öncesi ve sonrası cenazenin hazırlanışı, yas ve matem süresi boyunca icra edilegelen örf ve âdetler ele alınmış, bu âdetler dinler tarihi açısından da gözden geçirilerek, İslâmiyet öncesi ve sonrası defin ve taziye gelenekleri ve bunların Bizans gelenekleriyle benzerliği karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

Dr. Emine Uyumaz'ın makalesiyle Özel Sayı'da makalelere ayrılan sayfalar sona ermektedir. Peşinden bir perde sayfasiyla ayrılan "Mülâkat / Kitabiyat" sayfaları başlamaktadır. Sayının "mülâkat"a ayrılan kısmında Doç. Dr. Salih Yılmaz ve Arş. Gör. Murat Nalçacı'nın gerçekleştirdiği "Doğumunun 100. Yılında Prof. Dr. Ali Birinci'nin anlatımıyla Prof. Dr. Osman Turan" başlıklı röportaj (s. 157-177) yer almaktadır. Prof. Birinci'nin Osman Turan'ın kapsamlı bir biyografisini kaleme aldığı ve Osman Turan'ı konu alan bir kitaba imza attığı bilindiğinden, Yılmaz ve Nalçacı'nın "*Doğumunun 100. Yıldönümünde Osman Turan'ı anmak ve onu farklı yönleriyle tanıtmak amacıyla kendisiyle belli bir mesaisi olmuş bir şahsiyetle söyleşi yapmak*" (s. 157) amacıyla Prof. Birinci'ye yönelmiş olmaları isabetli olmuştur. Birinci, bu röportajda sorulan sorular üzerine, şahsî hâaturalarını dile getirdiği kadar Osman Turan'ın akademik hayatı, siyasete atılışı, Türk Tarih Kurumu üyeliğine seçilişi ve üyelikten çıkartılışı, eserleri ve yazıları ve hemen her yönüyle ilgili bilgiler de vermiştir.

"Bir Belge" kısmında Zeki Velidi Togan'ın Atatürk'e yazdığı mektubun metni (haz. Celil Güngör, s. 179-180) ve kitap tanıtımlarına ayrılan sayfalarda ise üç kitabın tanıtımı yer almaktadır. Tanıtımların ilki Fatih Gökdağ'ın kaleme aldığı "Gecikmiş Bir Eser: *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (1. Cilt)" başlıklı yazıdır ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında ilk cildi basılan Mükrimin Halil Yinanç'ın yıllardır bir bütünlük içinde yayımlanmayı bekleyen eserini konu almaktadır (s. 181-182). Bu eserin ikinci cildi de yine Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında Aralık 2014'te basılmış bulunmaktadır. Yine Ali Birbiçer, Hüseyin b. Ali b. Hüseyin el-Leyî el-Vâstî'nin *Kütü'l-Ervâh ve Yâkâtü'l-Erbâh* adlı eserini tanıtmaktadır (s. 183-192). Tanıtma yazısından anlaşıldığı kadarıyla eser, İslâm tarihi kaynaklarında

teâmül olduğu üzere “hilkat”ten başlayıp peygamberler, Hz. Muhammed’in hayatı, Dört Halife devri, Emevîler ve Abbâsîler’i işleyerek İlhanlı hükümdarları (Abaka Han, Sultan Ahmed, Geyhatu, Baydu, Gazan Han, Hudâbende, Ebû Saîd) hakkındaki bölümlerle sona ermektedir. Eser, Selçuklu ve İlhanlı tarihi açısından dikkate değer Arapça yazma bir tarih kaynağıdır. *TYB Akademi* dergisinde tanıtımlara ayrılan son sayfalarda ise Doç. Dr. Albek Abazov’un “Aralıkçılardan V. P. Romanov’un Bilinmeyen El Yazma Eseri “Abhaz Sözlüğü” başlıklı yazısı yer almaktadır (s. 193-196).

Dergi, akademik süreli yayınlarda âdet olduğu üzere katkıda bulunan yazarların özgeçmişlerine ayrılan sayfalarla sona ermektedir.

Prof. Osman Turan gibi Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında biri metin neşri, biri editoryal olmak üzere toplam beş eserde imzası bulunan, çalışmaları hâlâ Selçuklu tarihi araştırmalarını besleyen bir tarihçimizin 100. Doğum Yıldönümü için yayımlanan bu Özel Sayı bir vefa örneği sayılmalıdır. Türk Tarih Kurumu da 100. Doğum Yıldönümüne denk gelen 2014 yılı içinde Prof. Dr. Osman Turan’ın başta *TTK-Belâten* olmak üzere çeşitli akademik dergilerde yayımlanmış makalelerinden derlenen *Selçuklu Tarihi Araştırmaları* (haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Ankara 2014, X + 601 s.) adlı eserini yayınları arasına katmış ve daha önce yayınları arasında basılan ve baskısı tükenmiş bulunan *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar* (1. bsk. 1958 ve 2. bsk. 1988) künyeli eserini de 2014 içinde yeniden yayımlamıştır.

Merhum Prof. Dr. Osman Turan’ın Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında daha önce *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler* (1. bsk. 1954; 2. bsk. 1984 ve 3. bsk. 2007) künyeli eseri ile mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşri Osman Turan tarafından gerçekleştirilen Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud’un *Müsâmeret ül-Ahbâr: Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (1. bsk. 1944; 2. bsk. 1999) adlı çalışması ile editörlüğünü yaptığı *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı = Mélanges Fuad Köprülü* (Doğumunun 120. Yılı münasebetiyle tıpkıbasım, TTK Yayınları, 2010) adlı kitap da basılmıştı. İlk kez derlenerek basılan *Selçuklu Tarihi Araştırmaları* hariç her biri birkaç baskıya ulaşmış bulunan bu eserler üniversitemizde kaynak kitap olarak hâlâ kullanılmakta ve ilim erbabının araştırmalarına katkı sağlamaya devam etmektedir.

Yusuf Turan GÜNAYDIN
Türk Tarih Kurumu

Türkçe Özetler

AYŞE AYDIN: Silifke Müzesi'ndeki Kilise Formlu Mezar Taşı

Kilise formlu mezar taşı, Mersin'in Silifke İlçesi'ne bağlı Taşucu Kasabası'ndaki Rum Kilisesi nartheksinin batı cephesi önünde bulunmuştur. Silifke Müzesi'ne 27.12.2005 tarihinde kazandırılan eser, kireçtaşından yapılmıştır. Ön yüzünde bir niş ve yazıt, arka yüzünde ise üç apsis yer alır. Apsislerden ortadaki, diğerlerine kıyasla daha geniş ve yüksektir. Yazıtından anlaşıldığı kadarıyla mezar taşı 16 Aralık 1891 yılında ölen Demetrios oğlu Eleutherios için yapılmıştır. Üzerinde harç izleri olan mezar taşının üst bölümü düzleştirildiği için hangi örtü sistemine sahip olduğu belli değildir.

Taşuculu mezar taşı gibi mimari forma sahip taştan eserler Kafkasya'da 7.-17. yüzyıllar arasında yaygın olarak yapılmış ve bani tasvirlerinde yaptırının elindeki kilise modeli, bazı kiliselerin çatı mahyasının başlangıcında süsleme amaçlı akroter, mimarlar tarafından inşa edilecekleri kiliselerin küçük maketi ya da röliker olarak kullanılmışlardır.

Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi ve sonrasında Doğu ve Batı Hıristiyanlığı'nda kubbeli, kare içinde haç ya da bazilikal planlı kilise formuna sahip eserler madenden yapılmış ve artophorion, buhurdan, röliker ya da aydınlatma aracı olarak kullanılmıştır.

Taştan kilise formundaki farklı işlevlere sahip eserlerin Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi ve sonrasında Ermeniler, Bizans sonrası dönemde ise Rumlar tarafından yapıldığı görülmektedir.

Anadolu'nun kuzeyinde Trabzon, Hagia Sophia ve Giresun Müzesi bahçesinde Taşucu örneğine benzeyen mezar taşları dikkat çeker. Bunlar ön cephesi nişli, arka cephesinde bir ya da üç apsisli eserlerdir. Düz ya da beşik veya kırma çatılı, az da olsa haç kolları beşik çatılı Yunan haçı formunda çatıya sahiplerdir. Yunanca yazıt ve tarihleriyle 19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başında yapıldıkları anlaşılan mezar taşları Rumlara aittir.

Silifke Müzesi'nde Taşucu mezar taşının yanı sıra Ulugöz Köyü'nden getirilen kapalı Yunan haçı formlu benzer bir örnek yer alır ve röliker olarak değerlendirilir.

Taşucu mezar taşı kilise içinde ya da yakınındaki, yazıtında adı geçen Eleutherios'un mezarı üzerinde yer almış olmalıdır. Ait olduğu mezardan alınan taş, daha sonra 19.yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen Rum Kilisesi'nin birden fazla evreye sahip nartheks duvar örgüsünde 19.yüzyıl sonları-20.yüzyıl başları arasında tekrar kullanılmış olmalıdır. Mezar taşında bu kullanıma yönelik harç izleri bulunmaktadır.

Mezar taşının üst örtüsünün nasıl olduğuna dair konuşmak zordur. Ancak Trabzon ve Giresun'daki benzer örneklerle bakarak düz ya da beşik çatılı olduğu düşünülebilir.

Silifke Müzesi'nde yer alan ve yazıtıyla 16 Aralık 1891 yılında ölen Demetrios oğlu Eleutherios'a ait olduğu anlaşılan mezar taşı, 19.yüzyılda Anadolu'daki Osmanlı Döne-

mi Hıristiyan Mimarisi'nde en çok kullanılan bazilikal planlı kilise formuyla ve işleviyle Kafkasya'da yapılan kare içinde haç planlı ya da kubbeli plana sahip örneklerden ayrılmaktadır. Trabzon ve Giresun'daki Rum mezar taşlarıyla birlikte Taşucu mezar taşı, daha çok Rumların bu türe kazandırdıkları bir çeşitleme olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Röliker, Model, Kilikya ve İsaurya, Silifke Müzesi, Taşucu, Mikromimari

AHMET ACIDUMAN-BERNA ARDA: *Kitâb-ı Müntehab Fî't-tubb 'Alâ'im-i Cerrâhîn'in Kaynaklarından Birisi Olarak Kabul Edilebilir mi?*

İlk Türkçe tıp yazmaları arasında sayılan *Kitâb-ı Müntehab fî't-tubb* ve *'Alâ'im-i Cerrâhîn* Anadolu'da telif ve tercüme edilmiş iki önemli tıbbî yazma eserdir. Yapılan çalışmalar Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî'nin *Kitâb-ı Müntehab fî't-tubb* adlı eserinin 1420 yılında yazıldığını ortaya koyarken, Cerrâh İbrâhîm'in *'Alâ'im-i Cerrâhîn*'in saptanabilen en erken tarihli nüshası ise 1505 tarihini taşımaktadır. Adı geçen iki eser arasında oldukça önemli bir zaman farkı bulunmasına rağmen, araştırmalarımız sırasında, birbirleriyle çok benzerlik gösteren ortak bazı bölümlerin bulunduğu görülmüştür. *Kitâb-ı Müntehab fî't-tubb* ve *'Alâ'im-i Cerrâhîn* arasında saptanan bu oldukça ilginç ve araştırmaya değer bulguların karşılaştırılarak değerlendirilmesi bu makalenin konusunu oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alâ'im-i Cerrâhîn, Cerrâh İbrâhîm, Kitâb-ı Müntehab fî't-tubb, Abdülvehhâb el-Mardânî, Türkçe tıp yazmaları

EMİNE ERDOĞAN ÖZÜNLÜ: *Akıncı Ocağına Dair Önemli Bir Kaynak: 625 Numaralı Akıncı Defteri Üzerine Bazı Düşünceler*

Osmanlı öncü kuvvetleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Akıncılar, sınır boylarını düşmandan korudukları gibi yaptığı akınlarla söz konusu kuvvetlerin etkisiz hâle getirilmesinde, Rumeli'nin Türkleşmesi, İslâmlaşması ve dolayısıyla iskân sürecinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Akıncı Ocağına ait bilgi veren en önemli kaynak gruplarından biri, Akıncı defterleridir. Şu ana kadar bu kaynak grubundan üç adet defter hakkında malumat vardır. Bu defterlerden ikisi (1472 ve 1560 tarihli) Sofya Milli Kütüphanesi'nde, bir diğeri ise (1586 tarihli) İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu makalede, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri Kataloğunda 625 numaralı muhafaza edilen ve üçüncü defter olan H.994/M.1586 tarihli defter ele alınmıştır. Söz konusu defter içerisindeki veriler, yapılan incelemeler neticesinde sorgulanmış ve Akıncı Ocağı hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Defterin tahlili neticesinde Rumeli Eyâletine bağlı Niğbolu, Silistre, Kırkkilise, Çirmen, Paşa (Sofya), Köstendil, Vidin ve Üsküb sancaklarında akıncıların bulunduğu yerleşim birimleri tespit edilebildiği gibi, Ocağın teşkilatlanmasında etkili Ocak görevlilerine ve akıncıların sosyo-ekonomik hayatlarına

(İsimleri, meslekleri, nerden geldikleri vs.) dair önemli bilgilere de ulaşılmıştır. Bu yönüyle makale, şu ana kadar Akıncı Ocağı hakkında yapılan çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Akıncılar, Akıncı Ocağı, Akıncı defteri, Osmanlı Devleti, Rumeli, 16.yüzyıl.

ZEYNEL ÖZLÜ: Osmanlı Döneminde Hacı Bektaş Veli Sülalesi: Çelebiler

Velayetname'ye göre Hacı Bektaş Veli evlenmemiş ve nesli de devam etmemiştir. Ancak O'nun neslinin devam ettiğine ilişkin bazı iddialar ortaya atılmıştır. Bunlar Hacı Bektaş Veli'nin gerçekten evli olduğuna dair veya abdest alırken burnundan akan kanın damlaması ve bunu içen Kadıncık Ana'nın hamile kalması neticesinde Hacı Bektaş Veli'nin soyunun buradan devam ettiği ile ilgili menkıbeler ve "Hacı Bektaş Veli evli değildi" ifadesiyle kasdın O'nun evlenmediği değil Allah'tan başka her şeyle ilgiyi kestiği anlamında olduğu gibi bazı söylemlere dayanmaktadır. Araştırmalar en geç 15. yüzyılın ikinci yarısında Çelebilerin Hacı Bektaş evlatları ve O'nun yasal varisleri olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Osmanlılar da çelebilerle ilgili bu toplumsal kabulü aynen onaylamıştır. Çelebi ailesinin nüfusu 16. yüzyıl sonlarında 15 kişi, 18. yüzyıl sonlarında ise 13 kişi iken bu rakam 1896-1899 yıllarında 14 haneye (ortalama 70 kişi) yükselmiştir. 1840 yılında Hacıbektaş kazasında yapılan temettuat sayımlarında "çelebi" unvanlı veya "Hacı Bektaş evladı" adı altında kimsenin bulunmaması veya bu unvanların ihmal edilmesi dikkat çekicidir. Sülale mensuplarının atalarından devraldıkları emlak ve arazilerin toplam değeri ise 1896-1899 yıllarında 334.500 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu arazilerden Tanzimat'a kadar vergi alınmazken Tanzimat'la beraber vergi muafiyeti kaldırılmış ve 1863-1900 yıllarında 1522 kuruş vergi alınmıştır. Ancak sülale mensupları kendilerine Tanzimat öncesi tanınan ayrıcalığın devam etmesi ve tarh edilen verginin alınmaması için ilgili mercilere sürekli olarak itiraz dilekçeleri vermişlerdir. Verdikleri mücadele nihayet sonuç vermiş ve Rumi 1317 (Miladi 1901-1902) senesi için hazırlanacak bütçeye ek bir meblağ konarak bu verginin devlet tarafından karşılanması sağlanmıştır. Bununla beraber ileriki yıllarda çelebilerden vergi istenmeye yine devam edildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, soy, Alevi ocakları, nüfus, menkıbe.

AHMET KILINÇ: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili

Mühimme Defterlerinde sıklıkla görülen kürek cezası, nitelikli hapis cezası şeklinde görülen tazir cezasıdır. Kural olarak *asli ceza* olarak kullanılan ceza, *bedeli* ve nadiren de olsa *tekmili* ceza olarak uygulanmıştır. Tatbik yerine göre değerlendirildiğinde, kürek ceza-

sının *bedeni ve hürriyet kısıtlayıcı* ceza olduğunu belirtebiliriz. Mezkûr cezanın şiddet seviyesi çok yüksektir; bu cezanın idam cezasından sonra en şiddetli ceza olduğunu söyleyebiliriz. Prensip itibariyle kanunilik ilkesine uygun bir şekilde uygulanan kürek cezası, kadınlar ve köleler dışında toplumunun tüm kesimleri için hükme bağlanabilmiştir. Şahsilik ilkesi de kürek cezası açısından kural olarak uygulanmıştır. Ancak “nefse” kefalet müessesesi, kürek cezasının şahsilik ilkesine istisna oluşturmaktadır. Kürek cezası, cezanın amacını açıklamaya çalışan neticeci teoriye ve umumi caydırıcılık teorisine uygun olarak kullanılmıştır. Bu ceza Divan-ı Hümayun ve/veya padişah emri ile hükmedilen bir cezadır. Padişahın bu konudaki yetkisi, cezanın affi konusunda da kendisini göstermektedir. Klasik dönemde uygulanan kürek cezasının mahkûma kamu hizmeti gördürme niteliği, bu cezadan öğrenilen bilgi, edinilen tecrübe olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ceza, Gemi, Kürek cezası, Osmanlı, Tazir.

NURİ ADIYEKE: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları

Modern dönem öncesinde Osmanlı İmparatorluğu, İslamın yanı sıra Ortodoks Hıristiyanlığı ve Yahudiliği de korunup kollanması gereken resmi dinler olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede de bu dinlerin ibadethanelerinin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Bu düzenlemelerin birisi de vakıflardır. Ne var ki Müslüman vakıflarındaki her türlü detayın kurgulandığı şekillenmeye karşın Ortodoks vakıfları böylesine detaylı örgüleriyle hayat bulmamıştır.

Manastır emlakının hukuksal temelleri oldukça karışıktır. Manastırlara ait mülkiyetin kabul edilir pratik bir gerçek olmasına karşın vakıflarının mevcudiyeti ve yönetim şeması net olmayan bir yapıdadır.

Balkanlarda olduğu gibi, Resmo’da da manastır vakıflarını kuruluş olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi; Venedik döneminde de manastırlara hapsedilmiş mülklerden oluşan, haleften intikal eden eski vakıflardır. İkincisi; Ortodoks reayanın, mallarını manastırlara vakfedip bu işlemi kadı mahkemesince onaylattıkları, İslam hukukuna göre kurulan yeni vakıflardır. Manastır vakıf topraklarının bir kısmı rahipler tarafından işletilmekte, bir kısmı başka kişi ortaklığı şeklinde işletilmekte bir kısmı ise özgür köylüye kiraya verilerek işletilmekte idi.

Anahtar Kelimeler: Girit, Resmo, manastır, vakıf.

UĞUR KURTARAN: *Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri*

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren pek çok devletle karşılaşmış ve onlarla askerî, siyasi, ticarî ve diplomatik münasebetlerde bulunmuştur. Fetih politikasını batı yönünde belirleyen devletin karşısına çıkan önemli rakiplerden biri de Rusya'dır. İki ülke arasında ilk kez XV. yüzyılda başlayan münasebetlerin ilk dönemlerinde yükselme devresini yaşayan Osmanlılar, Ruslara göre her açıdan üstün durumdadır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu üstünlüğünü koruyan ve bunu yaptığı savaş ve antlaşmalara yansıtan Osmanlılar, XVIII. yüzyıldan itibaren eski güç ve otoritesini kaybetmeye başlamıştır.

Bu çalışmada iki devlet arasında Sultan I. Mahmud dönemindeki (1730-1754) ilişkiler, taraflar arasında yaşanan 1736-1739 Osmanlı-Rus savaşları çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlı Devleti bu devrede bir önceki döneme göre önemli bir toparlanma süreci geçirmiştir. Sultan Birinci Mahmud'un saltanatının başlarında bir taraftan İran ile savaşlar devam ederken, Rusya'nın Azak ve Kırım'a saldırısıyla başlayan Osmanlı-Rus savaşları Avusturya'nın da Ruslarla ittifakı sonucu üçlü bir savaşa dönüşmüştür. 1736 yılında başlayan bu savaşlarda Osmanlı Devleti Sultan Birinci Mahmud'un başarılı politikaları sayesinde iki devlete karşı üstün gelebilmiş ve Osmanlı tarihinin son kazançlı antlaşması olan Belgrad Antlaşması'nı iki devlete ayrı ayrı imzalatmayı başarmıştır. Antlaşma ile Ruslara karşı önemli üstünlük ve avantajlar sağlandığı gibi aynı zamanda taraflar arasında 29 yıl sürecek uzun bir barış döneminin de temelleri atılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rusya, Diplomasi, Birinci Mahmud, Savaş.

İRAN ELMACI: *Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı*

Türkiye'deki aşı araştırmaları ve üretimi bilim ve teknoloji bağlamında arzu edilir seviyelerde değildir. Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu son dönemindeki aşı araştırmaları ve üretimindeki gelişmeler dikkate alındığında bugün Türkiye'nin bu alanda yetişmiş insan gücü ile Dünya'da daha iyi bir mertebede olması beklenirdi. Bu beklentiden hareketle, ülkedeki XVIII. ve XIX. yüzyıl merkezli aşı faaliyetlerinin ortaya konulması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu amaca yönelik olarak hazırlanan bu makalede; Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki çiçek aşısı ve kuduz aşısı hususlarındaki çabalar ve sonuçları Batı'daki bilimsel gelişmelerle karşılaştırılmalı olarak bilim ve teknoloji ekseninde örneklemelerle kısaca açıklanmıştır. Konu, alanında öne çıkan Türk bilim insanları vasıtasıyla zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşı, Çiçek Aşısı, Kuduz Aşısı, Osmanlı İmparatorluğu, Bilim, Teknoloji.

MUSTAFA KAAN SAĞ: Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu

Londra Yahudiler Cemiyeti (London Jews Society ya da diğer adıyla London Society for Promoting Christianity amongst the Jews) Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacıyla kurulmuş İngiltere merkezli bir cemiyettir. Cemiyet, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve özellikle başkent İstanbul'da da faaliyet göstermiş, kenttin birçok yerinde amaçlarına yönelik hizmet veren okul, şapel, enstitü, tıp merkezi ve depolar kurmuştur. İstanbul'da açmış olduğu okullar arasında en uzun süre hizmet vereni, cemiyetin 19. yüzyıl sonunda İstanbul'daki merkezi haline gelen Hasköy'deki İngiliz okuludur. Bugün ayakta olmayan bu okulun bulunduğu arazide Hasköy İlköğretim Okulu yükselmektedir. Ele alınan çalışmada, öncelikle İngiltere'de Yahudilere yönelik Hıristiyanlığa döndürme faaliyetleri incelenmekte ve Londra Yahudiler Cemiyeti'nin genel tarihi üzerinde durulmaktadır. Cemiyetin İstanbul'daki faaliyetlerine odaklanılmakta ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında Hasköy İngiliz Okulu mimari açıdan analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geç Dönem Osmanlı Mimarlığı, Misyonerlik Okulları, İngiltere-Osmanlı Devleti İlişkileri, Yahudiler.

HAKAN ANAMERİÇ - GÜLCAN PALO: Bir Doğu Bilimcinin Gözüyle İstanbul Kütüphaneleri

Bu çalışma Temmuz-Eylül 1875 arası İstanbul'a gelerek İbn Yaiş'in Şerh-i Mufassal-ı Zemahşeri adlı eseri ile ilgili bazı vakıf kütüphanelerinde çalışmalar yapan Gustav Jahn'ın kendisine burs veren kuruluş olan Sosyal-Eğitim ve Sağlık İşleri Bakanlığına (*Minister der Geistlichen, Unterrichts und Medizinallangelegenheiten*) gönderdiği raporun çevirisi yer almaktadır. Bir doğu bilimci olan Gustav Jahn raporunda araştırma yaptığı İstanbul Kütüphaneleri ile ilgili dikkat çekici bilgiler verirken çalışma ve kütüphanelere giriş izni alma sürecini anlatmaktadır. Rapor, XIX. yüzyılda İstanbul kütüphanelerinin hizmetleri ve genel durumları ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimler: Oryantalizm, İstanbul kütüphaneleri, Gustav Jahn, İbn Yaiş.

İHSAN SATIŞ - MUHAMMED CEYHAN: Kudüs Rum Patrikhanesi

Osmanlı Devleti'nde en eski ve bağımsız Rum patrikhaneleri olarak İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikhaneleri bulunmaktadır. Bu dört patrikhane içinde Kudüs Rum Patrikhanesi, Filistin'in en eski ve en büyük kilisesi olarak Kudüs patrikleri arasında en yüksek statüye sahiptir. Havarilerin günlüklerinde, patrikhanenin geçmişi Hz. İsa'ya kadar geri gitmektedir. Doğu Roma, 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde, Doğu Kiliseleri'nin yerel hiyerarşisinde Kudüs Piskoposluğu'nu müstakil bir patriklik statüsüne getirdi. Böylece Kudüs Rum Patrikhanesi kurulmuş oldu. Kudüs Rum Patrikhanesi, Hz. İsa'nın öğrenildiği,

onun acı çektiği ve göğe yükseldiği kutsal yer üzerinde kurulduğu kabul edildiğinden dolayı her zaman evrensel Hristiyan imajında farklı bir sembolik etkiye ve öneme sahip olmuştur. Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine giren patrikhaneye, birçok imtiyaz ve muafiyet tanınmıştır. Bu muafiyet ve imtiyazlar devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerden patrikhane de nasibini almış ve 1875 yılında Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu çalışmada, Kudüs Rum Patrikhanesi'nin kuruluşu, genel yapısı ve 1875 yılındaki nizamnamesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Rum, Patrik, Patrikhane.

NURETTİN HATUNOĞLU: *Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler*

Hive Hanlığı, Timur sonrası Türkistan'da oluşan parçalanmış siyasi yapının önemli aktörlerinden biri olmuştur. Rusya'nın işgal ettiği batı Türkistan topraklarında bulunan Hive Hanlığı 1873 yılında Çarlık Rusyası'nın mandası haline gelmiştir. Türkistan'da eğitim ve kültür alanında başlayıp teknik, sosyal ve siyasi alanlarda da reform yapma hareketine evrilen Ceditçilik hareketi doğal olarak Hive Hanlığını da etkilemiştir. İslam coğrafyasında meydana gelen demokratikleşme hareketlerinden de etkilenen Hive'deki Ceditçilik hareketi, Rusya'da meydana gelen 1905 ve 1917 ihtilalleri ile önemli kırılmalar yaşamıştır. Osmanlıdaki Jöntürkler (Genç Osmanlılar) hareketinden etkilenerek Yaş Hiveliler adını alan hareket, Bolşevik ihtilalının etkisiyle hanlık idaresini hedef alan siyasi nitelikli devrimci bir harekete dönüşmüştür. Amaçları ülkelerini hanlık idaresi ve Çarlık Rusyası'nın baskısından kurtararak çağın gereği demokratik bir devlet kurmak olan Yaş Hivelilerin, bu amaçlarını gerçekleştirmek için Bolşeviklerden yardım istemeleri, Yaş Hiveliler hareketinin kaderini tayin etmiştir. Sözde, halk devrimini gerçekleştirmek isteyenlere yardım etmek için Hive'yi işgal eden kızıl ordu, 1920 yılında hanlık rejimini yıkarak Yaş Hiveliler İhtilal Komitesi kontrolünde Harezmi Şuralar Cumhuriyetini kurmuştur. Fakat Sovyetler bu cumhuriyeti daha fazla yaşamasına müsaade etmeyerek 1924 yılında lağvedince Yaş Hiveliler hareketi nihai hedefine ulaşamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaş Hiveliler, Ceditçilik, Türkistan, İsfendiyar Han, Harezmi.

ABDURRAHİM AYDIN - TUNCAY ZORLU: *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Alman Askeri Teknik Bilgisinin ve Teknolojisinin Osmanlı Askeri Fabrikalarına Transferi*

Askeri silahların, ekipmanın, yedek parçaların ve cephanenin temini, Osmanlı İmparatorluğu için her zaman hayati bir mesele olmuştur. Bu konu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, askeri malzemelerin temini konusunda birbirleriyle yarış içerisinde olan Avrupalı güçlerden birini tercih etmek zorunda kaldığı 19. yüzyıldan itibaren uluslararası diplomasinin bir

parçası haline geldi. Fransa, İngiltere ve Almanya'dan birçok şirket Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askeri mühimmat ve malze pazarından en büyük payı kapabilmek için birbirleriyle rekabet halindeydiler. Almanya'dan Krupp ve Düsseldorf'daki Rheinische Metallwaren und Maschinentabrik, Fransa'dan Sxneider/Le Creusot ve İngiltere'den Armstrong/Vickers Company bu şirketler arasında bulunuyordu. Fakat, Alman silah şirketleri Osmanlı askeriyesinin ihtiyaçlarını temin konusunda diğerlerine göre daha fazla ön plana çıkıyordu. Sultan II. Abdülhamid döneminde özellikle de 1880'lerden sonra, top ve ilgili mühimmatı satma hususunda Alman Krup firması başı çekti ve yüzyılın sonunda en başat firma haline geldi. Bununla birlikte diğer Alman firmaları tüfek, cephane, yedek parça, araba ve fabrika tezgahları gibi malzeme ve araç-gerecin teminiyle meşgul oldu.

20. yüzyılın ilk yıllarında Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Levazımat-ı Umumiye Dairesi, ordunun işesi için gerekli olan malzemeleri temin etmek ve bunların dağıtımını yapmakla görevliydi. Bu daire, Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece bu görevi yapmakla kalmadı, aynı zamanda askeri fabrikaların kurulup geliştirilmesi için gerekli teknik ekipmanı sağlamada ve bu amaçla muhtelif şubeleri vasıtasıyla Almanya ile ilişkiler kurup işbirlikleri geliştirmede de önemli bir rol oynadı. Genel Kurmay ATESE Arşivlerinde bu konularla ilgili birçok yazışmaya ulaşmak mümkündür. Bu çalışmamız, ismi geçen dairenin faaliyetleri, askeri fabrikalar ve özellikle de savaş mühimmatı temini konusunda ilk elden kaynaklara dayanarak bazı örnekler sunmayı hedeflemektedir.

FAHRİ TÜRK: *Cumhuriyet Döneminde Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1923-1945*

Türkiye ve Almanya arasında silah ve mühimmat ticareti alanında Osmanlı döneminde kurulan ilişkiler 1923'ten sonra da devam etmiştir. Türkiye, bu kez daha önce olduğu gibi silahları doğrudan Almanya'dan ithal etmek yerine bu silahları kendi ülkesinde üretebilmek için Alman yardımlarıyla fabrika yapımına yönelmiştir. Diğer yandan Alman silah üreticileri, Versay Anlaşması hükümleri gereğince kendi ülkelerinde yapamadıkları silah üretimini Almanya dışında yaparak kâr elde etmek istediklerinden Türkiye'yi doğal bir ortak olarak görmüşlerdir. Türkiye ve Almanya arasındaki silah ticaretinin (1923-1945) ele alındığı bu çalışma ağırlıklı olarak "Almanya Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivinden" elde edilen bilgilere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Almanya, Türk-Alman Silah Ticareti, Silah ve Mühimmat Fabrikaları.

Abstracts

AYŞE AYDIN: *A Church-Form Gravestone at Silifke Museum*

A church-form gravestone has been found on the west side of the narthex of the Greek Church in Taşucu. This gravestone made of lime was registered to the Silifke Museum on December 27, 2005. Its facade bears a niche and an inscription and on the back there are three apses. The central apse is wider and higher than the other two. Via the inscription we learn that this gravestone was made for Eleutherios, son of Demetrios, who has passed away on December 16, 1891. Since the upper section of the gravestone was flattened it is hard to determine its roofing system.

Stone objects with architectural forms like our example from Taşucu were frequently used in Caucasia between the seventh and seventeenth centuries. In the descriptions the model of the church was either held by the protector of the church or they were sometimes used as an acroterion at the front of the roof ridge; as a model of the church or as a reliquary.

During the Early Christian-Byzantine period and later on in the Eastern and Western Christianity church-formed objects in cross-in-square plan; a basilical-plan or a dome were made of metal and have functioned as artophorions, censers, reliquary or as illuminating objects.

Stone objects in church form with different functions seem to be made by the Armenians during the Early Christian-Byzantine Periods and later. Whereas after the Byzantine Period they must have been prepared by the Greeks in Anatolia.

Similar gravestones which are at the north part of Anatolia; in the Trabzon Hagia Sophia and the garden of the Giresun Museum are worth mentioning. These examples bear a niche on the facade and one or three apses on their back sides. Their roofs are flat, saddle or hipped with arms in the form of Greek crosses. With dates and inscriptions written in Greek these gravestones must have been made at the end of the 19th and the beginning of 20th century and belonged to Greeks who lived in Anatolia.

Besides the gravestone from Taşucu, there is yet another similar example in almost the same form cross-in-square plan at the Silifke Museum which was brought from Ulugöz Village and considered as a reliquary.

The gravestone from Taşucu must have been at the grave of Eleutherios, mentioned in the inscription, probably within or in the vicinity of the church precinct. The gravestone must have been removed from its original place and reused on the wall of the Greek Church dated to the second half of the 19th century. There are traces of plaster on it due to this final usage.

It is hard to comment about the roofing of the gravestone yet taking into consideration the similar examples in Trabzon and Giresun we may conclude that it was either a flat or a saddle roof.

This gravestone, situated at the Silifke Museum and belonging to Eleutherios, son of Demetrios, who died on December 16, 1891, differs from the various examples by domes or cross-in-square plan examples in Caucasia, by its frequently used basilical form and function in Anatolia during the 19th century Christian Architecture in the Ottoman Empire. Together with the Greek gravestones found in Trabzon and Giresun, the Taşucu tombstone can be counted as a variation introduced mainly by the Greeks.

Key Words: Reliquary, model, Cilicia and Isauria, Silifke Museum, Taşucu, micro-architecture

AHMET ACIDUMAN - BERNA ARDA: *May Kitab-i Muntehab fi al-tibb be Accepted as one of the Sources of 'Alâ'im-i Cerrâhîn?*

Kitab-i Muntehab fi al-tibb ve *Alâ'im-i Cerrâhin*, which were considered as unique samples of the very first medical books in Turkish language, are two important manuscripts written and translated in Anatolia. While studies revealed that *Kitab-i Muntehab fi al-tibb* of Abdülvehhab bin Yusuf ibn-i Ahmed el-Mardani was written in 1420, one of the oldest copy of Surgeon İbrahim's *Alâ'im-i Cerrâhin* bears the date of 1505. Although there was a significant time difference, it was realized that some parts were common in these works. Comparing and evaluation of these interesting findings determined in the mentioned manuscripts are the subject of this article.

Key Words: Ala'im-i Cerrahin, Surgeon İbrahim, Kitab-ı Muntehab fi al-tibb, Abdülvehhab el-Mardani, Turkish medical manuscripts

EMİNE ERDOĞAN ÖZÜNLÜ: *An Important Source on the Akıncı Guild: Some Considerations on the Akıncı Register Numbered 625*

Akıncı guild, which has an important place in the Ottoman vanguard, as well as guarding the border, had had valuable contributions in making ineffective the border forces of the enemy, in Turkification and Islamization of Rumelia, and therefore in the settlement process in those places. Akıncı registers are one of the most important sources about the guild. Up to the present, there is information about only three of these sources. Two of them (dated 1472 and 1560) are in National Library of Sofia, the other one (dated 1586) is in the Office of the Prime Minister Ottoman Archives in Istanbul. In this article, the third register, H.994/M. dated 1586 and kept in the catalogue of the Office of the Prime Minister Ottoman Archives Tapu Tahrir Defterleri numbered as 625 is analysed. The information given in the said register was questioned during the analysis and important

information have been revealed concerning the Akıncı guild. Thanks to the result of this analysis, as dwelling units of the Akıncı soldiers in the Rumelian Sanjaks of Niğbolu, Silistre, Kırkkilise, Çirmen, Paşa (Sofya), Köstendil, Vidin and Üsküb has been identified, important information related to the socio-economic lives (their names, occupations, where they came from, etc.) of the Akıncıs and important officials in the guild organization have been revealed, as well. In this respect, the article aims to contribute to the existing research conducted on the Akıncı guild.

Key Words: Akıncı, the Akıncı Guild, Akıncı Registers, Ottoman State, Rumelia, the 16th Century.

ZEYNEL ÖZLÜ: *Hacı Bektash Veli's Descent in the Ottoman Period: the Çelebi*

As the Velayatname, Hacı Bektash Veli had never been married and his generation didn't grow up, but there are some claims about this which his descent continued, these claims is either he is married or he had a child by bleeding of his nose while he was performing ablution (abdest), Kadıncık Ana got pregnant from his blood so Hacı Bektash Veli's descent had been growing up. And there are also other tales which means that Hacı Bektash Veli wasn't married infact He wasn't interested in anything except Allah. The researchments pointed out that the Çelebi were the legal inheritance of Hacı Bektash Veli in the second half of 15th century. Ottomans had also accepted these social belief and approved it. at the end of 16th century, the population of the Çelebi was 15 persons and at the end of 18th century while it was 13 persons these population raised up to 14 houses between 1896 and 1899 (average 70 persons). In temettuat census in 1840, which was made in Hacı Bektash town. It is attentive situation that there were nobody who has title as "çelebi" or Hacı Bektash's child and these titles were neglected. It is fixed that total value of the goods, properties and areas of which the family members got from their ancestors was 334.500 kuruş between 1896 and 1899. While these areas weren't taxed till Tanzimat, the tax dispensation was over in Tanzimat and these are taxed as 1522 kuruş between 1863 and 1900. But the family members object to taxes and they wrote demandeur to the government offices not to be got the taxes from them as it is like before Tanzimat. At the end their struggle was achieved and in 1317 Rumi (Miladi 1901-1902). The government added some Money to the budget for afford to taxes which would be taken from the Çelebi but these taxes were taken them the other years again.

Key Words: Hacı Bektash Veli, descend, Alewi associations, population, saga.

AHMET KILINÇ: *The Legal Analyse of Penal Servitude on the Galleys in the Classical Age of Ottoman Empire*

Penal servitude on the galleys (kürek), easily can be found in Official Registers (*Mühimme Defterleri*), is a kind of *discretionary, corrective (ta'zîr) punishment*. Under this study it is asserted that this punishment is also a featured imprisonment (*hapis*). *Penal servitude on the galleys* was imposed in principle as a substantive penal (*asli ceza*) and rarely as a complementary (*tekmili*) and substitute (*bedeli*) one. This punishment was both a corporal penalty and restrictive of freedom. Aforementioned punishment was more severe than most of others. Even it was the most severe one, with the exception of death penalty. In principle, this punishment was legal and applied to everyone regardless of the religion and administrative function with the exception of women and slaves. In old Ottoman, persons were sentenced to *penal servitude on the galleys* in accordance with the principle of individual responsibility. On the other hand some decrees show that personal surety (*kefil*) could be sent to a galley instead of the convict when the guilty could not have been arrested. Kürek punishment was carried out in accordance with the *utilitarian theory*. The second aim of this punishment was to warn the others. Due to the severity level of this penalty, it was sentenced by only the order of Sultan (Padishah) (*emr-i şerif*) or Imperial Divan (*Divân-ı Hümayûn*). Padishah was the only one with the authority to release the convict. The attained experience from the *kürek* punishment in Old Ottoman was that the governments could force the convicts to work in a public service.

Key Word: discretionary corrective punishment, galley, oar, Ottoman, penal servitude on the galleys, punishment.

NURİ ADIYEKE: *Rethymno (Crete) Monasteries Foundations in the XVIIth and XVIIIth Centuries*

Before modern times, the Ottoman Empire accepted Orthodox Christianity and Judaism as well as Islam as the official religions which should be preserved and protected. Within this framework, all necessary regulations so as to make these religions and their places of worship to continue their existence. One of these regulations is the foundations. However, despite the advanced organization of the Muslim foundations in which every detail was shaped, the Orthodox foundations never experienced such an organization.

Abbey estates had a quite complicated legal base. Although the property of the abbeys is an acceptable and practical reality, the existence and management diagrams of the foundations had an unclear structure.

As in the Balkans, it is possible to divide the abbey foundations in Rethymno into two in terms of establishment. First one is the former foundations which were comprised of the properties locked up in abbeys during the period of Venice and inherited from the successor. The second was the new foundations established in accordance with the Islamic

law, for which the Orthodox reaya devote their goods to the monasteries and have Kadi courts approve this procedure. Some part of the foundation lands of the abbey was run by the monks, some part was run by a partnership with other person and some part was run by leasing to the free peasants.

Key Words: Crete, Rethymno, monasteric, foundation.

UĞUR KURTARAN: *Russian-Ottoman Political Relations During the Period of Sultan Mahmud the First*

Since its establishment, the Ottoman Empire has met with many states and has entered military, political, commercial and diplomatic relations with these. One of the major competitors of this state which had defined its conquest policy in the Western direction was Russia. The Ottoman, which was experiencing the rise of the Ottoman Empire in the XV Century when first relations between the two states started, The Ottoman were took precedence of Russia in every respect.

The Ottoman, protecting this domination in the XVI. and XVII. centuries and reflecting this success with wars and treaties it entered to, started to lose its old power and authority in the XVIII. century.

With this study, we analyzed the relation of these two states in the Sultan I. Mahmud (1730-1754) period within the framework of the 1736-1739 Ottoman- Russian wars. Compared to the previous periods, the Ottoman Empire had started to undergo a significant recovery process during this period. At the beginning of the sovereignty of Sultan I Mahmud, the war which at the beginning was continuing with the Iran, turned into a triple war with the Ottoman- Russian wars in which Russia was attacking the Azov and Crimea and the Alliance of Austria with the Russians. In these wars starting in 1736, the Ottoman Empire could prevail against these two states thanks to the successful policies of Sultan I Mahmud and has succeed to make both countries separately sign the Treaty of Belgrade which has been the last lucrative convention of the Ottoman history. Significant benefits and dominance had been obtained with this treaty against the Russians and this was also the foundation of a long period of peace between both sides which lasted 29 years.

Key Words: Ottoman, Russia, Diplomacy, Mahmud First, War.

İRFAN ELMACI: *Smallpox Vaccine and Rabies Vaccine in Ottoman Empire from 18th Century to 19th Century in Terms of Science and Technology*

The vaccine researches and production is not convenient level in Turkey in the context of science and technology. However, with its trained manpower, Turkey is expected to be in a better position in the World from the point of view of the vaccine researches and

production considering developments in this field in the Late Ottoman Period. In this regard, 18th and 19th Centuries vaccine activities of the Ottoman Empire should be revealed. This essay is prepared in order to show this purpose. In this essay, smallpox vaccine and rabies vaccine activities in the Late Ottoman Period are explained briefly in the center of science and technology in comparison with the developments of Western science and technology. The topic is enriched with the prominent Turkish scientists in this area.

Key Words: Vaccine, Smallpox Vaccine, Rabies Vaccine, Ottoman Empire, Science, Technology.

MUSTAFA KAN SAĞ: *London Jews Society Istanbul Mission and Hasköy British School*

London Jews Society (London Society for Promoting Christianity amongst the Jews) is an Anglican missionary society founded in 1809 in order to promote Christianity among the Jews. In the 19th century the society was active in the capital of the Ottoman Empire, Istanbul and established several facilities in various districts of the city. Among the schools they founded in Istanbul, the one which served longest was in the district called Hasköy, which became the centre of London Jews Society Istanbul Mission at the end of the 19th century. Today on the site of this centre stands another school called Hasköy Elementary School. In this work first the history of the society and the conversion of Jews in England will be examined. Subsequently it will be focused on the history of the society in Istanbul and Hasköy British school will be analysed in the light of architectural drawings found in the Ottoman Archive.

Key Words: Late Ottoman Architecture, Missionary Schools, Anglo-Ottoman Relations, Jews.

HAKAN ANAMERİÇ - GÜLCAN PALO: *Istanbul Libraries through the Eyes of an East Scientist*

This study includes a translation of the report which was sent to the Ministry of Social-Education and Health Works (*Minister der Geistlichen, Unterrichts und Medizinalangelegenheiten*) by scholarship scientist Gustav Jahn who had been in Istanbul between July-September 1875 and made researches about work of Ibn-i Ja'is named Şerh-i Mufassal-ı Zemahşeri in some foundation libraries. In this report orientalist Gustav Jahn informed the Ministry with remarkable notes about the libraries in Istanbul and mentioned research and library enter permission process. This report clarifies important information related to library services and general situations of libraries in Istanbul in XIXth century.

Key Words: Orientalism, Istanbul libraries, Gustav Jahn, Ibn-i Ja'is.

İHSAN SATIŞ - MUHAMMED CEYHAN: *The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem*

The oldest independent Greek Orthodox Patriarchates within the Ottoman Empire were those in Constantinople, Antioch, Alexandria and Jerusalem. Among these four patriarchates, the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem continues to preserve the highest status among the Patriarchates of Jerusalem as the oldest and largest church in Palestine. The history of Patriarchate goes back to Jesus as evident from the writings of the Apostles. Eastern Roman Empire granted autonomy in the local hierarchy of eastern churches at the council of Chalcedon in 451. Thus, the Greek Patriarchate of Jerusalem was established. The Greek Patriarchate of Jerusalem always had a special kind of symbolic influence, and importance for the universal Christian imagination, chiefly as the site of holy places where the Lord taught, suffered, and ascended to Heavens again. Patriarchate, which fell under Ottomans rule in the reign of Sultan Selim, was granted many privileges and exemptions. These exemptions and concessions continued until the collapse of the State. The patriarchate, too, was a beneficiary to the changes brought about by the 1856 Reform Edict and regulations of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem were drafted in 1875. In this paper, the foundation, general structure, and the regulations of 1875 will be discussed.

Key Words: Jerusalem, Greek, Patriarch, Patriarchate.

NURETTİN HATUNOĞLU: *The Young Khivans Movement and the Political Events in Khiva Khanate*

Hive Khanate was an important agent of the fragmented political structure of the post-Timirud era in the Turkestan. Hive Khanate of Western Turkestan lands that was occupied by Russia became mandate of Russia in the 1873. Reformist Jadidism movement in the Turkestan, initially focused on reforms in education and culture and after technical, social and political reforms and naturally the movement also influenced Hive Khanate. Democratic movements in the Islamic world influenced Jadidism movement in the Turkestan experienced to strong effects of risings of 1905 and 1907 in the Russia. With the influence of Young Turks (Young Ottomans) movement of Ottomans, the movement in Turkestan get Young Khivans name and the Young Khivans movement under the effect of Bolshevik started to become a politically oriented revolutionist movement. Their main purposes was to establish a democratic state while getting rid of oppression of Tsardom of Russia. Thus, to realize their aim they wanted to help of the Bolsheviks that changed the course of the movement. The Red Army for actualizing so-called popular revolution idea of Young Khivans movement, invaded Hive in 1920 and the Army ended up Khanate regime and soon established People's Republic of Khorezm under the control of Com-

mittee of Revolutionary Young Khivans. However, Soviets disallowed the independence of the regime, afterwards Soviets disbanded the People's Republic of Khrorezm in the 1924, thus Young Khivans movement could not realize their main goals.

Key Words: Young Khivans, Jadidism, Turkestan, İsfendiyar Khan, Khrorezm.

ABDURRAHİM AYDIN - TUNCAY ZORLU: *Transfer of German Military Know-How and Technology to the Ottoman Military Factories at the beginning of the First World War*

Supply of military weapons, equipment, spare parts and ammunition had always been of a crucial importance for the Ottoman Empire. This issue came to be a part of an international diplomacy from 19th century onwards when the Ottoman governments were forced into a position to choose allies from European Powers who were in rivalry in providing military materials. Many companies from France, England and Germany competed with each other in order to have the greatest share from the military supplies market in the Ottoman Empire. Such German companies as Krupp, and Rheinische Metallwaren und Maschinentabrik in Düsseldorf; French company Sxneider/Le Creusot; and British Armstrong/Vickers Company were among them. However, German weapon companies stood out in meeting the needs of the Ottoman military. In the reign of Abdulhamid II, the German company of Krupp came forward in selling artillery weapons in particular after the 1880's, and turned out to be the dominant power in the end of the century, while the other German companies dealt in the various other military materials such as rifles, ammunitions, spare parts, wagons, factory workbenches.

Levazimat-ı Umumiye Dairesi (General Supplies Department) which functioned as attached to the Harbiye Nezareti (Ministry of War) during the early years of the 20th century was in charge of the supply and distribution of primary materials which were necessary for the provisioning of the army. This department was not only involved in the provisioning and equipment of the army during the WWI, but played an important role in procuring the technical equipment for the setting up and development of military factories as well as establishing connections and cooperation with Germany to this end, through its branches. It is possible to reach many correspondences about these cases in ATESE Archives which is attached to the General Staff. This study aims to provide some examples concerning the activities of the above-mentioned department and military factories and procuring the wartime equipment in particular, based on the primary sources.

FAHRİ TÜRK: *Arms Trade Between Germany and Turkey during the Republican Period 1923-1945*

The Turkish-German relations regarding arms and munition trade in the Ottoman time were promoted in the republican era as well, in which Turkey concentrated on establishing factories with German aid in order to produce these weapons by herself rather than importing them from Germany as it was practised in recent decades. On the other hand, according to Versay Treaty German weapon traders were prohibited from producing arms and munitions in their homeland. As German traders were forced to produce weapons abroad in order to gain benefit, they considered Turkey as natural partner. This article deals with the Turkish-German arms trade between 1923 and 1945, which bases overwhelmingly on documents from the archives by the Political Archives of German Foreign Ministry.

Key Words: Turkey, Germany, Turkish-German Arms-trade, Arms- and Munitions-factories.

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İ L K E L E R İ V E BA Ş V U R U Ő A R T L A R I

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Altan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the

surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s. 123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	Sayfa
AYDIN, AYŞE: A Church-From Gravestone at Silifke Museum.....	421
ACIDUMAN, AHMET - ARDA, BERNA: May Kitab-i Muntehab fi al-tibb be Accepted as one of the Sources of 'Alâ'im-i Cerrâhîn?.....	431
ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, EMİNE: An Important Source on the Akıncı Guild: Some Considerations on the Akıncı Register Numbered 625	473
ÖZLÜ, ZEYNEL: Hacı Bektash Veli's Descent in the Ottoman Period: the Çelebi	501
KILINÇ, AHMET: The Legal Analyse of Penal Servitude on the Galleys in the Classical Age of Ottoman Empire	531
ADIYEKE, NURİ: Rethymno (Crete) Monasteries Foundations in the XVII th and XVIII th Centuries.....	559
KURTARAN, UĞUR: Russian-Ottoman Political Relations During the Period of Sultan Mahmud the First	589
ELMACI, İRFAN: Smallpox Vaccine and Rabies Vaccine in Ottoman Empire from 18 th Century to 19 th Century in Terms of Science and Technology	611
SAĞ, MUSTAFA KAAAN: London Jews Society Istanbul Mission and Hasköy British School	627
ANAMERİÇ, HAKAN - PALO, GÜLCAN: Istanbul Libraries through the Eyes of an East Scientist.....	659
SATIŞ, İHSAN - CEYHAN, MUHAMMED: The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem	675
HATUNOĞLU, NURETTİN: The Young Khivans Movement and the Political Events in Khiva Khanate	713
AYDIN, ABDURRAHİM - ZORLU, TUNCAY: Transfer of German Military Know-How and Technology to the Ottoman Military Factories at the beginning of the First World War.....	739
TÜRK, FAHRİ: Arms Trade Between Germany and Turkey during the Republican Period 1923-1945	761
Book Review:	
BİLGİÇ, BESTAMİ S: Glenda Abramson, <i>Soldiers' Tales: Two Palestinian Jewish Soldiers in the Ottoman Army during the First World War</i>	783
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: <i>TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı</i>	787
Turkish Abstracts.....	791
Abstracts.....	799
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	809
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	813

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIX

No. 285

August 2015

ANKARA - 2015